

मं. ग्रं. सं. ठाणे.
विषय
अ. नं. २१

26
काव्य

मं. ग्रं. सं. ठाणे	
विषय - काव्य -	लेखक <u>काव्य पांडुरंग</u> सन <u>१८६५</u>
संग्रहालय क्रमांक <u>१०२०</u>	पुस्तकाचें नांव <u>काव्य</u> <u>३२०</u>

INTRODUCTION.

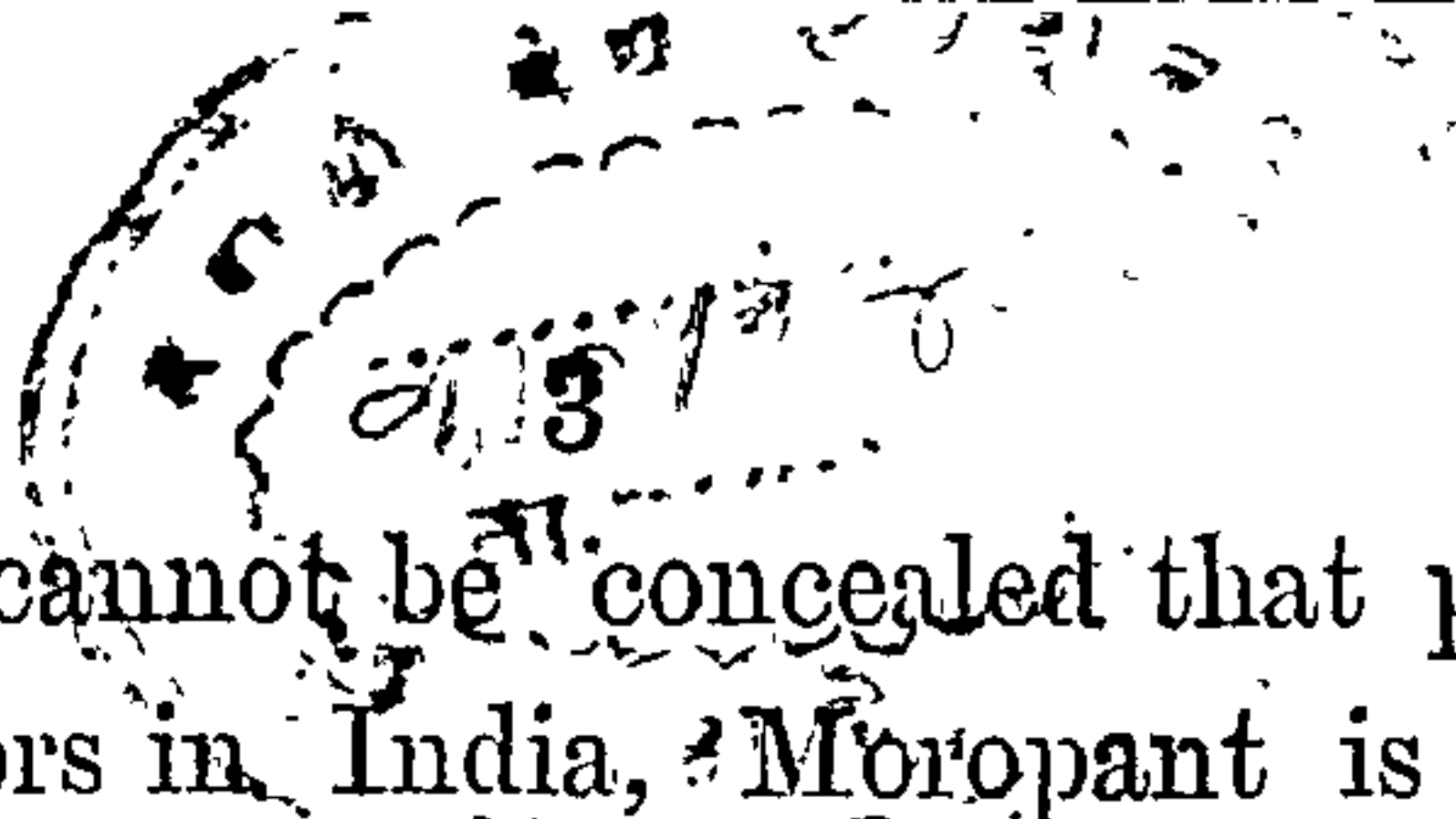
It is a source of great pleasure to me to introduce to the notice of the European Oriental scholars, whose indefatigable labours in laying open the mines of the Learning and the far-famed Wisdom of the East, are worthy of the first nation of the earth, the following little poem of the celebrated Marát'hí poet Moropant of Bárámatí, entitled the ' Kékàvali ' or the ' Cries of the Peacock';* which, from its pure and sublime diction, and the music of its rhymes and alliterations, for which our poet is peculiarly distinguished from a host of other poets of the Mahàrashtra, has obtained nearly the same renown as the " Paradise Lost " and the " Paradise Regained " of the immortal Milton in England.

Moropant is said to have been born in the year 1729 A. D. and to have died in 1794. His

---

* This epithet is not adopted from any reference to the beauty or display of the peacock, or from the natural peculiarity of its utterance, but from the popular belief, or rather poetical conception, of the Hindus, that the bird has a natural predilection for the dark rainy clouds, which, from their bountiful and refreshing nature (cooling the dry and parched surface of the earth, and making it fertile), are supposed to inspire the bird with raptures of delight, as apparent from its continuous responses, joyful dance, and fond display of its rich and beautiful plumage, particularly at the commencement of the rainy season. The clouds again are compared to the bounty and benevolence of the Deity. Now, the poet imagining himself to be the peacock, as his own name (*Mayura* in Sanskrit and *Móra* in Marát'hí, ' a peacock') suggests, happily calls his prayers and supplications addressed to the Deity, and forming the theme of the present poem, as the Cries or responses of that bird, beseeching the cloud-like bountiful Deity to pour down His mercies upon him.

father Rámájí Pant was a member of the Karhà-dà subdivision of the Maháráshttra Brahman caste, who first served the Ràjà of Kolàpúr at the fort of Panhàlà, in the humble capacity of a kárkún or clerk, and subsequently Pandurang Row, the then Jahágírdár of Bàràmatì in the same capacity. Our poet, who, in his youth had applied himself to the acquisition of the Sanskrit language and literature, especially of the classics, gave early proofs of his genius as a poet of no ordinary merit. Considering the high respect in which the knowledge of the Vedas, and Shastras, and of the Sanskrit language in general, was then held at the Court of the Peishwas, the then potentate Hindu Power in Hindustan, and *a priori* the source of distinction, emoluments, and fame, to the ambition of the Hindu literati throughout India, it redounds no little to his fame, and I should add, to no small liberality of sentiment on the part of our Bràhman poet, to have devoted his life to the instruction and enlightenment of the mass of his countrymen, through the medium of their own vernacular tongue, by opening to them a part of the treasure, or I may better express it, by serving up to them the intellectual food, already prepared in the Sanskrit language, and thus to have contributed in no small degree to the improvement and cultivation of the Vernacular Literature of his country. Of all the Maràt'hì

poets, and it cannot be concealed that poets are the only authors in India, Moropant is perhaps the most voluminous who has left his works behind him in a correct state of preservation. His favorite metre is the *áryá*, in which he has rendered nearly the whole of the Mahábhàrata, and the Bhàgavata, as well as given copious Extracts from various other Puránas and Mahátmyas. Besides, he has written short panegyrics on all the modern poets and saints known in the Dakhan. To this mass of writings in the *àryà* metre alone, must be added his one hundred and eight Rámáyanas, which are said to be more or less enlarged in form, and composed in a variety of metres, with all the poetical skill which an ingenious mind can conceive and accomplish. Add to this a large number of songs in different stanzas.

From the above statement, it can be easily inferred that the following little poem, which I have edited, and on which I have commented, is but an infinitesimal portion of the great mass of the writings which Moropant has left behind. But though small, this poem—the “Cries of the Peacock,” has been selected as one of the best and fairest samples which can testify to the poetical talents of our author. The purity and grandeur of its style, the poetical beauty and music of its rhymes, and above all these, the felicity of its theme (being the praise of the Deity, though in

the form of Vishnu and his reputed incarnations); are among its chief recommendations for its present selection. It can hardly be expected that a poem, written in the vernacular by a Sanskrit Pandit of the time of the last Peishwas, in imitation and on the model of the sublimity of the Sanskrit poetry, rich in high words and phrases, will be ever quite intelligible to the populace, and to the generality of students in this country; without a paraphrase and explanation of the original text. Experience has perfectly satisfied me that even among the Sanskrit scholars in this country, few can pretend to the full and easy comprehension of this little poem without mental efforts of no ordinary kind.

I sincerely trust that the work now edited, and copiously commented on, (with numerous annotations and illustrations) will prove a source of such palatable instructions as the people of the old school, who form the bulk of the reading population, would, I fancy, heartily relish, and thereby may induce, what is sadly wanted, a taste for reading among them; and that in the hands of the young and aspiring students, it may prove a help also for facilitating the comprehension of the great body of the poetical compositions of Moropant, and other Marat'hì poets of his standard. A careful study of the work will also, I feel confident, pave the way for the acqui-

sition of the Sanskrit language, a knowledge of which is now rightly deemed to be an essential part of our University education for the Hindus.

In my preliminary observations which preface this work, I have endeavoured to give a short account of the life of our poet, such as I could glean in Bombay, with a rapid sketch of all his principal works, embracing a dissertation on his merit as a poet.

The first and original object which actuated me to take up my pen in writing a commentary on this Marát, hí poem, and that also in the verbose form in which it now appears, was the domestic instruction of my own children, especially that of my most beloved and lamented daughter, Kàvèrì Bàì, the eldest of them all, who had just finished the little course of education available in the Female school established by the liberality of my influential and most worthy native fellow-citizen the Honorable Jagannàth Shankarshet,* and who was subsequently placed under the tuition of my kind and revered friends Dr. and Mrs. Wilson to begin with such a course of instruction as might

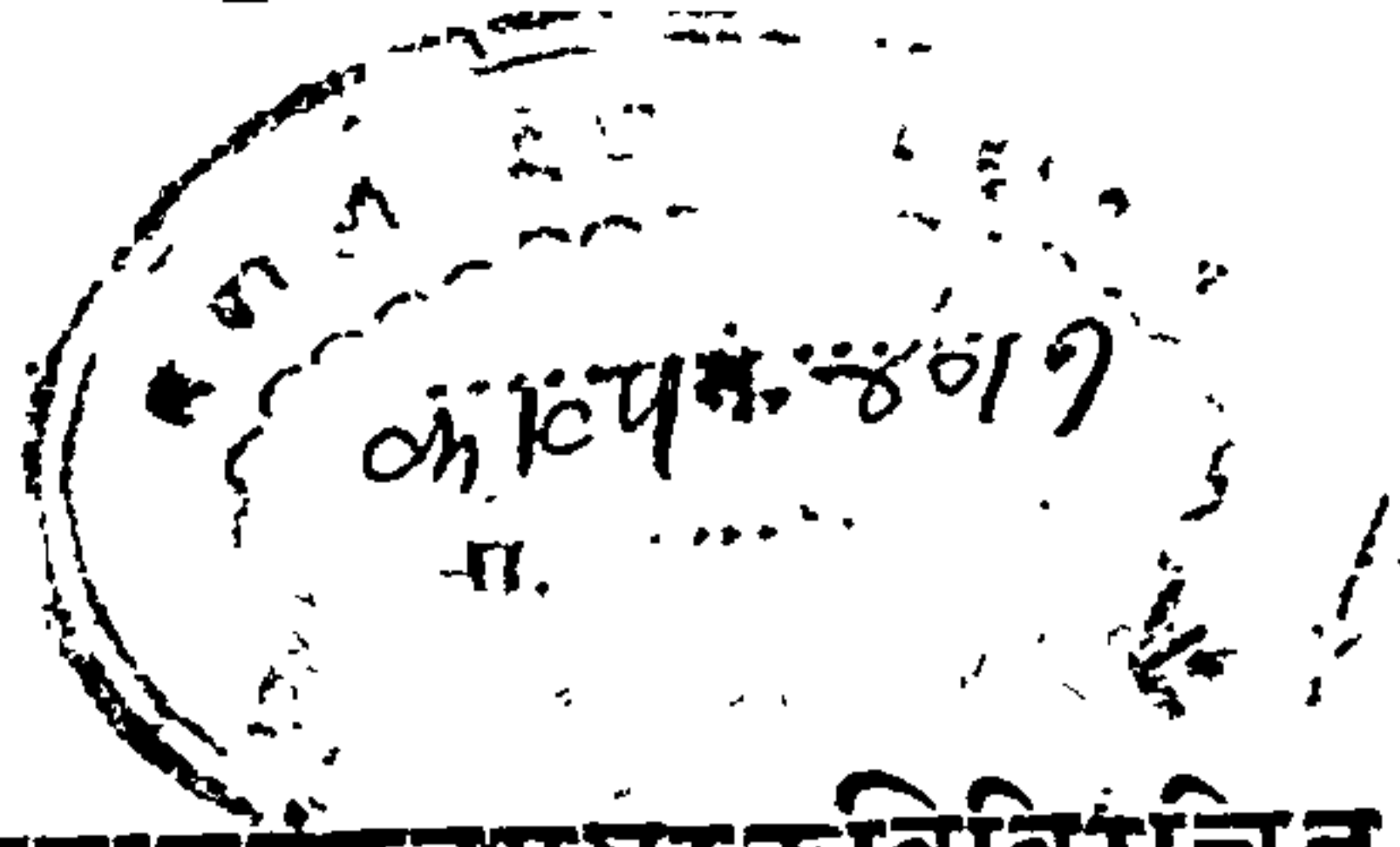
---

* It is with the deepest regret that I have to record here the death of this great man, which sad event took place on the 31st. July 1865 when this sheet was in the press. The Public will no doubt do justice to him in commemoration of his very useful career, by the erection of a statue which they voted for him some months ago in the Town Hall. But I cannot avoid paying a humble tribute to his lamented memory by expressing here my deep sense of gratefulness for his particular acts of kindness to me personally ever since I was a student in the Elphinstone Institution.

besit an English girl of her age and station in life. But her who gave early proofs of great promise, and who was the source of great comfort and consolation to her parents, it pleased our Heavenly Father to remove from this world before the work, first undertaken for her instruction, was brought to completion. Under the circumstance of this bereavement, which is so closely associated with the preparation of this volume, my parental affection cannot now see a better and more consolatory course for my afflicted feelings than to dedicate the same, though now fit more to be read by the learned of my countrymen than by young school-going people, to the memory of her who was the occasion of its production; particularly when it is to be considered, that in my peculiar position as a Hindu, I cannot even erect a homely tomb over her lamented ashes as a poor symbol of my mournful affection.

Should the present volume, for which no pains have been spared to render it acceptable to my native readers, prove instrumental in any way in the advancement of the growth of the indigenous Literature of my country, and thereby give an impetus to the extension and cultivation of a taste for reading among my fellow countrymen, which is still a great desideratum, I shall not consider my labours, however humble, exerted in vain.

D. P.

श्रीमद्रामनंदचमपूरकविवरचित

केकावलि.

हे स्तोत्र,

राव बहादुर, दादोबा पांडुरंग

यांनी

केलिल्या यशोदापांडुरंगी या नावाच्या विस्तीर्ण टीके सहित,

मुंबईत

गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापिले.

शके १७८५, क्रोधननामसंवत् सरे.

सन १८६५ इस्वी.

माझी सुप्रिया आणि सुशीला कन्या

कावेरी बाई

जिच्या अभ्यासा करितां म्यां प्रथम या पुढील केकावलि
या नावाच्या स्तोत्रावर टीका करायास आरंभ केला,
परंतु जी त्या ग्रंथाची समाप्ति पाहण्यास
जगदीशाच्या इच्छेनें राहिली नाहीं,

तिचे

पितृवात्सल्यादिसहस्रसद्गुणस्मारक,

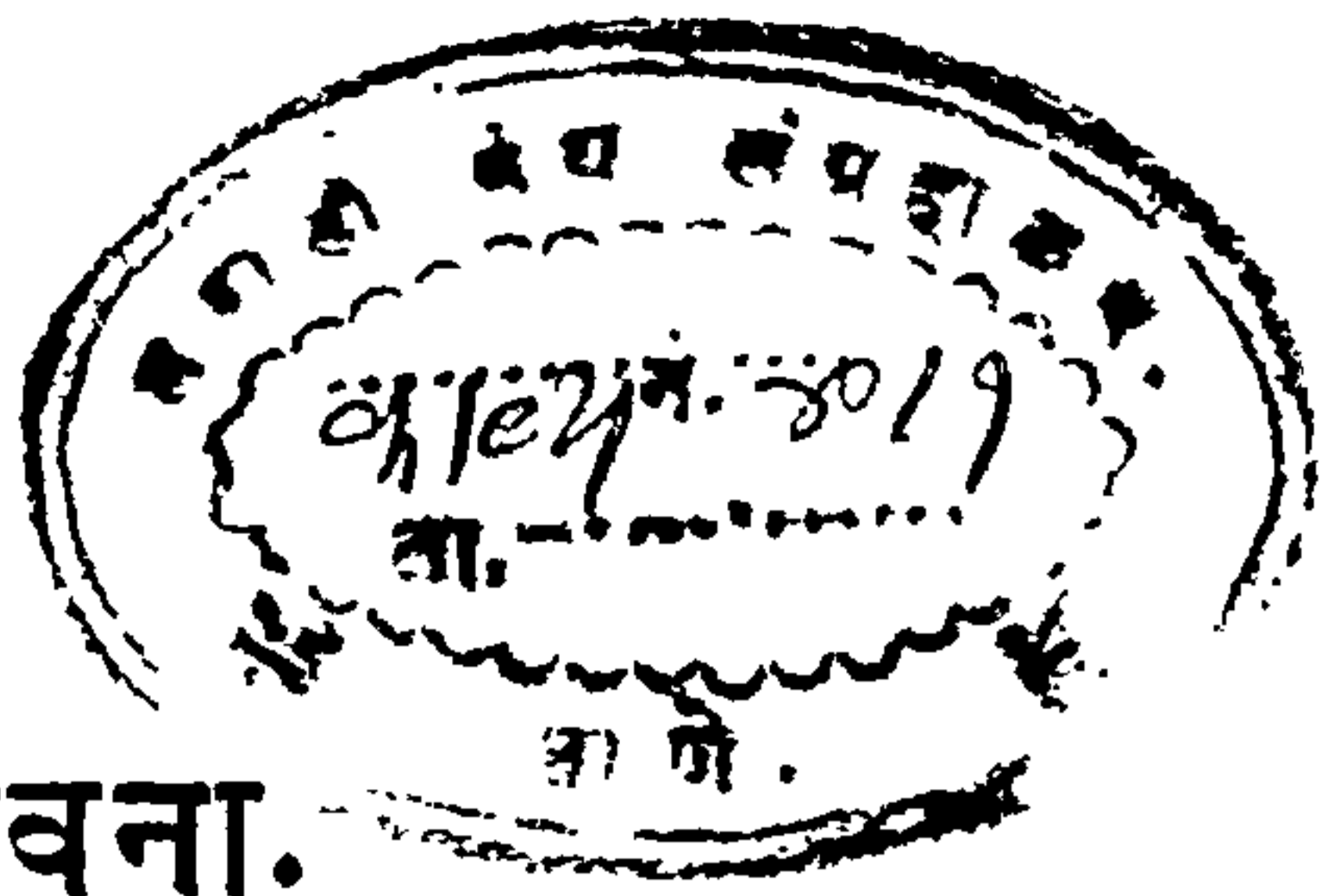
आणि परमशोचनीय असून क्षणभर विश्रांतिदायक,
असें जें स्मरण,

त्यास,

आतां तोच ग्रंथ म्यां दुहितृवात्सल्याच्या मेमानें अर्पण केला
असे.

१९२५

१९२५

प्रस्तावना.

ज्या ज्या देशांत आणि प्रांतांत महाराष्ट्र भाषा चालत आहे, आणि ती लोक समजत आहेत, त्या त्या देशांत मोरोपंताच्या नांवा प्रमाणें इतर थोड्याच महाराष्ट्र कवींचें नांव प्रसिद्ध असेल. यांस आणखी मयूर कवि असेंहि म्हणतात. या कवीचा जितका वृत्तांत या काळीं मिळेल तितका सारा मिळवून संगृहीत करावा अशी माझी इच्छा फार आहे. परंतु त्याविषयींची सामग्री सद्यः मज जवळ नसल्यामुळे तसें आतांच माझ्यानें करवत नाहीं. सांप्रत इतकेच माझ्या ऐकण्यांत आहे कीं, कोल्हापुर प्रांती पन्हाळा किल्ला प्रसिद्ध आहे, त्या गडा वर पूर्वी पेशवाईत कऱ्हाडे ब्राह्मण जातीचे रामाजीपंत पन्हाडकर या नांवाचे कोणी कारकून होते; त्यांचे मोरोपंत हे चिरंजीव. यांच्या घरीं कारकुनीचा पेशा चालत असतांहि मोरोपंतांनीं लहानपणीं काव्यव्युत्पत्ति चांगली संपादन केली. पुढें बारामतीत बाबूजी नायक यांचे पुत्र पांडुरंगराव या

या नांवाच्या गृहस्था कडेस जहागीर होती, त्यांनीं रामाजी-
 -पंतांस आपल्या जवळ बलाविलें, आणि आपल्या खासगीच्या
 दफतरांत त्यांस कारकुनीची असामी दिली. एथें मोरोपंत
 हे पन्हाळ्या किल्ल्या वर आपल्या तीर्थरूपाचें कारकुनीचें
 काम चालवित होते. असें असतां एकदां दफतरांत दोन आ-
 ण्याची चूक पडली होती तिचा मेळ मिळविण्यांत पंतांस आठ
 दिवस सतत डोळ्यांत काजळ घालून हिशोब तपासावा लागला.
 हें त्यांचें अल्प वयांत इतकें अव्यवहित लक्ष पाहून त्यांच्या
 यजमानानें त्यांस विनोदानें झटलें—'जर तुझीं असें लक्ष ईश्वर-
 -भजनीं लाविलें असतें तर दोन आण्याचे ठिकाणीं तो तुझास
 मिळाला असता.' हाच विनोद पंतांनीं उपदेशस्थानीं मानून तेथेंच
 यजमाना पुढें कारकुनीची लेखणी ठेविली; आणि पुढें आपल्या
 तीर्थरूपा पार्शी बारामतीस गेले. तेथें पांडुरंगरावानें त्यांची
 काव्यव्युत्पत्ति सुंदर आहे असें पाहून त्यांस प्रथम रामरक्षेचें
 स्तोत्र अनुष्टुप् छंदांत आहे तें दुसऱ्या छंदांत वाचायास सांगितलें.
 पंतानें थोडा अवकाश मागून तें स्तोत्र दुसऱ्या छंदांत वाचून
 आणखी साऱ्या रामायणाचा अर्थहि त्यांत संगृहीत केला. हें
 पाहून पांडुरंगरावास फार आनंद झाला, आणि त्यांनीं
 त्या दिवसापासून मोरोपंतांस आपल्या घरचे पुराणिक नेमून
 त्यांचें व त्यांच्या तीर्थरूपाचें पान आपल्या जवळ वाढण्या-
 -ची वदीं दिली. या प्रमाणें पांडुरंगराव मेडजकर यांच्या पदरीं
 असतां मोरोपंतानें त्यांच्या पंक्तीस जेवावें, आणि अहोरात्र
 आर्या व दुसरीं कवनें रचून प्रथम पाठी वर गेरुें खरडून ठे-
 वारीं, आणि मग तीं सारीं आपल्या हातानें साफ लिहून ठेवा-
 वीं-

-वीं, असा उद्योग आरंभिला. भारतांत पहिल्यानें कर्ण-
-पर्व केलें असें सांगतात. या प्रमाणें पुढें हे मोठे कवि
झाले. या कवीनें आर्याछंदांत पुष्कळ ग्रंथ लिहिला आहे.
सारे अठरापर्व महाभारत, सारे द्वादशस्कंध भागवत, या
शिवाय पुष्कळ लहान लहान स्तोत्रें, माहात्म्यें, आणि संत-
-चरित्रें, हे सर्व ग्रंथ मोरोपंतानें आर्याछंदानें महाराष्ट्र भाषेंत
रचिले आहेत. या शिवाय हे कविराज रामोपासक होते; या
कारणानें यांची रामचरित्रा वर नैसर्गिक भक्ति असल्यानें या-
णीं आर्येंत व इतर छंदांत मिळून एकशें आठ रामायणें रचिलीं
आहेत, अशी लोकांत प्रसिद्ध वदंता आहे*. म्यां
आपल्या

* अलीकडेस सुमारे तीन वर्षांपासून राजश्री माधवराव चंद्रोबा या
गृहस्थांनीं सर्वसंग्रह या नावानें प्रति महिन्यास एक १६ पृष्ठांचें
लहानसें पुस्तक प्रसिद्ध करण्याची योजना केली आहे; त्यांत बहुधा प्रसिद्ध
महाराष्ट्र कवींनीं केलेले सर्व उपलब्ध ग्रंथ क्रमशः छापून प्रसिद्ध करावे
असा परम श्लाघ्य उद्योग चालविला आहे. या सर्वसंग्रहांत आपल्या
मोरोपंत कवीच्या सर्व कृतींचा संग्रह होईल असा भरवसा आहे. त्यांत
या कवींचीं आर्या छंदांत रचिलेलीं महाभारताचीं आदिपर्वांपासून स्वर्गारोहण
पर्वा पर्यंत १८ पर्वे छापून बाहेर निघालीं आहेत, या सर्वसंग्रहांत मोरोपं-
-तरुत रामायणेंहि छापून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम चालविला आहे.
त्यांत सांप्रत मीं ही प्रस्तावना लिहितों त्या काळा पर्यंत १५ रामायणें
समाप्त होऊन बाहेर निघालीं आहेत; व त्यांत स्तोत्ररामायणाचे १० भेद
आहेत ते जर आंत घेतले तर एकंदर सद्यः २४ रामायणें छापून बाहेर
निघालीं आहेत असें समजलें पाहिजे.

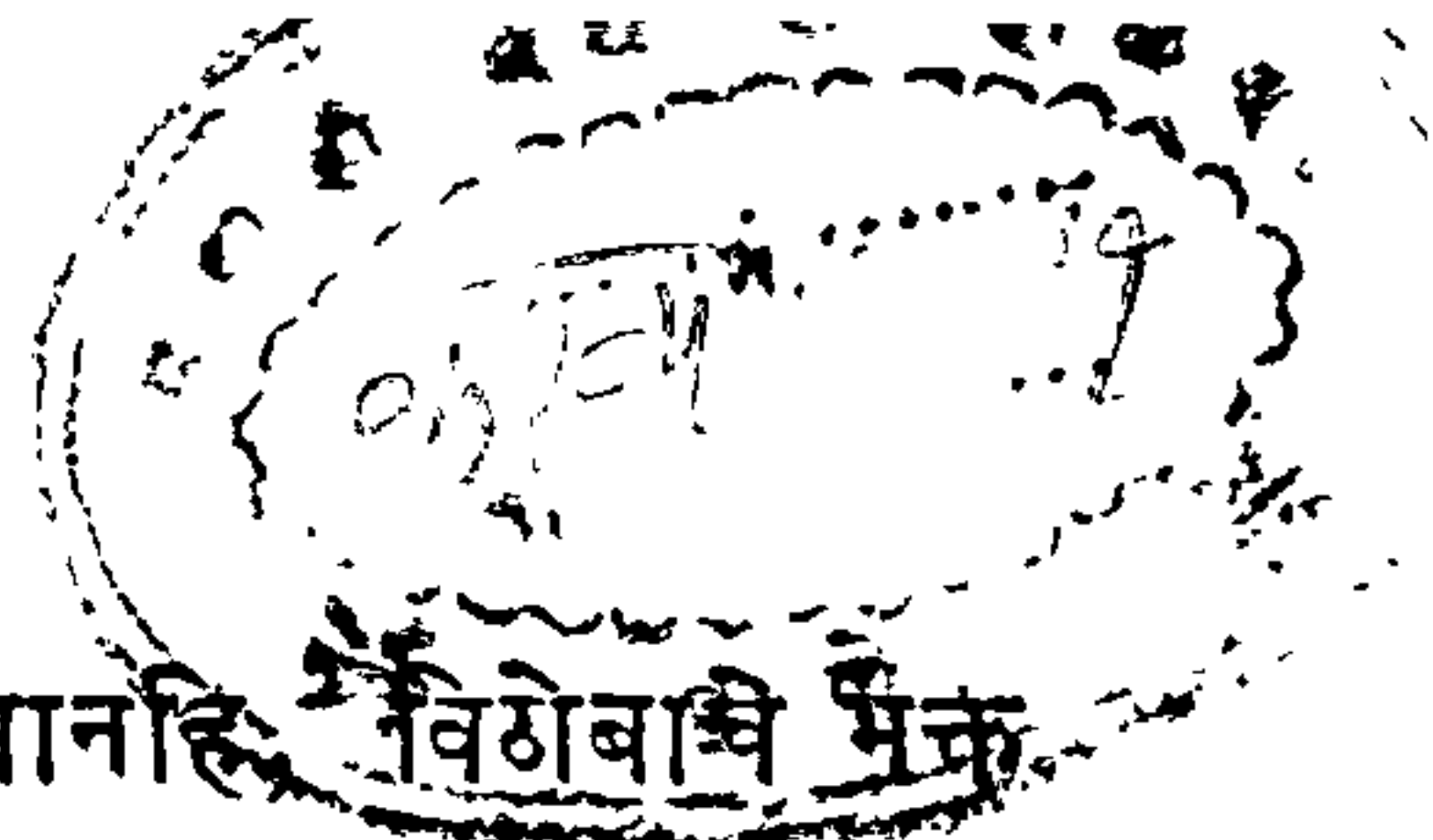
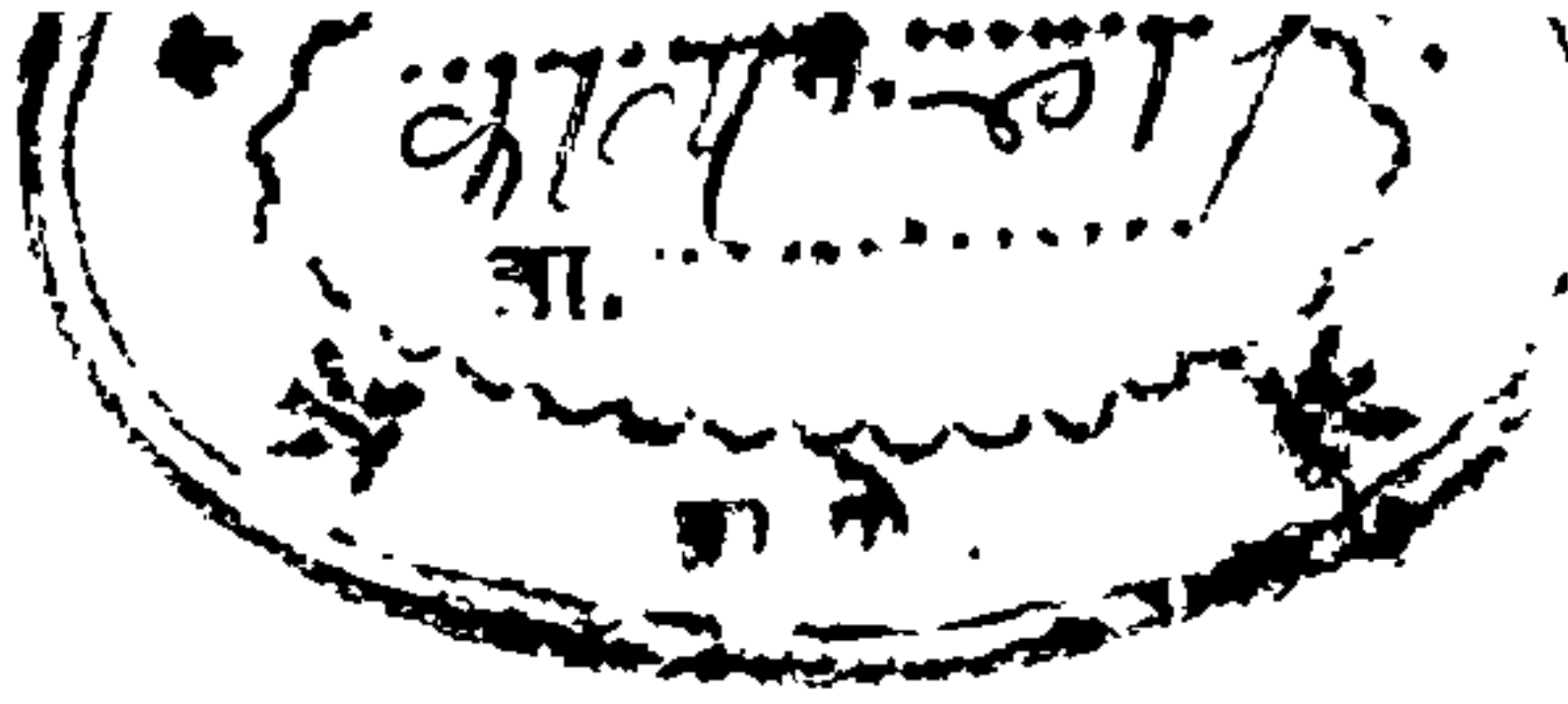
या रामायणांचीं नावें :- १ मात्रारामायण. २ मंत्र. रा०. ३ नामांक.
रा०. ४ परंतु. रा०. ५ तीर्थ. रा०. ६ ऋषि. रा०. ७ स्तोत्र. रा०. ८ उमा.
रा०. ९ लघु. रा०. १० विद्युन्माला. रा०. ११ मंत्रगर्भसाकी. रा०. १२
घनाक्षरी. रा०. १३ पृथ्वीछंद. रा०. १४ राज. रा०. १५ विद्युधप्रिय. रा०.

आपल्या महाराष्ट्र भाषेच्या व्याकरणाच्या प्रस्ता-
 वनेत या कवी विषयी सूचनार्थ असे लिहिले आहे की—
 “ अलीकडेस पेशवाईत बारामतीकर पांडुरंगराव यांच्या
 पदरीं मोरोपंत या नावाचे कारकून होते; पुढे त्यांची
 काव्यव्युत्पत्ति सर्वोत्कृष्ट पाहून त्यांस पांडुरंगरावांनीं आ-
 पल्या घरचे पुराणिक केले; त्याणीं तर आपल्या रसभरित
 काव्यानें या भाषेस केवळ संस्कृत भाषेचीच प्रौढी आणिली.
 वामन आणि मोरोपंत यांस अनुक्रमे महाराष्ट्र भाषेचे व्यास
 व श्रीहर्ष ह्यटल्यासहि साजेल. प्राकृत भाषे विषयीं नाक
 मुरडणारे जे शास्त्री व पंडित यांस यांनींच लाजविले. आ-
 जपावेतो जें कांहीं भांडार संस्कृतभाषारूप पेटित कुलुप
 घालून ठेविले होते, आणि तिची किल्ली ब्राह्मणांच्याच स्वा-
 धीन होती, ते ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मध्वनाथ, मुक्तेश्वर, वा-
 मन, मोरोपंत, आदिकरून जे ब्राह्मण कवि झाले त्यांनीं
 उघडून काढून, त्याचें प्राकृत लेणें करून, सर्व लोकांस अर्प-
 ण केले; ह्मणोन नुसतें यांचें कौशल्य व चातुर्य वर्णावें इतकेंच
 नाही, परंतु यांची औदार्यपूर्वक जी औपकारिक बुद्धि
 तिचीहि या प्रसंगीं प्रशंसा केली पाहिजे”. यांत म्यां मोरो-
 पंत कवीची श्रीहर्षाशी तुलना केली आहे ती किती समंजस
 व योग्य आहे, हें, या कवीचें सारें काव्य साद्यंत लक्षपूर्वक
 पर्यालोचनांत आणिलें असतां तर ध्यानीं येईलच, परंतु मा-
 द्या बुद्धीस असे वागते कीं हा पुढला त्यांचा लहानसा
 स्तोत्ररूप ग्रंथ, ज्याज वर म्यां बालबोधार्थ टीका केली आहे,
 त्याच्या काव्यसरणीचें मनन केले असतां हि ध्यानांत आ-

ल्या वांचून राहणार नाही. कालीदास, भवभूति, माघ, आणि श्रीहर्ष, यांची अनुक्रमे रघुवंशकिरातादि जी प्रसिद्ध महाकाव्ये आहेत, त्यां मध्ये शब्दांच्या काठिन्या वरून आणि अर्थान्वयाच्या गूढत्वा वरून श्रीहर्षांचे जे शेवटले नैषध काव्य, त्याचे दुर्बोधत्व बहुधा लोकानुभूत आहे; तसेच ज्यांस संस्कृतभाषा अवगत नाही, अशा प्राकृत जनांस मोरोपंताच्या काव्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा पुष्कळ असल्याने सहाजिक त्या शब्दांच्या अपरिचया मुळे, आणि प्राकृत जनांस अप्रसिद्ध असे संस्कृत शब्द, आणि निवळ प्राकृत व ग्राम्य शब्द, यांचे मिश्रण असल्याने संस्कृतभाषाभिज्ञ अशा पंडितांसहि त्यांची निवड करून अर्थयोजना करण्यांत अवघड प्रसंग असण्याच्या दृढ संभवा मुळे, तसेच समयविशेषी शब्दांचा दूरान्वय असल्याने अर्थज्ञानाच्या दुःसाध्यत्वा मुळे, मोरोपंताचे काव्यहि दुर्बोध आणि कठिण झणून बहुधा सर्व जनांस अनुभूत आहे.

ज्या काळी छापखाने व टपाले यांचे या देशांत नांवहि नव्हते, त्या काळी मोरोपंत जिवंत असता त्यांच्या काव्यकर्तृत्वाची प्रसिद्धि काशी पर्यंत लांबली होती; आणि ते निवर्तल्यास अद्यापि शंभर वर्षे झालीं नाहींत इतक्यांत या देशांत जगप्रसिद्ध कवि झणून त्यांची कीर्ति पसरून गेली आहे; याची कारणे पाहतां या देशांत हरिदासांची कीर्तन करण्याची जी वृत्ति चालत आली आहे ती या कारणांत एक मुख्य कारण होय, असें मला दिसते. तसें आणखी या वृत्तीस मोरोपंताच्या कृतीनेहि फार उत्तेजन दिलें; ते असें कीं,

कीं,- मराठ्यांचें राज्य स्थापित झाल्यापासून, आणि त्यांत विशेषकरून पेशवाईच्या कारकिर्दींत त्या राज्याचा अत्युत्कर्ष झाल्यापासून, ब्राह्मण लोकां मध्ये वेदविद्या आणि शास्त्र-विद्या यांच्या बला वर ज्या वृत्त्या चालत होत्या त्यांस मोठें उत्तेजन मिळालें; तथापि त्या उत्कर्षा पूर्वी आणि त्या उत्कर्षाच्या वेळीं हरिदासांची जी या देशांत वृत्ति चालत होती, ती बहुधा नामदेव, तुकाराम, यांचे अभंग; ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, आणि शोधर, यांच्या ओठ्या; एकनाथ, मध्वनाथ, आदिकरून साधू कवींचीं पदे; अमृतरायार्ची पदे, आणि कटिबंध; कबीराचे दोहरे व कविते; आणि वामन पंडिताचे श्लोक; यांचीं बहाडे मुखपाठ करून, आणि त्यांत व्युत्पन्न हरिदास असल्यास थोडी काव्युत्पत्ति साध्य करून, त्यांच्या साहाय्यानें चालत होती; ह्मणून सभेंत विद्वज्जनसमाजांत हे हरिदास कितीहि वक्ते आणि सरसकीर्तन करणारे असले, तथापि दक्षणेच्या बहुमानांत या गरीबांची कोटि चौथी असे; ह्मणजे प्रथम वैदिक, दुसरे शास्त्री, तिसरे पुराणिक, आणि चौथे हरिदास अथवा गोसांवी; परंतु ही वृत्ति बहुधा भगवद्भक्तीच्या बला वर आणि प्राकृत कवितांच्या साहाय्या मुळें चालत होती, ह्मणून शूद्र अंत्यज यांसहि या वृत्तींत शिरण्यास कोणी प्रतिबंध केला नाहीं. हरिकीर्तन हें मुक्तद्वार समजून कोणत्याहि जातीस या वृत्तींत शिरण्याचा प्रतिबंध ब्राह्मणाच्यानेंहि करविला नाहीं. ब्राह्मण, शूद्र,

शूद्र, अंत्यज, आणि शेवटीं मुसलमानहि, विठोबाचि भक्त
होऊन, कपाळीं बुका भाणि गळ्यांत तुळशीच्या माळा घा-
लून,

१ महा भक्त रामोपासक कवीर हे मोमीन जातीचे मुसलमान होते, हे तर सर्वास माहित आहे. ताराबाजकर महिपतबाबा यांनी आपल्या भक्तिविजयांत शैख महम्मद या नांवाचे दुसरे मुसलमान हरिभक्त यांचे कांहीं चरित्र वर्णिले आहे; त्यांत असा चमत्कार लिहिला आहे कि हे शैख महम्मद आपल्या गावीं श्रीगोंयांत असतां एकदां यांनीं पुष्कळ मंडळी समक्ष कथेंत एका हाताच्या तळहातानें दुसऱ्या हाताचें तळहात रगडलें; तेव्हां कित्येकांनीं त्यांस पुसलें आपण हें काय करितां ? त्यांनीं सांगितलें कि देहूंत तुकोबा ज्या भंडपांत या सभेचीं कीर्तन करित आहेत, त्यास अग्नि लागला आहे तो विजवितो; त्या वरून देहूहून वर्तमान आणवितां तेथे तसें घडून आल्याचें कळलें. इशवी सन १८५७ नांत मीं हुजूर डिप्युटि माजिस्ट्रेटाच्या हुद्या वर असतां प्रजे कडून हत्यारें घेण्याचें सन १८५७ चें २८ वें आक्ट बजावण्या करितां नगर जिल्ह्यांत पारनेर आणि घोडनदी तालुक्यांत फिरत होतो तेव्हां श्रीगोंदे ह्मणजे ज्यास बहुतकरून लोक चाम्हारगोंदे ह्मणतात, त्या गावांत गेलों. तेथें शैख महम्मद यांच्या मठांत जाऊन त्यांचें शिष्य सांप्रदायीं आहेत त्यांस भेटलों. त्यांनीं शैख महम्मदांनीं केलेल्या अभंगाची वही मला वाचायास दिली; ती मी थोडी वाचली, आणि त्या मुसलमान हरिभक्तांनीं रचलेला एक योगसंग्राम या नावाचा ग्रंथ होता तोहि त्यांनीं मला पहायास दिला. तो ग्रंथ ज्ञानेश्वरी एवढा बहुधा मोठा होता. त्या साऱ्या ग्रंथाची प्रत करून घेण्यास मला अवकाश नव्हता ह्मणून त्याचे दोन तीन अध्याय वाचले, आणि बाकी चाळून पाहिला. हे शैख महम्मद मोठे ज्ञानी पुरुष होते असें त्यांनीं आपल्या मार्गे ठेविलेल्या कृती वरून दिसतें; लोकांत सत्यज्ञानाचा प्रकाश व्हावा आणि बाहेरील दांभिकाचार मिटावा ह्मणून त्याचें मोठें धोरण होतें; एथें मीं वानगी साठीं त्यांचा एक अभंग लिहितों.

ऐसेंकेलेंयागोपाळें नार्हासोंवळेंओवळें १

फांटेकेकतीच्याझाडा आंतजन्मलाकेवडा २

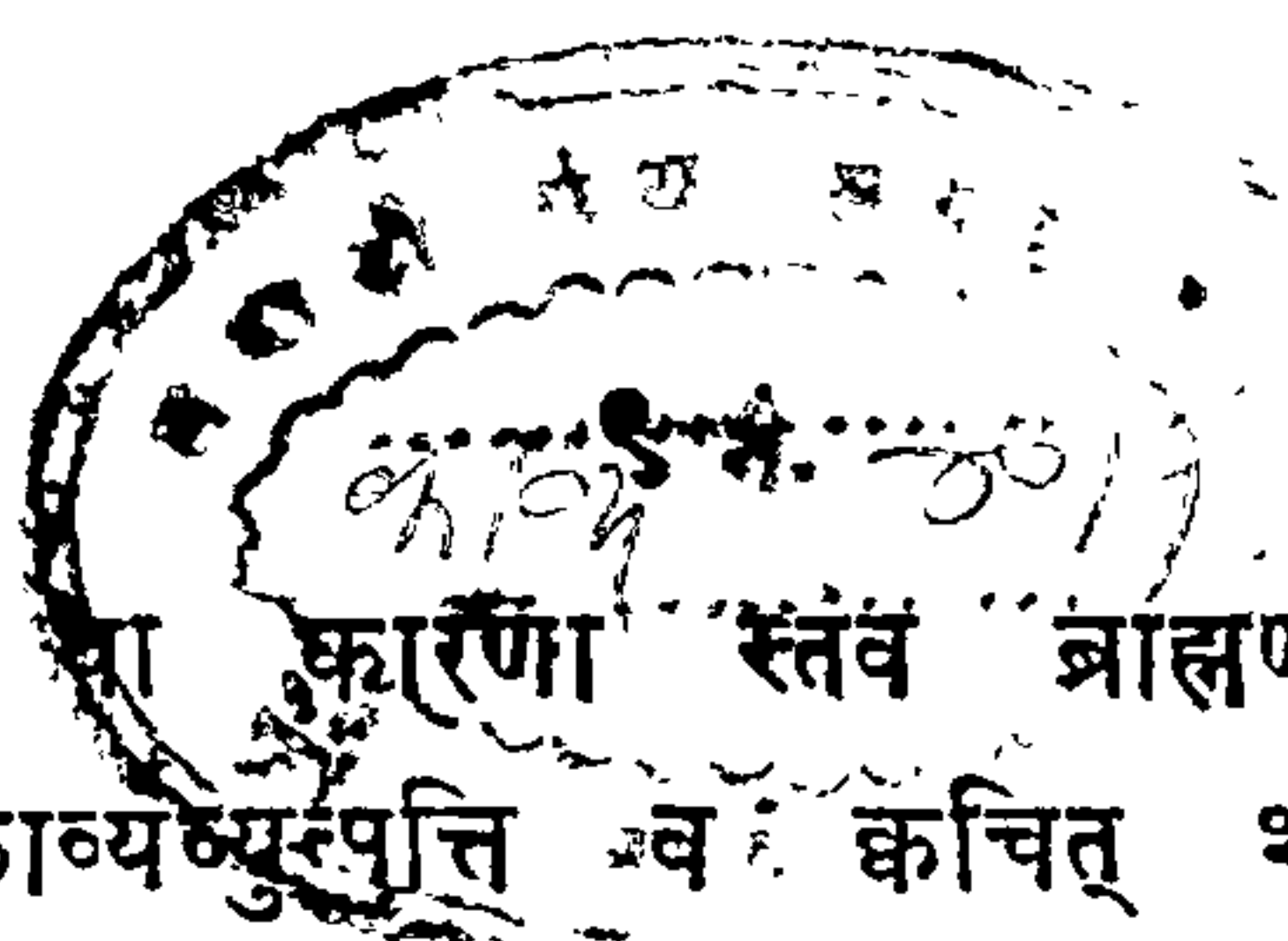
फणसा

लून, यथेच्छ भजनं आणि कथा करूं लागले. त्यांत जो वक्ता आणि रसिक हरिदास असे, मग तो शूद्र कां असेना, तो श्रोते मिळवून त्या काळीं लोकांत प्रशंसेस पात्र होत असे. तथापि या वृत्तीस बहुधा प्राकृत कवितांचें साहित्य, आणि शूद्रादि नीच वर्णांचा संसर्ग असे, ह्मणून ब्रह्मसमाजांत ही वृत्ति जशी बहुमानास योग्य व्हावी तशी झाली नाहीं. कितीहि ब्राह्मणव्यतिरिक्त जातीचा हरिदास रसिक आणि वक्ता असला तथापि त्यास सभेंत तर बहुमान नसेच, परंतु उल्लेख ही वृत्ति धारण करणाऱ्या ब्राह्मणजातीच्या हरिदासासहि सभेंत खालच्या कोटींत जावें पडे. तथापि वृत्तुत्व हा लोकांच्या मनाचें रंजन करणारा, आणि तसाच प्रेमळ वक्ता असल्यास तो लोकांच्या मनाचें आकर्षणहि करणारा गुण होय, ह्मणून सर्व प्रकारच्या लोकांत वक्त्या हरिदासाची वाहवा होऊन त्यास सर्वां कडून जशा विदाग्या होऊन द्रव्यप्राप्ति होत असे, तशी वैदिक, याज्ञिक, आणि शास्त्री, यांस होत नसे. त्यांत पेशवाईत जेव्हां महाराष्ट्र ब्राह्मणजातींत विद्वत्ता वाढत गेली, तेव्हां हरिदासांसहि शास्त्री, पंडित, अशां विद्वान पुरुषां कडून वाहवा मिळविण्याचें अगत्य पडत

फणसाअंगेकरडकांटे आंतसाखरेचेगोटे ३
 ऊंससर्वअंगीकाळा आंतअमृतजिह्वाळा ४
 नारळवरितोकठीण आंतसाठवेजीवन ५
 काळीकस्तुरीदिसती आंतसुगंधसुटती ६
 मधमाशांचीघोंगाणी आंतअमृताचीखाणी ७.
 शेखमहम्मदविलासी हरिभक्तीचारहिवासी ॥ ८ ॥

पडत गेलें; या कारणास्तं वं ब्राह्मण जातीच्या हरिदासांस काव्यव्युत्पत्ति वं क्वचित् शास्त्रव्युत्पत्तिहि वाढविण्याचें अगत्य पडत गेलें. नुसत्यां प्राकृत ओव्या, अभंग, आणि पदे, यांज वर कथा करून शास्त्री पंडित आणि व्युत्पन्न अशा श्रोत्यांचें मनोरंजन करणें कठीण, म्हणून त्यांच्या भरतीस भागवतांतील श्लोक, सुभाषित श्लोक, चंपु, नाटके, आणि काव्ये, यांतील वेंचे पाठ करून चांगली झणझणीत कथा करून दाखविणें प्राप्त होत गेलें. अशा प्रसंगाच्या अवसरीं मोरोपंतानें बारामतींत संस्कृत काव्यार्थां तेल घेणाऱ्या अशा आपल्या प्राकृत आर्या बाहेर काढिल्या. तेव्हां अर्थात् अशा हरिदासांच्या द्वारानें त्यांचा प्रसार होण्यास विलंब लागला नाहीं; हेंच मोरोपंताची कीर्ति ते जिवंत असतांच काशी पर्यंत लांबण्याचें जें कारण म्हणून त्यां सांगितलें तें.

आणखी अशी अटकळ होत्ये कीं जेव्हां प्रथम मोरोपंताच्या आर्या बारामतींतून बाहेर निघूं लागल्या, त्या कारणांचे बारामती जवळ सोलापुरांत रामजोशी या नावाचे व्युत्पन्न आणि परम रसिक कवि असून त्याणीं हरिदासांच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें होतें; आणि नुकतेच कीर्तीच्या अंगणांत जाण्यास उमऱ्या वरून बाहेर पाऊल टाकित होते; तीं इतक्यांत त्यांस पंताच्या कृतिकुमारिकेचा आल्हादजनक शकुन भेटला; तिच्या सौंदर्यानें आणि निमंत्रणरूप आनंदजनक अशा भेदकटाक्षानें आकर्षितांतःकरण होऊन ही उपवर कन्या आपण वरावी अशी मनांत आवड धरून त्याणीं तिच्या

तिच्या पित्याचा शोध करण्या करितां तिचेंच अनुसरण केलें. पित्यानींहि आपल्या कन्येच्या गुणास हा इतका लुब्ध पाहून तिणें याचें पाणिग्रहण केलें असतां ती लवकरच सुखी होईल. म्हणून तसें करण्यास आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें. हा प्रसंग कोणी खालीं लिहिलेल्या आर्यंत असाच वर्णिला आहे;—

जैशीजनकेंदिधली सच्चिदनरामजोसितात्याला
तैशीमयुरेंदिधली तीआर्यारामजोसितात्याला

किंबहुना असेंहि ऐकण्यांत आहे किं, मौरोपंताच्या आर्यानींच रामजोशाची वृत्ति हरिकीर्तना कडेस वळविली. न्या पूर्वीं ते कलगीतुप्याच्या नादांत असून, लावण्याच्या छंदा वर कवनें करून, स्वच्छंदानें डफ तुणतुणें सारंगी आणि नाचेपोर हातीं घेऊन चरितार्थ चालवित होते. ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभाची असावी अशी अटकळ होत्ये. न्या कार्ळी रावबाजीच्या उत्तेजनानें पुणे शहरांत व न्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचें चांदणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्रह्मभोजनाचा थाट; आणि दिव्यांत वात पडली नाहीं तों मंदिरांत चवघडे सणया यांचा मंजूळ घोष; श्रीमंतांच्या व सरदारलोकांच्या वाड्यांत सरकारी तायफ्रांचे मुजरे; रात्रीस रस्त्यांत आणि बोळांत फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मनें आपणा कडेस ओढून घेणारे नुकतेच चिमणी, साळू

साळू, मैना, यांच्या मंजूळ कंठांत होणाऱ्या बाळूतेंत्यातलेले खडे सूर, आणि फौजे कडील सिलेदार, बरिंगीर, शिपाई, आणि शहरांतील सुखवस्तु शिपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यांस रिजविण्या करितां बहिरू, मल्हारी, धोंडीबापु, सगन-भाऊ, आणि रामागोंधळीं, यांनीं सजविलेले डफतुणतुण्याचे तमासे, आणि कलगी तुऱ्याचीं भांडणें; हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तीच्या भेरणेनें पुणे शहरांत जेथे तेथे गाजून राहिले होते. मग 'यथा राजा तथा मजा' या न्यायानें त्या भेरणेचा अंमल सर्व पेशवाईत पसरला नसेल असें संभवत नाही. त्या काळीं सर्व गुणिजनाचे आशेनें भरलेले डोळे पुणे शहरा कडेस लागले असून, त्या शहरानें जो कित्ता घातला होता, त्याची नकल जेथे तेथे होऊन कित्येक ठिकाणीं त्या नकले वर तान करणारे उमेदवारहि निपजूं लागले. रामजोशांसहि यद्यपि अशा उमेदवारां मध्यें गणिलें, तथापि त्यांच्या गुणांस न्यूनत्व नयेतां उलटी ती त्यांची उमेद प्रशंशेस पात्र होईल; कारण, त्यांच्या कवना वरून रामजोशी हे चांगले व्युत्पन्न आणि साहित्यशास्त्रज्ञ असावे असें अनुमान होतें. असें असतां त्यांनीं आपलें लक्ष त्या काळाच्या इतर पंडितां प्रमाणें सभेत शुष्क वादविवाद करून शालजोड्यांची आणि दक्षणेची प्रतिष्ठा मिळविण्या कडेस न लावितां, सर्व लोकांचें मनोरंजन करून त्यां मध्यें वाहवा मिळविण्या कडे लाविलें, हें आश्चर्य होय. त्यांत आणखी ब्राह्मणानें विद्वानाची पूज्य प्रतिष्ठा तुच्छ मानून केवळ लोकरंजनार्थ शूद्रवृत्ति धारण करून तमासगिरांच्या निर्मत्सनेचा अंगीकार केला, येणेंकरून रामजोशी हे मोठे

मोठे उदारमनाचे पुरुष होते असें दिसते; तसें असल्या वांचून त्या काळीं इतक्या धैर्याचें कर्म त्यांज कडून घडणें कठीण, म्हणून माझ्या मते ते मोठे प्रशंसेस योग्य होत. जर राघो धंवशा, मार्तंडा शिपी, बहिरू, मल्हारी न्हावी, सगनभाऊ मुसलमान, अनंतफंदी ब्राह्मण, आणि रामा गोंधळी; यांणीं आपआपले फड तयार करून डफा वर थाप मारल्या बरोबर पुणे शहरांत हजारो लोकांचे थवे आपल्या तमाशांत ओढून आणून त्यांस रिजवून त्यांजपासून ओंजळी भरभरून रुपये, जरीचे दुपेटे, आणि भरगच्ची शेले घेतले; तर मग रामजोशी ब्राह्मणानें आपल्या संस्कृत वाणीच्या बळानें त्यांज पेक्षां अति सरसरीतीनें वरल्या थराच्या लोकांस रिजवून आपला प्रपंचनिर्वाह कां चालवूं नये ? आणि तसा त्याणें चालवायास आहंभ केला इतक्या वरून आतां तो आपल्या प्रशंसेस मुकला असें माझ्यानें अगदीं लक्षणवत नाहीं. आणखी माझ्या ऐकण्यांत आहे कीं, या विद्वान पुरुषाची प्रकृति विलासी आणि कार्हीशी फक्कड होती. अर्वाचीन स्मृतिकार आणि भट्ट यांच्या पद्धती वरून अत्यंत संकोचित झालेलीं जीं ब्राह्मण जातीचीं मनं, त्या प्रमाणें यांचें मन संकोचित नव्हतें. सोंवळें ओवळें आणि बाहेरील दांभिक आचार यांची त्या काळीं मोठी दांडगी पुष्टि पाहून यांच्या मनानें कंटाळा घेतला होता; इतकेंच नाहीं, परंतु अशा दांभिकांनीं असें आपलें शोचनीय अज्ञान टाकून सत्या कडे आपलें मन वळवावें, एतदर्थ या सन्पुरुषाचा उपदेशहि चालू होता असें यांच्या कृती वरून दिसते.

रामजोशांच्या वेळेस लावण्यांच्या छंदा वर कवनें कर-
 ण्याचा चांगला प्रघात पडून गेला होता; आणि तो छंद
 साहजिक कर्णास मधुर असल्यानें लोकांची त्या वर आवड
 पाहून जोशीबावानेहि आपली कवनें बहुधा त्याच मधुर
 छंदा वर रचण्यास आरंभ केला. प्रापंचिक जनार्चे मन लु-
 ष्ठ करण्या करितां केव्हां केव्हां या रसिक पुरुषाने या छं-
 दांत शृंगाररसहि प्रौढ आणि कोमल अशा शब्दांनीं सं-
 स्कृत भाषेत तद्रसप्रधान काव्यांत जसा वर्णिला असतो
 तसा नमूना घेऊन वर्णिला आहे. परंतु त्यांत आणखी
 इतकी खुबी ठेविली आहे किं जरी शब्दयोजनेंत तो नमूना घे-
 तला आहे, तरी तो आपल्या कालाच्या लोकव्यवहारास
 अनुसरून घेतला आहे. आणखी रामजोशांच्या कवनांत दुसरी
 खुबी अशी आढळते किं प्रौढ संस्कृत शब्द, आणि शुद्ध लौ-
 किक मराठी भाषणांतील केवळ ग्राम्य शब्द, यांची भेळ इत-
 की बेमालूम केली असत्ये किं त्यांच्या त्या मिश्रणचातुर्यानें
 ते सर्व एकरंगी दिसून त्यापासून एकजातीचा विशेष आनंद
 उत्पन्न होतो. कोणा एका स्त्रीचे सौंदर्य पहा जोशीबावाने कसें
 सरस निर्मल वाणीनें वर्णिलें आहे:-

कोण्यागसुभगाचीमदनमंजरी सांगसखेसुंदरी ॥ धृ ॥

इच्यासौंदर्याचीसीमा झालीगडेरतिहुनिअत्युत्तमा

पाहुनियामुखचंद्रमा सखेगडेअमागमतिपौर्णिमा

कायअधराचारकिमा लाजवीनवकुंकुमविद्रुमा

अंगीवसनजिच्याभर्जरी ॥ कोण्यागसुभगाची० ॥ १ ॥

नजवाटलीविद्युन्नदी मलीगस्वरूपाचीउतरलीभटी

उरींकंचुकीघट्टतटटी टिळकलह्हाटीसुधारसघटी

देखतांलसतपटकटी रुशाहरिचीकटीलटपटी

अशीअनंतगुणगुर्जरी ॥ कोण्यागसुभगाची० ॥ २ ॥

शिरीसुंदरवनमल्लिका झटतिवरमधुकररसकौतुका
 नयनाननखंजनरंजिका ! मधुरकंठांतलाजवीपिका
 अशीवर्णिलकेणसदलिका ! इतरकवीकविरायाहुनिफिका
 मजवाटतेसेनिर्जरी ॥ कोण्यागसुभगाची० ॥ ३ ॥

कोठें कोठें या त्यांच्या शृंगाररसांत बीभत्स रसाचें-
 -हि मिश्रण आढळते; तथापि ते लोकव्यवहारास आणि
 या देशांतील प्राकृतजनाच्या दांडग्या रुचीस अत्यंत अनु-
 -कूल असल्यानें तितकें विगर्हतेस पात्र होत नाहीं.
 एका लावणीत कृष्णाच्या बाळपणीच्या खोडीचें आप
 आपलें गान्हाणें गोपिकांनीं यशोदे समोर नेलें, त्यांच्या
 वर्णनांत बीभत्स रस बराच आढळण्यांत येतो; परंतु त्या
 काळीं व सांप्रतहि चांगल्या प्रतिष्ठित जातीच्या बायकांचीं
 भांडणें लागलीं असतां, आणि त्यांत विशेषकरून लग्नसमा-
 -रंभांत दोघीं विहिणी कडील बायकां मध्ये परस्पर जो
 फाल्गुनाच्या भाषणाचा वर्षाव होतो तो ध्यानांत आणिला
 असतां, जोशी बावानें गोकुळाच्या गौळणीच्या मुखांत
 अधिक विभित्स भाषणाचें वैरण घातलें असें मला वाट-
 -त नाहीं. आतां भगवान कृष्णानें आपल्या ठायीं
 अत्यंत सभेम मनोवृत्ति पाहून ज्यांचा उद्धार केला, त्या,
 श्रीमद्भागवतांत शुक मुनीनें वर्णिलेल्या परम भाग्यवती गोपी,
 यांस नीच बाजारवसण्यांच्या योग्यतेस आणावें, आणि
 परम पुरुष भगवान बालकृष्ण याच्या पदरांत अधम जा-
 तींत उत्पन्न झालेल्या एकाद्या कारट्यास योग्य ज्या खोडी
 त्या बांधाव्या, हें कृत्य सत्कवीस उचित किंवा अत्यंत अ-
 -नुचित हा पहाण्याचा प्रकार जो आहे तो स्वतंत्र आहे. तो
 अमंळशानें

अंमळशानें स्वाभिप्रायपूर्वक निवेदन करीन. प्रस्तुत इतकेंच सांगायाचें किं रामजोशानें आपल्या लावण्यांत शृंगाररसा शिवाय आणखी भर्तृहरी प्रमाणें वैराग्यविषयहि फार सरस वर्णिला आहे. या वरून दिसतें किं रामजोशांचें बाह्याचरण जरीं विलासी जनाच्या आचरणा सारखें होतें, तरीं त्यांचें अंतःकरण केवळ विषयासक्त नव्हतें. आणखी असें दिसतें कीं हे कविराय ज्या ज्या प्रसिद्ध स्थानां देवदर्शनास गेले त्या त्या स्थानांच्या देवतांचेहि त्यांणीं प्रार्थनापूर्वक गुणवर्णन केले आहे. या सर्व गोष्टीचा विचार केला असतां माझी अशी अटकळ होत्ये कीं, हे फक्त कविराय आपल्या पहिल्या भरांत त्या काळच्या लोकांची रुचि पाहून उपजीविके करितां जरीं तमासगिरांच्या मंडळांत शिरले असले, तथापि पुढें आपले कवि मोरोपंत यांच्या प्रौढ उद्दाम आणि सरस अशा कृतीचें जेव्हां यांस दर्शन झालें तेव्हां ते तीस मोहित होऊन त्यांणीं लोकरंजक डफ टाकून लोकोपदेशक वीणा उचलला असावा; अशी अटकळ करण्यास माझी मन देवता लवती. पहा त्यांणीं लोकांच्या बाहेरील दांभिकाचरणा वर आणि धर्माच्या नुसत्या सोंगा वर कसे रेशमी कोरडे लाविले आहेत ते:-

मलाजन्महातुलालाधलाखुलासन्दृढर्यीबुधा
 धरिसितरिहरीचासेवकसुधा॥ ५० ॥
 चराचरीं गुरुकरावयासीं नराशिरावरिहरी
 जरातरिं सुमजधरीं अंतरीं ॥
 हटातठानें पटारंगवुनिजटाभारकांशिरीं
 मठाची उठाठेवकांतरीं ॥

वनांत अथवाजनांतहोकांमनांत भलतेपरी
हरीचैनावभवाब्धितरी ॥

॥ चाल ॥ कायगळ्यांतघालुनितुळशीर्चीलांकडे ॥
हींकायभवालादुरकरतिलमांकडे ॥
वामिरविशिबाहेरआंतहरिशींवांकडे ॥
अशाभक्तिच्यारसारहिततूंकसाक्षणविशीबुधा
* * * ॥ भलाजन्म० ॥ १ ॥

जाळगळ्यामध्येमाळकशालाव्याळकामकोपला
आंतउणाबाहेरक्षणविशिभला ॥
वित्तपहातांपित्तयेतसेकीर्तिपाहिजेमला
असेंहरिक्षणतांनुमजेतुला ॥
दांभिकवरसभाविकपणेंअभ्यंतरींनहींचर्बिबला
बहिर्मुखनरनरकालाधला ॥

॥ चाल ॥ तूपोटासाठींखटपटकरभलतिशी ॥
परिभक्तिरसाविणहरिभेटलकायतुशी ॥
कायमौन्यधरुनिगोमुखिलाजाळिशी ॥
स्वार्थसुरवेंपरमार्थबुडविलाअनर्थकेलाबुधा ॥
जाणुनिविषपीशीक्षणशीसुधा ॥ भलाजन्म० ॥ २ ॥
टिळाटोपिवरशिळापडोयाविळांतकरिशिलजपा
तथापिनहोयहरिचीकृपा ॥
दर्ममुष्टीचेगर्भीधरोनिनिर्भयपशुच्यावपा
कायजाळूनितिळातांदुळातुपा ॥
दंडकमंडलुबंडमाजविशिमुंडमुंडशीवपा
नसार्थकलटक्यासाच्यागपा ॥

॥ चाल ॥ बारवारतलवारहोइलकायपुन्हा ॥
हानरदेहदुर्लभकांठेविशीशुना ॥
भगवंतभुकेलाभक्तीचापाहुणा ॥
धर्मघडेनायर्मकळेनायामनालाकदा ॥ ?

सदाहरिकविरायावरिफिदा ॥ मलाजन्म० ॥ ३ ॥

मग अशा परम रसिक आणि वक्त्या हरिदासाच्या मुखापासून प्रथमतः समंजस लोकांस जेव्हां मोरोपंतांच्या प्रौढ आणि रसभरित आर्यांचे श्रवण होऊं लागले असेल, तेव्हां त्यांच्या कीर्तिसह त्यांची कृति या देशांत व देशांतरीं प्रसृत होण्यास विलंब लागला नसेल असें सहज अनुमान होते.

मी अद्यापि मोरोपंतांच्या साद्यंत कृती विषयीं अनभ्यस्त आहे, तथापि त्यांनीं केलेल्या भारताच्या कांहीं पर्वतील व इतर स्फुट आर्या एथे तेथे पाहिल्या आहेत आणि ऐकल्या आहेत; तशींच त्यांनीं इतर छंदा वर केलेलीं कवनेंहि ऐकिलीं आहेत; त्या वरून, आणि प्रकृत स्तोत्रांचे लक्षपूर्वक पर्यालोचन केल्या वरून, माझ्या मनाचा दृढ निश्चय झाला आहे किं मोरोपंताची वाणि मोठी प्रौढ आणि कारुण्यवीरादि रसांनीं परिप्लुत अशी आहे. त्यांत आणखी रसान्वित यमके साधण्याची तर हतोटी या कवी प्रमाणे कोणत्याहि इतर महाराष्ट्र कवीची आढळत नाही. अशी रसान्वित यमके साधूनहि इतका विपुल ग्रंथ रचणारा महाराष्ट्र भाषेत हा एकच कवि. मला वाटते अशीं यमके साधण्याचा किता मोरोपंताने वामनपंडिता कडून घेतला असावा. परंतु

वामना

१ या जोशी बाबांच्या कवनांचे कोणा जवळ शुद्ध पाठांतर असल्यास पाहून घ्यावे.

२ मोरोपंताने आपल्या सन्मणिमालेत जसें इतर संतांचे तसें वामनाचे स्तवन केले आहे. परंतु त्या शिवाय त्यांनीं वामनपंडिताचे आणखी स्वतंत्रीह स्तवन केले आहे. त्यांत ते ह्मणतात;-

अन्यत्र

वामना पेक्षां मोरोपंताची वाणि अधिक शुद्ध आणि रसभरित होय असे म्हणण्यास मला भय वाटत नाही. तथापि जो वेदांतशास्त्रविषय वामनाने अंगीकृत केला, तो स्वभावतः परम गंभीर आणि प्रगल्भ असल्याने, स्वाभि-
-प्रेतार्थांचे यथेच्छ मथन व्हावे या कडे जसे त्या महापंडिताचे लक्ष होते, तसे शब्दशुद्धी कडे आणि रस अलंकारा कडे न-
व्हते. तथापि धन्य वामन; किं इतका प्रगल्भ शास्त्रविषय असतां त्यांनी ज्या चातुर्याने त्याच्या विचारार्थे या रंक म-
हाराष्ट्र भाषेत सूक्ष्म आणि प्रांजल निरूपण केले आहे, त्यांचे जे कोणी लक्षपूर्वक मनन करतील, त्यांच्या दृष्टी समोर हा उक्त दोष अगदी वितळून जाईल. मोरोपंताचा विषय इ-
तिहासकथन आणि स्तवन होय. ह्यांन त्यांस आपल्या कवनांत रस, अलंकार, प्रास, आणि यमके, साधण्यास अ-
धिक अवकाश होता; परंतु तितके चारही प्रकार रम्य आणि उत्कृष्ट रीतीने साधून पुनः शुद्ध शब्दांच्या निवेशा क-
डे जे त्यांनी अपूर्व लक्ष दिले, तेणेकरून तर त्यांनी रसिक आणि भाषाभिज्ञ अशा विद्वज्जनांच्या स्तुतिदानग्रहणा विषयीं पर्वकाळच साधिला. त्यांच्या काव्यांत संस्कृत श-
ब्दांचा भरणा इतका प्रचुर असून त्यांनी तितक्या शब्दांचे वर्ण आणि ऱ्हस्वदीर्घत्वहि अबाधित संभाळिले, येणेकरून तर त्यांच्या चातुर्यभरित बुद्धीने आपल्या वाणीस पवित्रतेचा पाटाव नेसविला. आतां त्या काळीं महाराष्ट्र भाषेच्या व्या-
करणाचा

अन्यत्र नसे कवनीं यावे रस सर्वहानियमकांहीं ।

केलीभाषाकविजे त्यांची तोंगर्वहानियमकांहीं ॥

-करणाचा अभाव होता या कारणा स्तव, आणि त्यांचे का-
 -व्य छंदाच्या पराधीनतेत होते या कारणा स्तव, निवळ प्रा-
 -कृत आणि प्राकृत भाषेच्या पंक्तीत शिरून भ्रष्ट झालेले असे
 संस्कृत शब्द, यांच्या मक्रिये विषयींची शब्दाची तितकी शु-
 -द्धता आणि ऱ्हस्वदीर्घत्व यांचे जोबाळणें परम दुःसाध्य, ल-
 -णून तितक्या पुरताहि आपल्या कवीं वर दोषारोप करण्यांत
 विचारच केला पाहिजे. किंबहुना, सांप्रत महाराष्ट्र व्याक-
 रणाचा इतका जागोजाग प्रचार झाला असतांहि अद्यापि
 त्यां शास्त्राच्या नियमा प्रमाणें लिहिण्या कडेस कोणीं जसें
 सूक्ष्म लक्ष द्यावे तसें देत नाहीं; मग ज्या काळीं त्या विषया-
 -चा मुळींच अभाव होता, त्यांत आणखी छंदांत व प्रास सा-
 -धून ग्रंथ रचण्याचा प्रसंग, त्या काळीं अशी अघटित आशा
 बाळगणें ही आपल्याच विचारशक्तीची न्यूनता आपण
 पदरीं घेतली पाहिजे. तथापि धन्य मोरोपंत, किं इतका
 अपरिहार्य प्रसंग असतां आपल्या परम रसिक काव्यांत
 संस्कृत शब्दांची शुद्धि राखूनहि, प्राकृत शब्दांच्या योजनेत
 सानुनासिक निरनुनासिक वर्णा पर्यंत जितके त्यांच्यानें त्या-
 काळीं सूक्ष्म लक्ष देवविलें तितके जागोजाग त्यांणीं दिलें
 आहे, हें पाहून तर मला मोठा विस्मय होतो.

आतां आपल्या कवींच्या काव्यचातुर्यांचे यथास्थित
 प्रांजल आणि सममाण विवेचन करणें हा स्वतंत्र विषय त्यां-
 -च्या संपूर्ण काव्याच्या लक्षपूर्वक अभ्यासाच्या अधीन होय;
 आणि तसा अभ्यास मज कडून घडल्याचें माझे मन मला साक्ष
 देत नाहीं. तथापि त्यांच्या काव्याचें जें यांकिंचित् अवलो-

कन मला घडले आहे, त्या वरून उगीच त्याचे दिग्दर्शन तरी करून दाखविणे मरुत विषयास अपेक्षित जाणून तसे क-
स्प्यास मी आपल्या वाचकांची आज्ञा मागतो.

साध्वी स्त्रियांनीं कोणत्या सदाचरणांनीं आपल्या प-
तींस वश करावे ह्मणून भारतांत वनपर्वतात द्रौपदी आणि स-
त्यभामा यांच्या संवादांत सत्यभामेनें द्रौपदीस पुसले; त्या
तिच्या मश्रास हें द्रौपदीचे प्रत्युत्तर पंतानें पहा कसे सरस
ग्रथित केले आहे;—

सत्याकृष्णेसिद्धणे	वदत्येतेतूंस्वरेंचमानसये ।
लोकह्मणोतपरिपळहि	माझ्याहार्तीनकांतमानसये ॥ ५७ ॥
त्वांहेपांचपतिकसे	वशकेलेमजतिसर्वएकीते ।
थोडेंयाहुनिपाहुनि	नटतीकादंबिनीसंकेकीते ॥ ५८ ॥
सांगवशीकरणकसे	केलेत्वांदेविकोणत्यामंत्रे ।
कींदिव्यौषधिमुळे	किंवावात्स्यायनोदितेयंत्रे ॥ ५९ ॥
कृष्णाहांसोनिह्मणे	भामेमोहावयासिपतिलाजे ।
मंत्राद्युपायकरणे	याश्रवणेबहुमदीयमतिलाजे ॥ ६० ॥
प्रेमेंपतिचरणांशिन	देउनिदेहाततायितालाजे ।
तेस्त्रीनरुचेपतिला	कींतीतेआततायितालाजे ॥ ६१ ॥
जाणेंवशीकरणहें	करित्येजेणेकधींनकोपतिते ॥
सखितूंंहिअसेंचिकरीं	मदमत्सरदाखवूंनकोपतिते ॥ ६२ ॥
पतिपरमेश्वरचरणा	जीतसेवार्थननवशीकरणे ॥
तीमुग्धाकैशीगे	वळवीलस्वामिमनवशीकरणे ॥ ६३ ॥
पतिचेप्रसाददेती	ज्यासद्रुतितेनयोगसवतीते ॥
वाहेपहाशिरींशिव	देहार्धमताशिवास्वसवतीते ॥ ६४ ॥
श्रुतिलाकविधीसीती	मानवलीफारशुद्धवदलीला ॥
नपतीसचिकर्णांसहि	सत्यसतीहोतिउद्धवदलीला ॥ ६५ ॥

यांत सत्या ल्हाणजे सत्यभामा (एथें केवळ पंतानेंच छंदार्थ पुढलें भामापद काढून टाकिलें असें कोणीं समजूं नये, मूळभारतांतहि तिला सत्या ल्हाटलें आहे) कृष्णेला ल्हाणजे द्रौपदीला ल्हाणये, मीं जें सये तुला सांगत्यें तें तूं खरें-च मान, (ल्हाणजे यद्यपि खरें मानाया जागें नाहीं, कांकि मीं कृष्णपत्नी असून पुढें सांगत्यें तशी गोष्ट होणार नाहीं, तरीं तूं क्षणभर उदाहरणा करितां तरीं खरें मानून घे, असा एथें च या अव्ययानें आणि 'लोक ल्हाणोत' या पुढल्याति-च्याच ल्हाणण्या वरून ध्वनितार्थ निघतो. आणखी सये या संबोधनानें आपला स्नेहभाव दाखवून जें पुसणार त्या म्हाचे गुह्यत्वहि इंगित केलें.) तें काय पुसशील तर ऐक लोक ल्हाणत असल्यास ल्हाणोत, परंतु माझ्या हातांत एक पळभरहि, कांतमानस ल्हाणजे नवच्याचें मन, नये-येत नाहीं. अर्थात् माझ्यानें कृष्णास अगदीं वश करवत नाहीं. ॥ ५७ ॥

अशी मीं सौंदर्यादिगुणयुक्त असतां, आणि कृष्णा सारिखा माझा पति असतां, ही माझी स्थिति, आणि तुझी पाह-त्यें तों-त्वां, हे- धर्म भीमादि,- पांच पति, तुला - एकीला - एकलीला, भजतात-ल्हाणजे तुला अत्यंत वश आहेत, असे-कसे वश केले; (अर्थात् तुझे पांच पति असून स्वभावतः ते पर-स्परां विषयीं साशंक असावे, आणि त्यांतून एकानेंहि तुज विषयीं प्रेम धरूं नये, अशी स्वाभाविक गोष्ट असतां ते पांचहि तुला एकलीला अगदीं वश होऊन गेले आहेत; असे कसे वश केले ल्हाणजे कोणत्या उपायानें त्वां त्यांस वश केलें आहे?) आतां

ते

ते कसे वश होऊन गेले आहेत हे कवि पुढल्या सरस दृष्टां-
तानें सांगतात- 'केकी' ल्लणजे मोर, कादंबिनीस^१ - ल्ल-
-णजे मेघांच्या पंक्तीस, पाहून, नटती— नाचतात, तें
याहून थोडे; ल्लणजे मेघांच्या पंक्तीस पाहून मोर नाचतात,
इतका मोरांचा तिज वर प्रेम आहे, तेंहि या धर्मादिकांचा
तुड्या ठायीं जो प्रेम आहे त्याहून थोडे; इतकें त्यां जें त्यांस
वश केलें तें कसें असा संबंध. (एथें कवीनें या दृष्टांतानें
मयूरांस कांत करून कादंबिनी त्यांची कांता असें दाखविलें
आहे. आणखी त्या कादंबिनीच्या दर्शनेकरून जी मयूरां-
च्या ठायीं नृत्य करण्याची उत्सुकता, तिणेंकरून मयूरां-
च्या ठायीं कादंबिनीविषयक नुसती पराधीनता दर्शविली
इतकेंच नाहीं, परंतु तिच्या आल्हादजनक गुणांनीं मयूरांच्या
ठायीं त्या नृत्यानें आल्हादजननहि सुचविलें; या वरून
द्रौपदीच्या गुणाचें आनंदजनकत्व आणि त्या तिच्या गुणां-
नीं धर्मादिकांचें लुब्धत्वहि आधिक्येकरून इंगित केलें
आहे. ल्लणोन एथें या सरस मयूरनृत्याच्या दृष्टांतानें उत्प्रेक्षा
आणि पुढें व्यतिरेक असे दोन अलंकार कवीनें फार सरस
साधिले आहेत.) ॥ ५८ ॥

आतां अशा तुड्या आनंदजनक गुणांनीं कोणत्या
उपायांनीं तुड्या पांच पतींस वश केलें हा प्रश्न पुसत असतां,
प्रथमतः सामान्य स्त्रिया आपल्या पतींस वश करण्या करितां
लोकप्रसिद्ध जे उपाय आचरितात ते सत्यभामा तीस सां-
-गत्ये

१ मयूरोवर्हिणोवर्हिनीलकंठोभुजंगभुक् शिखावलःशिखीकेकी-इ०

२ कादंबिनीमेघमाला—

गत्ये-देवि-हे देवि- हे द्रौपदे बाई, त्वां कोणत्या मंत्रे
 कसे वशीकरण केले, तें-सांग,-की-किंवा, दिव्यौष-
 धिमूळें, किंवा वात्सायनोदित यंत्रं वश केले तें सांग
 असा एथें संबंध जाणावा. यांत जारण, मारण, उच्चाटण,
 इत्यादि जे विशेषकरून तांत्रिक ग्रंथांत प्रयोग सांगितले
 आहेत, त्यांत वशीकरण ह्मणजे दुसऱ्याचे मन वश करण्या-
 चा एक प्रयोग प्रसिद्ध आहे तो, मंत्र, दिव्यौषधीचे मूळ,
 आणि यंत्र, (ह्मणजे वर्तुळ त्रिकोन अष्टकोन आदिकरून
 आकृतिविशेष काढून, त्यांत स्थानें पाडून त्या स्थानांत
 अकारादि इष्ट वर्ण लिहून पूजनार्थ जें साधन त्या त्या
 ग्रंथांत त्या त्या मताच्या आचार्यांनी सांगितले आहे तें)
 यांच्या साधनानें सांगितला आहे. ॥ ५९ ॥

या प्रश्नाचे उत्तर द्रौपदी देत्ये-कृष्णा हांसून ह्मणत्ये,
 भामे-हे सत्यभामे, जे पतिला मोहाघास, मंत्राद्युपाय-
 त्वां सांगितले मंत्रादि उपाय, करणें, या श्रवणें-हें ऐकि-
 ल्यानें, मदीय मति-माझे मन, बहु लाजे-फारच लाजतें.
 (यांत द्रौपदीच्या हांसण्यानें सत्यभामेच्या प्रश्नाचे किंचित्
 विगर्हितत्व इंगित होतें; आणि अशा प्रश्नाच्या श्रवणमात्रे-
 करून तिणें आपल्या मनाच्या लजेचे कथन केल्यानें ति-
 च्या मनाचा थोरपणा एथें कवीनें इंगित केला आहे) ॥६०॥

आणखी द्रौपदी ह्मणत्ये- जे स्त्री प्रेमें पतिचरणाशीं
 हात न देउनि ताघिताला दे, ते स्त्री पतिला नरुचे;
 कीं तीतें आतताघिता लाजे;—ह्मणजे जी स्त्री आपला
 हात प्रीतीनें नवऱ्याच्या पायांस लावावा तो नलावितां ताडता-

ला लावित्ये, अशी स्त्री नवऱ्याला आवडत नाही; किंबहुना अशा स्त्रीस आततायिता ह्मणजे धृष्टताहि लाजे-लाजत्ये. (सारांश आपल्या नवऱ्याच्या ठायीं निर्मल प्रीति ठेवावी ती सोडून जी बायको देवरुषी कडे जाऊन त्यां जवळून भारलेला ताईत घेत्ये, ह्मणजे आपला प्राण वल्लभ जो पति त्यास प्रेमानें आपल्या गळ्यांतला ताईत करावा, तसें नकरितां, जी स्त्री त्या नवऱ्याची प्रीति आपल्या वरच रहावी ह्मणून धुतारे लोकां कडून कायणु बायणु घेऊन, त्याणें भारलेला नुसता ताईत आपल्या गळ्यांत बांधित्ये, अशा स्त्री वर नवऱ्याची प्रीति कदापि बसणार नाही; उलटें अशी धीट साहस करणारी बायको निद्वेषमात्र पात्र होईल. (यांत कवीनें अभिप्रेतार्थाचें सरस कथन करून शेवटीं थमकहि फार सुंदर साधिलें आहे.) ॥ ६१ ॥

हें मूढ बायकांचें वशीकरण तुला सांगितलें; आतां माझ्या वशीकरणाचा प्रकार ऐक, आणि तसें तूं कर, ह्मणून द्रौपदी सत्यभामेस सांगत्ये— जेणें न कोपति- जेणें करून, पति- कोपणार नाहीत, ते करित्ये- अर्थात् ते आचरण मीं करित्ये; हें वशीकरण जाणें- मीं वशीकरण जाणत्ये ते हें, अर्थात् ते हेंच किं ज्या आचरणानें पतीस कदापि कोप येणार नाही; माझ्या वशीकरणाचा उपाय काय तो असें आचरण, ह्मणून- सखि तूंहि असेंच करी- हे सखे, तूं असेंच माझ्या सारखें कर; (एथें सखि या संबोधनानें द्रौपदीनें आपला स्नेहभाव प्रदर्शित केला); आतां पति रागें भरणार नाहीत असें कोणतें आचरण पुसशील तर- पतितें

मदमत्सर दाखवूं नको- आपल्या नवऱ्याला कदापि मद दाखवूं नको आणि मत्सरहि दाखवूं नको.(सर्व स्त्रियांनां सर्व प्रकारच्या आपआपल्या नवऱ्यांच्या मनांतून क्रोध घालवून त्यांची मीति संपादन करण्याचा हा मोठा अमोघ उपाय एथें द्रौपदीनें सांगितला आहे असें समजलें पाहिजे. जी स्त्री आपला गर्व दाखवित नाहीं, आणि जरीं तिणें आपल्या नवऱ्याचें एकादें दुर्वृत्त आचरण ऐकिलें, तरीं त्या विषयींचा आपल्या मनांतला मत्सरभाव त्यास नदाखवितां मीतीच्या बोधानें तें त्याचें दुराचरण घालविण्याचा प्रयत्न करित्ये, अशी कुशल साधवी स्त्री आपल्या नवऱ्यास जिंकील यांत संशय नाहीं. मात्र तो नवरा पशू सारिखा पाषाणहृदयाचा नसावा; आशा पशू पुढें मात्र स्त्रियांचा उपाय चालत नाहीं.) एथेंहि कवीनें सरस अर्थ दाखवून यमकहि सुंदर रीतीनें साधिलें आहे. ॥ ६२ ॥

आणखी-जी नवशीकरणें तत्सेवार्थ पतिपरमेश्वरचरणा न (वळवील), ती मुग्धा वशीकरणें स्वामिमन कैशी-गे वळवील ?— जी स्त्री नवस करण्यानें(एथें कवीनें नवशीकरण असा शब्द साधून त्याची तृतीया केली आहे) तत्सेवार्थ- अर्थात् आपल्या पतीच्या सेवे करितां, पतिपरमेश्वरचरणा- पति हाच आपला परम ईश्वर अथवा मुख्य धनी त्याच्या पायातें, न वळवील— वळविणार नाहीं- ह्मणजे वश करणार नाहीं, (एथें पायांस वश करण्यानें पतिव्रतेचा अत्यंत नम्रीभाव प्रदर्शित होतो,)

ती

ती मुग्धा- ती वेडी, वशीकरणानें, आपल्या स्वामीचें मन, कशी गे वश करील ? अर्थात् प्रीतीनें नवऱ्याची सेवा सोडून जी बायको त्याचें प्रेम आपल्या वर असावें झणून देवांस नवस करित फिरती, ती वेडी पूर्वोक्त वशीकरण करितां टाणेढोणे करून आपल्या नवऱ्याची प्रीति कशी संपादन करील ? अर्थात् कदापि करणार नाहीं. ॥६३॥

आतां पतिप्रसन्नतेचें महत्फल द्रौपदी सांगत्ये- पतिचे प्रसाद तीतें ज्या सद्गतितें देती— पतीची प्रसन्नता, तीतें- त्या पतिव्रते स्त्रियेला, जी सद्गती देख्ये; न योग सब- योग नाहीं, आणि सब- झणजे यज्ञ^१ नाहीं; अर्थात् ती सद्गती तिला योग देणार नाहीं, आणि यज्ञहि देणार नाहीं. यास दृष्टांत पहा, शिवदेहार्धमता— शिवाची अर्धदेहा झणून मानलेली जी, शिवा— झणजे पार्वती, स्वसवतीतें- आपल्या सवतीला- अर्थात् गंगेला, आपल्या शिरीं वाहे- माथ्या वर वाहत्ये,- (या दृष्टांतानें आपला पति महोदेव याची प्रसन्नता संपादण्या करितां त्याच्या अर्धांगीं असतां ती पार्वती गंगे विषयीं आपला सवतमत्सर टाकून उलटें आपल्या माथ्या वर तिचें वहन करित्ये; एथें कवीनें पूर्वीं ६२वे आर्यंत मत्सर टाक म्हणून जो द्रौपदीनें सत्यभामेस उपदेश केला आहे, त्याच्या समर्थना करितां हा दृष्टांत फारच सरस योजिला आहे; आणि प्रकृत पतिप्रसादाच्या फलाच्या इष्टत्वासहि हा दृष्टांत फारच अनुकूल आहे, असें एथें समजलें पाहिजे. ॥ ६४ ॥

१ यज्ञःसर्वोऽध्वरोयागः सप्ततंतुर्मखःऋतुः

तो द्रौपदीचा उपदेश सत्यभामेस फार रुचला असें सांगत असतां कवि ह्मणतात - श्रुतिला कविधी अशी शुद्धवदलीला ती फार मानवली, - श्रुतिला - कानाला, कविधी - ज्ञान्यांची बुद्धि, अशी, शुद्धवदलीला - शुद्ध रीतीनें अर्थात् सम्यक् रीतीनें जी वदली - वदली गेली तिला, - ह्मणजे सम्यक् रीतीनें जिला उपदेश केला अशी जी सत्यभामा तिला, ती - अर्थात् ती द्रौपदी, फार मानवली - मान्य झाली - आवडली; ह्मणजे कर्णास जशी सृष्ट पुरुषांची मति आवडत्ये, तशी त्या सत्यभामेला ती द्रौपदी आवडली; अर्थात् तिचा हा पूर्वोक्त उपदेश आवडला. आणखी अर्थांतरन्यासें करून कवि सांगतात - उद्धवदलीला पतिसचि न कर्णासहि सत्य सती होति - कारण - उद्धवदलीला - उद्धव ह्मणजे उत्साह - आनंद, त्यातें देणाऱ्या ज्या लीला, अथवा - उद्धवद - आनंद देणारी जी पतिव्रता कामिनी, तिच्या ज्या - लीला - चरित्रें, केवळ नवऱ्यासच नाहींत तर - कर्णासहि - ह्मणजे इतर ऐकणारांच्या कानासहि, सत्य - ह्मणजे खऱ्या अशा, सती - अर्थात् साध्वी स्त्रियां प्रमाणें मनोरमा अशा होतात; अथवा, उद्धवदलीला - आनंद देणाऱ्या आहेत लीला

२ एथें कवीनें, संस्कृत भाषेच्या व्याकरणा प्रमाणें वदणें या क्रियाचा कर्मकर्त्तरिप्रयोग केला आहे. 'सराजा ऋषिणा उक्तः' - ह्मणजे ऋषीनें ज्यास सांगितलें - ज्या बराबर ऋषि बोलला, तो राजा, अशा क्तप्रत्ययान्त धातुसाधिताचा जसा या वाक्यांत कर्मकर्त्तरिप्रयोग तसाच एथें कवीनें वदली ह्मणजे वदलेली असा धातुसाधित विशेषणाचा प्रयोग करून त्याच्या चतुर्थीचें रूप केलें आहे, असें मला वाटतें,

लीला ज्यांच्या अशा कामिनी (बहुव्रीहि) , केवळ आपल्या पतींसच सती दिसतात असें नाही, तर कानांसहि सती - ह्मणजे साध्वी, अशा वाढतात; अर्थात् त्यांचें चरित्र , त्यांच्या पतींसच आनंद देतें, इतकेंच नाही, परंतु त्यांचें चरित्र ऐकणारे जे इतर जन त्यांच्या कानांसहि तें त्यांचें चरित्र अत्यंत मधुर लागतें असा अर्थ. ॥ ६५ ॥

हा वरील वेंचा म्यां उगीच उदाहरणा करितां अचानक काढून वाचका पुढें सार्थ सादर केला आहे; या वरून सहज त्यांच्या ध्यानांत येईल कीं आपल्या कवीची वाणी मोठ, गंभीर, आणि गीर्वाण शब्दांनीं प्रचुर, अशी असून, त्यांनीं तीं अलंकार, लोकव्यवहार, आणि यमक, इतकें सर्व सरस रीतीनें साधण्याचें चातुर्य कसें प्रकट केले आहे. या पेक्षांहि दशगुणित त्यांचे कवनकृतीचें चातुर्य त्यांच्या रचलेल्या साऱ्या भारतांत व रामायणांत जागोजाग जे कोणी त्यांच्या सर्व कृतीचें लक्षपूर्वक पर्यालोचन करितील, त्यांच्या प्रचीतीस आल्या वाचून राहणार नाही, असा माझा दृढ निश्चय आहे. (सहज बोलत असतां मीरोपंताच्या मुखांतून सरस आर्या निघाव्या, आणि मोठमोठे प्रास आणि यमकें सहज त्यांनी साधावी, इतकी परमाश्चर्यकारक कवन करण्याची हातोटी त्यांस साधून गेली होती असें त्यांच्या कृतीच्या अवलोकना वरून सहज माझे अनुमान होतें.) हे कवि रामोपासक असल्यानें आपल्या इष्ट देवतेचें चरित्र एकाच प्रकारें वर्णवें हें कार्य त्यांच्या विशाल बुद्धीस फारच अल्प असें वाटून तितक्यांत ती तृप्त झाली नाही. तिणें आपलें वैचित्र्य त्याच चरित्रा-

च्या

च्या विचित्ररचनेत प्रकट केले आहे; त्याचा उगीच नमुना खाली दाखवितो.

मंत्र रामायण.

अजितप्रभुविधिवचने	त्रिजगत्पीडकदशास्यमाराया ।
होयचतुर्भूतिधर	श्रीदशरथपुत्रभक्तताराया ॥ १ ॥
आदिपुरुषदेवधरी	जातातेसविधिठेविलीं नामें ।
तीरामभरतलक्ष्मण	शत्रुघ्नअर्शासुखार्धिर्चीधामें ॥ २ ॥
० इष्ट्यर्थगाधिसुतने	अस्त्रेशतदेमखघ्नअरिखपवी
पावेस्वपराभवकर-	राक्षसनाशेंउदंडहरिखपवी ॥ ३ ॥
ईश्वरमुनिभार्येतें	चरणरजेंउद्धरीकरीधन्या ।
हरधनुचुरिजनकाच्या	कौशिकचवघांसिदेववीकन्या ॥ ४ ॥

यांत अपासून ज्ञपर्यंत सर्व वर्ण अनुक्रमें आर्येच्या आरंभीं आणून आर्या रचिल्या आहेत.

नामांक रामायण.

राजीवोद्भवविनवी	विंश्वाऽहितदशमुखासिमाराया ।
मधुकैठभारिदशरथ-	सुतहोयन्निभुवनासिताराया ॥ १ ॥
रामप्रभुकौसल्या-	सुतकैकेयीकुमारतोभरत ।
महितगुणसुमित्रात्मज	लक्ष्मणशत्रुघ्नकीर्तिलोभरत ॥ २ ॥
राजासिरामलक्ष्मण	गाधिजमागेस्वयागरक्षाया ।
मनुजेंद्रगुरुनिदेशें	देप्रियहीप्रणतभद्रदक्षाया ॥ ३ ॥

यांत एकएका आर्येच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या आरंभीं रामनामांतील रा आणि म हीं अक्षरे अनुक्रमें आणून सर्व आर्या रचिल्या आहेत. याच प्रमाणें उमा रामायण रचलें आहे.

परंतु रामायण

श्रीरामचरितकरितें	मुक्तसकृत्किमपिसेवितांभावे ।
पारनलागेदशशत-	वदनांहिपरंतुवादतेंगावे ॥ १ ॥
संकल्पेंचिसुरद्विज-	पीडकरक्षःक्षयेंस्वभजनरसा ।
देतोपरंतुझाला	दशरथभक्तप्रियार्थअजनरसा ॥ २ ॥
एकेचिंमूर्तिनेप्रभु	करितात्रैलोक्यकामनापूर्ती ।
क्रीडार्थपरंतुधरी	चारत्रिजगन्मनोहरामूर्ति ॥ ३ ॥
तेरामभरतलक्ष्मण	शत्रुघ्नकुमारसारसाक्षजना ।
दिसतीबाळपरंतु	स्वगुणांहींहरितिगुरुमुनींद्रमना ॥ ४ ॥

यांत अर्थ सरस ठेवून प्रत्येक आर्यंत परंतु हा शब्द प्रविष्ट केला आहे. अशा सर्व मिळून २४० आर्या या रामायणांत आहेत.

तीर्थ रामायण.

श्रीपतिपुष्करलवशिव	विश्वाद्यायादशाननवधानें ।
नरहोयतद्यशींअव-	धानेंमिळतेंनतेंअनवधानें ॥ १ ॥
सत्यव्रतदशरथनृप	जोअर्थद्विजमघूरघनयास ।
स्वगुरुत्वदेजगद्गुरु	सुमतिसशतमखसखाससनयास ॥ २ ॥
गंभीरकृतसुरतरु-	ब्रीडमनुजकौतुकीतनुजचार ।
तेरामभरतलक्ष्मण	शत्रुघ्नकुमाररुचिरसुविचार ॥ ३ ॥
कौशिकयागोपदव	मथुनिपथींताढकाहरीराम ।
तीर्थांघ्रिगौतमाच्या	स्त्रीलावारूनिशापदेधाम ॥ ४ ॥

यांत श्रीपुष्कर, सरयू, गंडकी, गोमती, इत्यादि प्रसिद्ध तीर्थांचीं नावे प्रत्येक आर्यंत साधतील अशा अक्षरांनीं घटित शब्दांची योजना करून सर्व आर्या ६० रचिल्या आहेत. त्याच प्रमाणें प्रसिद्ध ऋषींचीं नावे येतील अशा आणखी ६९ आर्या रचून ऋषि रामायण केलें आहे.

याच प्रमाणें विष्णुसहस्रनामांत जितकीं विष्णूर्चीं नामें आहेत त्यांतून दर स्तोत्रांत १०० नामें साधून १० स्तोत्रें करून स्तोत्र रामायण रचिलें आहे. आपला अर्थ राहून विष्णूर्चीं सहस्रनामें साधून रामायणाची कथा रचणें हें काम केवढें चातुर्याचें याचा सूझानीं विचार करावा.

लघु रामायण.

दशमुखवधमतिविधिसुर- नुतंपदजगदधिपअजितवरदहरि ।
 परमकरुणहृणवुनिदश- रथनरवरतनुजमनुजपणहिधरि ॥ १ ॥
 कुशिकतनयसवसमवन करिमुनिवरयुवतिदुरितगिरिसखणि ।
 मगपुरहरधनुचुरिवरि अवनिजनिससकळसुभटमुकुटमणि ॥ २ ॥
 जनकनिजदुहितृपतिकरि दशरथसुतसकळपरममहकरुनि ।
 पुरबहुसुखविपरशुधर- स्वरुडनळसहितंभुजजभयहरुनि ॥ ३ ॥

यांत सर्व वर्ण लघुं आणून ४९ आर्या रचून रामायणाची कथा साधली आहे. हें किति चातुर्याचें काम आहे तें पहावें.

मंत्रमय रामायण.

श्रीमान् राजशिरोमणि दशरथजोनिजयशैवरामहित ।
 द्विजसेवकयज्ञनिरत जनभयहर्ताधरानिकामहित ॥ १ ॥
 श्रीशहराबहुमततो त्याच्याप्रांजलयशस्करामहिला ।
 जननीयज्ञजपायस- पानेंकरिदेसुखाबरामहिला ॥ २ ॥
 श्रीरामज्येष्ठतनुज भरतयशोनिधिस्वराकुमारमणी ।
 लक्ष्मणशत्रुघ्नजया नयजयरुचिजसिहराउमारमणी ॥ ३ ॥

यांत - श्रीरामजयरामजयजयराम हा मंत्र प्रत्येक आर्यातील अक्षरांत साधून सर्व आर्या रचिल्या आहेत. यांत आपल्या कवीनें तर फारच आपली कवन करण्याची हातोटी दाखविली आहे.

आपल्या कवीने मोठा ग्रंथ आर्या छंदांत लिहिला आहे; तथापि त्यांनी इतर श्लोकांच्या वृत्तांतहि लहान लहान बरेच ग्रंथ रचिले आहेत. यां मध्ये हा पुढला केकावलीचा लहानसा स्तोत्ररूप ग्रंथ पृथ्वी छंदांत रचिला आहे. या शिवाय त्यांची आणखी कवनेंहि आढळतात.

पद.

वरअसाविभोदेकीवत्सागमल्लीला ॥ धृ० ॥
 पदवीश्रीचीगोपीकांला ।
 दिधलीवैकुंठीचीबल्लवपल्लीला ॥ वरअसा ॥ १ ॥
 तुझ्याकीर्तिमात्रेपुढे ।
 नपुसेकोणीघन्वंतरिच्याखल्लीला ॥ वरअसा ॥ २ ॥
 भक्तमयूरघनाजावा ।
 नसुरद्रुमयाचकनीचाच्यागल्लीला ॥ वरअसा ॥ ३ ॥

पद.

सुखकरामुकुंदारामाकृष्णागोपाला ॥ धृ० ॥
 केशवामाधवाहरे ।
 नुरवींभोयाकामालोभाकोपाला ॥ सुख० ॥ १ ॥
 जगदाकारातुलाभ्यालौ ।
 जेविंभुजगमानुनिकनकाच्यागोपाला ॥ सुख० ॥ २ ॥
 भक्तमयूरसुखघना ।
 हानतजनतवर्षितुलसीचाहोपाला ॥ सुख० ॥ ३ ॥

पद.

यशभुवनवनवसंताचे ॥ गावेनवनवसंताचे ॥ धृ० ॥
 द्रुहिणक्षणेतुजचक्रापासुनि रक्षायार्मीनशकें ।
 सशकेंसिंहकसामारावा कीपक्षीश्वरमशकें ॥ यश० ॥ १ ॥
 विष्णुक्षणेभ्यांकायकरावें एथेंतापसराया ।

तापसरायादांयेकचि
मृत्युंजयहिस्रणेवाराया
याहुनिअन्यावारिनतुइया

*

*

तुजमजतापसराया ॥यश०॥ २ ॥
दुर्बलमीयाअरिला ।
कालाद्युग्राअरिला ॥ यश०॥ ४ ॥

*

अंभग.

तोखपावेतोकथानें

*

*

तोकथानेंपावती ॥

*

आपल्या कवीचें सरस व प्रौढ शब्द ठेवण्यांत आणि प्रास व यमकें साधण्यांत जें अपूर्व चातुर्य दिसतें, त्या विषयीचें वरील थोड्या उदाहरणा वरून स्थालीतंदुलन्यार्येकरून योग्य अनुमान वाचकांनीं केलें असतां व्हावया जाणें आहे.

सांप्रत प्रस्तुतग्रंथविषयक कांहीं अभिप्रेतार्थांचें कथन इष्ट जाणून करितों. आपल्या इष्ट देवतांचें अथवा पुण्य-श्लोक देवांचें अथवा अवतारी पुरुषांचें स्तवन ज्यांत केलें असतें, त्या लहान ग्रंथास स्तोत्र ह्मणतात; हे बहुधा सर्वास ठाऊक आहे. अशीं स्तोत्रें मोरोपंतानीं पुष्कळ केलीं आहेत; त्यांतील केकावलि हा एक ग्रंथ समजला पाहिजे. हा न्यांच्या स्तोत्ररूप ग्रंथा मध्ये मोठा विख्यात ग्रंथ होय. केकावलि शब्दाचा अर्थ असा होतो कीं, केका ह्मणजे संस्कृत भाषेंत मोराच्या शब्दास ह्मणतात, ह्मणजे ज्यास शुद्ध मराठींत मोराचा टाहो असें ह्मणतात, त्याची जी आवलि ह्मणजे पंक्ति, अर्थात् एकामार्गे एक मोराचे टाहो, त्यांस केकावलि ह्मणावें. आतां आपल्या कवीनें आपलें नाम सार्थक करून आपल्यास ग्यूरपक्षी कल्पून रुपाघन जो भगवान त्यास उद्देशून आपले जे एकामार्गे एक प्रार्थनारूप श्लोक त्यांस केकावलि

केकावलि हल्लें आहे; आणि हें अभिधान आपल्या कवीच्या सरस रुचीस अनुरूप आणि शुभदायक होय असें समजलें पाहिजे. यद्यपि मोरोपंत हे रामोपासक होते असें मसिद्ध आहे, तथापि त्यांच्या कृती वरून जी त्यांची अंतःकरणवृत्ति अनुमित होत्ये, तिज वरून मला तर स्पष्ट दिसतें कीं, जरीं त्यांचें उपास्य दैवत राम होतें, तरीं त्यांची सर्व देवां विषयीं पूज्यबुद्धि असून ते परम भाविक आणि श्रद्धालु पुरुष होते यांत मला किमपि संदेह वाटत नाही. नुसती देवतां विषयींच त्यांची पूज्य बुद्धि होती असें नाही; परंतु भाविक वारकऱ्यां सारिखी संत साधूं विषयींहि त्यांची अत्यंत प्रेमळ बुद्धि होती, असें त्यांच्या सहाजिक वाणी वरूनहि दिसतें. परंतु हा आपला प्रेमळभाव त्यांणीं आपल्या सन्मणिमालेंत विशेषकरून प्रकट केला आहे. या देशांत विख्यात जे अलिकडचे साधु संत त्यांची त्या ग्रंथांत त्यांणीं नमनपूर्वक थोडक्यांत स्तुति केली आहे. तींत शिपी, सोनार, वाणी, माळी, कुंभार, चाह्लार, म्हार, कसाई, आणि मुसलमान, इत्यादि ब्राह्मणांनीं नीच मानिलेल्या जातीच्या साधूंसहि त्यांणीं आपल्या नमस्कारानें ब्राह्मणाच्या पंक्तींत आणून बसविलें आहे असें स्पष्ट दिसतें; पहा हे- नामदेव, नरहरि, तुकाराम, सांवता, गोन्हा, रोहिदास, चोखामेळा, सजना, कबीर, आणि शेख महम्मद, यां साधूं विषयीं कसें बोलतात ते:-

भक्तिसुखाधिकमानुनि मुक्तिसुखकदापियाचिनाम्यातें ।
अत्यद्भुतआयकिलें सद्दुंदीनमुनियाचिनाम्यातें ॥

नरहरिनामापावे	संतनसोनारदासमानकसा ।
तरलाकरुनिभवाचा	अंतनसोनारदासमानकसा ॥
करज्जोडितोसुटाया	तनुरूपातापहेतुकारामी ।
कीसतनुमुक्तझाला	योगाचीसिद्धिहेतुकारामी ॥
जेसांवताकरुनिदे	उदरश्रीमंदिराभवनमाळी ।
त्यातेंप्रेमेंवसवुनि	मानीश्रीमंदिराभवनमाळी ॥
गोराज्याह्मणतीत्या	स्मरुनिसुखीतूंमनाकुलालाहो ।
घेभक्तिचाजयाची	मतिसंसारीअनाकुलालाहो ॥
बहुमानितीनकोणी	जेरोहोदासचर्मकामानें ।
० तेनपहावेपाहुनि	तपनपहावाचिधर्मकामानें ॥
गावानचमानावा	चोरखामेळामहारसामान्य ।
जाच्याकरिसाधूंचा	चोरखामेळामहारसामान्य ॥
सजनानामजयाचें	ज्यागातीसाधुजनकसायास ।
भगवान्पळहिनविसरे	ज्यातेंविसरेनमीकसायास ॥
मायाहेसंसृतिची	जाळुनिसशोकतोकबीरमला ।
रामपदाब्जीअलिसा	बहुमतसुमुदोकतोकबीरमला ॥
तारितिनकीर्तिच्याजो	नलवेत्यामुसलमानवानावा ।
हर्षेशेरवमहम्मद	भगवज्जनमुसलमानवानावा ॥

या वरील उदाहरणा वरून हे आपले कवि परम साधु आणि अत्यंत प्रेमळ वृत्तीचे पुरुष होते असे स्पष्ट दिसते, आणि प्रस्तुत ग्रंथा वरूनहि बुद्धिवान पुरुषांच्या लक्षांत असे आल्या वाचून राहणार नाही. या ग्रंथांत त्यांहीं विष्णूस उद्देशून स्तवन केले आहे. पहिल्या तीन केकांत शिष्टसांप्रदायानुसार आपल्या आराध्य दैवताच्या चरणांचें माहात्म्य वर्णून त्यांस अभिवंदन केले आहे. हा सांप्रदाय परम स्तुत्य होय; कारण येणेंकरून वंदन करणाराचा अत्यंत नम्रीभाव प्रस्फुट होतो

होतो. पुढें आपलें पातित्य आणि पतिताचें उद्धरण करण्याचें भगवंताचें शील यांचें वर्णन केलें आहे. प्रार्थना करण्याच्या ओघांत जसजसा बोलण्याचा प्रसंग येत गेला, तसतसें कोठे विनय, कोठे सलगी, कोठे रोष, आणि कोठे आपला लडिवाळपणा, अशा भिन्न भिन्न भावाचें प्रदर्शन करून ही सर्व ग्रंथरचना केली आहे; परंतु त्या रचनेंत कांहीं विशेष अनुक्रम धरून आपल्या अभीष्ट अर्थाचें निवेदन केलें आहे. असें मला दिसत नाहीं. यांत ग्रंथकाराचें मागणें इतकेंच दिसतें किं भगवंतानें आपल्या अपराधाची क्षमा करावी, आणि आपला अंगीकार करावा. ज्ञानी जनांस भगवंता पार्शीं मागणें हेंच उचित होय.

आतां याचक जनांहीं कोणत्या भावानें वदान्या पार्शीं प्रार्थना करावी;—त्यांत, अत्यंत अल्पज्ञ, पापमालिन्यानें अंत-र्यामीं आपादमस्तक मलिन, आणि प्रतिक्षणीं अपराधी, अशा नरदेहधारी पामर जीवानें सर्वज्ञ, अत्यंत पवित्र, न्यायी, आणि षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, अशा जगदीश्वरा पुढें आपल्या अपराधाची क्षमा भाकणें झाल्यास, इतर सर्व भाव एकी फडेस टाकून शुद्ध विनयतेच्याच भावानें प्रार्थना करणें उचित. असें असतां आपल्या कवीनें तर या स्तोत्रांत आपल्या विनयतेच्या भावांत भावांतरांचें पुष्कळ विरजण घातलें आहे. तेव्हां ही यांची कृति अशा दृष्टीनें दोषप्रवण झटल्यानें आपणा कडेस धुष्टेचा आरोप येणार नाहीं, असें बहुतेक सूज्ञ विचारी पुरुषांचें मत पडेल. या गोष्टीचा लक्षपूर्वक विचार केला असतां हें मत उपे-

क्षणीय

-क्षणीय आहे असें मला वाटत नाही; पूर्ण अंशीं नसलें त-
-थापि पुष्कळ अंशीं हें मत ग्रहणीय होय असें माझ्या
विचारास येतें. ईश्वराचें महत्त्व आणि पवित्रता, आणि
मनुष्याचें क्षुद्रत्व आणि पापमलिनता, यां विषयीं विचार केला
असतां जें महदंतर दिसतें, त्या वरून पाहतां मनुष्यानें तर ईश्वरा
पुढें धुळींतच पडून असावें; मान उचलून वर त्याज कडेस
पाहण्याचीहि याची योग्यता नाही; असें असतां त्या ईश्व-
-राला उद्देशून केली जी प्रार्थना तींत प्रार्थकांनैं सलगी,
अथवा लडिवाळपणा, अथवा रोष, यांतून कोणत्याहि भावा-
-चें प्रदर्शन करणें, हें तर त्यास केवळ अनुचित होय.

परंतु ज्या लोकां मध्ये जीवात्मा आणि परमात्मा यांच्या
ऐक्यभावाचे प्रतिपादक आज पावेतो शतावधि आचार्य
आणि उपदेशक होऊन गेले; आणि त्यांहीं लिहिलेले
सहस्रावधि ग्रंथ चालून अद्वैत मताचा प्रचार फार होऊन
गेला आहे; आणि ज्यां मध्ये ज्या श्रुतींच्या पाया वर
अद्वैतमताचें मंदिर बांधलें होतें, त्या सर्व श्रुती मध्वाचार्यांनीं
आपणा कडेस वळवून त्यांच्या योगांनीं जीवात्मा आणि
परमात्मा याचें तादात्म्य असंभवनीय असा आपला सिद्धांत
प्रदर्शित करून, जीव सेवक, आणि परमात्मा सेव्य, -सलोकता
समीपता, आणि सरूपता, या तीन काय त्या जीवांस मुक्ति;
सायुज्यता अथवा कैवल्य मुक्ति जीवांस कदापि होणार ना-
हीं; असा आपला सिद्धांत स्थापून आपल्या द्वैतमतानें अद्वैत
मताच्या खंडनार्थ प्रयत्न केला; आणि अद्यापि त्यांचे
अनुयायी माध्व करितच आहेत; - पुढें त्या मोठ्या कलहांत

रामानुजांनीं

रामानुजांनीं दोघांची समजूत पाडण्या करितां मध्ये कावड करून विशिष्टाद्वैत मताची स्थापना केली; तथापि त्यां मध्ये अद्वैत मताची अबाधित सत्ता चालण्यांत कांहीं मोठा अतिबंध झाला असें नाहीं. परंतु जेव्हां अद्वैतवादी घरोघर चुली पर्यंत ब्रह्मज्ञान ऐकून आपणच कंटाळले, आणि पापपुण्याचा विचार लोकां मध्ये अत्यंत शिथिल झाल्यानें अनाचाराचा बाजार कडेलोट भरू लागला, असें पाहून जेव्हां तेच भ्याले,- ही लोकांची स्थिति तुकोबानें खालीं सरस वर्णिली आहे;—

घरोघरीं अवघें झालें ब्रह्मज्ञान ॥ परीं मेळवण बहूमाजी ॥ १ ॥
 निरेंकोणापासीं होय एकरज ॥ तरीं घारे मज दुर्बळीं ॥ २ ॥
 आशातृष्णामनीं कालवूनी दोनी ॥ दंभतोदूरुनी दीसतसे ॥ ३ ॥
 कामक्रोधलोभशीणवी बहुत ॥ मेळवूनी आंत काळकूट ॥ ४ ॥
 तुका ह्मणे तेथें कांहीं हातानये ॥ आयुष्यतें जाये वायां सर्व ॥ ५ ॥

या पेक्षां आणखी भयंकर;—

जीवतोची देव भोजनते भक्ती ॥ मरणते मुक्ती पारवंड्याची ॥ १ ॥
 पिडाच्या पोपणीं नागवले जन ॥ लटीकें पूरण केले वेद ॥ २ ॥
 मना आला तैसा करीती विचार ॥ ह्मणती संसार नाहीं पुन्हा ॥ ३ ॥
 आपूले मनींचें करूनी पारवंड ॥ जनामध्ये भांडपोठ भरी ॥ ४ ॥
 तुका ह्मणे पाठी उठती मदंड ॥ पापपुण्य लंडन विचारिती ॥ ५ ॥

अशी लोकांची स्थिति पाहून जेव्हां अद्वैतवादी आपल्या मार्गाचें अतिक्रमण झाल्या मुळें आपणच थकले; तेव्हां आज पावेतों विसरून गेलेल्या आपल्या भक्तिमावली पुढें त्यांहीं साष्टांगदंडवत घातला, आणि ह्मणूं लागले;—

नायकावे कार्नी तयाचे ते बोल ॥ भक्तीवीण फोलज्ञानसांगे ॥ १ ॥

वाखाणी अद्वैतभक्ती भावे वीण ॥ दुःखपावेशीण श्रोतावक्ता ॥ २ ॥
 अहं ब्रह्मज्ञानी पाळीतसे पिंडा ॥ बोलोनये भांडातया सर्वे ॥ ३ ॥
 वेदुवाह्यलंडबोले जो पाखंड ॥ त्याचे काळें तोंड संतां मध्ये ॥ ४ ॥
 तुका ह्मणे खंडी देव भक्तपण ॥ वरिष्ठ त्याहून श्वपचतो ॥ ५ ॥

आणखी ह्मणू लागले;-

गंडनावेक्षीर ॥ परीसाखरेचा धीर ॥ १ ॥

तैसें जाण ब्रह्मज्ञान ॥ बापुडेंतें भक्ती वीण ॥ २ ॥

आणि तिच्या पायांशीं नाक घासून, करुणा भाकू लागले,-
 मति आह्मी चुकलो; आज पावतो आह्मास असें वाटत होते
 किं आमच्या अद्वैतब्रह्मज्ञानाने आह्मास मोठमोठे पांख फुटले
 आहेत, त्यांच्या योगाने आतां आह्मी कैलास आणि वैकुंठ यां-
 च्याहि पलिकडेस वर चिदाकाशांत उडून जाऊं; त्यां आम-
 च्या चंचूत चारा भरवून आमचे संगोपन करावे याचे आतां
 कांहीं अगत्य उरले नाही; तुझ्या चोर्चातला चारा आह्मांस
 नको; आह्मी स्वतंत्र उड्याण करून या पेशां आपला चांगला
 चारा मिळवूं;- असा जो आह्मांस गर्व झाला होता तो आतां
 अगदीं उतरून गेला. आह्मी तुझा विश्रांतीचा घरकुंडा सो-
 डतांच हे आमचे अद्वैतज्ञानाचे पांख आह्मास तोलत नाहीसे
 होऊन आह्मी खालीं पडो लागलो; किन्त्येक जे गर्वाने का-
 हींसे वर उडाले त्यांस अधिक धक्का बसून त्यांचा चुराडा
 झाला. आतां आमच्या अनुभवास पक्के आले किं तुझ्या
 मुखांतल्या चान्याच्या सेवना वांचून इतके मोठे पांख झेप-
 ण्याचे सामर्थ्य आह्मास कदापि येणार नाही; आणि जरी
 त्या चान्याने तसें उडण्याचे सामर्थ्य आले, तथापि तुझे
 कोडे

कोटें नसोडितां तूं जेथें आह्लास नेशील तेथें उडून तूं दाखवि-
शील तोच चारा आह्लां भक्षण करूं, यांतच आमचें सर्व क-
ल्याण आहे; असें म्हणून अद्वैतवादी भक्तिमातेस शरण गेले.
परंतु जरीं शरण गेले, तरीं उनाड मुलें जशीं इकडे तिकडे यथे-
च्छ उड्या मारून भूक लागली म्हणजे आपल्या आई जवळ
खाऊ मागायास जातात, तसे शरण गेले. अपराधी लोक न्या-
याधिश पुढें उभे राहून केवळ सभयतेनें आपला अपराध
अंगीकृत करून, त्या कृत अपराधा विषयीं आपला पश्चात्ताप
प्रकट करून मोठ्या विनयतेनें आणि दीनवाणी तोंडानें क्षमा
मागायास जातात तसे गेले नाहींत. मुलें जशीं आपल्या आई
बापा पार्शीं काहीं वस्तु मागतानां आपला लडिवाळपणा,
सलगी, रोष, इत्यादि भाव दाखवितात, तसे या देशांत भक्त-
जन आपल्या इष्ट देवते पुढें यथारुचि अनेर्गलवाकपाटवानें
अनेक भाव दाखवून वर मागतात. त्यां मध्यें विनयभाव नस-
तो असें माझे लक्षणें अगदीं नाहीं; हें तर माझ्या वरील लेखा
वरून वाचकांच्या लक्षांत पूर्तेपणीं आलेंच असेल; परंतु त्या
भावाच्या विरजणांत भावांतराचें पुष्कळ मिश्रण अस-
ल्यानें त्या भावास बलहीनत्व येऊन प्रार्थनीय परमे-
श्वराचें महत्त्व आणि गौरव यास फार गौणत्व आल्या
सारखें दिसतें असें मला खचित वाटतें. कारण, परमेश्वर
आई पेक्षांहि दयालु आहे हें खरें आहे, तथापि तो न्या-
यी आहे, म्हणून लाडानें आपल्या मुलांस विघडविणाऱ्या
भोळ्या आई सारिखी ती आई नाहीं; परंतु जें मुलें आप-
ल्या आज्ञेचें उल्लंघन करून उन्मार्गवर्ती होतात, त्यांस छडी
मारून

मारुन सन्मार्गास लावून सुखी करणाच्या शहाण्या आई सारिखी ती आई आहे. किंबहुना परमेश्वराचें महत्त्व आणि सर्वेश्वर्य जर मनांत आणिलें, तर आईच्या सामान्य उपमे पेक्षां त्याच्या महत्त्वास आणि ऐश्वर्यास दयालु आणि न्यायी अशा प्रभूची उपमा अधिक योग्य दिसती; म्हणून ज्यास स्वापराधाचें ज्ञान होऊन पश्चात्ताप झाला असेल अशा क्षुद्र मानवानें परमेश्वरा पुढें शुद्ध विनयभावानें-च प्रार्थना करावी, हेंच त्यास उचित होय असें माझे मत होय. आणि या मतदृष्टीनें पाहिलें असतां हें पुढलें आमच्या कवीचें काव्य दोषारोपणास पात्र होण्यास योग्य आहे खरें, परंतु ज्या लोकां मध्ये लडिवाळपणानें आणि सलगीनें ईश्वराची प्रार्थना आणि स्तुति करण्याचा सांप्रदाय व्यासाच्या वेळे पासून पडला आहे, त्यां मध्ये आपल्या कवीसच निवडून काढून या दोषाचा भार त्यांच्या मस्तका वर ठेवण्यास त्यांस पुढें करणें मला योग्य दिसत नाहीं. सर्वांच्या पंक्तींत यथायोग्य त्या भाराचे विभाग करून यांच्या वाटणीस जो यःकश्चित् विभाग येईल तो निराळा काढून ठेवण्याचें जर कोणाच्या मनांत येईल तर भलें येऊ.

आतां आणखी एक दोष प्रस्तुत काव्यांत आढळतो, तो पूर्वोक्त दोषापेक्षांहि अधिक शोचनीय होय असें विचारशील पुरुषांच्या बुद्धींत वागल्या वांचून राहणार नाहीं; आणि वर जी म्यां दयालु आणि न्यायी अशा परमेश्वराच्या प्रार्थनेंत विनयातिक्रमणरूप दोषाची सूचना केली, त्याच दोषाचें

हैं परिपक्व फल होय, असे त्यांच्या ध्यानांत येऊन प्रकृत दोषप्रदर्शनांत पूर्वोक्त दोषकथनाचें समर्थनहि होईल. एकदां विनयभाव सुटला ह्मणजे सलगीस आरंभ होतो, आणि ती सलगी विनोदास पाहचवित्ये; या देशांत, त्यांत विशेषकरून संस्कृत काव्यांत, शृंगाररसाचें प्राधान्य असल्याने त्या विनोदांतहा रस प्रचुर होऊन शेवटीं बीभत्स रसाचाहि प्रादुर्भाव होतो. असें असले तरी इतर लोकाव्यवहारवर्णनपर काव्यांत समयविशेषां समयाद असल्यास शृंगार आणि बीभत्स हे रस सुसह्य आणि रुचिपरत्वे आल्हादजनकहि व्हायास शक्य आहेत; परंतु भगवन्स्तुतीत या रसाचें नुसत्या लवणा प्रमाणेहि अल्प सेवन दुःसह, मग या रसाचे द्रोण भरभरून पिणें हें सहास कर्म भरतखंडनिवासी भक्तजनांनींच करावें; इतरांच्यानीं होणार नाही. पहा;-

हरिरिहमुग्धवधूनिकरे विलासिनिविलसतिकेलिपरे ॥ धृ० ॥
पीनपयोधरभारभरेणहरिंपरिरभ्यसरागं
गोपवधूरनुगायतिकाचिदुदंचितपंचमरागं ॥ हरिरिह० ॥

* * *

रासेहरिमिहविहितविलासं ॥ स्मरतिमनोममकृतपरिहासं ॥ धृ ॥
गोपकदंबनितंबवतीमुखचुंबनलंबितलोभं
बंधुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभं ॥ रासे० ॥

* * *

धीरसमीरेयमुनातीरेवसतिवनेवनमाली
गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली ॥ धृ० ॥
विगलितवसनंपरित्पतरशनंघटयजघनमपिधानं
किसलयशयनेपंकजनयनेनिधिमिवहर्षनिधानं ॥ धृ० ॥

यांत पहा हे या शृंगाररसानें कसे द्रोण भरले अ. हेत. या पेक्षांहि मौढरीतीनें शृंगाररसान्वित भक्तिप्रेम प-
-हाणें असल्यास श्रीमद्भागवताचा मोठा ग्रंथ आहेच. आणखी या शिवाय पाहाण्याची इच्छा असल्यास ब्रह्मवै-
-वर्तक पुराणांतील कृष्णजन्मखंड पहावें. परंतु वेणिसं-
हारनाटककारानें तर वैष्णवांसहि मळमळी सुटे असा रस आपल्या नांदीच्या एका श्लोकांत ओतला आहे. त्या श्लो-
काचा एथें उपन्यास करण्यासहि मला लजेनें संकोच वाटतो. मग असा शृंगाररसान्वित भक्तिप्रेम प्रकट करण्याचा जेथे शिष्टसांप्रदाय प्राचीन कालापासून चालत आहे, तेथें आप-
ल्या यःकश्चिन् प्राकृत कवीनें पुढल्या स्तोत्रांत कोठे सात आठ श्लोकांत या रसाचे एकदोन थेंब ओतले असल्यास (पहा- केका ७, १३, २४, ३५, ३६, ३७, ८३, १०२,) हा त्यांज कडेस मोठा दोष नयेतां उलटें मला वाटतें कीं हें त्या रसाचें अत्यल्पत्व त्यांच्या सदभिरुचीचें ज्ञापक होतें. इतकें वादळ चालत असतां त्यांत त्यांणीं आपल्या होडीस तो वारा फारसा न लागूं देतां संभाळलें, हें याचें कृत्य मोठें स्तुत्य होय असें विचारी पुरुषांच्या ध्यानास येईल.

ज्या देशांत व ज्या लोकांत रसभरित ह्मणून प्रसिद्ध काव्यें असतात, त्यांच्या गुणांचें यथायोग्य परीक्षण करण्यास, आ-
-णि त्यांची रुचि घेण्यास, त्याच देशाचे डोळे आणि जीभ असली पाहिजे. इतर लोकांच्यानीं तसें यथान्याय परीक्षण होणें केवळ अशक्य असें माझे ह्मणणें नाहीं; कदाचित् ते विशाल बुद्धीचें परीक्षक असल्यास योग्य परीक्षा करूं श-
कतील

कतील; परंतु त्यांच्या रुचीने जो तद्देशीय सूत्रांस आनंद होईल, त्याच मानाचा आनंद अन्यदेशीय विद्वानांस होणार नाही. यार्ची कारणे बहुत आणि सूक्ष्म आहेत. ज्या लोकांत वंशपरंपरेने ज्यांचा सहवास असतो, त्यांचा पूर्वापर व्यवहार, रीति, भाषा, विद्या, ज्ञान, आचार, या सर्व गोष्टींच्या संघट्टनाने त्यांचीं मने तशींच रंगलेली असतात; लक्षण त्यांच्या काव्याने जे हर्षशोकादि विकार त्यांच्या मनां वर होतील, तसे विकार अशा संघट्टनाच्या अभावा मुळे ज्यांची मने तशीं रंगलीं नसतात त्यांज वर होणार नाहीत. अशा विचाराने पाहिले असतां हे पुढील स्तोत्र भौढ आणि रसिक काव्यांत गणिले पाहिजे. आणखी माझी अशी अटकळ होत्ये कीं, हे स्तोत्र पंतानीं आपल्या वयाच्या उत्तर अवस्थेत रचिले असावे; ही अटकळ या काव्याच्या भौढवाणी वरून, आणि यांत जो प्रतिपाद्य विषय आहे त्या वरून, कोणी केली असतां तिचा संभव आहेच, परंतु या स्तोत्रांतील ४६ व्या केके वरून तर त्या विषयी कदाचित् संशय असला तर तोहि दूर होईल असें मला वाटते.

आतां केकावलि हे प्राकृत काव्य असून या वर आणखी प्राकृत टीका करण्याचे प्रयोजन काय, लक्षण इतरांच्या तर नाही, परंतु कदाचित् पंडितजनांच्या मनांत प्रथमतः आशंका उत्पन्न होईल. त्यास हे प्राकृत काव्य खरे, परंतु वामन मोरोपंत या सारख्या पंडितांचे काव्य जरी प्राकृत आहे, तरी ते पंडितांसच समजायास शक्य असें प्राकृत काव्य आहे; त्यांत केकावली सारखा ग्रंथ तर विशेषकरून, या

या माझ्या ह्मणण्यास तेहि रुकार देतील. आणखी लोकस्थि-
-ति पाहिली असतां ब्राह्मण जातीच्या खाणी शिवाय पंडित-
रत्नाची उत्पत्तिहि असंभवनीय; त्या खाणींतहि इतर पार्थिव
खाणी प्रमाणें गारगोटेच फार, कोट्यावधि गारगोट्यांत एकादें
रत्न सांपडलें तर नकळे. त्या पंडितांतहि स्वाधीतशास्त्रज्ञा-
-नाचा अभिमान एकीकडेस ठेऊन, प्राकृत कवितेंत कशी
चमत्कृति आहे अशी जिज्ञासा धरून, गीर्वाण वाणीच्या
अभ्यसनाच्या माडी वरून प्राकृत ग्रंथ पाहण्यास खालीं
उतरण्याचें लघुत्व आणि श्रम घेणारा शत पंडितां मध्ये
एकादा निघाला तर निघेल. तेव्हां या मानानें पाहिलें
असतां वामन, मोरोपंत यांचीं काव्यें पहाणारा दहा लक्षांत
एकादा ब्राह्मण सांपडेल; निदान, लक्षांत तरीं सांपडला तर
सांपडेल. या माझ्या ह्मणण्यांत जरीं अतिशयोक्ति असली
तरीं ती फार आहे असें, या विषयीं यथायोग्य विचार कर-
-णारे कोणी ह्मणणार नाहींत. मग ब्राह्मणव्यतिरिक्त जो फार
मोठा समाज राहिला त्याची तर गोष्टहि बोलायास नको.
केवल या कवीच्या ग्रंथांच्या काठिन्या स्तवच यांच्या ग्रं-
-थांचें दुर्ज्ञेयत्व आहे असें कोणी माझ्या या ह्मणण्या वरून
समजूं नये; परंतु त्या कारणा शिवाय आणखी बहुधा या
देशांतील लोक अनभ्यस्त असून नुसतें वाचण्या लिहिण्याचें
हि ज्ञान त्यां मध्ये फार कमी असतें या मुळें हे ग्रंथ इतके दुर्ज्ञे-
य झाले आहेत असें तर मला खचित वाटतें. त्यांत मोरोपंताचें
काव्य विशेषेंकरून इतकें दुर्बोध कां याचें कारण या उपो-
-द्घाताच्या आरंभीं सविस्तर कळविलेंच आहे. त्यांत आ-
णखी

णखी विचार केला पाहिजे कीं, वामन मोरोपंत यां सारख्या
महापंडितांनीं (एथें यांस महापंडित ह्मणलें याची शास्त्री
पंडित यांनीं मला क्षमा करावी) संस्कृतभाषेत आम्हें ग्रंथ
रचण्याचें तांकांलिक श्लाघ्य कृत्य सोडून प्राकृत ग्रंथ
रचण्यांत जे इतके परिश्रम केले, या वरून सद्यःप्राप्त यशा
कडेस त्यांनीं लक्ष नदेतां इतर सर्व प्राकृत लोकांस ज्ञान
व्हावें याच औपकारिक बुद्धीनें त्यांनीं हे ग्रंथ रचले अ-
सावे अशी माझी दृढ अटकळ होत्ये. ह्मणून हा त्यांचा
परम स्तुत्य हेतु सिद्धीस नेण्याच्या मार्गांत ज्या ज्या अड-
चणी आढळतील, त्या त्या सर्व दूर करणें हा आतां
आपला धर्म होय, असें मनांत आणून म्यां ही प्रकृत
टीका करण्याचा उद्योग प्रथमतः हातीं धरिला. * मोरोपं-
ताच्या साद्यंत कृतीचा अभ्यास करून, त्यांच्या सर्व का-
व्या वर टीका लिहून, तें सुबोध करण्याच्या अतिमहत्क-
न्यास अवकाशाच्या आणि सामर्थ्याच्या अल्पत्वा मुळें
प्रथम माझे मन धजेना; ह्मणून आपल्या कवीच्या सर्व
कृतींत अत्यंत प्रख्यात जीं काव्यें त्यां मध्ये प्रस्तुत केकावलि
स्तोत्र हें एक लहानसें प्रख्यात काव्य जाणून म्यां या वर
वानगी प्रमाणें पुढील टीका करण्यास आरंभ केला. त्यांतहि
या लहानशा ग्रंथाचा विषय निवळ भगवन्स्तुतिपर अस-
ल्यानें माझे मन अधिक लोभावलें. त्यांत आणखी पंता-
च्या काव्यांत निष्णात ह्मणून वाखाणिलेल्या पुरुषां मध्ये-
हि बहुत्येकांस केकावलि हा ग्रंथ साद्यंत लागत नाही,
असाहि बोभाट माझ्या ऐकण्यांत होताच; या सर्व कारणा

वरून

वरून मोरोपंताच्या ग्रंथा वर टीका करण्यास हाच लहानसा ग्रंथ म्यां निवडून काढिला.

त्यांत ज्या विस्तार पद्धतीने प्रथम ही टीका करण्यास म्यां आरंभ केला, त्या गोष्टीस आज पांच वर्षे झालीं. त्या विस्तारपद्धतीचा मुळारंभी हेतु असा होता कीं माझी परम आवडती आणि सुशीला कन्या कावेरी बाई, जीस जगदीशाने आतां दोन वर्षे झालीं आपल्या सन्निद्ध नेले, तिला ज्या रीतीने हे काव्य सुबोध होई अशा रीतीने पालहाळ करून म्यां याजवर टीका लिहिली. ती अशी कीं कोणताहि कठीण शब्द पर्याया वांचून आणि अर्था वांचून ठेविला नाहीं; महाराष्ट्र ग्रंथ भाषेच्या रूपांचींहि पर्यायरूपें लिहून ठेविलीं; मनांत कीं तिला या अशा पद्धतीच्या टीके वरून हा ग्रंथ लागला तर इतर बालांसहि सहज लागेल. ही टीका म्यां शके १७८१ च्या वर्षीं ठाण्यांत सरकारी कामा वर असतां प्रातःकाळीं मला जो दोन तीन तास वेळ सांपडे, तो या कामा कडेस देऊन आरंभिली, आणि तेथे सुमारे सहा महिन्यांत अर्धा अधिक इतका ग्रंथ संपविला. पुढे सरकारी काम सोडून घरीं मुंबईस आलों, तेव्हां बाकी राहिलेला ग्रंथ लवकरच संपविला. त्या नंतर २३वी मे सन १८६३ इस्वीच्या रात्रीस त्या कन्येस जगदीशाने आपल्या जवळ नेले. त्या तिच्या वियोगाने अत्यंत दुःखितांतःकरण होन्साता आपल्या मनांत विचार करूं लागलों कीं, तिचे स्मरण राहण्या करितां वापी, कूप, तडाग, अथवा धर्मशाला, बांधून एकादें पूत कर्म करावे तर तितके द्रव्यसामर्थ्य आपल्यास नाहीं; तेव्हां जिच्या अ-

भ्यासा करितां जो ग्रंथ लिहिण्यास प्रथम लेखन हातीं धरिली तोच ग्रंथ आतां तिच्या स्मरणास अर्पण करून प्रसिद्ध करावा, आणि त्या पासून आपल्या स्वदेशीय लोकांस कांहीं उपयोग घडला तर तसें तरी स्मरणीय पूर्त कर्म करावें, असा मनांत विचार करून ज्या रीतीनें आवालवृद्धांस हा ग्रंथ उपयोगी पडेल अशा रीतीनें पुनः याचें पूर्वापर शोधन करून छापण्या करितां सिद्ध केला.

मला एका गोष्टीची भीति वाटत्ये कीं प्रौढ बुद्धीच्या पुरुषांस समजायास अगदीं अवघड नाहींत अशा शब्दांच्याहि पर्यायां वर पर्याय लिहून अर्थ विस्तारहि लांबवून या पुढील टीकेंत फारच पाल्हाळ केला आहे; या वरून कित्येक विद्वज्जन पुढील टीकेस दोष लावितील, त्याचा मीं मोज्या विनयतेनें स्वीकार करितों. परंतु वर जें म्यां कारण सांगितलें त्या वरून त्यांच्या ध्यानास येईल किं हें मोरोपंताचें लहानसें काव्य केवळ प्रौढ बुद्धीच्याच पुरुषांस सुबोध व्हावें म्हणून ही त्या वर पुढील टीका केली नाहीं; तर शाळांत पठणाऱ्या विद्यार्थ्यांस शब्दज्ञान व्हावें, शब्दांचा परस्परान्वय समजावा, आणि कोठे कोठे वाक्यांत अलंकाराचेंहि ज्ञान व्हावें, असा जो माझा मुळचा हेतु होता तो तसाच अबाधित ठेवून, त्यास विद्वज्जनांच्याहि आदरास पात्रता यावी म्हणून उत्तरोत्तर अर्थाची दाढर्यता आणि अधिकाधिक अनुकूलता दाखविण्या करितां जे शब्दांचे पर्याय म्हणून अशी - खुण करून लिहिले आहेत, तेहि चढत्या पायरीनें प्रविष्ट केले आहेत; आणि वाक्याचे अर्थ आणि आशय

हि त्यांच्या गांभीर्याच्या आणि गूढत्वाच्या प्रमाणाने वर-
च्या घडी पासून आंतील घड्या उकलून दाखविले आहेत;
आणि आवश्यक स्थळी त्यांचे इंगितार्थ आणि ध्वन्यर्थ हि
सुचविले आहेत. मूळ शब्दाच्या अर्थाची परिपूर्णता
दाखविण्या करितां जेथे शब्दांतराचे अथवा वाक्यांतराचे
अंतर्निवेशन आवश्यक, तेथे - अशा खुणेने तो त्या खुणेच्या
मागला अंतर्लेख दाखविला आहे. आणखी स्थळोस्थळी
अर्थाच्या समर्थना करितां आणि स्पष्टीकरण करितां त्या
त्या पृष्ठा खाली बारीक अक्षरांनी टीपा करून ग्रंथांतराची
पुष्कळ संस्कृत आणि प्राकृत प्रमाणेहि दिली आहेत. सारांश
हा पुढील मोरोपंताचा लहान ग्रंथ सर्वास सुबोधित करण्यांत
त्यास जितका योग्य त्या पेक्षांहि कदाचित् अधिक श्रम घे-
ण्यांत म्यां आपले अंग चोरिले नाही; म्हणून विद्वज्जन मज्ज
वर कृपाच करितील असा मला भरंवसा आहे. आणखी म-
ला दुसरी अशी भीति वाटत्ये किं या माझ्या पुढल्या ग्रंथां-
त प्रमादाने अथवा माझ्या अज्ञानाने अशुद्ध लेख पडले अ-
सतील, आणि कोठे कोठे मूळ अर्थाचीहि सूक्ष्मता माझ्या
लक्षांत आली नसेल, आणि कोठे विपरीत अर्थहि लिहिण्यांत
आला असेल, तर शास्त्रीपंडितांनी आपल्या उदार अंतःकरणां-
नी-सांप्रतच्या धर्मशास्त्रा प्रमाणे कलयुगांत शुद्ध क्षत्रिय आणि
शुद्ध वैश्य हे वर्ण नाहीत, म्हणून तेच सांगतात. तेव्हां अर्थात्
ब्राह्मणाभावीं अवशिष्ट राहिलेल्या वेदोक्त मंत्रांनी असंस्कृत
अशा जातींतच माझा जन्म असल्याने यथाशास्त्र मज कडून
शास्त्राध्ययन अथवा काव्यव्युत्पत्ति घडणे दुर्घट, आणि वर्णा
प्रमाणे

श्रमाणें वाणिहि असंस्कृत, या कारणां कडेस आपली दृष्टि पोंहचविलीं असतां उक्त दोषां विषयीं त्यांची क्षमा मागण्यास मला मोठा अवकाश आहे. आतां ही पुढील टीका केल्यानें जर या आपल्या महत्कवीचा काव्यसमूह समजण्याच्या मार्गाचें मज कडून उद्घाटन होऊन तेणेंकरून स्वदेशविद्यांचें ज्ञान प्रसरणाच्या कार्यांत मज कडून काहीं तरी सुदामाच्या पृथुकुंतंदुलार्पणा श्रमाणें साहित्यार्पण झालेंच तर या माझ्या श्रमाचें साफल्य झालें असें मानून मी समाधान पावेन.

या केकावलि ग्रंथा वर पुढील टीका लिहिण्यास आरंभ करायाच्या पूर्वी म्यां या ग्रंथाच्या शुद्ध प्रती जितक्या मिळतील तितक्या मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत माझ्या ऐकण्यांत होतें किं मोरोपंतानें आपल्या सर्व कृतींतून बहुत्येक ग्रंथ स्वतः आपल्या हातानें लिहून ठेविला आहे, त्यांत ही केकावलिहि आहे. ती सारी त्यांची कृति त्यांचे नातू हार्लो पंढरपुरीं सुखवस्ति करून राहतात, त्यांतून एका कुटुंबांच्या संग्रहीं आहे; त्यांच्या मुलांची म्हणजे पंताच्या पणतांची माझी गांठ पडली तेव्हां म्यां त्यांस त्यांच्या पूर्वजाच्या ग्रंथा वर टीका करून त्यांचें उज्वलन करून पंताची सेवा करण्याचा आपला मनाचा निर्धार सांगितला; आणि या कार्यांत त्यांणीं कृपा करून पंताच्या हातचा लिहिलेला केकावलीचा ग्रंथ त्यांच्या संग्रहीं आहे तो शेतटीं दोन दिवस तरी मला पहाण्यास द्यावा, म्हणजे संशयरहित शुद्ध ग्रंथा वर टीका होईल; इतकें साहित्य त्यांहीं आपल्या वडिलांच्या

बडिलांच्या कीर्तीच्या वृद्धचर्च करावे म्हणून म्यां त्यांस फार विनवणी केली; परंतु हावेळ पर्यंत तसें घडून माझी इच्छा सफल झाली नाही. शेवटीं केकावलीचें एक पुस्तक शिला-छापा वर छापिलें होतें त्याची एक प्रत माझ्या संग्रहीं होती, आणि पुण्याहून आमचे जुने मित्र राजश्री परशुरामपंत गडबोले यांणीं आपल्या हातानें केकावलीचें पुस्तक शुद्ध लिहिलें होतें तें त्यांज कडून कांहीं दिवस मागून आणविलें तें, अशा दोन प्रती वरून कोठे शुद्धाशुद्ध पाहून ही पुढील प्रत सिद्ध करून या ग्रंथा वर टीका केली आहे. पंताच्या हातचें लिहिलें पुस्तक जर या कार्यांत पहाण्यास मिळतें, तर फारच चांगलें होतें; परंतु मला असें वाटतें कीं या पंताच्या ग्रंथाचें फारसें पाठांतर झालें नसावें. कोठे मूळचा पाठ बदलला असला तर तो फारच थोडा असेल. शत पंडितां मध्ये एकादां पंडित प्राकृत ग्रंथाचें आस्थापूर्वक अवलोकन करणारा सांपडेल, म्हणून जें म्यां वर सांगितलें, त्याच विरळ कोटींत परशुरामपंत यांची गणना केली पाहिजे; त्यांणीं पंताच्या काव्या वर फार लक्ष दिलें आहे, आणि त्यांहीं आपले हातचें लिहिलें केकावलीचें मूळ पुस्तक उपयोगी पडण्या क रितां माझ्या स्वाधीन केलें, ही त्यांची मज वर मोठी स्मरणीय उपकृति आहे असें मीं समजतां.

जगत्पिता परमेश्वर यास प्रथम दंडवत् प्रणिपात करून, नंतर ज्यांच्या उदरीं त्या जगदीशानें मला जन्म दिला त्या परम वंद्य आणि भेमास्पद मातापित्याचें नामयुग्मानें या माझ्या टीकेस अभिधान देऊन, यश देणारें मातृनाम यशोदा, आणि त्या

व्या यशाची निर्मलता दर्शविणारे पितृनाम पांडुरंग, अशा
नामयुग्मास वंदन करून या उपोद्घाता सहित आतां मीं आ-
पला ग्रंथ संपवितों.

दा० पां०

निवासस्थान मुंबापुरी

चैत्रशु ॥ १० शके १७८७ क्रोधननामसंवत्सरे.

शु ॥ ५ वी माहे एप्रिल सन १८६५ इस्वी.

यशोदापांडुरंगी या नावाच्या टीके सहित

केकावलि

सदाश्रितपदासदाशिवमनोविनोदास्पदा ॥
स्वदासवशमानसाकलिमलांतकाकामदा ॥
वदान्यजनसद्गुरोप्रशमितामितासन्मदा ॥
गदारिदरनंदकांबुजधरानमस्तेसदा ॥ १ ॥

प्रस्ताव

या प्रथम श्लोकांत सारीं नामें भगवद्गुणविशिष्टविशेषणात्मक व संबोधनात्मक आहेत, अतएव शिष्टकेविसंप्रदायानुरूप ही केका केवल मंगलाचरणात्मिका अशी जाणिली पाहिजे. हा मूलग्रंथ मुख्यत्वे कृष्णस्तुतिपर असल्याने ही वैष्णवी स्तुति मानिली असतां बाध येणार नाही. त्यांत प्रथमतः भगवंताचे भक्तवात्सल्यशरणागतदुरितनिवारकत्वादि जे भक्तजनांस अत्यंत इष्ट गुण तेच उद्देशून मोरोपंत कवि स्तुतीस आरंभ करितात. त्यांत ते प्रथमतः या पहिल्या केकेत प्रार्थनापूर्वक नमस्कार समर्पितात. परंतु कोणाची हि प्रार्थना कर्तव्य असतां ज्याची प्रार्थना करायाची, त्याचे अव्यवहित अवधान प्रार्थकानें आपल्या कडेस लावून घेणें हे प्रथम कार्य असें जाणून मोरोपंत या केकेत भगवंतास संबुद्धीनें लक्षणजे हाक मारून अत्यंत विनयतेनें नमस्कार करितात.

(२)

टीका.

पदान्वय— सदाश्रितपदा, सदाशिवमनोविनोदास्पदा,
स्वदासवशमानसा, कलिमल्लंतका, कामदा, वदान्यजनसद्गुरो,
प्रशामितामितासन्मदा, गदारिदरनंदकांबुजधरा, ते सदा नमः.

सदाश्रितपदा,— हे सदाश्रितपदा, - सत् ह्यणजे साधु
नारदादि, त्यांनीं / आश्रित आहेत पद ह्यणजे पाय ज्याचे
असा तूं; - तुझ्या पायां वांचून दुसरें शरण्य अथवा समा-
-धानस्थान नाहीं, त्यांच्या आश्रयणा वांचून दुसरा कोण-
-ताहि तरणोपाय नाहीं, असा पूर्ण निश्चय करून नारदक-
-पिलव्यासवाल्मीकादि जे महा ज्ञानी झाले त्यांनीं हि त्यां-
-चाच आश्रय केला; - येणेंकरून भगवद्भक्ति हाच काय तो
ज्ञानाचा परिपाक, हेंच काय तें ज्ञानाचें मुख्य आश्रयस्थान,
पुष्कळ बुद्धिमान पुरुषांची बुद्धि अस्थिर होत्साती सैरावैरा
धांवती, परंतु शेवटीं ती भगवद्भक्तीतच विश्राम पावती,
पुष्कळांचे ज्ञानतरंग या भवसागरीं नानारूपांनीं प्रकटित
होतात, परंतु ते अनेक घोटाले खाऊन शेवटीं तुझ्या भक्ती
शिवाय दुसरें तीर नसल्यानें तेथेंच लीन होणें त्यांस प्राप्त
होतें, असा एथील गूढार्थ जाणावा; हाच अर्थ पुढल्या
विशेषणांनीं

१ महात्मानस्तुमांपार्थदेवींप्रकृतिमाश्रिताः ।

भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥

भ० गीता, अ० ९, श्लो० १३.

सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ।

नमस्यंतश्चमांभक्तयानित्ययुक्ताउपासते ॥

— श्लो० १४.

आलोड्यं

विशेषणांनी स्पष्ट करून दाखविला आहे. कदाचित् आपण पुसाल किं माझ्या भक्तीच्या प्रेमांत असा कोण निमग्न आहे ? त्यास, मानवांची तर कथा काय सांगावी, परंतु सर्व देवगणांत श्रेष्ठ, जो आपल्या त्रयींतला, असा महेश, त्याच्याहि आनंदाचें स्थान आपणच अहां, अशी आशंका निवारित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देऊंन ह्मणतात,— सदाशिवमनोविनोदास्पदा,— हे सदाशिवमनोविनोदास्पदा,— सदाशिव - महादेव, त्याचा जो मनोविनोद-मनाचा हर्ष, त्या हर्षाचें आस्पद- स्थान- कारण- आद्यमूल, तूं आहेस; तुझाच महिमा मनांत आणून हर्षयुक्त होत्साता शिव तांडव करितो. अथवा, सदाशिव- तमो-गुणोद्भव जगत्संहारकर्त्री कालात्मक कालभैरवरूप जी व्यक्ति, तिचा मनोविनोद- मनोविलास- जगत्संहरण-रूप मनोव्यापार इ०, त्याचें आस्पद- स्थान- कारण- मूलप्रेरणा, एतद्रूप असा तूं; अर्थात् त्वां प्रेरणा केली आहे, त्वां अधिकार दिला आहे, ह्मणूनच कालभैरव या जगताचें संहरण करितो, त्या प्रेरणे वांचून इतकें महत्कार्य करण्यास

आलोड्यसर्वशास्त्राणिविचार्यचपुनःपुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

महाभारते व्यासोक्तिः

तुका ह्मणेशार दृढपायधरावे

तुकाराम.

बोलणेंचि नाहीं आतां देवावीणकाहीं ॥

एकसरेंकेलाने म देवादि लहे क्रोधकाम ॥

पाहेनते पाय जो वरिहे दृष्टिधाय ॥

तुका ह्मणें मनें हेचि संकल्पवहाणें ॥

—

करण्यास तो केवळ असमर्थ असा ध्वन्यर्थ जाणावा. अथवा, या विशेषणांत सदा- निरंतर, हें पद निराळें काढून, शिवमनोविनोदारूपदा असें एकपद केलें तथापि सांगितल्या सर्व अर्थांची योजना तशीच राहून अर्थापत्तिहि तशीच होत्ये, ह्मणून इष्ट असल्यास तशी योजना करावी. कदाचित् आपण ह्मणाल किं सदाशिव तर आमच्याच त्रयीतला, माझीच मूर्ति आहे, तेव्हां त्याच्या मनोविनोदाचें कारण मीच आहे यांत कांहीं आश्चर्य नाही; परंतु त्याहून इतरांस मी वश होतो किं काय या आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देतात.— स्वदासवशमानसा,— हेस्वदासवशमानसा, स्वदास- आपले सेवक- भक्त प्रन्हादअजामिलादि, त्यांस- वश- अनुकूल- आर्धीन, आहे / मानस- अंतःकरण, ज्याचें असा तूं; जे अनन्य- भावेंकरून तुला शरण येतात, या भवसागरांतून पार उतरविण्यास तुज वांचून दुसरा कोणी समर्थ नाही असें समजून

१ भागवतांत भीष्मानें कालमाहात्म्य सांगितलें आहे;—

सर्वकालकृतमन्येभवतांचयदप्रियं ।

सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः ॥

स्कं० १, अ० ९, श्लो० १४.

भागवतांत कपिलमुनीनें देवहूतीस भक्तियोग सांगितला आहे त्यांत कालमाहात्म्य वर्णिलें आहे;—

रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते ।

भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदशांभयम् ॥

— श्लो० २९.

योऽतःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्यखिलाश्रयः ।

सविष्णवाख्योऽधियज्ञोऽसौकालःकलयतांप्रभुः ॥

स्कं० ३, अ० २९, श्लोक ३८.

समजून जे तुझीच कास धरून तुझ्या भजनीं लागतात, त्यांसच तूं वश होतोस, आणि त्यांचे मनोरथ पूर्ण करितोस, अशी तुझीच वचनें प्रमाण आहेत.^१ कदाचित् आपण ह्मणाल कीं पापा पासून अलिप्त असून शुद्धांतःकरण होत्साते जे मला शरण येतात, त्यांसच मीं वश होतो, तुज सारिखे जे पापग्रस्त आहेत त्यांज वर मी कदापि अनुग्रह करित नाहीं; त्यास, हें सत्य आहे, तथापि पापीजनांचें पाप दूर करण्याचेंहि सामर्थ्य आपलेंच आहे; आपणा वांचून इतकें महत्कार्य करण्यास इतर कोणी समर्थ नाहीं; पापपराजित जे आर्त्तां केवळ अशक्त जीव, त्या आर्त्तांस इतक्या महच्छत्रूच्या हातांतून सोडवून मग अनुग्रह करणारे आपणच, या प्रमाणे आशंका निवारित होत्साते कवि पुढलीं दोन विशेषणें देऊन ह्मणतात.— कलिमलांतका, कामदा,— हे कलिमलांतका, हे कामदा, कलिमल- पाप, त्याचा अंतक- अंतकरणारा- नाशकरणारा, असा तूं; एथें अंतक या शब्दानें पापाचें शत्रुत्व ध्वनित होतें, पापरूप जो आमचा महान् शत्रु त्याचा नाश करणारा तूंच आहेस; आणि असा त्याचा नाश केल्यावर मग कामदा, काम- मनोरथ

१ मर्त्यापितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः ॥

भ० गीता. अ० १२, श्लो० १४.

अनन्येनैवयोगेनमांध्यायन्तउपासते ।

तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥

— श्लो० ६, ७.

नाऽहंवसामिवैकुण्ठेयोगीनांत्तदयेरवौ ।

मद्भक्तार्थत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारद ॥

रथ- इच्छा, यातें देणारा, असा तूंच; निर्मलांतःकरण जे तुझे शरणागत भक्त त्यांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण करणारा तूंच आहेस, ह्मणूनच तुला भक्तकामकल्पद्रुम असें ह्मणतात. परंतु एथें 'काम' ह्मणजे ऐहिकराज्यादिभोगेच्छा असा अर्थ कोणी मनांत आणील, अथवा आपले सेवक किंवा याचक यांचे मनोरथ पूर्ण करणारे कर्णादि दाते पुराणप्रसिद्ध आहे-तच, मग 'कामद' या विशेषणानें विशेषार्थापत्ति ती कोणती अशी आशंका घेईल, तर तसें नव्हावें या हेतू स्तव, अथवा आपल्या अभिप्रेतार्थास दाढ्यं यावें या हेतू स्तव, कवि पुढले विशेषण देऊन ह्मणतात.- वदान्यजनसद्गुरो, — हे वदान्यजनसद्गुरो, वदान्यजन- उदारजन^१ - कर्णप्रभृति जे महान विख्यात दातेजन, त्यांचा - सद्गुरु- स्वामी- आचार्य, असा तू; त्या सर्वांस औदार्या विषयीं उपदेश तुझा आहे, तुझ्या प्रेरणे वांचून उदार जनांची औदार्यकर्मा विषयीं प्रवृत्ति असंभवनीय, ह्मणून सर्व दातेजनांचा तू आचार्य आहेस; अतएव त्या सर्वांत तू अत्यंत श्रेष्ठ होस, तुज परता दुसरा वदान्य कोणी नाहीं असा अर्थ. (एथें जें 'सद्गुरो' ह्मणोन संबोधनाचें रूप आहे, तें संस्कृत व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें). [पूर्वपक्ष] जर मी अशा सर्व वदान्य जनांत श्रेष्ठ आहे, आणि मज परता दुसरा कोणी दाता नाहीं, तर मग लोक मला शरण येऊन माझा अनुग्रह संपादण्या करितां कां धजत नाहींत ? असें कदाचित् आपण पुसाल तर, यांत महाराज आपल्या

वदान्यत्वास

१ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौडाबहुप्रदे

वदान्यत्वास किमपि बाध नयेतां उलटें यांत अशा लोकांचेंच दौर्भाग्युतर काय सांगावें परंतु अहंकारजन्य पातित्यहि उपलब्ध होतें. तथापि याहि पातित्या पासून उद्धार करून त्यांज वरहि अनुग्रह करणार आपणच, अशा अर्थाची विवक्षा करित होत्साते कवि पुढलें विशेषण देतात.— प्रश-
-मितामितासन्मदा,—हे प्रशमितामितासन्मदा, प्रशमित-
अत्यंत शमविले आहेत, अमित- पुष्कळ, असे जे अ-
-सत्-दुष्ट, त्यांचे मद- गर्व- अहंकार इ०, ज्याणें असा तूं.
(अथवा एथें अमित हें असत् या एका शब्दाचें विशेषण नकरितां असन्मद या संयुक्त शब्दाचें विशेषण करून कर्मधारयसमास केला तरी चालेल; अथवा, असन्मद एथें षष्ठीतत्पुरुष नकरितां कर्मधारय केला तरी चालेल; परंतु उभयपक्षां अर्थास किंचित् गौणत्व येतें म्हणून वरचा पक्ष विशेषार्थवान् जाणून घेतला आहे). सर्व वदान्य जनांत श्रेष्ठ, अतएव अत्यंत कारुणिक जो तूं त्या तुला शरण नजा-
-तां हिरण्यकशिपुआवणकंसचाणूरादि जे जे आपल्या गर्वांत राहिले, त्या त्या असंख्य मदोन्मत्त जनांचा तो गर्व त्वांच उतरविला; अर्थात् त्यांच्या दांतीं तृण देऊन शरणागत करून त्यांस आपलें दयापात्र त्वांच केले. या शेवटल्या पदानें तर मोरोपंतानें भगवंताचा पतितपावनत्व म्हणून जो अत्यंतकारुण्यरूप गुण, त्याचें वर्णन करून दाखविलें असें समजावें. [पूर्वपक्ष]- बरें जसें त्वां आतां माझे वर्णन केले तसा जर मीं आहे, तर मग ते ते गुण दाख-
-विणारीं चिन्हें माझ्या अंगीं कोठे आहेत ? अशी आशंका
कवि

कवि ह्यणतात कदाचित् आपण घ्याल, तर महाराज तीं चिन्हें कोठे आहेत ह्यणून काय पुसतां, तीं तर आपण आयुधरूपेंकरून निरंतर धारण करितां^१, या प्रकारें आशं-
-केचें निवारण करित होत्साते कवि शेवटलें विशेषण देऊन नमस्कार करितात.-गदारिदरनंदकांबुजधरा,— हे गदा-
-रिदरनंदकांबुजधरा, गदा- प्रसिद्ध, अथवा शुद्ध मराठी पर्या-
-य ह्यटला ह्यणजे सोढगा, अरि- चक्र, दर- शंख, आणि नंदक-
- आनंदकरणारें, असें जें- अंबुज- कमल, यातें धरा- धारण करणारा, असा तूं त्याचें संबोधन. विष्णूच्या खड्गाचें नावहि नंदक असें आहे^२, त्यातें धारण करणारा, अशा अर्थाचीहि प्रसिद्धि असेल, परंतु तसा अर्थ केला असतां प्रसिद्ध जी शंखचक्रगदापद्मधारी चतुर्भुजात्मक वि-
-ष्णुमूर्ति,^३ तिच्या हस्तसंख्येहून ही आयुधसंख्या एकाधिक होऊन त्या अवशिष्ट राहिलेल्या आयुधास निराधारत्व येऊं पाहतें, ह्यणून एथें नंदक हें पुढल्या अंबुज शब्दाचें विशेष-
-षण मानावें ह्यणजे या आशंकेचें निवारण होईल असें मला वाटतें. वरकड सर्वशक्तिमान् अशा भगवंताच्या हस्ताद्य-
वयवांची

१ शंखभृन्नंदकीचक्रीशार्ङ्गधन्वागदाधरः ।

रथांगपाणिरक्षोभ्यःसर्वप्रहरणायुधः ॥

वि० स० नाम, श्लोक० १०७.

२ कौमोदकीगदाखड्गोनंदकःकौस्तुभोमणिः

अमर.

३ चतुरात्माचतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥

वि० स० नाम, श्लो० ८२.

-वयवांची नियमितसंख्याक कल्पना करून तेथे बुद्धीस अट-
-कवून ठेवणें हा अज्ञानमूलक मनोव्यापार होय; कारण,
परमेश्वर अनंतहस्त, अनंतपाद, अनंतनेत्र, असा आहे; ह्मणून
आपल्या भक्तजनांचें संकट निवारण्या करितां, अथवा आ-
-पला प्रभाव व गौरव प्रगट करण्या करितां, अथवा सद्धर्म
संस्थापण्या करितां, जेव्हां जेव्हां हीं पंचायुधें धरण्याचा
न्यास प्रसंग येतो, तेव्हां तेव्हां पांच हात प्रकट करून त्यांनीं
तीं धारण करणार नाहीं असेंहि संभवत नाहीं; अशी
कल्पना केल्या वर मग नंदक हें विशेषण नकरितां त्याचा
अर्थ खद्ग मुखानें मानावा. अथवा, पंचायुधें धरण्याचा
एककालिक प्रसंग मनांत नआणितां कार्यपरन्वे एका एका
आयुधाचें

१ विश्वतोबाहुरितिश्रुतेः

नमोस्त्वंनंतायसहस्रमूर्तयेसहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे

वि०स०नाम, श्लो० १३२

अनेकबाहूदरवक्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोऽनंतरूपं

म० गी०, अ० ११, श्लो० १६.

क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ताविश्वबाहुर्महीधरः

वि० स० नाम, श्लो० ३४.

हरिसहस्रशिरसंसहस्रचरणेक्षणम् ।

सहस्रबाहुमुकुटंसहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥

भी० स्तवराज, श्लो० २५.

पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं ।

सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकंसहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ॥

भागव०, प्र० स्कं०, अ० ३, श्लो० ४.

तुकोबानेहि ह्मणलें आहे.

रूपदाविकारिआतां सहस्रभूजांच्यामंडिता.

आयुधांचें धारण तत्तत्प्रसंगीं विवक्षित मानिलें, व असें मान-
 ण्यास कांहीं बाध येतो असेंहि नाहीं, तर मग पंचहस्तांचीहि
 कल्पना करण्यास अवकाश नदेतां चतुर्भुजांतून एकांनै पां-
 चव्या खड्गांचेहि धारण सुकर होतें. अथवा, एथें कम-
 लाचें अधिष्ठान हस्त नमानितां जर विष्णूची नाभि मानिली,
 तर मग पूर्वोक्त आशंकेस अवकाश नराहतां विष्णूचें चतुर्ह-
 स्तांनीं नंदकादि चतुरायुधांचें धारकत्वहि अबाधित राहतें;
 आणि असें मानण्यास विष्णूचें पद्मनाभ ह्मणून जें प्रसिद्ध
 नाम आहे तेंच प्रमाण.^१ एथें आणखी सूक्ष्म विचारानें
 पाहिलें असतां असें दिसतें कीं गदादि पंचायुधांचें जें एथें
 कवीनें विधान केलें आहे, तेंहि यथासंख्य परंतु व्युत्क्रमानें,
 ह्मणजे पूर्वोक्त प्रशमितामितासन्मदादि अव्यवहित एका
 मार्गे एक अशा पांच विशेषणांनीं सूचित जीं भगवद्गुणोल्ल-
 सितकार्ये त्यांच्या साधनास अनुकूल असें आहे. पहा-
 अमित असन्मदातें प्रशमित करणारी अशी गदा होय,
 कारण, मद ह्मणजे अहंकारमूलक मनोविकार, याच्या ठायीं
 निरंतर उन्नतीची भावना असत्ये, ह्मणूनच मदोन्मत्त पुरुषांची
 मान निरंतर वर राहत्ये, त्याचें प्रशमन ह्मणजे अधःपा-
 तन करण्यास, ह्मणजे त्यास खालीं पाडण्यास योग्य साधन
 ह्मटलें

१ नमोऽस्तुपद्मनाभाय

ग० मोक्ष०, श्लो० ६५.

नाभिप्रजातकमलासनसंस्तुताय ————— श्लो ७०

अजस्यनाभ्यांसंभूतंयस्मिन्विश्वंप्रतिष्ठितं ।

पुष्करंपुष्कराक्षस्यतस्मैपद्मात्मनेनमः ॥

भी० स्तवराज, श्लो० ६६.

झटलें ह्यणजे सादा होय; इत्य; कुंल, वानु वभव, इत्या-
 -दिकांचा अभिमान इत्युक्त कृष्ण उन्मत्त झाले किं त्याच्या
 मस्तका वरं भगवंती वीर्यकवच तिणें त्यास खाली पाडिलेंच
 असें समजावें. वदान्यजनसद्गुरु या विशेषणानें भगवं-
 -ताच्या सद्बुद्धिप्रेरकत्वगुणाचा अथवा भक्तसंकटनिवारकत्वगु-
 -णाचा अथवा भक्तवरदत्वगुणाचा बोध होतो, तेव्हां तत्कार्य-
 -साधनास योग्य अरि ह्यणजे चक्र होय, अर्थात् त्याचें
 सुदर्शन होय. तसेंच तिसरा कामदत्वरूप ह्यणजे भक्त-
 -मनोरथपरिपूरकत्वरूप जो भगवद्गुण तत्प्रसिद्ध्यर्थं दूर ह्यण-
 -जे शंख हें दीर्घ आणि गंभीर असा घोष करणारें आयुध
 असल्यानें योग्य साधन होय; परमकारुणिक भगवान् विष्णु
 या

१ गजेंद्रमोक्षांत विष्णुस्तुतीत भगवंतास ' भक्तिप्रियायवरदीप्तिसु-
 -दर्शनाय ' असें झटलें आहे. एथें वरदीप्ति हें सुदर्शनाचें विशेषण यो
 जिलें आहे, वर ह्यणजे भक्तांस इष्ट जी सद्बुद्धिप्रेरणरूप क्रिया, तदुत्पन्न
 जी दीप्ति ह्यणजे अंतःप्रकाश, तद्रूप असें आहे सुदर्शन ज्याचें.

तसेंच भक्त गजेंद्र जेव्हां भगवंतानें मकरा पासून मुक्त केला, तेव्हां
 त्याचें संकटनिवारणरूप कार्य, तेंहि भगवंतानें आपल्या चक्रानेंच केलें-

जलस्थंदारयामासग्राहंचक्रेणमाधवः ।

मोचयामासनागेंद्रंपाशेभ्यःशरणागतम् ॥

गजेंद्रमो०, श्लो० १७

भाष्मपर्वीत भगवंतास झटलें आहे—

एह्येहिदेवेशजगन्निवासनमोस्तुतेशाङ्गदासिपाणे ।

भसह्यमांपातयलोकनाथरथाद्बुदग्राद्भुतशौर्यसंख्ये ॥

तुकारामानेहि झटलें आहे—

पडतांजडभारी दासीआठवावाहरी ॥

मगतोहोऊंनेदीशीण आडघाली सुदर्शन ॥

या आयुधानें सर्व जनांस कळवितो कीं, जे अनन्यभावेकरून मला शरण येतात, त्यांचे सन्मनोरथ परिपूर्ण करण्यास मी समर्थ आहे; अथवा माझ्या भक्तांस जे छळितात त्या दुष्टांचा नाश करून त्यां भक्तांस आश्रय देणारा मीच आहे; हे प्रस्फुट करण्या स्तव त्याचें पांचजन्यधारकत्व समजावें. ज्या काळीं भीष्मकृपाचार्या सारखे प्रचंड योद्धे आपले अधिपति असल्यानें सगर्व झालेली अशी कौरवांची महत्सेना पांडवांनीं पाहिली, आणि तिच्या दर्शनेकरून जेव्हां अर्जुन भ्याला, त्या काळीं कृष्ण त्याचा सारथि असतां त्याणें आपला पांचजन्य फुंकला; असें करण्याचा हेतु हाच दिसतो किं एथे पांडवांस अभय द्यावें, आणि तेथे दुर्योधनादि उन्मत्त वीरांस सुचवावें, कीं यद्यपि पांडव दुर्बल आहेत, तथापि यांचा रक्षिता मी भगवान् कृष्ण आहे, अतएव दृष्ट जी विजयलक्ष्मी ती मीं आपल्या आश्रितांसच देणार, हे तुम्ही सारे पक्केपणीं समजा. कलिमलांतक या विशेषणेंकरून पापाचें शत्रुत्व दर्शविलें आहे ह्मणून पूर्वीच सांगितलें, तेव्हां शत्रुवधार्थ नंदक नामें खड्ग ह्मणजे तलवार हेंच आयुध योग्य होय. तसेंच स्वदासवशमानस या विशेषणानें असें इंगित होतें कीं भक्तीनेंच भगवदंतःकरणाची प्रसन्नता होत्ये, ह्मणून ती प्रसन्नता दाखविण्या करितां अंबुज ह्मणजे कमल याचें धारण प्रशस्त होय; कारण, अंतःकरणाची प्रसन्नता आणि कमलाची प्रफुल्लता यांचें विकाशनधर्मत्वेकरून साधर्म्य उपलभ्यमान होतें. तेव्हां

अशा

अशा विशेषणांनीं विशिष्ट जो तूं त्या- ते सदा नमः— ते^१-
तुला, सदा- निरंतर, नमः— नमस्कार, असो. या प्रमाणें
कवि शेवटीं या गीर्वाणपदैकरून भगवंतास नमस्कार करितात.

ही पहिली केका मंगलाचरणात्मिका असल्यानें
महामायोपाधिकहरिहरादिभगवदवतारपर नलावितां केवळ
तदुपाधिरहित सच्चिदानंदरूपपरब्रह्मपर लाविली असतां हि
लागाया जोगी आहे, असें माझ्या बुद्धीस वागते. ती अशी
कीं,— सदाश्रितपदा—एथें सच्छब्दैकरून सच्चिदानंदरूप
परब्रह्मांतर्गत सत्पदार्थवाचक जें या विश्वाचें मूल अधिष्ठान,
तेणेंकरून आश्रित आहे पद ह्यणजे अस्तित्वरूप स्थान
ज्याचें, असें जें सद्रूप परब्रह्म तें; अथवा, सत् ह्यणजे शुद्ध अ-
स्तित्व, तेणेंकरून आश्रित— युक्त, आहे पद—सच्चिदानंद-
रूप

१ हें युष्मत् शब्दाचें चतुर्थीचें रूप.

२ हरिहरादि या सृष्टीचे पालनोपसंहरादिकांचें कर्त्तृ ह्यणून मुख्य देव
मानिले आहेत, तेहि या परब्रह्माच्या अलिकडले तदंशेंकरून वर्णिले आहेत;—

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरू॥हेहिशिणतीकरितांसृष्ट्यादिव्यापारू॥
मगसेवितीविश्राममंदिरू॥ परब्रह्मते ॥ १५ ॥

झालाजरींसर्वेश्वरू॥ धरिलाजरींजाणिवेचाअहंकारू॥
तरीतोहिनेणेपारू॥ त्यास्वरूपाचा ॥ १७ ॥

वि० सि०, पृ० प्र० २.

-रूप पदत्रय-अर्थात् सच्चिदानंदरूपं परब्रह्म, ते; अथवा, सत्
 ह्यणजे सत्पदंकरून विलसित जें हें विश्वं, त्याणें-आश्रित
 ह्यणजे आधृत, आहे-पद ह्यणजे अधिष्ठान, ज्याचें-ते, अर्थात्
 या सर्व विश्वाचें अधिष्ठानरूप जें परब्रह्म ते; त्याचें संबोधन.
 सदाशिवमनोविनोदरूपदा— सदाशिव जो महायोगी,
 त्याचा-

१ सत्शब्देबोलिजेअस्तित्वता ॥ कालत्रयीअबाधिता ॥
 मायादेवीसीतत्वता ॥ तेअघटमान ॥ १३ ॥

वि० सि०, उ० प्र० ६.

सत्ह्यणजेशाश्वत ॥ तेचिज्ञानपणह्यणूनिचि० ॥
 तेचिस्वरूपयालागींह्यणजेत ॥ आनंदऐसे ॥ ६० ॥
 ऐकेंप्रकारांतरेंनिरूपण ॥ अस्तिभातिप्रियपण ॥
 हेंपदत्रयमिळून ॥ एकलेंब्रह्म ॥ ७ ॥
 अस्तिह्यणजेआहे ॥ भातिह्यणजेप्रकाशरूपहोय ॥
 आणिआपणप्रिय ॥ अद्वयत्वे ॥ ८ ॥
 यदस्तितद्भाति ॥ ऐशीअसेवेदश्रुति ॥
 जेंआहेतेचिप्रकाशरूपह्यणति ॥ तेचिप्रिय ॥ ९ ॥

— — — — प्र० १०.

२ जगदिदमीश्वरलीलाविलसितमितिश्रुतेः

ज्याच्यासत्पदींविश्वअसे ॥ ज्याच्याचित्पदींविश्वदिसे ॥
 आनंदपदींविश्वउल्लसे ॥ तोतूंश्रीगुरुसच्चिदानंद ॥

निगमसार वामनकृत.

३ योग हा प्रथम शिवापासून उत्पन्न झाला ह्यणून पुराणप्रसिद्ध
 इतिहास आहे;—

ह्यणूनि

व्याचा/मनोविन्दे ह्यणजे अमहीये... निर्विकल्पसमाधि-
रूप, त्याचें/आस्पद- गुरुरूपस्थान - अंतःप्रकाशक; अथवा,
सदा - निरंतर, शिव - कल्याण - परमानंदरूप, तोच
अथवा

ह्यणनिशिवादिगुरुर्यत ॥ जाणावेजेअवधूत ॥
तेमूर्तनाअमूर्तवत ॥ परब्रह्म ॥ ३२ ॥

वि० सि०, उ० प्र० ११.

१ ० गुरुर्ब्रह्मागुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवोमहेश्वरः ।
गुरुरेकःपरब्रह्मतस्मैश्रीगुरुवेनमः ॥

मुकुंदराज सद्गुरूच्या वर्णनांत ह्यणतात;—

ऐसीप्रतिज्ञाकरूनी ॥ शिष्यासन्मुखबैसुनी ॥
आज्ञासमावेशकरूनी ॥ गुरुसंप्रदायक्रमे ॥ ९७ ॥
तेथज्ञानशक्तीचाप्रकाश ॥ अज्ञानशक्तीचानिरास ॥
बोधउठलास्वयंप्रकाश ॥ शिष्यचैतन्या ॥ ९८ ॥

शिवराम स्वामीने एका पदांत ह्यटले आहे;—

गपकरअंधारहोतातेथेखपकरउजेडले नयनिंदाखवीले ॥
चंद्रसूर्यनसतांतेथेतेजप्रकाशले गुंगमलाकेले ॥ धृ ॥

या गुरुदत्त प्रकाशाविषयी मध्वनाथ ह्यणतात;—

अद्वैतकेलेगुरून दाविलीहिन्याचीखाण प्रका-
शकेलागहन संसारआतांकाहीं बोलणेंतंवउ-
रलेंनाहीं ॥ मीवेडीगझालेबाई माणुसपणउर-
लेंनाहीं ॥ धृ ॥

मानपुरीप्रभु ह्यणतात;—

नजरनआवेआतमजोती ॥ धृ ॥ तेलनबातीबु-
झनहीजाती नहीदिवसनहीराती ॥ १ ॥ जो
तीप्रकाशेदशदिशाझमके जैसानिरमलमोती ॥ २ ॥

अथवा तदात्मक जो / मनोविनोद - मनोविलास, तेच आहे / आस्पद- स्थान, ज्याचे-ते, अर्थात् आनंदरूप पर-
-ब्रह्म; अथवा, सदा- निरंतर, शिव-कल्याण- कैवल्यरूप, तत्पूर्वक जो / मनोविनोद- मनाचा विनोद- मनाचे अव-
-स्थांतर भवन- अर्थात् मनाचे उन्मीलन- उन्मन्यवस्था, त्याचे / आस्पद- अधिष्ठान, अर्थात् जेथे मनाचे उन्मीलन होते ते कैवल्यस्थान; अथवा, सदा- निरंतर, शिव- रुद्र-
येर्णेकरून उपलक्षित जो काल, त्याचा / मनोविनोद- गुणसाम्याच्या ठायीं जें आद्य स्फुरण- अर्थात् तेर्णेकरून महदादिप्रपंचहेतुक मूलतत्वांची आविर्भूति - अर्थात् स-
-र्वजगदाविर्भूति त्या सर्वांस- आस्पद- मूलाधिष्ठान- सच्चि-
-दात्मक परब्रह्म, त्याचे संबोधन. स्वदासवशमानसा-
स्वदास, - आपले दास- निरंतर शुद्धांतःकरणानें आणि भ-
क्तिप्रेमरसानें आपलें सेवन करणारे जे भक्तराज नारदादि,
त्यांसच-

१ भगवान् कपिलाने देवहूतीस तत्त्वनिर्णय सांगितला आहे, त्यांतहि सांख्यमता प्रमाणें गुणसाम्यरूपां जी मूलप्रकृति तितें क्षुब्ध करणारा कालात्मक भगवान् ह्मणून वर्णिला आहे;—

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्यमानवि ।
चेष्टायतःसभगवान् कालइत्युपलक्षितः ॥ १७ ॥
अंतःपुरुषरूपेण कालरूपेणयोबहिः ।
समन्वेत्येषसत्वानां भगवानात्ममायया ॥ १८ ॥

भाग०, स्कं० ३, अ० २६.

* सत्त्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिः— असे सांख्यसूत्र आहे.

त्यांसच वशा माक्षपद देण्यम करितां प्रसन्न आहे मानस-
 अंतःकरण - विद्वत्प्राप्तीच्या असा विचि संबोधन. क-
 लिमलांतका - कालियुग, तत्संबंधी जो-मल-
 अज्ञानरूप

१ येणेकरून अनन्यभक्तीनेच ब्रह्मप्राप्ति असा एथे कवीने सर्वमतसि-
 द्धांत सुचविला आहे असे समजावे.
 श्वेताश्वतर उपनिषदांतहि एतत्सिद्धांतपूर्वकच मंगलाचरण केले
 आहे;—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च महिणो तितस्मै ।
 तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहंपद्ये ॥

भगवान् कृष्णानेहि गीतेत हेच सांगितले आहे;—
 मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
 स गुणान् समीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

अ० १४, श्लो० २६.

ये भजंतितु मां भक्त्या मयिते तेषु चाप्यहम् ।

अ० ९, श्लो० २९.

आणखी हीच भगवद्भक्ति मुख्य पुरुषार्थ ह्मणोन भक्तजन तीच
 चारंवार प्रार्थितात;—

नाथयोनि सहस्रेषु येषु ब्रजाम्यहम् ।
 तेषु तेष्वचला भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥

विष्णुपु०

भक्त तोच महायोगी ह्मणून गीतेत सांगितले आहे;—
 योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनांतरात्मना ।
 श्रद्धावान् भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ॥

भ० गी०, अ० ६, श्लो० ४७.

ज्ञानदेव

अज्ञानरूप- मायाऽविद्यात्मक, त्याचा - अंतक - नाशक-
समूल-

ज्ञानदेव ह्मणतात; —

भावेवीणभक्तीभक्तीवीणमुक्ती । बळेंवीणशक्तीबोलोनये ॥
कैसेनिदैवतप्रसन्नत्वरीत । उगाराहेनिवांतशिणशीवायां ॥
सायासेंकरीशीप्रपंचदिननिशीं । हरीशींनभजशीकवण्यागुणें ॥
ज्ञानदेवह्मणेहरिनामजपणें । तुटतीबंधनेप्रपंचार्चीं ॥ ॥

तीर्थव्रतनेमभावेवीणसिद्धी । वायांचीउपाधीकरीशिल ॥
भावबळेंआकळेयेहवींनाकळे । करतळींआंवळेतैसाहरी ॥
पारदाचारवाघेतांभुमीवरी । यत्नपरोपरीतैसींसाधनें ॥
ज्ञानदेवह्मणेनिवृत्तिनिर्गुण । दिधलेसंपूर्णमाझेहातीं ॥ ॥

तुकारामानेहे ज्ञाना पेक्षां भक्तीचें माहात्म्य अधिक ह्मणोन वर्णिलें
आहे; —

जाणेभक्तिचाजिव्हाळा । तोचिदैवाचापूतळा ॥

नायकावेकानींतयाचेतेबोल । भक्तीवीणखोलज्ञानसांगे ॥
वाखाणीअद्वैतभक्तीभावेवीण । दुःखपावेशीणश्रोतावक्ता ॥

अहंब्रह्मह्मणुनींपाळीतसेपिंडा । बोलोनयेभांडातयासर्वे ॥

वेदबाह्यलंडबोलेजोपाखंड । त्याचेंकाळेंतोडसंतांमध्ये ॥

तुकाह्मणेखंडीदेवभक्तपण । वरिष्ठव्याहोनश्वपचतो ॥ ॥

भक्तीचेंहेसुखभक्तचीजाणती । दुर्लभयागतीआणीकाशीं ॥

अभेदूनिभेदराखीयेलाअंगीं । वाढावयाजर्गींप्रेमसुख ॥

जाणोनीनेणतेजालेतयासुखें । नबोलोनिमुखेंबोलताती ॥

टाळघोळकथाप्रेमाचासुकाळ । मूढलोकपाळतरावया ॥

तुकाह्मणेआहेतयार्शींचठावें । जिहींएकभावेसाधियेले ॥ ॥

वृक्षनेदीफळ । कायकरीवसंतकाळ ॥

तुकाह्मणेभक्तीवीण । फळनाहींनाहींजाण ॥ ॥

समूल नष्टकरणारा जो ब्रह्मसाक्षात्कार, तद्रूप, त्याचें संबोधन.
कामूदा — काम - मुमुक्षुता - मोक्षप्राप्तीच्छा। तितें देणा-
 -रा - मोक्षप्रद - अंतर्ज्ञानप्रकाशक^२ - ब्रह्मानंददेणारा, त्याचें
 संबोधन. **वदान्यजनसद्गुरो** — वदान्य- उदारान्तःकरण,
 असा जो - जन - लोक-महात्मा - आस्तंभब्रह्मांडव्यापके-
 -श्वरमहत्वातें आत्मज्ञानेंकरून अनुभवून महात्मता ज्यांस
 प्राप्त झाली आहे असे,^३ त्यांचा - सद्गुरु - ती महात्मता
 देण्यास

या आपल्या कवीनें आणखी एके ठिकाणीं भक्तीचें वर्णन एके आर्षेत्
 असें केलें आहे कीं;—

भक्तिविनावशनीहे वीण्यानेंवामृदंगनादानें ।
 कन्यादानफलानें पावतिकींतेमृदंगनादानें ॥

१ गीतेंत ह्मटलें आहे—

दैवीश्लेषागुणमयीमममायादुरत्यया ।
 मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिते ॥

अ० ७, श्लो० १४.

श्वेताश्वतर उदनिषदांत ह्मटलें आहे—

मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम्

२ भक्तिमीमांसेत भगवंताच्या मोक्षप्रदत्वरूप गुणाचें लक्षण केलें आहे
 तें असें;—

भगवानेवात्मभक्तेस्त्रिगुणात्मकांतःकरणलयपूर्वकब्रह्मा-
 -नंदावाप्तिलक्षणमुक्तिहेतुः

३ अशां माहात्म्यांचें लक्षण आचार्यानीं मनीषापंचकांत सांगितलें आहे.

जागृत्स्वम-

द्वेष्यास परम समर्थ, त्याचें संबोधन. प्रशमितामितास-
 -न्मदा — प्रशमित - अत्यंततेनें शमविलें आहे - अर्थात्
 नष्ट केलें आहे, अमित - अपार, असन्मद - मिथ्यामद-
 अहंकारजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञान - मूलाऽविद्यात्मक - ज्याणें;
 त्याचें संबोधन. गदारिदरनंदकांबुजधरा — गदा-
 अहंकारजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञानसद्बुद्धीतें जागृत करणारी जी
 भगवच्चिच्छक्ति तिचें उपलक्षण, अरि - चक्र - सत्ज्ञानरूप
 जो अंतःप्रकाश त्याचें उपलक्षण, दर - शंख - नादमूलक
 जो प्रणव - ओंकार, त्याचें प्रतिरूपक, नंदक - विष्णूचें
 खड्ग

जागृत्स्वमसुषुप्तिषुस्फुटतरायासंविदुजृंभते ।
 याब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषुप्रोताजगत्साक्षिणी ॥
 सैवाहंनतुदृश्यवस्त्वितिदृढमज्ञापियस्यास्तिचेत् ।
 चांडालोपिसतुद्विजोऽस्तुगुरुरित्येषामनीषामम ॥
 तुकोबाहि ह्यणतात;—

अणुरेणुथोकडा तुकाआकाशाएवढा

३ विष्णुसहस्रनामभाष्यांत ह्यटलें आहे;—

मनस्तत्त्वात्मकंचक्रंबुद्धितत्त्वात्मिकांगदां ।
 जगद्रक्षार्थधरतीतिशंखचक्रगदाधरः ॥

२ ओंकार हा मूलनादब्रह्मात्मक शब्द केवल ब्रह्मस्वरूपवाचक होय
 ह्यणून श्रुतिस्मृतींत याचें गौरव वर्णिलें आहे;—

ओमित्येकाक्षरंब्रह्म — अशी श्रुति आहे.

वायुपुराणांत सर्व मंत्रांत हा शब्द नायक होय ह्यणून शिवानें
 भवानीस सांगितलें आहे;—

ओंकारः

खङ्ग - अज्ञानरूप अथवा संशयरूप जी तद्दयग्रंथि तिचे
छेदक जें आत्मज्ञान त्याचें प्रतिरूपक, अंबुज - कमल -
संसारदुःखेंकरून पीडित जो जन त्याच्या म्लान आणि आकुं-
चित

ओंकारःप्रणवोब्रह्म सर्वमंत्रेषुनायकः ।
आदौसर्वत्रयुंजीतमंत्राणांचशुभानने ॥

गीतेंतहि कृष्णानें अर्जुनास या शब्दाचें माहात्म्य सांगितलें आहे;—

ओंमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥

अ० ८, श्लो० १३.

आजवर ज्ञानेश्वर ह्मणतात;—

तैसेंओंहेंस्मरोंसरे ॥ आणितेथेचिप्राणपुरे ॥
मगप्रणवातीतउरे ॥ पूर्णघनजें ॥ १७ ॥
ह्मणोनिप्रणवैकनाम ॥ हेंएकाक्षरब्रह्म ॥
जोमाझेस्वरूपपरम ॥ स्मरतसाता ॥ १८ ॥

विवेकसिंधूच्या पूर्वार्धातील सहाव्या प्रकरणांत या प्रणवाचें स्वरूप,
व त्याच्या-अवयवाचें वर्णन, विस्तारपूर्वक आणि अत्यंत गांभीर्यानें मुकुंदरा-
जानें केलें आहे, तें इष्ट असल्यास पहावें.

१ भिद्यतेतद्दयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ।
क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दष्टेपरावरे * ॥

इतिश्रुतिः

आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रथाअप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहेतुर्काभक्तिमित्थंभूतगुणोहरिः ॥

भाग०, स्कं० १, अ० ७, श्लो० १०.

* ही श्रुति श्लोकरूपानें भागवतांतहि कांहीं पाठभेदेंकरून आढळत्ये.

चित्त अंतःकरणार्थे भगवद्भक्तिजन्यप्रेमानंदाने जे विकाशन, त्याचे निदर्शन; या सर्व चिन्हांते धारण करणारा, अर्थात् या सर्व उपलक्षणांनी उपलक्षित परब्रह्मरूप जो भगवान् त्याचे संबोधन. असा सच्चिदानंदरूप जो तूं त्या - ते सदा नमः - ते - तुला, सदा - निरंतर - अव्यवहितभक्तिप्रेमपुरःसर, नमः - नमस्कार - एकाग्रचित्तकरून अंतःकरणाची अत्यंत लीनता, असो.

१ या प्रमाणे भगवद्भक्तीने मनाची प्रसन्नता भागवतांत सांगितली आहे-

अतोवैकवयोनित्यंभक्तिपरमयामुदा
वासुदेवेभगवतिकुर्वेत्यात्मप्रसादनी

—स्कं० १, अ० २, श्लो० २२.

एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः
भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते ——— श्लो० २१.

पदाब्जरजजेतुज्ञेसकलपावनाधारते ॥
 अघाचळहितारिलेबहुतुवांचिराधारते ॥
 अजामिळअघासुरव्रजवधूबकीपिंगळा ॥
 अशांगतिदिलीउरेनतृणभेटतांविंगळा ॥ २ ॥

पहिल्या केकेत कवीनीं प्रथमतः भगवंताच्या चरणकमलाचें
 ध्यान करून स्तुतीस आरंभ केला, ह्मणून आतां त्याच चरण-
 कमलाचें माहात्म्य वर्णित होत्साते कवि पुढल्या दोन केकां-
 स आरंभ करितात. या प्रमाणें आपलें अतिदैन्य, अथवा
 अत्यंत नम्रीभाव, अथवा तद्भावपूर्वक विज्ञप्ति, प्रकट कर्तव्य
 असतां थोरां समोर साक्षात् अभिवाद नकरितां त्यांच्या चर-
 ण स्पर्शनाची अथवा चरणा प्रत स्वमनोगतार्थ निवेदन कर-
 ण्याची जनरूढि आहे, कारण तसा साक्षात् अभिवाद के-
 ल्यानें अभिवादकाचें किंचित् औद्धत्य इंगित होतें. आप-
 ल्या चरणा जवळ माझी हीच विनंति आहे, अशा प्रकारें
 नम्रतापूर्वक बोलण्याचा लोकव्यवहार प्रसिद्ध आहे. या-
 स्तव कवि या आणि पुढल्या केकेत भगवंताच्या चरणाचा
 स्तव करित होत्साते ह्मणतात.

पदान्वय- तुज्ञे जें पदाब्जरज ते सकलपावनाधार, राधा-
 रते तुवांचि बहु अघाचळहि तारिले, अजामिळ, अघासुर, व्रज-
 वधू, बकी, पिंगळा, अशां गति दिली, विंगळा भेटतां तृण न उरे.

मागल्या केकेत आरंभांचि ' सदाश्रितपदा ' या संबोध-
 नानें जें भगवच्चरणाचें माहात्म्य सुचविलें, त्याचा उपन्यास

करून

करून, कवि तेंच भगवच्चरणाचें माहात्म्य वर्णन करण्यास आरंभ करितात. कवि भगवंतास स्तूणतात, - तुझ्या पदाचें तर माहात्म्य थोर आहेच, परंतु - तुझे जें पदाब्जरज तें सकलपावनाधार— तुझे जें, पदाब्जरज- चरणकमलसं-बंधी रज - धुलें, तें, सकलपावनाधार - सकलांस, पा-वन - पावन करणारीं - पवित्रकरणारीं-लोकप्रसिद्ध गंगा-दि पवित्र तीर्थे - अथवा यज्ञदानादि पवित्र कर्मे, त्यांस-आधार - आधारभूत होय. गंगा विष्णुपदापासून निर्माण झाली आहे स्तूणून, अर्थात् तुझ्या चरणरजाचा आश्रय तिणें केला आहे स्तूणून, ती पावनकर्त्री; नाही तर तिच्याच अंगी न्या आश्रया वांचून पावन करण्याचें सामर्थ्य नाही; अतएव तुझी चरणधूलिच सकल पापी जनास पवित्र करण्यास सम-र्थ होय; मग साक्षात् चरणमहिमा काय वर्णावा; असा एथें काव्यार्थापत्ति अलंकार जाणावा.^१ त्वां इतकें माझ्या चर-णरजाचें

१ रजशब्द संस्कृतांत नपुंसक होय.

२ याच प्रमाणें शंकराचार्यानींहि सौंदर्यलहरींत भगवतीच्या चरणकमला-च्या रजाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे;—

तनीयांसंपांसुंतवचरणपंकेरुहभवं ।
 विरिंचिःसंचिन्वन्विरचयतिलोकानविकलं ।
 वहन्त्येनंशौरिःकथमपिसहस्रेणशिरसा ।
 हरःसंक्षुभ्यैनंभजतिभसितोद्धूलनविधिं ॥ २ ॥

भागवतांतहि भगवच्चरणरजाचा महिमा वर्णिला आहे;—

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो ।
 धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ।

णरजाचें माहात्म्य वर्णिलें, तर असें म्यां कोणतें पावनकृत्य केलें, या आशंकेचें निवारण करित होत्साते कवि ह्मणतात, - राधास्ते तुवांचि बहु अघाचळहि तारिले, - राधारतें, - राधा - हरिवंशांत वर्णिलेली प्रसिद्ध कृष्णासक्तमना गोपिका, तिच्या ठायीं / रत - रममाण - सप्रेमांतःकरण, जो तूं कृष्ण त्या, / तुवांचि - त्वांच, (एथे 'चि' या अव्ययानें इतरांची व्यावृत्ति जाणावी, ह्मणजे पुराणांत पापी-जनांचा उद्धार करणारे विष्णु शिव वर्णिले आहेत ते तूंच असा एथे ध्वनितार्थ उत्पन्न होतो.) बहु, असे/अघाचळ, - अघ - पाप, त्याचे/अचळ - पर्वत - ह्मणजे पापाचे पर्वत - पर्वततुल्य पापराशी - अर्थात् मोठे प्रचंड पापी, असतां / हि, तारिले - उद्धरिले - पावन केले; एथें रूपक अलंकार जाणावा. पर्वता सारख्या पापाच्या ज्यांच्या राशी असे महत्पापी असतां हि तारिले, मग क्षुद्र पापी तारिले हें काय सांगावें; असा 'हि' शब्दानें एथें ध्वनितार्थ होतो. ते महान् पापी कोणकोण ह्मणून पुसाल तर ऐका / अ-जामिळ, अघासुर, ब्रजवधू, बकी, पिंगळा, अशां गति दिली, - अजामिळ, अघासुर, - पुराणप्रसिद्ध पापी, ब्रजवधू - ब्रजसंबंधी वधू - नारी - अर्थात् पतिसेवास्वार्भकपालनादि स्वधर्मोचित संसारकृत्यें टाकून यथेच्छ विहार करणाऱ्या ह्मणून पापी अशा गोपांगना, बकी - पूतना,^१ पिंगळा

१ बकी हें पूतनेचें नांव भागवतांत प्रसिद्ध आहे; -

अहोबकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभेगतिंधाच्युचितांशरण्यं कंवादयालुंशरणं ब्रजेम ॥

भाग०, स्कं० ३, अ० २, श्लो० २३.

पिंगळा - पुराणप्रसिद्ध वेश्या, अशां गति दिली, - अशां-
 - पूर्वोक्त जे असे अघाचळ त्यानां, गति - सलोकतारूप
 अथवा सरूपतारूप जी सद्वृत्ति ह्यणजे मुक्ति, ती - दिली.
 असे महान् पापाचे पर्वत असतां हि भगवंतानें तारिले, असा
 विस्मय कवि आपल्या मनांत करित होवता ते पुनः ईश्वरसा-
 -मर्थ्या वर दृष्टि देऊन पुढील दृष्टांतवाक्यें करून त्या विस्म-
 -याचें दूरीकरण करितात.- विंगळा भेटतां तृण न उरे,-
 विंगळा भेटतां - अग्नीच्या इंगळाला भेटलें असतां - ह्यणजे
 प्रज्वलित अग्नीशीं गांठ पडली असतां, तृण - गवत, न उरें-
 उरत नाही. अथवा, एथें ' उरे ' या ठिकाणीं काकर्थ क-
 रून ' न ' हें त्याचें उत्तर मानिलें असतां हि गौड; ह्यणजे
 विंगळाला तृण भेटलें असतां तें तृण उरे काय? तर ' न ' अर्थात्
 उरत नाही, असा पदान्वय करून अर्थ घ्यावा. एथें अजा-
 -मिळादिकांचें उद्धरण विशेष अर्थानें सांगून अग्निसान्निध्यानें
 तृणनाश होतो, अशा सामान्य अर्थानें त्याचें समर्थन केले
 आहे, ह्यणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

या केकेत अघाचळ, अजामिळ, पिंगळा, हे शब्द शुद्ध व्याकरणरीत्या
 पाहिले असतां लकारान्त असावे; परंतु पुढील विंगळ शब्द शुद्ध महाराष्ट्र-
 कारान्त असल्यानें त्याशीं वर्णव्यय यांच शब्दांचें होतें, ह्यणून शब्दालंकार-
 -दृष्ट्या हाच लकारान्त शब्दांचा पाठ प्रशस्त दिसतो. याच दृष्टीनें सकळ
 एथें सकळ असावें खरे, परंतु तो शब्द समासांत आहे ह्यणून त्यांत लकार
 विशेष नाही.

तुझा बहुत शोधिले अघनिधी पदाचारजे ॥ १ ॥
 नते अनृत वर्णती बुधजनी सदाचारजे ॥
 असे सतत एकते सतत बोलते मीचते ॥
 प्रमाण न ह्मणों जरी उचित माझिया नीचते ॥ ३ ॥

त्याच पदरजाचा महिमा पुनः विशेषेकरून वर्णू इच्छित असतां कवि आणखी ह्मणतात.

पदान्वय — तुझा पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले, बुधजनी सदाचार जे वर्णती ते अनृत न, असे सतत एकते सतत बोलते ते मीच जरी प्रमाण न ह्मणों, माझिया नीचते उचित.

तुझ्या पदाच्या रजाने अजामिलादि महान् पापी तारिले असे जे म्यां मागल्या केकेत ह्मटले, ते केवळ माझेच ह्मणणे नाही, तर त्यास पुरातन सद्वाक्याचे प्रमाणहि आहे, असे दर्शवित होवतात कवि त्याच पदरजाचे विवरण करितात.—
 तुझा पदाचा रजे बहुत अघनिधी शोधिले,— तुझ्या,
 पदाच्या

* असे शत न एक ते — असेहि पाठांतर आढळते.

१ म्यां जो आपल्या महाराष्ट्र व्याकरणांत नियम सांगितला आहे (पहा० आवृत्ति ३री, नियम २६८, पृष्ठ. १०६.) कीं, च ज झ स एतद्वर्णान्त जे शब्द त्यांस विभक्तिप्रकारानुरूप यकाराचा योग केला असतां, या वर्णांचा हा आगंतुक दंततालव्योच्चार जाऊन मूळचा जो शुद्ध तालव्योच्चार तोच परावर्तन पावतो, त्यास ही केका चांगले साहाय्य करित्ये. ईत पहिल्या चरणांतली

पदाच्या, रजें - रजानें, बहुत - पुष्कळ - असंख्य, असे /
 अशुद्धनिधी - पापाच्या खाणी- अर्थात् अजामिलादि महान्
 पापी, शोधिले - शुद्ध केले - पावन केले - अर्थात् उद्धरिले;
 असें बुधजनीं सदाचार जें वर्णिते तें अनृत न, - बुध-
 -जनीं- पंडित जनांत- ज्ञानवान् लोकां मध्ये, जे सदाचार, -
 सत्- चांगला, आहे / आचार - आचरण, ज्यांचें असे-
 सदाचरणसंपन्न- अर्थात् नुसते वाचाल पंडित नव्हत, तर त्या-
 -मध्येहि भक्तिरूप सदाचरणानें जे संपन्न ते, जें वर्णिते -
 जें वर्णितात, - अर्थात् तुझ्या पदरजाचें माहात्म्य, तें अनृत
 न, - तें, अनृत - खोटें, न-नाहीं. कदाचित् आपण पुसाल
 किं असें कोणी ह्मटलें, कोणी ऐकिलें, तर असे सतत ऐक-
 ते

तलीं शेंवटलीं पदें पदाचारजें, आणि दुसऱ्या चरणांतलीं शेंवटलीं पदें
 सदाचारजें, यांची प्रासनियमा प्रमाणें वर्णकता आवश्यक असल्यानें
 पदाचा एथे पदाच्या असें पष्ठ्यंत सामान्यरूप केलें असतां वर्णव्यत्यय-
 -रूप दोष येतो; ह्मणोन एथें पदाचा याचें पदाचा असेंच पष्ठ्यंत सामा-
 -न्यरूप लिहिलें पाहिजे.

१ एथें शोधणें ह्मणजे शुद्धकरणें. मूल संस्कृत शुध - शोचे, या
 धातूच्या अर्था प्रमाणें एथे या क्रियापदाचा अर्थ जाणावा.

२. तिसऱ्या चरणांत जो प्रथम शब्द असे ह्मणून लिहिला आहे, त्या
 ठिकाणीं असें ह्मणण्याचाहि बहुत पाठ असेल असें मला वाटतें; परंतु एथें
 'असे' हें बोलते आणि ऐकते या धातुसाधित नामांचें विशेषण करावें
 हा पक्ष मला चांगला दिसतो. असें हें क्रियाविशेषण केलें असतां या
 धातुसाधित नामांचा जो क्रियांश त्याचें विशेषण मानावें लागेल; हा काहीं
 मोठा दोष आहे असें नाहीं; कारण, हें जरी त्या क्रियांशाचें विशेषण न मा-
 निलें

ते सतत बोलते ते मीच जरीं प्रमाण न ह्मणों,—
 असे - जे या प्रकारचे, सतत - निरंतर, ऐकते-ऐकणारे,
 बोलते - बोलणारे, (ऐकता, बोलता, या ताप्रत्ययान्त धा-
 तुसाधित नामाचें अनेकवचन)- जे कोणी सूतशौनकादि
 पुराणप्रसिद्ध ज्ञाते, ते मीच जरीं प्रमाण न ह्मणों - मीच
 ते जर, प्रमाण - प्रमाणीभूत, न ह्मणों - न ह्मणावे, तर ही
 जी माझी धिट्टाई ती - माझिया नीचते उचित, माझि-
 -या - माझ्या, नीचते - नीचतेस-अर्थात् लघुत्वास, उचि-
 त - योग्य, होय.

निलें, तथापि पुढलें सतत हें शुद्ध क्रियाविशेषण असल्यानें त्वाच क्रियांशांचें
 विशेषण मानिल्या शिवाय गत्यंतर नाहीं. परंतु असे हें प्रकारार्थक वि-
 शेषण असल्यानें बोलते, ऐकते, या साऱ्या धातुसाधित नामांचें विशेषण
 मानावें हें व्याकरणदृष्ट्या त्या पेक्षां प्रशस्ततर दिसतें. आणखी, - 'असें
 दाता आज कोण ऐकतो', 'तसें कर्ता कोणी लिहित नाहीं,' - अशीं ताप्र-
 त्ययान्त धातुसाधित नामाच्या मार्गे क्रियाविशेषणाची योजना भाषारूढीस
 अनुकूल नसतां, - 'असा दाता आज कोण ऐकतो,' 'तसा कर्ता कोणी
 लिहित नाहीं,' अशा प्रकारार्थक विशेषणाचीच योजना भाषारूढीस अनुकूल
 दिसत्ये; या प्रमाणावरून एथें असे हा पाठ मला प्रशस्त दिसतो. अथवा,
 असें हें क्रियाविशेषण नमानितां दर्शक सर्वनाम जरीं मानिलें, तरीं ऐकते,
 बोलते, यांतील क्रियांशांचेंच कर्म त्यास मानिलें पाहिजे; तेव्हां सर्वनाम मा-
 निल्यानेंही पूर्ववत् दोष येतो, ह्मणून असे हें ऐकते, बोलते, यांचें
 प्रकारार्थक विशेषण करावें हाच पक्ष उत्तम दिसतो.

तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय कीं ॥ (२)
 कृपाचि सरली असें हि नघडे जगन्नायकीं ॥
 नसे नदिसलों कसानयन सर्वसाक्षी रवी ॥
 विषाद धरिला ह्मणों नसुरभी विषक्षी रवी ॥ ४ ॥

मागल्या दोन केकांत भगवंतानें इतर महान् पापीजनाचें उद्धरण केलें ह्मणून कवीनीं सांगितलें, आतां स्वपातित्य मनांत आणून कवि आपणा विषयीं ह्मणतात.—

पदान्वय— तसाचि कसा उरलों, मी काय पतित नसें कीं, जगन्नायकीं कृपाचि सरली असें हि नघडे, दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, विषाद धरिला ह्मणों, सुरभी विषक्षीर नवी.

तसाचि कसा उरलों,— इतर अजामिलादि महान् पापी तुह्मीं उद्धरिले, आणि मींच तसाचि - तसाच-उद्धरल्या शिवाय पापी तसा पापीच, कसा उरलों - कसा अवशिष्ट राहिलों; अशी आपल्या मनांत आशंका घेऊन कवि पुढें तिचें समाधान करित होत्साते त्या समाधानाचें दुर्घट-त्त्व पुढें करून तद्वारा स्वपातित्य प्रकट करित असतां ह्मणतात. **मी काय पतित नसें कीं,—** मी काय मुळीं पतित ह्मणजे पापी नाहीच; ह्मणून तसाच उद्धरल्या शिवाय उरलों, असा अन्वय; एथे 'कीं' या अव्ययाचा निश्चयार्थ जाणावा; तर हें असंभवित, कारण उद्धरल्या शिवाय उरलों ह्मणून मी पतित नाहीं असें ह्मणतां येत नाहीं; अथवा,

कीं

‘ कीं ’ याचा निश्चयार्थ नकरितां कीं लक्षणजे ‘ किंवा’ असा पक्षांतरबोधक अर्थ करून पुढल्या वाक्यार्थां त्या अव्ययाचा अन्वय लाविला असतां हि प्रशस्त. बरें आणखी - जग-
 -नायकी कृपाचि सरली असें हि नघडे,— जगन्ना-
 -यकी, - जगत् - लक्षणजे भ्रमण करणारें जें हें सारें भवचक्र,
 त्याचा - नायक - नियंता - चालविणारा, जो तूं - अर्था-
 -त् विश्वचालक - सर्व विश्वाचा नियंता - जो तूं त्या तु-
 -झ्या ठायीं, कृपाचि सरली—लक्षणजे कृपेचें भांडवल होतें तें
 संपलें, असें हि नघडे — असें हि घडत नाहीं- असें हि सु-
 -तराम् संभवत नाहीं-अर्थात् कृपेची न्यूनता संभवत नाहीं,
 मग तिचा समूळ अभाव तर केवळ अघटित; असा एथें
 ‘ चि ’ या अव्ययानें ध्वनितार्थ होतो. तर हें कारणहि
 असंभवित. एथे जगन्नायक हें हेतुगर्भे पद होय; कारण,
 जर तूं जगन्नायक आहेस तर तुझ्या ठायीं कृपेचा अभाव
 संभवत नाहीं. कदाचित् एथे कोणी आशंका घेईल कीं,
 भगवंताचें जगन्नायकत्व, आणि त्याचे कृपेची सत्ता, या दोन
 गोष्टीचें साहाचर्य जें एथे स्वीकृत केले तें प्रमाणापेक्ष आहे,
 तर त्याणें असें समजावें कीं, ज्या पेक्षां आनंदोत्पत्ति हें
 भवचक्रचालनव्यापाराचें फल गम्यमान आहे, आणि या
 विषयीं — ‘ आनंदाद्धचेवखल्विमानिभूतानिजायंतेआनंदेन
 जातानिजीवंति’ इत्यादि श्रुतीचें प्रमाणहि प्रसिद्ध आहे, आणि
 जगज्जननपालनादि व्यापारांस भगवंताच्या सदयतेची अपेक्षा
 आहे, त्या पेक्षां त्या आनंदाचा मूलजनक अथवा आनंदरू-
 -पच जो भगवान त्याच्या ठायीं सदयता सांसिद्धिक आहे हें
 सिद्ध; लक्षण ती सदयता असल्या वांचून त्या आनंदाची प्राप्ति
 जीवांस

जीवांस अशक्य, अतएव, 'जगन्नायक' हें एथे स्पष्ट हेतुगर्भ पद होय. अर्थात् कवि भगवंतास ह्यणतात कीं, ज्या पेक्षां तूं जगन्नायक आहेस, त्या पेक्षां तूं कृपावंतहि आहेस, ह्यणून तुझी 'कृपा सरली' असें ह्यणतां येत नाहीं. आणखी कदाचित् तूं ह्यणशील कीं कोठ्यावधि जीवां मध्ये तूं मला दिसला नसशील, तर कवि ह्यणतात मीं - दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, - दिसलों नसेन-तुझ्या दृष्टीस पडलों नसेन, अथवा त्वां मला पाहिलें नसशील, असें जर ह्यणावें तर हेंहि संभवत नाहीं, कारण मग-सर्वसाक्षी रवी नयन कसा, -सर्वसाक्षी, -सर्व-मेरूपासून अणुरेणु त्रसरेणु पर्यंत स्थूल सूक्ष्म पदार्थ, त्यांचा-साक्षी-ह्यणजे पहाणारा, जो - रवी' - सूर्य, तो - नयन - अर्थात् तुझा नयन - नेत्र - डोळा, कसा - कसा ह्यणावा; अर्थात् जर

मला

१ कदाचित् एथें कोणी बारीक शंका घेईल कीं मोरोपंत महान् पंडित असून त्यांचें काव्य महाराष्ट्र व्याकरणनियमास सोडून क्वचित् आढळतें, असें असतां त्यांहीं 'रवी' हा शब्द ऱ्हस्वस्वरान्त असतां एथें दीर्घस्व-रान्त कसा लिहिला! त्यास, एक तर या प्राकृत भाषेंत संस्कृत प्रमाणें ऱ्हस्व-दीर्घत्वाचा नियम सर्वत्र घट्ट राहूं शकत नाहीं; दुसरें, चरणाच्या शेवटला वर्ण तर पुढील किंवा मागील चरणाच्या प्रासाच्या अनुरोधानें निरंतर दीर्घच असतो. या वरूनहि या आशंकेचें पूर्णपणें समाधान झालें असें कोणास न वाटेल, तर अशा सूक्ष्म पहाणाराचें समाधान करण्या करितां मला आणखी थोडा यत्न केला पाहिजे; तो असा कीं, -मोरोपंतांनीं एथे भगवंताच्या एकाच-नेत्राचें रवित्व उद्देशिलें नसून दोन्ही नेत्राचें रवित्व पृथक् पृथक् प्रदर्शित केलें आहे, ह्यणून दोन रवीचें ग्रहण झाल्यानें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें एथें रवी हा द्विवचनान्त शब्द जाणावा. आतां अशा सूक्ष्म पहाणारांनीं 'नसेनदिसलोंकसेनयनसर्वसाक्षीरवी' असा पाठ ह्यणून आपलें समाधान करून घ्यावें.

मला पाहत नाही तर श्रुतिस्मृतींत सूर्य तुझा नेत्र ह्मणून सां-
-गितला आहे तो कसा ? अथात् कवि भगवंतास ह्मणतात,
सूर्य

१ सूर्य, चंद्र, हे भगवंताचे नेत्र ह्मणून श्रुतिस्मृतींत पुष्कळ ठिकाणी
वर्णन आढळते.—

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ ——श्रुति

चंद्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायत पुरुषसूक्त.

० यस्यभासासर्वमिदंविभाति ——श्रुति

यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकम् ॥

म० गी०, अ० १५, श्लो० ३२.

अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यं । अनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं ।

पश्यामित्वांदीप्तहुताशवत्क्रं । स्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं ॥

— अ० ११, श्लो० १९.

ऋद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्रंद्रांशुर्भास्करद्युतिः

वि० स० ना०, श्लो० ३०.

उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतःस्थिरः

— श्लो० ६७.

रविर्विरोचनःसूर्यःसवितारविलोचनः

— श्लो० ९४.

यस्याग्निरास्यंचौर्मूर्द्धाखंनाभिश्चरणौक्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रेतस्मैलौकात्मनेनमः ॥

भी० स्त०, श्लो० ७०.

दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्यशुक्रःप्रजापतिः

— श्लो० ९९.

२ कोठें— नसेन दिसलों कसें असाहि पाठ आढळतो, परंतु तो
मला

सूर्य तुझा नेत्र असल्या वर मग मीं तुला दिसलों नसेन
 हेंहि संभवत नाही. (पुनः पूर्वपक्ष) बरें जर / वि-
 षाद् धरिला ह्मणों, — विषाद् - खेद - उपेक्षा - अ-
 -र्थात् मज विषयीं त्वां आपल्या मनांत उपेक्षा केली असें जर
 कवि ह्मणतात आह्मीं / ह्मणों - ह्मणावें; तर हेंहि असंभवित,
 कारण / सुरभी विषक्षीर नवी, — सुरभी - कामधेनु,
 विषक्षीर - विषरूप अथवा विषमय जें क्षीर-दूध, तें / नवी
 — वित नाही; कामधेनुच्या मनांत जरीं विषाद् आला, तरीं
 ती

मला प्रशस्त दिसत नाही; कारण, कसें या शब्दाचा नसेन दिसलों या
 पदांशीं जरीं अन्वय केला, तरीं तो अवळचा संबंध असल्यानें हें क्रियावि-
 शेषण भाषापद्धती प्रमाणें कर्त्याच्या लिंगवचनाच्या अनुरोधानें असावें; 'मीं
 दिसलों नसेन कसें' असें ह्मणण्या पेक्षां 'मीं दिसलों नसेन कसा'
 ही चेंलण्याची रूढि अधिक व्यापक दिसत्ये. 'मीं उभा राहिलों,' 'ती वेडी
 कशी,' 'ते आंधळे कसे ह्मणावे,' अशीच बहुधा महाराष्ट्र भाषेत बोलण्याची
 रीती आढळत्ये. (पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति तिसरी, नि०
 ५२१, पृ० २५२). आणखी, कसा हा शब्द त्या पदांपासून निराळा काढून
 जर तें 'रवि' या शब्दाचें विशेषण केलें, आणि असें करणें फार गोड आणि
 प्रशस्त दिसतें, तर मग 'कसा' असेंच त्याचें विशेषण असलें पाहिजे. कदा-
 -चित् कोणी ह्मणेल किं 'नसेन दिसलों' या उत्प्रेक्षेचें दुर्घटत्व दाखविण्या-
 -करितां 'कसें' हें निराळेंच प्रश्नार्थक अव्यय मानावें; त्यास, असें मानि-
 -लें असतां एक तर सर्व पदें त्रुटित होऊन - 'हें कसें होईल' इत्यादि पदां-
 -चा वाक्यपूरणार्थ अध्याहार करावा लागेल, तितकें करूनहि पुढल्या
 पदांशीं त्याचा संबंध नीट राहत नाही, ह्मणून मला वाटतें 'कसा' हाच पाठ
 अधिक प्रशस्त होय.

- १ सुरभिर्गविचस्त्रियाम् — अमर.
 २ दुग्धक्षीरंपयःसमम् —

ती विषाचें दूध देत नाहीं.^१ अर्थात् भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्या विषयीं तूं कामधेनु आहेस, तेव्हां विषाद जरीं मनांत धरिला तथापि विषाचें दूध देणार नाहींस, ह्यणजे दयेच्या ठिकाणीं निर्दयतेचा अवलंब करणार नाहींस. यद्यपि 'सुरभी' शब्द सामान्यधेनुवाचक आढळतो, तथापि विशेषेकरून एथें कामधेनुवाचकच घेतला पाहिजे; कारण, पाहिजे

जे

१ ° एथे दूध देण्याच्या अर्थसंबंधानें जरीं विणें या क्रियेचा प्रयोग भाषारूढीस प्रशस्त दिसत नाहीं, तो प्रयोग सांप्रत पशुजनना विषयींच प्रसिद्ध आहे, तरीं 'विणें' ह्यणजे प्रसवणें - शारीर धर्मानें उत्पन्न करणें, अशा मूळच्या सामान्य अर्थावर दृष्टि दिली असतां सांप्रतच्या प्रयोगास बाध येतो असें मला बटित नाहीं. तुकोबानें या क्रियेचा प्रयोग एके ठिकाणीं मनुष्यजननाच्या अर्थीं केला आहे;—

कोडपुरविनाबाळाची—

मगतेकाशाचीमाऊली । जाणकाशासाठींव्याली ॥

तसेंच लोकांत पुरुषा विषयींहि अशाच अर्थानें ह्यणण्याची रूढि आढळते, - 'असा जर तो निष्टुर होता तर मग पोरें कशाला व्याला.' तसेंच आणखी 'विणें' या धातूचा शुद्ध 'उत्पन्न करणें' अशा अर्थींहि प्रयोग आढळतो.

ऐसेंप्रेमाचेंनिधावें ॥ ध्यानचिध्यानातेंप्रसवे ॥

ज्ञाने०, अ० १३, ओ० ९६.

तामसअहंकारगगनातें ॥ गगनठ्यालेंपवनातें ॥

तोपवनदहनातें ॥ प्रसवताझाला ॥

वि० सिं०, प्र० ३, ओ० ७३.

दहन

-जे तसे विकृत दुग्ध देण्याचे सामर्थ्य तिच्याच ठायीं संभवते; इतर धेनूच्या ठायीं ते सामर्थ्य नसल्याने तद्व्यतिरिक्त धेनूचे ग्रहण उपमेस योग्य होणार नाही. इतर गार्डस अत्यंत विषाद आला तथापि विषाचे दूध देऊं झटल्यासहि तिच्याने देववत नाही; कामधेनु तसे दूध देण्यास समर्थ असतांहि जसे स्वकारुण्या स्तव ते ती देत नाही, तसे तदुपम करुणामय भगवानहि शरणागतां वर आपले नैर्घृण्य प्रकट करित नाही; झणून एथे कामधेनूच्या उपमेनें भगवंताचे भक्तवात्सल्य विशेषकरून प्रस्फुट होते. अथवा, -विषाद धरिला झणोन, असा पदच्छेद करून, विषक्षीर वी ? असा पुढला काक्थ करावा; झणजे सुरभीने मनांत विषाद धरिला, झणून ती का-य विषक्षीर वी ? अर्थात् 'नवी'. अथवा, - 'न' या अव्यया-चा ' वी ' या क्रियापदार्थी अन्वय नकरितां, ते ' विषाद धरिला झणों ' या उत्प्रेक्षेच्या समाधानार्थी उत्तर समजावे; आणि, 'सुरभी विषक्षीर वी ?' हा पुढला वाक्यांश काक्थ करून तो त्या समाधानाच्या हेत्वर्थी मानावा.

सारांश, या केकेत कवीनें प्रथम चरणांत स्वपानित्य, दुस-ऱ्यांत भगवंताचे कृपालुत्व, तिसऱ्यांत त्याचे सर्वसाक्षीत्व, आणि चवथ्यांत त्याची सदयता, हीं अन्वयव्यतिरेकरूपानें वर्णिलीं आहेत असें समजावे.

दहनउदकारे ॥ उदकठ्यालेपृथ्वीते ॥

यापरीपंचमहाभूते ॥ जनितींझालीं ॥

वि० सि०, प्र० ३, ओ० ७४.

ब्रजावनकरावयावसविलेनखाग्रींधरा ॥
 सलीलतैमंदरारव्यहिनगस्वपृष्ठींधरा ॥
 वराहतनुघेउनीउचलिलीरदाग्रेंधरा ॥
 सुदुर्धरतुह्नांकसापतितहानकांडहरा ॥ ५ ॥

मागल्या केकेंत कवीने स्वपातित्य मकट करून शेवटीं
 भगवंताची सदयता वर्णिली; आतां या व पुढल्या केकेंत उ-
 दाहरणांनीं त्याच सदयतेचें समर्थन करितात.

पदान्वय — ब्रजावन करावया नखाग्रीं धरा वसवि-
 ले, मंदराख्य नगहितै सलील स्वपृष्ठीं धरा, वराहतनु घेउनी
 रदाग्रें धरी उचलिली, हा पतित तुह्नां सुदुर्धर कसा, कां न
 उद्धरा ?

ब्रजावन करावया नखाग्रीं धरा वसविले, — ब्र-
 जावन, — ब्रज ह्मणजे गोकुल— अथवा ब्रजभूमि— अर्थात्
 उपादान लक्षणेने^१ तत्रस्थ गोधनगोपजना सहित ब्रज,
 त्याचें

१ गोमान्गोमीगोकुलंतुगोधनंस्याद्गवांब्रजः

अमर.

२ या उपादान लक्षणेचें स्वरूप विश्वनाथ काबिराजानें साहित्यद-
 पणांत असें केले आहे कीं;—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपोवाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।
 स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥

आणि

ध्याचें / अवन - रक्षण, तें गोकुलाचें रक्षण करावया करितां, नखाग्रौ - नखाच्या अग्रभागाच्या ठायीं, धरा,- धर - पर्वत' - अर्थसंदर्भानें उपलक्षित जो ब्रजदेशीं प्रख्यात गोवर्धन पर्वत, त्यानें, बसविलें - ठेविलें;-अर्थात् ज्या काळीं इंद्रानें अतिवृष्टि करून गोकुल बुडविण्या-चें भय प्रदर्शित केलें, आणि जेव्हां त्या भयानें सर्व ब्रजवा-सी लोक तुला शरण आले, त्या काळीं दयाद्रातःकरण हो-त्सातां त्वां गोवर्धन पर्वत आपल्या कनिष्ठिकेच्या अग्रभागीं छत्रा प्रमाणें धरून त्याच्या अधोभागीं त्यांचें त्वां रक्षण केलें; आणि तेव्हां पासून तूं गोवर्धनधारी असें प्रसिद्ध नाम पावला आहेस. कदाचित् तूं ह्मणशील किं इतक्या ब्रजाचें रक्षण करण्या करितां अलिकडेस एक लहानशी टेंकडी म्यां उचलि-ली, यांत कांहीं मोठासा पराक्रम केला असें नाहीं; त्यास आणखी ऐक / मंदराख्य नगहि तें सलील स्वपृष्ठी धरा,—मंदराख्य- मंदर, आहे / आख्या-नांव, ज्याचें तो-मंदराख्य, (बहुव्रीहि समास)-पुराणप्रसिद्ध मंदराचल, नग-पर्वत, हि, स्वपृष्ठी- आपल्या पृष्ठी-ह्मणजे पृष्ठभागाच्या ठा-यीं-

आणि या लक्षणेच्या व्याख्यानांत - ' श्वेतो धावति ' ह्मणजे पांढरा धांवतो, अर्थात् पांढऱ्या रंगाचा जो घोडा तो धांवतो; तसेंच ' कुंताः प्रवि-शन्ति' ह्मणजे भाले शिरतात, अर्थात् भाले घेऊन शिपाई शिरतात. तसेंच एथे 'ब्रजाचें रक्षण' ह्मणजे ब्रजसहित ब्रजस्थ जे गोपादि त्यांचें रक्षण, या ल-क्षणेस अजहत्स्वार्था अशीहि लक्षणा ह्मणतात.

१ महीधेशिखरीक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः

अमर,

•यीं-अर्थात् कच्छपरूप होऊन आपल्या पाठी वर, सलील-
लीलासहित होसाता - अथवा सहज लीलेने, (हे क्रिया-
विशेषण अव्यय) धरा - धारण करा, (प्राचीन ग्रंथभा-
-षेत हा भूत काळ जाणावा) पथे 'हि' या शब्देकरून गो-
-वर्धना पेक्षां मंदराचल आठ पर्वत असतां हि सहज
लीलेने त्वां तो पाठीवर धरिला, असें पराक्रमातिशयवर्णन
ध्वनित होते. कदाचित् तूं यांत आणखी लक्षणशील किं मं-
-दराचल गोवर्धना पेक्षां मोठा पर्वत होता खरा, परंतु तो उ-
-चलायास मला अंगुलीच्या ठिकाणीं आपल्या पाठीचा ने-
-टावा द्यावा लागला; तेव्हां यांत कांहीं अधिक पराक्रमाचे
वर्णन झाले असें नाही; त्यास आणखी ऐका - वराहतनु
घेउनी रदाग्रें धरा उचलिली, - वराहतनु, - वराह - डुक-
-र - अर्थात् यज्ञशूकर, त्याची - तनु - देह - शरीर, घेउनी-
घेऊन - अर्थात् वाराह अवतारीं यज्ञशूकरतनु धारण करून,
आपल्या - रदाग्रें, - रद - दांत, ^१ त्याचे - अग्र - अग्रभाग -
टोंक,

१ आपल्या कवीनें ज्या प्रमाणें एथें 'सलील' या शब्दाचा क्रिया-
-विशेषणा प्रमाणें प्रयोग केला आहे, तसाच मला वाटते वामन पंडितानीं
पुढल्या श्लोकांत 'अतिविकळ' या पदाचा प्रयोग केला आहे.

वदेभामाकोपेअतिविकळचाऊनिअधरा ।
धरापृष्ठीनार्हीठकतुजअसाअंबुजधरा ॥

भामाविलास.

२ रदनादशनादंतरदास्तालुतुकाकुदं

अमर.

टोंक, त्याणेंकरून धरा- पृथ्वी, उचलिली- उचलली- उद्धरली; अर्थात् ही एका पेक्षां एकाधिक अशा मोठ्या पर्वताचो गोष्ट तर राहूं द्या, परंतु भूचरां सह साऱ्या पर्वतांस धारण करणारी जी पृथ्वी ती नसल्या आपल्या दाढेच्या अग्रभागानें उचलून धरिली, इतक्या शरणागतांच्या रक्षणा करितां त्वां साहस केलें; असें असतां मग हा पतित तुह्मां सुदुर्धर कसा, — हा जो मीं, (एथें कवि आपल्यास दाखवून ह्मणतात) पतित- अधःपातोन्मुख- अर्थात् पापी, तो तुह्मां- तुह्मांस, सुदुर्धर- धरायास अत्यंत कठीण - अर्थात् अत्यंत अनंगीकार्य- अंगीकार करावयास अत्यंत अयोग्य, कसा- कोणत्या कारणानें. ('कसा' हें एथें विस्मयान्वितप्रश्नार्थक सर्वनाम जाणावें; उदाहरण- 'मीं मूर्ख कसा तें सांग, ' ह्मणजे कोणत्या कारणानें-कोणत्या हेतू स्तव-मीं मूर्ख तें सांग, असा अर्थ. अशाच अर्थीं एथें 'कसा' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा). ह्या त्वां पीडितशरणागतजनाच्या रक्षणार्थं इतके महान उद्योग केले, त्या त्वां माझें रक्षण करूं नये असा कां-हीं महत्पापी मीं नसेन, अशी आशंका कवि आपल्या मनांत आणून पुढें प्रश्न करितात; तर मग मला कां न उद्धरा, — उद्धरित नाहीं ?- अर्थात् उद्धराच उद्धरा; असा आवश्यक्यार्थ एथें ध्वनित होतो.

या केंकेंत पहिल्या तीन चरणांत गोवर्धनधारणादि उत्तरोत्तर पराक्रमाधिक्यवर्णनानें हा सार अलंकार जाणावा.

नतावनधृतव्रतज्वलनतूंचिबाधावर्नी ॥
 पदप्रणतसंकटीप्रजवतूंचिबाधावर्नी ॥
 दयाप्रकटदाखवीसांगत्यावारणी ॥
 सतीव्यसनवारणीजयजयार्थत्यावारणी ॥ ६ ॥

मागील केकेत कवीनीं गोवर्धनधारणादि कृत्ये उदाहर-
 -णार्थं सांगितलीं, ईत तशींच आणखी सदयतेचीं कृत्ये विशे-
 -षोपमावर्णनपूर्वक सांगतात.

पदान्बन्ध— बाधावर्नीं नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि, पद-
 -प्रणतसंकटीं धावर्नीं प्रजव तूंचि बा, त्या वारणीं, सतीव्यस-
 -नवारणीं, वा जयजयार्थ त्या रणीं, प्रकट दया कवण दाख-
 -वी सांग.

कदाचित् तूं ह्मणशील किं साऱ्या जगास अथवा बहुत
 जनांस जेव्हां संकट पडते, तेव्हांच त्यांच्या रक्षणार्थं गोवर्ध-
 नधारणादि महत्कृत्ये मला करावीं लागतात, तुज सा-
 -रिखा कोणी एकादा दुकादा पीडित होऊन मला शरण
 आला, तथापि या विश्वचालनाच्या मोठ्या व्यापारांत माझे
 लक्ष त्याज कडेस पोहचत नाही; अशी आशंका घेऊन
 तिचें निवारण करित होत्साते कवि ह्मणतात / बाधा-
 -वर्नीं नतावनधृतव्रतज्वलन तूंचि,— बाधावर्नीं,— बा-
 -धा— पीडा — संकट इ०, हेच कोणी / वन— रान, त्याच्या
 ठायीं — अर्थात् त्या विषयीं, [कर्मधारय समास, आणि

ही विषयसप्तमी.] नतावनधृतव्रतज्वलन, — नत- नम्र -
 अर्थात् शरणागत, त्याचें जें / अवन - रक्षण, तेंच / धृत-
 धारण केले आहे, व्रत- नियम, ज्याणें (बहुव्रीहि) असा-
 ज्वलन - अग्नि, ^१ (कर्मधारय) तूंचि - तूंच; अर्थात्
 कोणीहि पीडित तुला शरणागताला असतां त्याचें संकटवन
 जाळण्या विषयीं, ह्मणजे तें संकट अगदीं नाहींसें करण्या
 विषयीं, वणवा तूंच आहेस; आणि पदप्रणतसंकटीं धाव-
 नीं प्रजव तूंचि बा, — पदप्रणतसंकटीं, — पद-पाय-अर्थात्-
 तुझे पाय, त्यांच्या ठायीं जो प्रणत-अत्यंत नम्र, तो पदप्रण-
 त - अर्थात् शरणागत, त्याच्या / संकटीं - त्यास संकट
 पडलें असतां, (ही संस्कृता प्रमाणें सतिसप्तमी मानिली अस-
 तां अर्थास अधिक अनुकूलता दिसत्ये,) धावनीं, - धावन-
 ह्म० धावणें-धांव, तींत, प्रजव-मोठा वेग, तूंचि बा, -तूंच बा-
 पा; अर्थात् तुझा शरणागत भक्त संकटांत पडला असतां त्या-
 च्या संकटाच्या निवारणार्थ तूं, अथवा तुझ्या प्रेरणेनें दुसरा
 कोणी, जो धांव घेतो, तींत वेगरूप तूंच असतोस; ह्मणजे
 त्यास त्या संकटांतून त्वरित मुक्त करण्या विषयीं तुझेच औ-
 त्सुक्य असतें. कदाचित् तूं ह्मणशील किं कोणाच्या संक-
 टीं मीं असा त्वरित धांवलों ? तर ऐक - त्या वारणीं, स-
 तीठ्यसनवारणीं, वा जघजघार्थ त्या रणीं, प्रकट दु-
 या कवण दाखवी सांग, — त्या - तो जो तुहीं न-
 काच्या

१ अग्निर्वैश्वानरोवन्निर्ह्वीतिहोत्रोधनंजयः ।
 कृपीठयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥

-क्राच्या दांतमिठींतून सोडविला त्या, वारणीं, वारण -
हत्ती - अर्थसंदर्भानें गर्जेद्र, त्याच्या ठायीं, आणखी - सती-
-व्यसनवारणीं, - सती - साध्वी - पतिव्रता - अर्थसंदर्भानें
उपलक्षित द्रौपदी, तिचें जें - व्यसन - दुःख - संकट,
त्याच्या - वारणीं - निवारण, निवारण करण्यांत, अर्थात्
वस्त्रहरणाच्या संकटसमयीं द्रौपदीचें दुःख निवारण करण्यां-
-त, ह्मणजे तीस क्षणांत सहस्रावधि वस्त्रे पुरविण्यांत, अथवा,
अज्ञातवासीं ऋषिमंडळ भोजनास आलें असतां आपल्या
संग्रहीं अन्नसामग्री नसल्या मुळें जेव्हां तीस परम संकट पड-
-लें तेव्हां त्या मंडळास यथेच्छ भोजन घालून तिचें तें संकट
दूर करण्यांत, वा—अथवा, जयजयार्थ, - जय - युधिष्ठिर-
धर्मराजा, त्याचा - जय - जीत - विजय, त्या कारणें, त्या-
तें प्रसिद्ध जें भारत त्या, रणीं - रणाच्या ठायीं - अर्थात् आ-
-पला भक्त जो धर्मराज त्यास जय मिळावा ह्मणून भारत यु-
-द्धांत, प्रकट - स्पष्ट - उघडी, अशी - दया - कृपा - उप-
-कार, कवण - कोण, दाखवी - दाखवित असे - दाखवि-
-ली, (ग्रंथभाषेत भूतकाळ,) हें सारें - सांग - तूंच कथन
कर;

१ मूल्येपूजाविधावर्षोहोदुःखं व्यसनेष्वधं

अमर.

२ जयोजयंतो विजयोजयन्सेनोजयद्वलः ।
इतिगुह्यानिनामानिचक्रेतेषां युधिष्ठिरः ॥

श्रीभारत०, वि० प०, अ० ५०

कर; अर्थात् त्वांच हीं सर्व सदयतेचीं कृत्यें केलीं. अथवा, एथे ' प्रकट ' हें दयेचें विशेषण नकरितां, दाखवी या पुढील क्रियापदाचें क्रियाविशेषण करावें; ह्मणजे ' अशी द-या उघडरीतीनें कोणी दाखविली तें सांग. या शेव-टल्या दोन चरणांत जीं कृत्यां तीन उदाहरणें सांगितलीं, तींहींकरून पहिल्या दोन चरणांत दृष्टांतेंकरून कथित जें शरणागताच्या संकटाचें समूल निवारण, आणि तें करण्यांत जी भगवंताची उत्सुकता, यांचें उपपादन होतें असें एथें स-मजलें पाहिजे.

सुपात्रनरमाहियद्रतिसुखासदारापरी ॥
 असाप्रभुहिसेवकांभजसिखासदारापरी ॥
 प्रियाकुचतटीजिहींबहुवारपत्रावळी ॥
 तिहींअमितकाढिल्यानृपमखांतपत्रावळी ॥ ७ ॥

या केकेंत विष्णुरूप भगवंताच्या सुखोपभोगाद्यैश्वर्याचें वर्णन करित होत्साते कवि त्याच भगवंताचा स्वभक्तकार्या विषयीं औत्सुक्यातिशय वर्णितान्त.

पदान्वय—यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न, असा प्रभुहि सेवकां खासदारा परी भजसि; जिहीं प्रियाकुचतटी पत्रावळी बहुवार न, तिहीं नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या.

यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न, - यद्रतिसुखास, — यत् - जें, रतिसुख, - रति - प्रिया लक्षणजे स्वभार्या तिज सह जें रमण लक्षणजे क्रीडा ती, तत्संबंधी जें - सुख - आनंद, (षष्ठीतत्पुरुष) त्यास, - ज्याच्या रतिसुखा कारणें, दारा - स्वभार्या - आपली स्त्री, तिच्या परी - सारिखी, रमा - लक्ष्मी-हि - देखील, - सर्वसौंदर्यवती लक्ष्मीहि, सुपात्र - योग्य पात्र, न - नाही; अर्थात् लक्ष्मी सारिखी परम लावण्यवती स्त्री असतां हि ज्याच्या रतिक्रीडेस अथात् प्रेमास योग्य नाही; असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि; - असा - अर्थात् इतक्या लक्ष्म्योपभोक्तृत्वरूपे

-पभोक्तृत्वरूप ऐश्वर्याचा उपभोक्ता, प्रभु - धणी, असतां -
 हि - देखील, सेवकां - दासांस - अर्थात् स्वभक्तांस, स्वा-
 -सदारा परी, - स्वासदार - मोतदार - घोड्यावरील चा-
 -कर, त्या - परी - प्रमाणें, भजसि - भजतोस; अर्थात्
 मोतद्वारा प्रमाणें तूं त्याच्या सेवा करितोस; ह्मणजे त्यांचे
 सर्व मनोरथ पूर्ण करितोस. या प्रमाणें भगवान् विष्णूनें
 कृष्णावतारीं स्वभक्त जो अर्जुन त्याचा सारथीपणा केला,
 ही पुराणप्रसिद्ध कथा आहेच^१. आणखी पहा - जिहीं,
 प्रियाकुचतटीं पत्रावळी बहुवार न, जिहीं - ज्यां-
 -नीं- अर्थात् ज्या भगवान् विष्णूच्या हातांनीं, (एथें जिहीं,
 तिहीं, हीं ग्रंथभाषेत जो तो या सर्वनामाचीं तृतीयेचीं अ-
 -नेकवचनाचीं रूपें होत, ह्मणून अर्थसंदर्भानें एथें हस्तग्रहण
 अवश्यक,) प्रियाकुचतटीं, - प्रिया - वल्लुभा - आवडती
 स्त्री - अर्थात् लक्ष्मी, तिचे जे - कुच - स्तन, त्यांचे जे -
 तट - प्रांतभाग, त्यांच्या ठायीं - अर्थात् त्यांज वर; पत्रा-
 वळी

१ मोरोपंतानें आणखी एका स्थळीं आर्यंत ही कृष्णाची मोतद्वारी वर्णिली आहे; —

अर्जुनतुरंगमाते जो स्वकरानें करी खराराजी ।

श्रीकृष्णकायबहुधा निजपददासांसि जो खराराजी ॥

आणखी एका कवीनें ह्मटलें आहे;—

अर्जुनाच्यारथीं झालासे सारथी ह्मणे धर्मास हाराज
 भावजी ॥ पाहुंयातो पांडुरंगरावजी ॥ धृ ॥

२ शरीराच्या मोठ्या अवचवाच्या कोणत्याहि भागास तट ह्मणण्याचा
 काव्यांत

-वळी - पत्राकार पंक्ति - शृंगारी पुरुष स्वहस्ताने कुंकुम-
-केशरादि सुगंध द्रव्यांनी आपल्या प्रियांच्या स्तनगळ्या-
-चवयवांवर मकरपत्राकार वेलबुट्टी काढितात त्या, बहुवार
पुष्कळ

काव्यांत प्रचार पुष्कळ आढळतो; वामन ह्यणतात,—

वंशीनादनटीतिलाकटितटींखोवोनिपोटींपटीं.

१ नायकांनी आपल्या प्रियांच्या स्तनाचवयवांवर केशरादि सुगंधद्र-
व्यांनी लेखन करण्याचा व्यापार शृंगाररसप्रधान काव्यांत वर्णाचा सांप-
-दाय प्रसिद्ध आहे;—

चत्वारुःप्रथयंतुविद्रुमलतारक्तांगुलिश्रेणयः ।
श्रेयःशोणसरोजकोरकरुचस्तेशार्ङ्गिणःपाणयः ।
भालैष्वब्जभुवोलिखंतियुगपद्येपुण्यवर्णावलीः ।
कस्तुरीमकरीःपयोधरयुगेगल्लद्वयेचश्रियः ॥

नांदीश्लोक—अनर्घराघव.

तसेच वासवदत्ता ह्यणून प्रसिद्ध काव्य आहे, त्यांत सुबंधु कवीने मलय-
-वायूस शृंगारी कल्पून त्याच्या वर्णनांत ह्यटले आहे;—

कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाटकसुंदरीस्तनकलशघुसृ-
-णधूलिपरिमलामोदवाही

तसेच आणखी —

नवयौवनरागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावलीपरिचयच-
-तुरः

तसेच अमरूशतकांत आचार्यांनी वायूच्या वर्णनांत ह्यटले आहे;—

नीत्वौच्चैर्विक्षिपंतःकृततुहिनकणासारसंगान्परागान् ।
कौंदानानंदितालीनतितरसुरभीन्भूरिशोदिद्भुखेषु ।
एतेतेकुंकुमाक्तस्तनकलशभरास्फालनादुच्छलंतः ।

पीत्वाशीत्कारिवक्त्रंशिशुहरिणदृशाहैमनावांतिवाताः ॥ ५४ ॥

पुष्कळ वेळां, न - नाही; न याची अन्वय पुढल्या चरणां-
 -तील ' काढिल्या' या क्रियापदार्थां समजला पाहिजे;
 काढिल्या - लिहिल्या - चितरल्या, नाहीत; अर्थात्
 ज्याच्या हस्तांनीं लक्ष्मीच्याहि स्तना वर अशा पत्रा-
 -वळी एकदोनदां चितरल्या असल्यास न जाणों; तिहीं
 नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या, — तिहीं -
 त्यांनीं - अर्थात् कृष्णावतारीं त्या विष्णूच्या हातांनीं, नृ-
 पमखांत, — नृप-राजा - अर्थसंदर्भानें धर्मराजा, त्याचा -
 मख - यज्ञ - अर्थात् त्याणें केला जो प्रसिद्ध राजसूय य-
 -ज्ञ (मध्यमपदलोपी, अ० षष्ठीतत्पुरुष समास) त्यांत, अमि-
 -त-असंख्य - ज्यांची गणना होत नाही इतक्या, पत्रावळी-
 -भोजनार्थ पणपत्रें - अर्थात् त्या यज्ञसमारंभांत आले-
 -ल्या ऋष्यादिकांच्या एका मार्गे एक जेवलेल्या पंक्तींनीं टा-
 -किलेलीं उष्टीं पानें, काढिल्या - काढून टाकिल्या.

यांतील शेवटल्या दोन चरणांत कवींनीं पदलाघवानें
 अर्थगौरव दर्शविलें आहे; ज्या विष्णूच्या हस्तांनीं मिया-
 -कुचतटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या ह्मणजे लिहिल्या,
 (चित्र, वेलबुट्टी, रांगोळी, इ० काढणें-ह्मणजे लिहिणें -
 रेखणें,) त्या विष्णूच्या हस्तांनीं कृष्णावतारीं धर्मराजाच्या
 राजसूय यज्ञाच्या समारंभांत अमित पत्रावळी काढिल्या ह्मणजे
 काढून टाकिल्या. (पत्रावळी, खरकटी, उष्टीं, काढणें ह्मणजे

काढून

१ 'चित्रें लिहिणें' अशी बोलण्याची रूढि अद्यापि देशा वर प्रसिद्ध आहे, व
 काव्यांत तर अन्ना प्रयोग निरंतर आढळतो;—

मोहती

काढून दूर टाकून देणें,) एथे ' काढिल्या ' या एकाच क्रियापदाचा द्व्यर्थवाचक ' पत्रावळी ' शब्दाच्या द्विरुक्ती-
-शीं त्या त्या अर्थीं उभयान्वय केला आहे तो यथार्थ असून सरसहि आहे.

यां केकेत लक्ष्मीस संतुष्ट करण्याचें प्रिय कार्य असतां त्याची उपेक्षा करून, स्वभक्तसंतोषार्थं वस्तुतः अत्यंत नीच कार्य असतांहि त्याची भगवान विष्णूनें स्वीकृति केली, असें कवीनें सांगितलें; येणेंकरून लक्ष्मी पेक्षांहि स्वभक्ता-
-च्या ठायीं भगवंताचें अत्यंत प्रेमाधिक्य दर्शविलें. एथें स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचा जो प्रेमातिशय त्याचें वर्णन इष्ट असून, त्या विशेषाची प्रतिपत्ति व्हावी, ह्मणून लक्ष्मीच्या स्तनावर पत्रावळी काढण्याचा जो व्यापार त्याच्या न्यूनत्वाभिमुख्ये-
-करून निषेधाभास दर्शविला आहे; यास्तव हा मला वाटतें
आक्षेप

मोहतीव्रजपशूमृगगाई । आमुचेंनवलकायअगाई ।
स्तब्धहोतिलिखितेंजशिचित्रें।वेणुच्याध्वनिरसेंचिविचित्रें ॥
वामन.

मुक्तेश्वरानीं एका मंदिराच्या वर्णनांत ' काढणें ' या धातूचा प्रयोग अशाच अर्थीं केला आहे;—

इंद्रचंद्रवरुणकुबेर ॥ यमवायुवन्हिभास्कर ॥
गणगंधर्वयक्षकिन्नर ॥ मनोहरकाढिले ॥ ४६ ॥

सभा० प०, अ० २

आक्षेप अलंकाराचाच भेद होय.^१ या अलंकाराचे मुख्य-
-त्वे तीन भेद दंडीने आपल्या काव्यादर्शांत सांगून या भेदाचे
आनंत्यहि दर्शविले आहे, त्यांतून हा वृत्ताक्षेप अथवा इष्ट
असल्यास धर्माक्षेप मानावा.^२

या केकेच्या शेवटल्या दोन चरणांत पदलाघवा मुळे कवीचा तद्दूत अ-
-र्थ असा दिसतो कीं, - 'ज्या विष्णूने लक्ष्मीच्या कुचा वर देखील बहुवार
पत्रावळी काढिल्या नाहीत, त्याणें धर्मराजाच्या यज्ञसमारंभांत अमित उष्ट्या
पत्रावळी किं हो काढिल्या.' यांत पत्रावळी हें स्वारस ह्यणजे सावधारण
पद होय; कारण, अमित हें त्याच पदाचें विशेषण होय असें मला वाटते.

जर

१ विश्वनाथ कविराजाच्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचें लक्षण केले
आहे तें असें,—

वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभासआक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा ॥

आणि या अलंकाराचा चौथा प्रकार दाखविण्या करितां खालीं सांगितले
उदाहरण दिले आहे,—

विरहेतवतन्वंगी कथंक्षपयतुक्षपां ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्तेभणितेनकिम् ॥

यांत विरहिणीचा विरहदुःखातिशय दाखविण्याचा विशेष असतां, त्या-
-च्या प्रतिपत्ती करितां दूतीने आपल्या बोलण्याचाच निषेधाभास दाखविला
आहे. वस्तुतः, प्रीयेच्या स्तना वर बहुवार पत्रावळी न काढण्या प्रमाणें
एथेहि दूतीच्या बोलण्याचा काहीं खराच निषेध आहे असें नाही; परंतु स-
-खीच्या विरहाचा दुःखातिशय कथन करणें हें, या केकेत भगवंताचा स्वभ-
-क्ताच्या ठायीं जो प्रेमातिशय त्याच्या कथना प्रमाणें कवीस इष्ट कार्य असून,
त्याचें वर्णन निषेधाच्या निमित्तानें केले आहे; ह्यणून मला वाटते वरील
केकेतील शेवटल्या दोन चरणांत आक्षेप अलंकार मानिला असतां मीं सा-
-हित्यशास्त्रज्ञांच्या दोषारोपास पात्र होणार नाही, असा मला भरवसा आहे.

२ विश्वनाथ कविराजानें आपल्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचे संज्ञा-
पूर्वक

जर कदाचित् कोणी रसिक ह्मणतील किं ' पत्रावळी ' हें एथे सावधारण पद मानिता, त्या पेक्षां ' बहुवार ' हें पद कां तसें मानित नाहीं ! त्यास, बहुवार हें जर सावधारण पद मानिलें, तर अमित हें पद त्याचें प्राति-
-पक्षिक होऊं लागेल; ह्मणजे ' ज्याणें प्रियाकुचतटीं बहुवार देखील पत्राव-
-ळी न काढिल्या, त्याणें नृपमखांत अमितवार पत्रावळी काढिल्या, ' असा अर्थान्वय करावा लागेल. अशा पदान्वयानें अर्थ तर प्रशस्त दिसतो स्व-
-रा, परंतु येणेंकरून भाषेच्या नियमाचा जो भंग होतो, तो वैय्याकरण चिकित्सकांस अधिक दुःसह होईल याची मला भीति वाटत्ये; तो असा कीं,-
असें केल्यानें बहुवार हें जें पद क्रियाविशेषण आहे, त्यांतील बहु हें पद जसें वार या अवयवाचें विशेषण असून तें सारें पद काढिल्या या क्रियापदा-
-शीं अन्वित होते; तसें पुढलें अमित हें पद वार या शब्दाचें विशेषण करून त्याशीं अन्वित करावें लागेल; आणि अमितवार या क्रियाविशेषणांतील वार या अवयवाचा अध्याहार करावा लागेल; परंतु असा सामासिक शब्दांतील एका अवयवाचा अध्याहार मानण्यास भाषानियमाचा आधार कोठेहि प्रशस्त रीतीनें आढळत नाहीं. यद्यपि बहु आणि अमित हीं एका पक्षां स्पष्ट, आणि दुसऱ्या पक्षां अध्यादृत, अशा वार शब्दाचीं विशेषणें होऊं शकतात, तथापि बहुवार आणि अमितवार या उभय पदांचा संबंध काढिल्या या क्रियापदाशीं स्पष्ट असल्या मुळें तीं संयुक्तपदें होऊन

पूर्वक भेद दाखविले नाहींत; परंतु दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत लक्षण-
पूर्वक आणि संज्ञापूर्वक हे भेद दाखविले आहेत. यांणीं आरंभांच या आक्षेप अलंकाराचें लक्षण असें केलें आहे कीं,—

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षयात्रिधा ॥

अथास्यपुनराक्षेप्यभेदानंत्यादनंतता ॥ १२० ॥

यांत भूत, वर्तमान, आणि भविष्य, अशा त्रिकालांच्या अपेक्षेनें या अलंकाराचे तीन मुख्य भेद दाखवून पुढें त्यांची अनंतताहि प्रदर्शित केली आहे. ते मुख्य तीन भेद दाखविण्या करितां तीन उदाहरणें लिहिलीं आ-
-हेत, त्यांतून—

अनंगः

होऊन क्रियाविशेषणें होतात; तेव्हां अशा संयुक्त क्रियाविशेषण शब्दांतून एका अवयवाचा अध्याहार करितां येत नाही. ह्रणून अमित हें माझ्या मते पत्रावळी शब्दाचेंच विशेषण केलें पाहिजे; वार या अध्यात्तुत शब्दाचें तें विशेषण होऊं शकत नाही; कारण, वार या अवयवाचा भाषानियमा प्रमाणें मुळीं अध्याहारच होत नाही. त्यांत आणखी कुंकुमाच्या पत्रावळी बहुवार

अनंगःपंचभिःपुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ॥

इत्यसंभाव्यमथवाविचित्रावस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

यांत, 'व्यजयत - जिंकिता झाला,' या भूत कालानें सूचित जी अंज-
-गाच्या विजयाची असंभाव्यतारूप वस्तु, तिचा 'अथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः'
येणें करून प्रतिषेध केला आहे, ह्रणून हा वृत्ताक्षेप जाणावा. तसेंच या के-
-केत 'नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या,' या भूतकालिक वृत्तांतानें सूचित
जो भगवंताचा स्वभक्ताचा ठायीं प्रेमातिशय, तो, 'प्रियाकुचतटीं बहुवार
पत्रावळी न काढिल्या', या प्रतिषेधानें दर्शविला आहे, ह्रणून एथे वृत्ताक्षेप
हा या अलंकाराचा भेद मानिला असतां चालेल. अथवा—

तवतन्वंगिमिथ्यैवरूढमंगेषुमार्दवं ॥

यदिसत्यंमृदुन्येवकिमकांडेरुजंतिमाम् ॥ १२७ ॥

यांत प्रीयेच्या अंगाचें मृदुत्व ह्रणून जो - अमित पत्रावळी काढल्यानें
सूचित भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं प्रेमातिशया प्रमाणें विशेष, त्याचें साध-
न 'माम् रुजंति - मला (तीं मृदु अंगें) दुखवितात,' अशा 'प्रियाकुच-
-तटीं बहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या तद्विपरित कथनरूप प्रतिषेधानें,
केलें आहे; ह्रणून हा धर्माक्षेप या अलंकाराचा भेद मानिला आसतां हि
प्रशस्त. अथवा—

गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियंमत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छतिमुखाद्वाणीमागाइतिकरोमिकिम् ॥

यांत 'गच्छ - जा' असें आपल्या प्रियास ह्रणणें ही जी अनिष्ट
गोष्ट, तिच्या साधना विषयीं बोलण्याचा यत्न करित असतां 'मागाः- जाऊं
नको' ह्रणून प्रियेच्या मुखांतून वाणीचें निःसरणरूप विपरीत कार्याची

बहुवार नकाढिल्याने त्यांचे अल्पसंख्याकत्व, आणि नृपमखांत आर्भत पत्रावळी काढून टाकिल्याने त्यांचे बहुसंख्याकत्व, यांचा जो विपर्यास एथे इंगित होतो, तेणेकरूनहि पत्रावळी या शब्दा वरच कवीचे स्वारस्य असल्याचे आणखी स्पष्ट दिसते.

जो उत्पत्ति,तिज वरून अनर्थाच्या दर्शनाने स्वाभिप्रेतार्थांचे विशेष रीत्या जसे सांगणे, तसे या केकेत यज्ञसमारंभांत अर्भत उच्चिष्ट पत्रावळी काढणे ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधना विषयी विष्णूने यत्न केल्याचे सांगत असतां, लक्ष्मीच्या स्तना वर थोड्या पत्रावळी काढण्याने उपलभ्यमान जो तद्विपरीत कार्योत्पत्ति,तिज वरून लक्ष्मीच्या ठायी जें प्रेमात्पत्व त्याच्या दर्शनाने स्व-भक्ताच्या ठायी जो भगवंताचा प्रेमातिशय तदूर्णरूप अभिप्रेतार्थांचे विशेष रीत्या सांगणे होय, ह्मणून हा यत्नाक्षेप मानावा. हा भेद मला अधि-प्र-शस्त दिसतो. परंतु साहित्यशास्त्रज्ञांस जे रुचेल तो वर सांगितल्या भेदांतून कोणताहि एक घ्यावा.

न पावसि ह्यणो निर्मां ह्यणतसें तुला आळसी ॥
 बरी न असदुक्ति हे रविसखोत्थिता आळसी ॥
 असंख्य जन तर्पिले क्षुधित एकला जेमनी ॥
 चुकेल तरि त्यास दे परि वदान्यला जेमनी ॥ ८ ॥

मागील केकेत स्वभक्तकार्या विषयीं भगवंताचा औत्सु-
 -क्यातिशय वर्णला; इत कवि आपणा विषयीं न्याचें औदा-
 -सिन्य कथित होत्साते न्याचेंहि दृष्टांतें करून निवारण के-
 -रितात.

पदान्वय — न पावसिं, ह्यणोनि मीं तुला आळसी
 ह्यणतसें, हे असदुक्ति बरी न, रविसखोत्थिता आळसी, जेम-
 -नीं असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला चुकेल, तरि वदा-
 -न्य न्यास दे, परि मनीं लाजे.

कवि ह्यणतात, इतकें प्रार्थित असतां अद्यापि तूं मला /
 न पावसि, — पावत नाहीस - दर्शन देऊन माझा उद्धार
 करित नाहीस; ह्यणोनि मीं तुला आळसी ह्यणतसें, —
 यास्तव मी तुला आळसी ह्यणतो; - अर्थात् पूर्वी बहुत भ-
 -क्तांस पावल्या मुळें तूं थकून गेला असशील ह्यणून मज
 विषयीं आतां तुला आळस आला असेल, असें मीं अनुमान
 करितो; परंतु पुनः कवि विचार करून या आपल्या ह्यण-
 -ण्यास दोष लावून ह्यणतात / हे असदुक्ति, बरी न, —
 म्या तुला आळसी ह्यटलें / हे - ही, माझी / असदुक्ति, -
 असत् - मिथ्या - व्यर्थ - निराधार, अशी / उक्ति -
 भाषण,

भाषणं होय, कारण विश्वचक्रचालक भगवंताच्या ठायीं आळस मुळींच संभवत नाही; ह्मणून ही माझी मिथ्या उक्ति बरी कशी ह्मणावी ? ह्मणून - बरी न, - बरी नाही. अथवा, तूं मला पावत नाहीस ह्मणून मीं तुला आळसी ह्मणतो, ही जी माझी असदुक्ति ती बरी नाही, असा अन्वय लावावा. अर्थात् दुसऱ्यास मिथ्या दूषण लावणें हें त्याज वर आळ घेणें होय; कोणत्या आळे सारिखी ही आळ ह्मणून पुसाल तर रविसखोत्थिता आळसी, — रविसखोत्थिता, रवि-सख, - रवि - सूर्य, त्याचा - सखा - मित्र, जो रवि-सख^२ - सत्राजित, त्या पासून - उत्थिता^३ - उठलेली - नि-घालेली,^४ जी - आळ^५ - बालट, - त्वां माझा स्वमंतक मणि

१ वेदशास्त्रे पुराणे ॥ जेनमानिती प्रमाणे ॥ तथाधीटवादिद्यांची उक्तिकवणे ॥ साचमानावी ॥ ३७ ॥

विवेकसिंधु, उ०, प्र० १.

२ रविसख एथें सखिन् या मूळ शब्दाचा रवि शब्दाशीं समास असल्यानें - ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' या सूत्रावरून रविसख असा अकारान्त शब्द झाला आहे.

३ हें उत्पूर्वक ष्टा (गतिनिवृत्तौ) या धातूचें क्तप्रत्ययान्त रुदंत. एथें - ' उदःस्थास्तंभोःपूर्वस्य ' या सूत्रानें षच्या स्थानीं पूर्वसवर्ण आदेश झाला आहे, उदाहरण—

सूर्यस्यभाउत्थिता—

भागवत.

समुद्रादुत्थितमर्द्रि—

भट्टीकाव्य.

४ अशा अर्थी आळ हा शब्द बहुधा पुल्लिगीं आढळतो. ' त्वां मज वर

मणि चोरिला ह्मणून त्याणें कृष्णा वर जें बालट घेतलें होतें त्या - अँसी - त्या सारिखी. एथें ' रविसखोन्थिता ' हें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें स्त्रीलिंगी ' आळ ' या शब्दाचें विशेषण जाणावें; आणि ' आळसी ' - ' आळसी ' हें पद ' असदुक्ति ' या शब्दाचें विशेषण आहे ह्मणून स्त्रीलिंगी जाणावें. एथें कवीनें एकदां भगवंतास आळसी ह्मणून पुनः त्या ह्मणण्याचा ' बरी ' न असदुक्ति हे' येणेंकरून प्रतिषेध केला आहे, ह्मणून हा आक्षेप अलंकार होय. अथवा, दुसरा अर्थ—एकदां कवि भगवंतास आळसी ह्मणून गेले, त्यांच आपल्या ह्मणण्याचें ते समर्थन करित होत्साते ह्मणतात:— हें जें म्यां तुला आळसी ह्मटलें, ही माझी असदुक्ति तर खरी, परंतु ही ' बरी ' कारण, - ' रविसखोन्थिता आळसी न, ' - ह्मणजे सत्राजितानें जशी आळ घेतली तशी तर केवळ दुःसह नाहीं, ह्मणून बरी; कांकि त्याणें तर तुज वर धडधडित चोरीचें बालट घेतलें, तसें तर म्यां केलें नाहीं; तूं मला अद्यापि पावत नाहींस ह्मणून म्यां तुला नुसतें आळसी मात्र ह्मटलें; तेव्हां अर्थात् चौर्यारोपा पेशां आलस्यारोप बरा; असा भावार्थ. अथवा, तिसरा अर्थ— म्यां तुला आळसी ह्मटलें, ही माझी उक्ति-भाषण, ' रविसखोन्थिता आळसी असत् न ' - ह्मणजे

पूर्वोक्त

वर हा खोटा आळ घेतला ' असें ह्मणतात; परंतु स्त्रीलिंगीहि या शब्दाची रूढि आहे.

* एथे असी यांतील अचा लोप झाला आहे. पहा माक्षें महास-
ष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति तिसरी, नियम ५४४, पृ० २७६.

पूर्वोक्त अजामिलादिकांस तूं पावलास, आणि ब्रजवास्यादि-
-शरणागतां करितां गोवर्धनधारणादि साहसहित्वां केलें, आ-
-णि मीं इतकी करुणा भाकित असतां मला अद्यापि पावत
नाहींस, तेव्हां अर्थात् तुला मज विषयीं खराच आळस आला
: असेल ह्मणून म्यां तुला आळसी ह्मटलें; परंतु त्वां स्यमंतक म-
-णिं घेतला नसतां सत्राजितानें जी तुज वर धडधडित चोरीची
आळ घातली, तशी तर ही माझी 'उक्ति' असत् ह्मणजे खो-
-टी नाहीं; अर्थात् ती त्याची उक्ति आळे सारिखी मिथ्या
होती, आणि माझी सत्य आहे, ह्मणून ' बरी ' ह्मणजे खरी
आहे. लोकांतहि बोलण्याची रूढि आहे - ' तूं त्यास बरा
आळसी कैलास ' ह्मणजे त्यास आळसी ह्मटलेंस हें खरें आ-
-हे असी अर्थ. कदाचित् तूं ह्मणशील किं माझ्या आळसानें
तुझ्या सारिखा एकादा कोणी माझ्या रूपे वांचून राहिला ह्मणू-
-न त्याणें माझें महत्व काय न्यून व्हावयाचें? त्यास, या प्र-
-श्नाचें समाधान करित होत्साते कवि दृष्टांतेंकरून सांगतात
जेमनीं असंख्य जन तर्पिले, — जेमनीं - जेवण्याच्या
समारंभांत, असंख्य - पुष्कळ, जन - लोक, तर्पिले -
भोजन देऊन तृप्त केले; अर्थसंदर्भेंकरून वदान्यानें ह्मण-
-जे दान्यानें तृप्त केले; परंतु त्यां मध्ये - क्षुधित एकला
चुकेल, — क्षुधित - उपवासी, एकला - एकादा दुकादा-
एकहि, चुकेल - कदाचित् चुकला (एथे हा कादाचित्क्या-
-र्थद्योतक भविष्यकाळाचा प्रयोग समजावा); तरि वदान्य
त्यास दे, — तथापि, वदान्य - उदार यजमान, त्यास-
त्या चुकलेल्या अतिथीस, दे - अर्थात् भोजन देतो; परि

मनीं

मनीं लाजे,— परंतु मनांत लाजतो; अर्थात् जर तो उदार मनाचा यजमान असला, तर एक जरीं कोणी आपल्या भोजनसमारंभांत क्षुधित राहिला, आणि जरीं त्यास माघा-
 -रून यथेच्छ भोजन दिलें, तरीं तसें केल्यानेंहि आपण अपे-
 -शास पात्र होऊं झणून तो आंतून आपल्या मनांत लाजतो;
 कवि भगवंतास झणतात - मग तुझीं तर मुळींच मज वरं उ-
 -क्तप्रकारचा कांहींच अनुग्रह केला नाहीं, तेव्हां या गोष्टीची
 लज्जा तुझास किती असावी बरें याचा तुझीच विचार करा;
 असा पृथील ध्वन्यर्थ जाणावा.

अगाप्रगतवत्सलाह्मणतित्याजनांपावलां ॥
 ह्मणोनितुमच्याचमींस्मरतसेंसदांपावलां ॥
 करुंवरिकृपाहरुंघसनीनहातापला ॥
 असेंमनिंधराखराभरंवसामलाआपला ॥ ९ ॥

मागील केकेंत जें भगवंताचें आपणा विषयीं औदासिन्य सांगितलें तें अयोग्य, असें आणखी दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— अगा प्रणतवत्सला ह्मणति त्या जनां पा-
 -वलां, ह्मणोनि तुमच्याच पावलां मीं सदां स्मरतसें, वरि
 कृपा करूं, व्यसन हरूं, हा दीन तापला, असें मनि धरा,
 मला आपला भरंवसा खरा.

अगा प्रणतवत्सला ह्मणति त्या जनां पावलां,—
 अगा - अहो, (अगा हें कारुण्यार्थी संबुद्धिदर्शक अव्यय
 होय), मागल्या केकेंत कवीनीं भगवंतास आवळसी लटलें,
 व तुला मोठी लज्जा असावी असाहि आपला भावार्थ दृष्टां-
 -तेकरून प्रकटित केला, येणेकरून आपल्या ठायीं औद्धत्य
 आलें, त्याच्या निवारणार्थ एथें अगा या करुणाशब्दानें
 संबोधन देऊन भगवंताचें शांतवन करूं पाहत होत्साते कवि
 ह्मणतात, - प्रणतवत्सला, - प्रणत - नम्र - कायावाचामनें-
 -करून अत्यंत नत ह्मणजे नम्र जे भक्त, त्यां विषयीं वत्स-
 -ल - कनवाळू, ह्मणति - असें जे कोणी तुला ह्मणतात -
 -अर्थात्

•अर्थात् ' हे भक्तवत्सला ' ह्मणून जे कोणी तुला हाका मा-
 •रितात-ह्मणजे असें ह्मणून जे तुला कायावाचामनें करून शर-
 •ण येतात, त्या जनां पावलां,- अर्थात् त्यांज वर त्वां कृपा
 केलीच केली. 'ह्मणति' हा वर्तमान काळ, आणि ' पावलां '
 हा भूत काळ, यांच्या संबंधानें असा एथें निश्चयरूप अर्थ
 ध्वनित होतो; उदाहरण- ' मी त्यास हा घोडा देतो ह्मणजे
 त्याणें माझे काम केलें,'-अर्थात् केलें असें समज; असा एथे
 निश्चयरूप अर्थ होतो. असे तुझीं भक्तवत्सल आहां-ह्मणो-
 नि तुमच्याच पावलां मीं सदां स्मरतसें,-ह्मणोनि-या
 करितां, तुमच्याच पावलां - तुमच्याच चरणकमलांस, मीं,
 सदां- निरंतर, स्मरतसें- ध्यात आहे; अशी माझी, तुमच्या
 ठायीं एकनिष्ठा भक्ति जाणून मज वर बरि कृपा करूं-
 •अर्थात् कैवल्यदाना पर्यंत, कृपा करूं- अनुग्रह करूं; आण-
 •खीं व्यसन ह्मणूं,-व्यसन-दुःख- त्रिविध ताप, ह्मणूं-दूर
 करूं; आतां हा दीन तापला,- हा- कवि आपणा कडे
 लावून ह्मणतात - हा जो मीं, दीन - त्या तापत्रयाचें सहन
 करण्यास

१ भगवच्चरणारविंदास शरण गेल्यानें तापत्रयोपशसन हेंच नैसर्गिक
 फल प्राप्त होतें, तसें केल्या शिवाय होत नाहीं, ह्मणून भागवतांत अशीच
 प्रार्थना आहे;—

नमामतेदेवपदारविंदंपपन्नतापोपशमातपत्रं ॥

यन्मूलकेतायतयोऽजसोरुसंसारदुःखंबहिरुत्क्षिपंति ॥३८॥

धातर्यदस्मिन् भवईशजीवास्तापत्रयेणोपहतानशर्म ॥

आत्मलुभंते भगवंस्तवांग्निच्छायांसविद्यामतआश्रयेम ॥३९॥

करण्यास असमर्थ, ल्हाणून तापला-त्रिविध तापानें पोळला;
 असें मनि धरा,-असें, आपल्या-मनि धरा-मनांत आणा;
 कारण मला आपला भरंवसा खरा,—अर्थात् आपल्या
 शिवाय इतर कोणाचाहि मला खरा भरंवसा नाही - इतर
 कोणीहि माझे त्रिविध दुःख निवारण करण्यास समर्थ ना-
 - हीं, ल्हाणून माझा त्यांज वर खरा भरंवसा नाही. याच
 ल्हाणण्याचें समर्थन कवि पुढल्या केकेत करितात.

१ • एथे कवीनीं भगवच्चरणारविदीं जशी आपली श्रद्धा दर्शविली आहे,
 तशीच भागवतांत श्रद्धावान् पुरुषांची श्रद्धा सरस अर्थानें वर्णिली आहे;—

० स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंबरणं

० तवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधूर्तोऽशकृतम् ।

इतिनृगतिंविच्यकवयोनिगमावपनं

भवतउपासतेऽघ्निमभवंभुविविश्वसिताः ॥

स्कं० १०, अ० ८७, श्लो० २०.

मलानिरखितांभवच्चरणकन्यकाआपगा ॥ (३)
 ह्मणेअगइऐकिलेंहिनकधींअसेंपापगा ॥
 करश्रवणिंठेवितीनुघडिनेत्रघेभीतिला ॥
 नघालिनभिडेसमींजरिंहिकार्यलोभीतिला ॥१०॥

या केकेत कवि स्वपातित्याचें मान दर्शवित होत्साते, मला तुझाच भरंवसा खरा आहे ह्मणून मागल्या केकेत जें सांगितलें, त्याचेंच आणखी प्रकारांतरानें समर्थन करितात.

पदान्वय— भवच्चरणकन्यका आपगा मला निरखितां अगइ असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा ह्मणे, श्रवणिं कर ठेविती, नेत्र नुघडी, भीतिला घे, जरीं हि मीं कार्यलोभी, तिला भिडेस म घालिन.

मला तुझ्या शिवाय खरा भरंवसा दुसऱ्या कोणाच्या नाहीं, याचें कारण मीं फारच पापी आहे, आणि तूं फारच दयालु आहेस, ह्मणून मागल्या केकेत कवीनीं दर्शविलें, त्याच आपल्या अभिप्रायाचें समर्थन करित होत्साते आपण किती पापी आहों हें प्रथमतः कवि सांगतात. — भवच्चरणकन्यका आपगा मला निरखितां अगइ असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा ह्मणे,—भवच्चरणकन्यका,— आपल्या चरणापासून उत्पन्न झाली,—कन्यका-लहान कन्या, जी

जी / आपगा-नदी^१ - अर्थात् भागीरथी;^२ ही भागीरथी विष्णुपदापासून उत्पन्न झाली अशी कथा प्रसिद्ध आहेच; आणि ती सर्वास पावन करणारी आहे हेंहि सर्व जाणतात; ती कवि लक्षणतात मला निरखितां-मला न्याहाळून पाहतां, अगड असें पाप कधीं हि न ऐकिलें गा लक्षणें,-अगड असें पाप म्यां कधींहि ऐकिलें नाहीं असें लक्षण्ये; अगड हें खेद किंवा आश्चर्य यांचें द्योतक केवलप्रयोगि अव्यय होय; याचा प्रयोग बहुधा स्त्रिया व मुलें यांच्या भाषणांत होत असतो; भय वाटलें असतां, अथवा कांहीं चमत्कार पाहिला असतां, निरंतर आईच्या सन्निध राहणारीं मुलें, त्या भयाच्या निवारणार्थ, अथवा तो चमत्कार दाखविण्या करितां, आपल्या आईसच प्रथम- 'अगे आई' लक्षणून हाका मारितात; त्याच संबोधनाचें अगड हें संक्षिप्त रूप होय; येणेंकरून भागीरथीची सभयता ध्वनित होत्ये; मला निरखितां-लक्षणजे मला न्याहाळून पाहतांच, माझ्या स्वरूपा वरून तिणें तत्काळ ओळखलें किं मीं अत्यंत पापी आहें असा एथे निरखणें या धातूच्या प्रयोगा वरून ध्वन्यर्थ होतो; असें पाप-लक्षणजे माझ्या सारखें पाप,-कवि लक्षणतात, मत्कृत पाप, कधीं हि तिणें न ऐकलें गा,- इतके लक्षावधि पापी मज जवळ आले

१ तरंगिणीशैवलिनीतटिनीन्ददिनीधुनी
स्रोतस्वतीद्वीपवतीस्रवंतीनिम्नगाऽपगा.

अमर-

२ गंगाविष्णुपदीजन्हूतनयासुरनिम्नगा.

अमर.

आले असतील, परंतु असें पाप म्यां कधींहि ऐकलें नाहीं गा, मग मज सारिखे पापी पाहिले कोठून, असा एथील ध्वन्यर्थ; स्मरणे-असें ती ह्मणत्ये; एथें गा हें आश्चर्यद्योतक अव्यय जाणावें; तिच्या आश्चर्याचीं व भयाचीं आणखी चिन्हें कवि प्रस्फुट करितात-कर श्रवाणि ठेविती, -कर-हात, श्रवाणि-काना वर, (ही अधिकरणी सप्तमी), ठेविती-ठेवित्ये; अथवा, ठेविती एथे ठेवी-ठेवित्ये, आणि ती, असे दोन निराळे शब्द काढावे हें मला अधिक प्रशस्त दिसतें, कारण, पुढें नुघडि, घे, हीं अशींच ग्रंथभाषेंतील सततवर्तमानकालार्थी क्रियापदे येजिलीं आहेत; तिच्या काना वर हात ठेवण्यानें कवीनीं आपला पापातिशय दर्शवून तिज पासून आपलें अनुद्धारार्हत्वहि दर्शविलें; लोकांतहि, त्यांत विशेषेंकरून स्त्रियांत, काहीं आश्चर्य अथवा एकाद्या गोष्टीची अश्राव्यता, अथवा अनंगीकार, दाखवायाचा असतां काना वर हात ठेवण्याची चाल प्रसिद्ध आहे; आणखी - नेत्र नुघडि,— नेत्र-डोळे, नुघडि - उघडित नाहीं;+ अर्थात् मला पाहतांच तिणें जे आपले डोळे मिटले ते तिणें उघडिले नाहींत; येणेंकरून कवीनीं पापमालिन्यानें आपल्या स्वरूपाचें त्रासदायकत्व दर्शवून तेणेंकरून तिच्या सभयतेस आणखी हेतु दर्शविला;

आणखी

* कोठे ठेवित्ये, ठेविते, असाहि पाठ आढळतो.

+ नुघडि. एथें ' उघडणें ' या स्वरारंभक धातुच्या योगानें ' न ' या शब्दांतील अस परसवर्ण आदेश झाला आहे. नसणें, नावरणें, नाथणें, नातळणें, नातुडणें, नुरणें, नुगवणें इ०, अशा प्रकारच्या धातूंचीं आणखी उदाहरणें.

आणखी या प्रमाणें चिन्हें दाखवून ती - भीतिला घे,-
 भीतिला - भयाला, घे- घेत्ये, - अर्थात् भयाभित होत्ये;
 एथे 'भीतिला' ही कर्मणि द्वितीया; अशी गोष्ट आहे ल्हाणून
 कवि ल्हाणतात - जरीं हि मीं कार्यलोभी, - यद्यपि मीं,
 कार्यलोभी, - कार्य- अर्थात् आपल्यास पावन करवून घे-
 ण्याचें काम, त्या विषयीं - लोभी- लोभाविष्ट, आहे; एथें
 'आहे' या क्रियेचा अध्याहार जाणावा. तथापि-तिला भि-
 -डेस न घालिन, -तिला-भागीरथीला-अर्थात् अशाभित्रीला,
 भिडेस न घालिन - भिडेस घालणार नाहीं; यद्यपि का-
 -र्यलोभी जन स्वकार्यसाधना करितां पात्रापात्रविवेचन
 करण्याचें धोरण ठेवित नाहीत, ते जो सांपडेल त्यास भीड
 घालितात, तथापि कवि ल्हाणतात, मी तसें करणार नाहीं;
 कारण जी मला पाहून भित्ये, व माझा त्रास करित्ये, आणि
 त्यांत 'कन्यका-ल्हाणजे पोरगी' या शब्देंकरून तिच्या साम-
 -र्थाचें न्यूनत्वहि कवीनें दर्शविलें, अशा भागीरथीपासून मा-
 झा उद्धार कदापि होणार नाहीं, ल्हाणून तुझाच भरंवसा मला
 खरा आहे असें जें पूर्वीं मीं बोललों, तेंच खरें; असा एथील
 कवि तद्गतार्थ जाणावा. एथे स्वभावोक्ति अलंकार जाणावा.

सदैवनमितांजरींपदललाटकेलेकिणें ॥ (१४)
 नसेइतरतारितामजभवत्पदाब्जाविणें ॥
 नतांकरुनिमुक्तहीह्लणसिमींबुडालोरिणें ॥
 अशातुजनजोभजेमनुजधिकृतथाचेंजिणें ॥ ११ ॥

भगवंता शिवाय दुसरा मला कोणी वाता नाहीं हें या केकेत सांगून, तो केवढा दयालु आहे हेहि कवि एथें वर्णित. तात.

पदान्वय— सदैव नमितां जरीं किणें ललाट पद केले, [तरीं] भवत्पदाब्जा विणें इतर तारिता मज नसे, नतां मुक्त करुनि ही मीं रिणें बुडालों ह्लणसि, अशा तुज जो मनुज न भजे, तथाचें जिणें धिक्.

कदाचित् तूं ह्लणशील किं भागीरथी शिवाय इतर देव, मानव, पुष्कळ तारणारे आहेत, त्यांस कां शरण जात नाहीस ? तर त्यांज विषयीं ऐक - सदैव नमितां जरीं किणें ललाट पद केले, —सदैव-निरंतर, नमितां-साष्टांग दंडवत घालितां-अर्थात् त्यांच्या पायां वर मीं आपलें मस्तक घांसतां, किणें, - किण-क्षत- चिन्ह- वण- घटा^१ - त्याणें (ही कर्तारि तृतीया), ललाट- कपाळ- अर्थात् माझे कपाळ, पद केले

१ कोट्टारघट्टहट्टाश्रपिंडगोंडपिचंडवत् ।
 गडुःकरंडोलगुडोवरंडश्रकिणोघुणः ॥

केलें - ह्यणजे स्थान केलें - त्यांस नमस्कार करितां करितां घट्ट्यानें जरीं माझें कपाळ आपलें राहायाचें ठिकाण केलें - अर्थात् त्याच्या पायां वर मीं आपलें कपाळ घांसतां घांसतां जरीं त्या कपाळा वर घट्टाहि पडला; या अशा क्षतरूपकार्यवर्णनानें एक तर इतर देवांच्या चरणा वर मस्तकारोपात्मक नमनाचें पौनःपुन्यरूप कारण स्पष्ट अनुमित होतें; दुसरें, इतर देवादिकांचें बाहुल्यहि येणेंकरून ध्वनित होतें; कारण, क्षतरूप कार्य एकाच देवाच्या चरणा वर पुनःपुनः मस्तक घांसल्यानें, अथवा, बहुत देवांच्या चरणा वर एक एकदां घांसल्यानेंहि संभवतें; हें दुसरें अनुमान कवीस अधिक विवक्षित असावें असें माझ्या बुद्धीस येतें; तरीं कवि भगवंतास ह्यणतात/ भवत्पदाब्जा विणें इतर तारिता मज नसे, — भवत्पदाब्जा विणें - आपल्या चरणकमला विना, इतर - दुसरा कोणीहि देव किंवा मानव, तारिता - तारणारा - अर्थात् पूर्वोक्त तापत्रयापासून रक्षायामें समर्थ, मज- मला, नसें- नाहीं; तुमच्यां चरणकमला शिवाय दुसरा कोणीं मला रक्षणारा नाहीं. त्यांत आणखी या दोन चरणांत किणविधानेंकरून, आणि भगवच्चरणास अब्जोपमा दिली येणेंकरून, कवीनीं इतरांच्या चरणाचें काठिन्य, आणि भगवच्चरणाचें अत्यंत मृदुत्व, येणें करून ऊह्यमान जी तारतम्येंकरून भगवंताची अत्यंत कोमलवृद्धयता ती इंगित केली, असें एथें समजलें पाहिजे; तीच पुढें ते स्पष्टार्थानें कथन करितात/ नतां मुक्त करुनि ही मीं रिणें बुडालों ह्यणसि, - नतां - तुझ्या चरण

चरणकमलास जे कोणी नम्र होतात- अर्थात् तुला जे कोणी अनन्यभावेकरून शरण जातात त्यांस, मुक्त करून ही- तापत्रयापासून सोडवूनहि- इतकी त्यांज वर उपकृति करून हि, आणखी उलटें - मीं रिणें^१ बुडालों ह्मणसि, - मीं तु- मच्या ऋणांत बुडालों- तुझीं सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग क- रून मला शरण आलां याच तुमच्या महदौदार्येकरून मीं तुमचा अत्यंत ऋणी झालों, असें - ह्मणसि- ह्मणतोस;^२ हा तुझा केवढा थोरपणा, ही तुझी केवढी सदयता; ह्मणून अशा तुज जो मनुज न भजे, - अशा तुज- अशा अत्यंत दयालु तुज भगवंताला, जो मनुज न भजे- जो कोणी म- नुष्य भजत नाही-सर्वस्वेकरून जो तुला शरण जात नाही; त्याचें जिणें धिक्, - त्याचें-त्या दूषितांतःकरण मान- वाचें, जिणें - या सृष्टींत वांचणें, धिक् - धिक्कारयुक्त असो; अर्थात् अशा मनुष्याच्या वांचण्यास धिक्कार अ- सो. एथें भगवद्भक्ती शिवाय वांचणें अत्यंत निंद्य होय असा स्वाभिप्राय कवीनीं दर्शविला आहे.

१ एथें ' रीण ' हा केवळ प्राकृत रूढीचा शब्द योजिला आहे.

मजवरित्याचेंफारआहेरीण येवढ्यानेंउत्तीर्णहोईनमीं

नामदेव.

२ जे कोणी अनन्यभावेकरून मला भजतात, त्यांची सर्व काळजी मी वाहतों ह्मणून भगवान् गीतेंत सांगतात;—

अनन्याश्रितयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ।

तेषानित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं ॥

भ० गी०, अ०९, श्लो० २२.

पटुत्वसकलेंद्रियांमनुजतासुवंशींजनी ॥
द्विजत्वहिदिलेंभलेंबहुअलभ्यजेकींजनी ॥
यशःश्रवणकीर्तनीरुचिदिलीतरींहावरा ॥
ह्मणेअधिकयाचकींअखिलयाचकींहावरा ॥१२॥

कदाचित् तूं ह्मणशील किं म्यां तुला जें द्यावयाचें तें पु-
ष्कळ दिलेंच आहे, आतां आणखी काय मागतोस ? तर
कवि भगवंतास ह्मणतात, ऐक—

पदान्त्रय—सकलेंद्रियां पटुत्व, मनुजता, सुवंशीं जनी,
जें जनीं बहु अलभ्य कीं [तें] भलें द्विजत्व हि दिलें, यशः-
-श्रवणकीर्तनीं रुचि दिली, तरीं हा अखिल याचकीं हावरा,
अधिक वरा द्याच कीं ह्मणे.

सकलेंद्रियां पटुत्व,— सकलेंद्रियां - चक्षुश्रोत्ररस-
नादि पंचज्ञानेंद्रियें आणि पाणिपादादि पंच कर्मेंद्रियें
यांच्या ठायीं, पटुत्व- आपआपले विषय ग्रहण करण्या
विषयीं, व ग्रहणचलनादि व्यापार करण्या विषयीं, त्या त्या
इंद्रियाची दक्षता; मनुजता,— मानवजन्म- इतर पश्वादियो-
-नी पेक्षां श्रेष्ठ जो मनुष्यजन्म तो; त्यांत आणखी / सुवंशीं
जनी,— श्रेष्ठ कुलांत, जनी- जनन-जन्म;^१ ब्राह्मणव्यति-
रिक्त

१ जनुर्जननजन्मानिजनिरुत्पत्तिरुद्भवः

अमर.

जनीसीमंतिनीवध्वोरुत्पत्तौचजनिर्मता

विश्व.

-रिक्त वर्णांतहि श्रेष्ठ कुलीनतेचा संभव आहे ह्मणून एथें सुवंशीं जननाचें विधान केलें आहे; त्यांत आणखी-जे जनीं बहु अलभ्य कीं [ते] भलें द्विजत्व हि दिलें,—जे, जनीं-जनांत - सृष्टींत - कर्मभूमींत, बहु - अ-त्यंत, अलभ्य - प्राप्त होण्यास कठिण, कीं, (हें अवधारणार्थी अव्यय; ' तो जातो कीं,' ' ती मोठी गुणी आहे कीं,' इत्याद्युदाहरणांत कीं हें केवळ अवधारणार्थी अव्यय जसें समजायाचें तसें एथे समजावें) ते- भलें द्विजत्व हि दिलें,— भलें-चांगलें-भक्तिज्ञानवैराग्येंकरून संपन्न, असें - द्विजत्व-ब्राह्मणत्व, हि दिलें; एथे द्विजशब्देंकरून क्षत्रिय वैश्य या वर्णांचाहि संभव होण्याचा प्रसंग आहे, ह्मणून मला वाटते 'भलें' या विशेषणानें कवीनीं त्याचें निराकरण दर्शवून एथें ब्राह्मणवर्णांचें ग्रहण अभिप्रेत आहे असें सुचविलें; अथवा, तशाच अभिप्रायानें दिलें या क्रियापदाचें ते क्रियाविशेषण मानिलें तथापि प्रशस्त; 'द्विजत्वहि दिलें,' परंतु 'भलें' दिलें, ह्मणजे जसें द्यावयाचें तसें दिलें— अर्थात् ब्राह्मणजन्मानें दिलें; नुसता ब्राह्मणवर्णांत जन्म दिला इतकेंच नाही, परंतु तो देऊन आणखी-यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली,— यशःश्रवण-कीर्तनीं

१ भागवतांतहि कपिलानें देवहूतीस असेंच उत्तरोत्तर योन्याधिक्य वर्णून दाखविलें आहे, त्यांत ब्राह्मण श्रेष्ठ ह्मणून सांगितलें आहे; आणखी त्यांतहि जो कोणी समदर्शी मानव त्याचें अत्यंत श्रेष्ठत्व सांगितलें आहे.

जीवाःश्रेष्ठाह्यजीवानांततःप्राणभृतःशुभे ।

ततःसच्चित्ताःप्रवरास्ततश्चंद्रियवृत्तयः ॥ २८ ॥

तत्रापि

-कीर्तनीं,- यशः (यशस् यांतील सूचा विसर्ग पुढील शच्या योगाने तसाच राहिला) - कीर्ति - महिमा - अर्थात् सर्व भूतांच्या

तत्रापिस्पर्शवेदिभ्यःप्रवरारसवेदिनः ।

तेभ्योगंधविदःश्रेष्ठास्ततःशब्दविदोवराः ॥ २९ ॥

रूपभेदविदस्तत्रततश्चोभयतोदतः ।

तेषांबहुपदाःश्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततोद्विपात् ॥ ३० ॥

ततोवर्णाश्चत्वारस्तेषांब्राह्मणउत्तमः ।

ब्राह्मणेष्वपिवेदज्ञोह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ॥ ३१ ॥

अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ताततःश्रेयान्स्वकर्मकृत् ।

मुक्तसंगस्ततोभूयानदोग्धाधर्ममात्मनः ॥ ३२ ॥

तस्मान्मर्यापिताशेषक्रियार्थात्मानिरंतरः ।

मर्यापितात्मनःपुंसोर्मयिसंन्यस्तकर्मणः ।

नपश्यामिपरंभूतमकर्तुःसमदर्शनात् ॥ ३३ ॥

तु० स्कं०, अ० २९.

प्राकृत कवीनींहि जागोजाग इतर देहा पेक्षां या नरदेहाचे महत्त्व वर्णून आपले अक्षय कल्याण करून घेण्यास हीच संधि आहे ह्मणून सांगितले आहे. श्रीधर कवि ह्मणतात.—

सखयारामाविश्रांतितुझियेनामीं ।

ह्मणउनिमजलानेत्वरेंनिजसुखधामीं ॥ धृ ॥

अवचटसुकृतेनरदेहाझालीभेटी ।

पशुसुतजायाधनधामींआवडीमोठी ।

माझींमाझींह्मणुनिम्यांधरिलींपोटी ।

यांच्यासंगेभोगिल्यादुःखकोटी ॥ सख० ॥ १ ॥

रामजोशीहि असंच ह्मणतात—

नरजन्मा

भूतांच्या ठायीं अभिनिविष्ट जो मीं त्या मज भगवंताचे
 गुणानुवाद, त्याचें / श्रवण - ऐकणें, आणि / कीर्तन
 - कथन करणें, यां विषयीं, रुचि - आवड, दिली;
 ती तर अत्यंत दुर्लभ; तरीं हा अखिल याचकीं हाव-
 रा, — तरी-इतकें सारें दिलें असतां हि, हा अखिल याचकीं
 हावरा, हा-कवि आपल्यास दाखवून लक्षणतात-हा-मीं, अ-
 खिल याचकीं-साऱ्या याचकां मध्यें, हावरा-लोभी-अतृप्त
 असा, आहे; लक्षण / अधिक वरा द्याच कीं लक्षणे,—
 अधिक-आणखी, वरा - इष्ट वस्तूतें, द्याच कीं, लक्षणे -
 लक्षणतो; एथें च आणि कीं हीं अव्ययें आग्रहार्थीं जाणावीं.
 अथवा, एथें, ' तरीं हा अधिकयाचकीं हावरा अधिक वरा
 द्याच कीं लक्षणे,' असा पदान्वय करावा; अर्थात् साऱ्या
 मागणारां मध्यें असंतुष्ट, होय; आणखी लटलेहि आहे -
 असंतुष्टा

नरजन्मामधिंनराकरुनिघेनरनारायणगडी ।

तरिचसार्थकमानवकुडी ॥ धृ ॥

बाचौच्यांशीलक्षवेळसंसारपडलागळा ।

चितेचापिकलामळा ॥

दारधनाचालोभटाकुनीझडकरहोवेगळा ।

हाकसाउकलिशिपिळा ॥

धनानिमित्तजनापुढेंतूदाखविशिनानाकळा ।

कितितुलामुलाचालळा ॥

तूपडुनकोयाचेभरीं । (चाल)

तुझ्याहेंखापरफुटतेशिरीं ।

तुलामीगोष्टसांगतोखरी ।

आतांकरतांतडी हीपुन्हानयेबाघडी ॥ नरजन्मामधि ॥ १ ॥

असंतुष्टाद्विजानष्टाः, तेव्हां साऱ्या याचकां मध्ये हा नष्ट याच-
-क होय. खाण्या विषयी जो अतृप्त असतो न्यास हावरा
ह्मणतात, त्याच अर्थाचा एथे अतिदेश जाणावा. यांत इं-
-द्रियपटुत्वापासून रुची पर्यंत उत्तरोत्तर पांच वस्तूंचे उल्कर्षा-
-धिक्य दिसते, ह्मणून एथे सार अलंकार जाणावा.

असें न ह्मणसीलतूं वरद वत्सल श्रीकरा ॥
परंतु मज भासलें ह्मणुनि जोडितो मीकरा ॥
दिलें बहु बरें खरें परि गमे कृपा व्यंगती ॥
अलंकृति मती सती मनि झुरे न जो संगती ॥ १३ ॥

पुनः कवि उलट घेऊन ह्मणतात, - साऱ्या याचकां मध्ये
मी हावरा आहे असें तुझीं ह्मणाल ह्मणून म्यां जें मार्गल्या
केकेत अनुमान केलें होतें तें वस्तुतः योग्य नाहीं; आणि जरीं
तुझीं मला हावरा ह्मटलें तरीं त्या माझ्या हावरेपणास हेतु
आहे; असा स्वाभिमाय दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय - वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ह्मणसील,
परंतु मज भासलें, ह्मणुनि मी करा जोडितो, बहु बरें दिलें ख-
-रें, परि ती कृपा व्यंग गमे, जो संगती न, (तो) अलंकृति म-
-ती सती मनि झुरे.

वरद, वत्सल, श्रीकरा, तूं असें न ह्मणशील, —
 वरद - हे वर देणाऱ्या - जें जें ज्यास इष्ट तें तें त्यास पुरवि-
 णाऱ्या, वत्सल - हे दयार्द्रचित्त - हे दयानिधे, श्रीकरा -
 हे विष्णो - श्री आहे कराच्या ठायीं ह्म० हस्ताच्या ठा-
 यीं ज्याच्या असा तूं (बहुव्रीहि), अथवा, श्री - लक्ष्मी,
 आहे करीं-हातीं- अर्थात् सत्तंत ज्याच्या असा तूं, अथवा,
 श्री- कल्याण, त्यातें करा- करणारा, - अर्थात् स्वभक्तांचें
 ऐहिक आणि कैवल्यदाना पर्यंत आमुष्मिक कल्याण कर-
 णारा, असा तूं, त्याचें संबोधन; हीं तिन्हीं हेतुगर्भ संबोधनें
 जाणावीं; तूं असें न ह्मणशील, - तूं - एतद्गुणविशिष्ट
 तूं असें - साऱ्या याचकां मध्ये मी हावरा आहे असें जें
 म्यां वर मागल्या केकेंत ह्मटलें तें, न ह्मणशील - ह्मणणार
 नाहींस; कारण, तूं वरद आहेस - जो जो ज्याचा मनोरथ
 तो तो त्यास पुरविणारा आहेस, - ' येयथामांप्रपद्येतेतांस्तथै
 वभजाम्यहम्' ह्मणून त्वांच गीतेंत सांगितलें आहे; त्यांत आ-
 णखी, वत्सल आहेस - दयालु आहेस - ह्मणजे आपल्या
 अज्ञापणानें कोणी भलतेंच मागितलें तर तें त्यास नदेतां जें
 त्यास हितकारक तेंच त्यास देतोस, ह्मणून दयालु आहेस;
 इतकें माझे सामर्थ्य कोठलें ह्मणशील तर तूं, श्रीकर आहेस-
 साक्षात् लक्ष्मीचें निवासस्थान तुझे हस्तकमल आहे, -
 अथवा, सर्व कल्याणातें करणारा तूं आहेस; तेव्हां असा
 समर्थ तूं मला हावरा कसें ह्मणशील ? ज्याचे ठायीं देण्याची
 इच्छा अथवा सामर्थ्य न्यून असतें तोच आपले इच्छेहून
 अथवा सामर्थ्याहून अधिक मागणारास हावरा असें ह्मणतो;

तू तर देण्या विषयीं दयालु आणि समर्थ आहेस, तेव्हां अर्था-
-तू तू असें मला ह्मणणार नाहीस; अथवा, एथें वरदवत्स-
-ल — साऱ्या वदान्यां मध्ये वत्सल ह्म० दयालु, असें एक
पद केलें असतां हि प्रशस्त. असें एक पद केल्या वर वरद-
-वत्सला असें जें पाठांतर आढळते तें मला अधिक प्रशस्त
दिसते, कारण, पुढील श्रीकरा या संबोधनार्थी तें मिळते
आहे. परंतु मज भासले, - तू तर असें ह्मणणार नाहीस,
परंतु मला उगीच वाटले - अशी कल्पना उगीच माझ्या
मनांत आली; एथें कवीनें पूर्वी ' मला हावरा ह्मणशील '
ह्मणून जें विधान केलें होतें त्याचा ' असें न ह्मणशील, '
येणेंकरून पुनः निषेध दाखविला आहे, तेव्हां हा आक्षेप
अलंकार जाणावा. ह्मणुनि मीं करा जोडितों, - यास्तव मीं
आपले हात जोडितों - अर्थात् नमस्कारपूर्वक तुझी क्षमा
मागतों; तू इतका समर्थ आणि दयालु असून मज सारख्या
दीनास हावरा ह्मणशील ह्मणून जो मला भास झाला, तो
तुझ्या थोरपणास आणि माझ्या कृतज्ञतेस अयोग्य, ह्मणून मीं
क्षमा मागतों असा एथील कविन्देहतार्थ जाणावा. बहु बरे
दिलें खरे, - आपण जें पूर्वीक्त इंद्रियपटुत्वादि दिलें तें फार
चांगलें यांत संशय नाही; परि ती कृपा व्यंग गमे, - परि-
तथापि, ती कृपा - अशा देण्यानें आपण प्रकट केली जी आ-
-पली कृपा ती, मला व्यंग ह्मणजे न्यून - अर्थात् जशी असा-
-वी तशी नाही, अशी गमे - वाटत्ये; अर्थात् भगवत्पददर्शना
वांचून इतर सर्व अर्थ अशाश्वत ह्मणून निष्फल होत. त्या
कृपेच्या व्यंगतेस दृष्टांत - जो संगती न, - जो कालपर्यंत,
संगती

संगती - आपला प्राणप्रिय जो सहवर्ती पति तो, अथवा त्याची संगती- लक्षणजे समागम, न- नाही;- [एथें संगती हा मूळचा शुद्ध संस्कृत शब्द मानून प्रासार्थ त्यास दीर्घत्व मानिलें असतां हा शेवटला अर्थ समजावा; अथवा, संगती हा प्राकृत शब्द मानिला असतां या उभय अर्थांचा हि स्पष्ट संभव त्यांत होतो] तों कालपर्यंत / अलंकृतिम-
-ती सती मनि झुरे, - अलंकृतिमती^१ - अलंकारयुक्त-
अर्थात् वस्त्रालंकार घालून पतीच्या आगमनाची मार्गप्रतीक्षा करणारी अशी, जरीं- सती - साध्वी - पतिव्रता स्त्री, आहे तरीं ती- मनि झुरे - आपल्या मनांत झुरत्ये- अर्थात् पति-
विरहानें दुःखित असत्ये. या दृष्टांतानें एथें स्वपतिव्यतिरि-
-क्तान्यपुरुषासक्त विरहिणी नायिकेचें^२ दर्शन होऊन तेणें
करून

१ हा संस्कृत व्याकरणांत अलंकृति शब्दास मतुप् प्रत्यय हो-
-ऊन त्यास स्त्रीलिङ्गां ङीष् झाला आहे. श्रीमती, धीमती, बुद्धिमती, की-
-र्तिमती, दैदीप्यमती, इ० आणखी अशा प्रकारचीं उदाहरणें.

२ विरहिणी नायिकेचें वर्णन अमरुशतकांत केले आहे; तें असें—

श्लिष्टःकंठकिमिति नमयामूढयाप्राणनाथ
श्रयुंबन्धस्मिन्वदनविधुतिःकिंकृतंकिन्नदृष्टः ।
नोक्तःकस्मादिति नववधूचेष्टितंचितयंती
पश्चात्तापंवहतितरुणीभ्रेम्णिजातेरसज्ञा ॥

यांत विरहिणीस पश्चात्ताप कसा होतो, आणि ती आपल्या मनांत कशी झुरत्ये, हें दर्शविलें आहे; तसेंच पुढल्या श्लोकांत तिची उत्कंठा दाखवून बुद्धिमता दर्शविली आहे.

करून कवीच्या अभिप्रेत प्रार्थनाविषयास अननुरूप शृंगार-
-वर्णनरूप दोषाचा प्रसंग येत होता, ह्मणून मला वाटते,
मोरोपंताने आपल्या चातुर्याने एथे सती पदाची योजना
करून पतिव्रतेचा परम विहित जो आपल्या पतीच्या
ठायीं अनुराग, त्याच्या वर्णनाने तो प्रसंग उडविला.
या दृष्टांताचे तात्पर्य हेच कीं, जरीं वस्त्रालंकारभूषिता
अशी

वरमसौदिवसोनपुर्नानशा ननुनिशैववरन्नपुनर्द्विवा ।
उभयमेतदुपैत्वथवाक्षयं प्रियजनेननयत्रसमागमः ॥

एथे विरहिणी नायिकेच्या अंतर्गत वासकसज्जा ह्मणून आणखी एक
नायिकेचा भेद आहे, त्याचे वर्णन जाणावे. या वासकसज्जा नायिकेचे लक्षण
साहित्यदर्पणांत केले आहे ते असे;—

कुरुतेमंडनंयस्याःसज्जितेवासवेशमनि ।
सातुवासकसज्जास्याद्विदितप्रियसंगमा ॥

आणि याच्या उदाहरणार्थ राघवानंद नाटकांतला श्लोक लिहिला
आहे:—

विदूरेकेयूरेकुरुकरयुगेरत्नवलयेर् ।
अलंगुर्वीग्रीवाभरणलतिकेयंकिमनया ॥
नवामेकामेकावलिमयिमयित्वंविरचयेर् ।
नपथयंनेपथयंबहुतरमनंगोत्सवविधौ ॥
कृतंवपुषिभूषणंचिकुरधोरणीधूपिता ।
कृताशयनसन्निधौक्रमुकवीटिकासंभृतिः ॥
अकारिहरिणीदृशाभवनमेत्येदेहत्विषा ।
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकांतिभिर्दुर्दिनम् ॥

अशी पतिव्रता स्त्री आहे, तरीं जों पर्यंत तिला पतीचा सहवास नाही, तों पर्यंत ती जशी त्या अलंकारादिकांचें अधिक सुख नमानितां पतिविरहाचेंच दुःख अधिक मानित्ये, तसें कवि भगवंतास ह्मणतात, - जरीं इंद्रियपटुत्वादिकांचा लाभ आपण मला दिला, तरीं आपलें कृपादर्शन जों पर्यंत नाही, तों पर्यंत मला त्यांचां तसा संतोष नाही, असा एथील कविन्दुतार्थ दिसतो. एथे हा दृष्टांत अलंकार जाणावा.

करालपुरतीदयातरिअसोदिलेंपावलें॥
 परंतुहरि एकदात्वरितदाखेवापावलें ॥
 प्रसादकरणेंमनींजरिनसेलहेंआवरा ॥
 जयाबहुतयासद्यामजकशासमीहावरा ॥ १४ ॥

आतां मज वर पुरतीच दया करा ह्मणून प्रार्थित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— पुरती दया कराल तरि दिलें पावलें असो, परंतु हरि एकदा पावलें त्वरित दाखवा, जरीं प्रसाद करणें मनीं नसेल, हें आवरा, जया बहु तयास द्या, मज कशास, मी हावरा.

मागल्या केकेत कवीनीं भगवत्कृपेची व्यंगता मात्र सूच-
 विली, परंतु ती कृपा व्यंग कशी ह्मणून दर्शविलें नव्हतें, तें
 एथें

एथें स्पष्ट दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतातः— पुरती दया कराल तरि दिलें पावलें असो,—पुरती दया कराल-पूर्णपणें जर आपण मज वर दया कराल, तरि-तर, दिलें पावलें असो, - जें इंद्रियपटुत्वादि पूर्वी आपण दिलें ह्मणून म्यां मागल्या केकेंत सांगितलें तें, मला-पावलें असो-पावलें असें असो; अथवा, पुरती दया कराल तरि असो,— एथे उपकार स्वीकृति दाखविण्या करितां 'अ-सो' हें अव्यया सारिखें निराळें पद मानिलें तथापि प्रश-स्त, मग 'दिलें पावलें;' - इंद्रियपटुत्वादि आपण जें दिलें तें मला पावलें, असा पदान्वय करावा. परंतु हरि एकदा पावलें त्वरित दाखवा,— परंतु - ती पूर्ती दया तर फारच मोठी आहे परंतु, सद्यः हरि - हे हरि, एकदा पावलें त्वरित दाखवा,— एकवेळ तरि आपली पाउलें त्वरित दाखवा; अर्थात् एकदा तरी दाखवा परंतु उशीर लावूं नका. अथवा,—एथे 'एकदां' या पदानें केव्हां तरी दाखवा असें कवि ह्मणून गेले, इतक्यांत लागलेंच दुसऱ्या विचारवेगानें आपला धीरपणा सोडून औत्सुक्य दर्शविण्या करितां त्यांणीं 'त्व-रित' या पदाची योजना केली असावी असें मला दिसतें; इतकें असून हि जरि प्रसाद करणें मनीं नसेल,—जरि-जर

१ स कर्माचरणा विषयीं अधीरपणाच असणें योग्य आहे;

गृहीतइवकेशेषुमृत्युनाधर्ममाचरेत्

अशी नीती आहे. तुकोवाहि आपल्या प्रार्थनेंत असाच आपला अधीरपणा दाखवितात;—

धीरनाहींमाझ्यामना नाहींनाहींनारायणा ॥

जर, हा आपले चरण दाखविण्याचा प्रसाद-अनुग्रह, करणें, आपल्या मनीं नसेल-मनांत नसेल; तर मग हे आवरा,— हे— जें आपण दिले तें सारें, आवरा-आटोपून घ्या; आणि जया बहु तथास द्या,— ज्यास हे बहु — पुष्कळ वाटत असेल त्यास द्या; मज कशास, — मला कशास; देतां मी हावरा,— मी हावरा ह्मणजे अतृप्त याचक आहे; हे म्या पूर्वीच सांगितलें आहे, व आपणासहि ठाऊक आहेच. एथें 'आवरा' असें ह्मणण्यानें कवीनीं लेकराचा आपल्या आई पुढें जसा तसा आपला भगवंता पुढें लडिवाळपणा दाखविला. इंद्रियपटुत्व, ब्राह्मणजन्मादि, ज्यास मोठेंसें वाटून याज वरच जो तृप्त असेल तो अज्ञ, अभागी, असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ ज्ञानहीन जीं केवळ ब्राह्मणादि उंचवर्णांच्या ठायीं जन्मादि, तीं सारीं अभिमानजनक, अतएव भगवदनुग्रहास प्रतिबद्धक, ह्मणून तीं मला नकोत असाच आपला भावार्थ कुंतीनें कृष्णास स्वप्रार्थनेंत दर्शविला आहे;—

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदःपुमान् ।
नैवार्हंत्यभिधातुं वैत्वामकिंचनगोचरम् ॥

भाग, स्कं० १, अ० ८, श्लोक० २६

दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो ॥
 सुनिर्मल तुझीं पदें कधि तरीं विलोकीं नहो ॥
 निजप्रिय जनां कडे तरि हि देहवाला जसी ॥
 पडेल समजा विसी तसि करोत कां लाजसी ॥ १५ ॥

मागल्या केकेंत दिलें तें परत घ्या झणून लडिवाळपणानें कवीनीं भगवंतास झटलें, परंतु यांत तसें करण्याचें अनौचित्य दर्शवित होत्साते कवि आणखी प्रार्थना करितात.

पदान्त्रय— दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो, तुझीं सुनिर्मल पदें कधि तरीं विलोकीं नहो, निजप्रिय जनां कडे तरि हि देहवाला दे, जसी समजा विसी पडेल तसि करोत, कां लाजसी ?

दिलें फिरुनि घेतलें अशि अकीर्ति लोकीं नहो,— दिलें फिरुनि घेतलें - जें आपण इंद्रियपटुत्वादि दिलें आहे, तें - फिरुनि घेतलें- परत घेतलें, अशि अकीर्ति लोकीं नहो,- अशी, आपली - अकीर्ति - दुर्लौकिक, या लोकांत, नहो- नहोऊ;- याचकास दान देऊन तें पुनः परत घेणें दात्याच्या अपकीर्तीस कारण होतें झणून असें अनुचित कर्म आपणा कडून होणार नाही; मला जें इष्ट, व आपल्या सद्यशास कारणभूत, असें जें काहीं तेच आपणा कडून घडेल, असा आपला तद्गत अर्थ दर्शवित होत्साते कवि झणतात-तुझीं सुनिर्मल पदें कधि तरीं विलोकीं नहो, तुझे अत्यंत पवित्र चरण मी केव्हां तरीं पाहीन असें, हो-हो-

ऊ. एथें भगवंताच्या निर्मलपदाच्या अवलोकनेच्छे वरून कवीची स्वपापरूपमालिन्याचें निरसनव्हावें अशी इच्छा ध्वनित होत्ये. या दोन चरणांत नहो आणि हो हीं जरीं एकाच धातूचीं रूपें आहेत, तरीं तीं एकांत अकरणरूपीं आणि दुसऱ्यांत करणरूपीं प्रयोजिलीं आहेत ह्मणून, माझ्या मतें एथें अशा अर्थयोजनेनें काव्यरचनेस बाध येत नाहीं; तथापि, दुसऱ्या चरणांतील हो हें औत्कंठ्यार्थीं संबोधन मानलें असतां फार चांगलें. ' कर्धितरीं विलोकीन हो '— अहो मी केव्हां तरीं पाहीन— मी तुमचे चरण केव्हां पाहीन कोणांस कळे, असें एथे भगवच्चरणावलोकना विषयीं कवीचें औत्कंठ्य ध्वनित होतें. अथवा, ' तुझीं सुनिर्मल पदें कर्धितरीं विलोकीन ' यांत दुसऱ्या विलोकन क्रियेनें स्वेच्छेचें अल्पत्व, आणि ' कर्धितरीं ' या पदानें आपला धीर आणि दात्यास अवकाश दिल्याचें, इंगित होतें. असें असतां हि जर तुला माझी इच्छा पूर्ण करायास अवघड वाटत असेल, तर या पेशां हि अल्प मीं मागतों तें तरीं दे असा स्वाभिप्राय दर्शवित होसाते कवि आणखी मार्थितात.— निजप्रिय जना कडे तरि हि हवाला दे,— इतकेंहि न देशील तर / निजप्रिय जनां कडे तरि हि, — निजप्रिय जन— आपले प्रिय जन जे साधु — भगवद्भक्त, त्यांज कडेस तरीं, हवाला दे— माझा हवाला दे— माझी भलावण कर— अर्थात् साधुजनाच्या तरीं मला स्वधीन कर— अथवा त्यांहीं तरीं मज वर कृपा करावी ह्मणून परभारें तूं त्यांस भीड घाल; तूं अत्यंत पापी, आणि ते परम पवित्र, तेव्हां तुझें त्यांचें कसें जमेल असें कदा-

चित् ह्यणशील तर-जसी समजाविसी पडेल तसि करोत,-
 त्यांशीं मजशीं जशी, समजाविसी-समजूत, पडेल तसि करोत-
 तशी तें करूत; कां लाजसी,- तूं तरों कां लाजतोस; इतकें
 अल्प मागितलें असतां, आणि माझ्या उद्धाराचा दुसऱ्या
 वर भार घातला असतां, मग कां लाजतोस.' अर्थात् इतकी
 माझी अल्प व कमी जोखमदारीची प्रार्थना ऐकायास तरों
 आतां लाजूं नको असा एथील भावार्थ जाणावा. मागल्या
 केकेंत 'तुमच्या मनांत मज वर पूर्णपणें प्रसाद करायाचा
 नसला तर पूर्वोक्त इंद्रियपटुत्वादि जें दिलें तें आपलें आटो-
 -पून घ्या ' ह्यणून कवीनीं लडिवाळपणानें सांगितलें, तो के-
 -वळ विध्यभास जाणावा, कारण या केकेंतोल पहिल्या चर-
 णांत- 'दिलेलें परत घेतल्यानें तुमची अकीर्ति न व्हावी,' या
 आशीर्वादात्मक स्वेच्छापदर्शनेंकरून कवीनीं पुनः तो वि-
 -धि लजेस कारण होय ह्यणून निषिद्ध केला आहे; अतएव

हा

१ तुकोबानेंहि लडिवाळपणानें असाच आपला किंचित् रोष दाखविला आहे;—

तरिकांमागेंवायां किर्तीवाढविली

जनांतआपूली ब्रीदावळी ॥ १ ॥

साचकरितांआतां फिरसीमाघारा

ठाईचेदातारा नेणवेची ॥ २ ॥

संतासीश्रीमुख कैसेंदाखवीसी

पुढेंमातल्यासी सांगईन ॥ ३ ॥

घईनडांगोरा तुझीयानावाचा

नव्हेअनाथाचा नाथऐसा ॥ ४ ॥

तुकाह्यणेंआह्मीं राहिलोंमरोनी

तुकांहोसिधणी निमित्ताचा ॥ ५ ॥

हा आशीर्वचनाक्षेप अलंकार होय.^१ तसेंच दुसऱ्या चर-
णांत कवीनीं भगवच्चरणदर्शनाच्या प्राप्तीची इच्छा प्रकट
करून, ती प्राप्ति होत नसल्यास, तिच्यापेक्षां दिसण्यांत उण्या
योग्यतेच्या साधुसमागमाच्या प्राप्तीची इच्छा तिच्या बदल
पुढल्या दोन चरणांत प्रकट केली आहे; असें एथे न्यूनाधि-
क्याच्या परस्पर विनिमयाचें दर्शन होतें, ह्मणून हा परिवृत्ति
अलंकार होय.^२

१ या अलंकाराचें लक्षण सामान्यतः साहित्यदर्पणांत—

अनिष्टस्यतथार्थस्यविख्याभासःपरोमतः ।

असें सांगून पुढील उदाहरण दिलें आहे;—

गच्छुगच्छसिचेत्क्रांतपंथानःसंतुतेशिवाः ।

ममापिजन्मतत्रैवभूयाद्यत्रगतोभवान् ॥

परंतु दंडीनें आपल्या काव्यादर्शांत या अलंकाराचा आशीर्वचना-
क्षेप ह्मणून भेद मानून त्याच्या व्याख्यानांत हेंच बरील उदाहरण दिलें आहे.

२ एथें पुढल्या श्लोकाच्या द्वितीयाद्धांत अधिकाचा न्यूनानें विनिमय
दाखविला आहे, त्या प्रकारचा हा विनिमय जाणावा.

दत्वाकटाक्षमेणाक्षीजग्राहत्ददयंमम ।

मयातुददयंदत्वागृहीतोमदनज्वरः ॥

साहित्यदर्पण.

अहानिपटधृष्टमीप्रभुवरासिकांलाजसी ॥
 ह्येगंमजनसोतसीविकृतिभाविकांलाजसी ॥
 परंतुअपराधहागुरुह्यणोनिशिक्षाकरीं ॥
 असेचिधरिलीनयच्युतदमार्थदीक्षाकरीं ॥ १६ ॥

मागल्या केकेंत कवीनीं भगवंतास ' कां लाजसी ' ह्य-
 णून ह्यटलें. याचकानें दात्यास असें ह्यणणें यांत त्याचें
 मोठें औद्धत्य दिसतें, ह्यणून कवि आपल्या औद्धत्यरूप अ-
 -पराधा विषयीं पुढील सहा केकांत प्रभूचें सांत्वन करित
 होत्साते ह्यणतात.

पदान्वय— अहा मीं निपट धृष्ट, प्रभुवरासि कां ला-
 जसी ह्यणें, भाविकांला जसी तसी तुज विकृति नसो, परंतु
 हा अपराध गुरु, ह्यणोनि शिक्षा करीं, नयच्युतदमार्थ करीं
 दीक्षा धरिली असेचि.

मागल्या केकेंत कां लाजतोस ह्यणून जें कवीनीं भगवं-
 -तास ह्यटलें, तेणेंकरून आपल्या अंगीं उद्धतपणा येतो, अशी
 आशंका मनांत आणून, त्या आपल्या उद्धतपणाचा पश्चात्ताप
 करित होत्साते कवि ह्यणतात - अहा मीं निपट धृष्ट,-
 अहा !- खेदार्थीं अव्यय, मीं, केवढा / निपट - निस्तुक-
 तदंत,^१ धृष्ट- उद्धत- दांडगा,- अहा मी केवढा निस्तुक दां-
 डगा

१ बहुकठोरह्यणोधनुजानकी निपटकांसवपृष्ठसमानकी ।
 रघुपतीतरिहालघुआपण अहहदारुणताततुज्ञापण ॥
 जानकीस्वयंबर, वामन.

डगा आहे; कारण प्रभुवरासि कां लाजसी ह्मणें, - प्रभुव-
 रासि- राजाधिराज महान् समर्थ धनी त्यास, कां लाजसि
 ह्मणें, - कां लाजतोस, असें ह्मणतो; परंतु कवि पुनः आपल्या
 मनांत विचार करून ह्मणतात - भाविकांला जसी तसी
 तुज विकृति नसो, - भाविकांला, - भव - ह्मणजे प्रपंच,
 तत्संबंधी जे ते भाविक त्यांना - अर्थात् प्रापंचिक जनांला,
 जसी- ज्या प्रकारची लज्जारूप, तसी- तशा प्रकारची ल-
 -ज्जारूप, विकृति- मनोविकार, नसो- नसावा; अर्थात् ल-
 ज्जारूप जो मनास विकार व्हावयाचा, तो इतर प्रापंचिक
 जे जन त्यांसच व्हावयाचा, तूं निर्विकार, तुझ्या ठायीं अशा
 विकाराच्या उद्भवाचा संभवच होत नाही ह्मणून तो विकार
 नसावाच असा अर्थ; परंतु हा अपराध गुरु, - परंतु-
 जरीं

यांत वामनानेंहि निपट ह्मणजे निस्तुक, केवळ, अशा अर्थीच या
 शब्दाची योजना केली आहे.

रामजोशानेंहि अशाच अर्थी या शब्दाचा प्रयोग केला आहे;—

निपटबावळ्याविषयाच्या मार्गें लागशीकसा ।

कां होशी बाधडपिसा. ॥

१ लज्जादि मनोविकारांस मूळ जें सत्त्वरजादि त्र्यैगुण्य, त्याच्याहि
 पलिकडेस भगवद्व्यक्ति ह्मणून सांगितलें आहे;—

येचैवसात्विकाभावा राजसास्तामसाश्रये ।

मत्तएवेतितान् विद्धि नत्त्वहंतेषु ते मयि ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावै रेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

जरीं तुज निर्विकाराच्या ठायीं तसा लज्जारूप विकार संभव-
 त, नाहीं, तरीं, म्यां त्याचा आरोप तुज वर केला ह्मणून हा,
 माझा अपराध, गुरु- थोर-भारी; ह्मणोनि शिक्षा करीं,-
 ह्मणून, तूं पाहिजे असल्यास मला - शासन, कर; कारण-
 नयच्युतदमार्थ करीं दीक्षा धरिली असेचि,— नय-
 च्युतदमार्थ, - नय- न्याय, त्या पासून च्युत- भ्रष्ट, झाले
 जे- अर्थात् अन्यायी, त्यांच्या - दमार्थ- दंडा कारणे, क-
 रीं - आपल्या हातीं, दीक्षा - अधिकार चिन्ह चक्रगदादि,
 धरिलें असेचि- धरलें आहेच; अर्थात् अपराध्यांस दंड करणे
 हा आपला नियम आहेच; व त्या करितां चक्रगदादि आ-
 -युधेहि आपण धारण केलींच आहेत; तेव्हां आपल्यास
 योग्य दिसल्यास या माझ्या औन्नत्यरूप अपराधा करितां
 मला आपण दंड करावा.

१ इंद्रस्तुतींत ह्मटलें आहे,—

कुतोनुतद्धेतवईशतक्कृता लोभादयोयेऽबुधालिगभावाः ।
 तथाप्रिदंडंभगवान्बिभर्ति धर्मस्यगुप्तैलखनिग्रहाय ॥५॥

भाग०, द० स्कं० पू०, अ० २७.

सदैव अपराधहरचितसं असे कोटिगा ॥
 स्वयं हि कथितो नसे तिळहिलाजमी कोटिगा ॥
 अजांडशतकोटिजा उदरिं सर्वदां नां दवा ॥
 नत्यांत अवकाशयां स्थळ दिलें तदां कां दवा ॥१७॥

मागील केके वरून स्वापराधा विषयीं भगवंताचें सांत्वन चालू;—

पदान्वय—गा, असे हे अपराध कोटि सदैव रचितसं, स्वयं हि कथितो, तिळहि लाज नसे, मी कोटिगा, जा उदरिं अजांडशतकोटि सर्वदां नां दवा, न्यांत यां अवकाश न, तदां दवा कां स्थळ दिलें ?

हा तुझ्या ठायीं लज्जारोपात्मक एकच अपराध म्यां केला असें नाही, तर गा, - अगा-विशालोदरा भगवंता ! असे हे अपराध कोटि सदैव रचितसं,— असे हे अपराध - या प्रकारचे हे अन्याय, मी कोटि सदैव रचितसं, - कोटि - कोठ्यावधि - कोटिशः, निरंतर, रचितसं - रचित आहे; इतकेंच नाही परंतु स्वयं हि कथितो,— स्वतां हि, आपल्या मुखानें - सांगतो; आणि असें करण्यांत मला - तिळहि लाज नसे,— तिळ हि-तिळभरहि- य-त्किंचित् हि, लाज नसे,— लज्जा वाढत नाही; तेव्हां अर्थात्—

मी

मी कोटिगा,— मी, कोटिगा - कोटगा' - कोडगा - निर्ल-
-ज्ज; आहें; आपण अन्याय करून त्याचें आपणच स्वमु-
-खानें वर्णन करणें हें कोडगेपणाचें लक्षण होय. एथें कवी-
-नीं भगवंताच्या ठायीं जो लज्जारोप केला होता, ती भ्रांति,
तो संपूर्णत्वेकरून आपल्या वर आणिल्यानें निवारण
केली,

१ कोटिगा हा शब्द मूळचा ' कोडगा ' या शब्दा वरून भाषा-
-रूढी प्रमाणें वर्णव्यत्ययानें कवीनें साधला आहे असें दिसते:— डच्या
स्थानीं टचा समयविशेषीं अपभ्रंशेंकरून वर्णव्यत्यय होत असतो; या
नियमा वरून ' कोडगा ' या वरून ' कोटगा ' शब्द साधला आहे; जसें—
सोडगा, सोट्टीगा; घोडगा, घोटक; झोडगें झोट; रोडगा, रोटगा; फोड-
-णें फुटणें; त्तोडणें, तुटणें; इत्यादि शब्दां मध्येहि हाच नियम सांपडतो.
' कोटिगा ' यांत जो इकार दिसतो तो शुद्ध प्रासा करितां कवीनीं घेतला
आहे. व असा इकारागम करण्याची या भाषेत अनुकूलताहि पुष्कळ
आहे; मारला, मारिला; खाणला, खाणिला; तोडला तोडिला; सोडला
सोडिला; असा क्रियापदांच्या रूपांत तर इकारागमाचा नियम आहेच;
परंतु ग्रंथभाषेत जेथें जेथें कवीस इष्ट दिसते, तेथें तेथें बहुधा सर्व जाती-
-च्या शब्दांस असा आगम करण्याचा त्यांचा स्वेच्छाचार पुष्कळ आढळतो.

नव्हेमीपंचप्राण ॥ जेमजदृश्यमान ॥

विषयपंचकर्तेअन्य ॥ मजचिपासाव ॥

तूंआपणयातेजाणतचिनेणसी॥हेंचिमूळअज्ञानासी॥

नाथिलेंअज्ञानवाहतोसी ॥ निजमस्तकीं ॥

क्षणोनिमुषुमिनातुज ॥ तियेतेजाणणेवेगळेंबुज ॥

अवस्थान्नयबुद्धीसीसहज ॥ तूंतयावेगळाची ॥

विवेकसिंधु.

घणाचियेघायीं पोटिशीरेहीरा ॥

सांडोनेणेधीरा आपूलिया ॥

यांत

केंली, ह्रणून एथे हा भ्रांतापन्हृति अलंकार दिसतो.^१ ह्रणून या आपल्या अपराधाची क्षमा भाकित असतां कवि पुढें ह्रणतात—जा उदरीं अजांडशतकोटि सर्वदा नांद्वा,
ज्या, आपल्या / उदरीं- उदरांत-पोटांत, अजांडशतकोटि,-
अजांड,- अज-ब्रह्मा, त्याचें जें / अंड- अंडें,- तें ब्रह्मांड,
त्याच्या / शतकोटि- शंभर कोटि- अर्बुदप्रमाण- अर्थात् अ-
संख्य, निरंतर, नांदविता-बाळगिता;^२ त्यांत यां अवकाश
न

यांत-मजचि, जाणतचि, हेंचि, वाहतोसी, ह्रणोनि,
आपुलिया, या शब्दांत असा हा यथेच्छ इकारागम स्पष्ट दिसतो.

१ कवीनें १५व्या केकेंत शेवटीं ' कां लाजसी ' ह्रणून ह्रटलें होतें तेंणेंकरून भगवंताच्या ठायीं जें सलज्जतारोपण केलें, ती पुढील दुसऱ्या उदाहरणांतील भ्रांतिविषयमहिषत्वा प्रमाणें निश्चयरूपा भ्रांति जाणावी; पहिल्या उदाहरणांतील ज्वरा प्रमाणें ही भ्रांति नव्हे असें मला वाटतें; तें सलज्जतारोपण एथे 'नसे तिळहि लाज मी कोटिगा'असें ह्रणून कवीनें आपणा वरच केल्यानें त्या भ्रांतीचें वारणाहि स्पष्ट दिसतें.

भ्रांतापन्हृतिरन्यस्यशंकायांभ्रांतिवारणे ।
तापं करोतिसोत्कंपंज्वरः किंनसखिस्मरः ॥

कुवलयानंद.

नागरिकसमधिकोन्नति- रिहमहिषःकोयमुभयतःपुच्छः ।
नहिनहिकरिकलभोऽयं शुंडादंडोयमस्तिनतुपुच्छं ॥

२ अनंत ब्रह्मांडें भगवंताच्या पोटांत साठविलीं असतात, अशा महत्त्वानें त्याचें वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं केलें असतें; भागवतांत ह्रटलें आहे—

योऽविद्ययाऽनुपहतोऽपिदशार्धवृत्त्या ।
निद्रामुवाहजठरीकृतलोकयात्राः ।

अंतर्जले

न,—त्यांत-त्या पोटांत, यां-या मळकत अपराधांस, अवकाश
 -समावेश - जांगा, न - नाही काय ? एथे कांक्वर्थमिश्रित
 आश्चर्यघोतन जाणावें; अर्थात् ज्या तुमच्या पोटांत असंख्य
 ब्रह्मांडे राहतात, त्यांत यःकश्चित् जो मी त्या माझ्या अपरा-
 धांचा समावेश होत नाही हें मोठें आश्चर्य होय; आणखी
 आश्चर्याचें कारण तदां दवा कां स्थळ दिलें ? तदां-त्या
 कार्ळी - अर्थात् बाळपणीं ब्रजवासी असतां तुह्मीं दावाग्नि
 गिळिला त्या कार्ळी, दवा - दव जो दावाग्नि - वणवा
 त्यास, कां स्थळ दिलें ? कशी जागा दिली ?- अर्थात् आ-
 आपल्या पोटांत. तात्पर्य जो गिळ्याचा पदार्थ नव्हे असा
 दावाग्नि त्यासहि आपल्या पोटांत सांठविलें, आणि माझ्या
 अपराधांचा मात्र त्यांत समावेश होत नाही, हें आणखी मोठें
 आश्चर्य होय. हा विषम अलंकार होय. अपराध पोटांत घालणें,
 ह्मणजे त्यांची क्षमा करणें, असा लाक्षणिक अर्थ प्रसिद्ध आहे.

अंतर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलां ।

भीमोर्मिमालिनिजनस्यसुखंविबृण्वन् ॥ २० ॥

यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य ।

लोकत्रयोपकरणोयदनुग्रहेण ।

तस्मै नमस्तउदरस्थभवाययोग- ।

निद्राऽवसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

स्कं० ३, अ० ९.

तुकारामानें या पेशांहि अतिशयार्थानें ह्मटलें आहे—

अनंतब्रह्मांडे एकेरोमींऐसीं धेंडे ॥

तोहागवळीयाचेघरीं उमराचढतांटेकाधरी ॥

१ दवदावौवनारण्यवन्ही—

अमर.

तुझ्यांजिरविले बहुप्रणतमंतुपोटेंपण ॥

त्यजीमदपराधहेंमजकडेचिखोटेंपण ॥

दवाग्नियजठरींअतिक्षुधितत्यासहेंअन्नद्या ॥

वितृष्णकरितिश्रितांतुमचियादयासन्नद्या ॥ १८ ॥

आपल्या अपराधांचा समावेश भगवंतांच्या महदुदरांत होत नाहीं लक्षण कवीनीं जें मागल्या केकेंत आश्चर्यप्रदर्शन केले, त्याचें एथें समाधान करित असतां कवि लक्षणतात.

पदान्वय— तुझ्या पोटे बहुप्रणतमंतु जिरविले, पण मदपराध त्यजी हें खोटेंपण मज कडेचि, जठरीं अति क्षुधित दवाग्नि त्यास हें अन्न द्या, तुमचिया दयासन्नद्या श्रितां वितृष्ण करिति.

आश्चर्य लक्षावें तर - तुझ्या पोटे बहुप्रणतमंतु जिरविले, -तुझ्या, पोटे- पोटांन, बहुप्रणतमंतु, -बहु- पुष्क-
-ळ- असंख्य, जे/प्रणत-अत्यंत नम्र, त्यांचे/ मंतु-अपराध,^१
अथवा, प्रणतांचे जे मंतु ते प्रणतमंतु, बहु असे जे प्रण-
-तमंतु ते बहुप्रणतमंतु, असा कर्मधारय करावा, अर्थात् सर्व मनोभावेकरून जे कोणी तुला शरण आले त्या बहुतांचे अपराध, अथवा त्यांचे बहुत अपराध, जिरविले- पचविले-
आंत दडविले - अर्थात् त्यांची क्षमा केली; पण मदपराध त्यजी हें खोटेंपण मज कडेचि, —पण-परंतु, मदपराध-
माझे अपराध, तें तुझे पोटे/त्यजी-टाकितें- आंत घेत नाहीं,
हं,

हैं, खोटेंपण मज कडेचि, -हैं खोटेंपण-हा दोष, मज कडे-
 -चि, - माझ्या कडेच; अर्थात् असंख्य शरणागताचे अप-
 -राध तुझ्या पोटांनै जिरविले, आणि माझे अपराध तेंच
 पोटा टाकितें, तस्मात् हा माझाच दोष; जसे निर्दोष अन्न
 असतां पोटा त्यास आंत साठवून पचवितें, परंतु तेंच अन्न
 पामलेलें अथवा कट्टादिपदार्थमिश्रित अशा प्रकारचें सदो-
 ष असल्यास त्यास शिसाळून तें आंत सुद्धां घेत नाहीं, अथ-
 -वा कदाचित् आंत गेलेंच तर वमन करून त्यास बाहेर टा-
 कितें, तस्मात् त्या अन्नाचा दोष, पोटा कडेस तो दोष नाहीं;
 अर्थात् माझे अपराधच असे विलक्षण भयंकर आहेत कीं
 तुझ्या क्षमैस ते पात्रच होऊं शकत नाहींत. एथे कवीनें आ-
 -पल्या अपराधाचा कुत्सितपणा ध्वनित केला. तर मग
 अशा तुझ्या अक्षमार्ह अपराधांस म्यां काय करावें असें
 आतां तूं ह्मणशील, तर मला एक युक्ति सुचली आहे, तसें
 त्वां करावें, ती अशी कीं - जठरीं अतिक्षुधित दवाग्नि
 त्यास हें अन्न द्या, - आपल्या जठरीं- जठरांत, अतिक्षु-
 धित-फार भुकेला- पुष्कळ दिवसांपासून त्यास कांहीं भक्षा-
 -यास मिळालें नाहीं ह्मणून फार भुकेला - अर्थात् जो मदीस
 व्हावयास पाहत आहे, असा जो दवाग्नि-दावाग्नि-गोकुळां-
 -त तुझीं गिळिला होता तो वणवा, त्यास हें अन्न द्या, -त्या
 भुकेल्या दावाग्नीस, हें, मदपराधरूप जें अन्न-भक्ष्य-भोजन,
 तें द्या; अर्थात् आतां त्या अग्नीनें हे माझे अपराध जाळून
 भस्म करा; कदाचित् आपण ह्मणाल किं अन्न पचविण्याचें
 अथवा दग्ध करण्याचें काम अग्नीचें, ह्मणून त्वां अग्नीस शरण
 जाऊन

जाऊन त्यास ही प्रार्थना करावी, त्यास, अग्नी मध्ये जी पाचकत्वादि शक्ति आहे ती आपणा कडूनच आहे,^१ अथवा विश्वरूपेकरून ती शक्तिहि आपल्यापासून भिन्न झणतां येत नाही,^२ झणून हे माझे दृष्ट कार्य आपणच केले पाहिजे; आपण परम दयालु अहां झणून प्रार्थनापूर्वक ही मी आपणासच तोड सांगतो; ते भगवंताचे दयालुत्व रूपक अलंकाराने प्रकट करित होवतात कवि झणतात— तुमचिद्या दयासन्नया श्रितां वितृष्ण करिति,— तुमच्या दयारूप पवित्र नद्या (कर्मधारय), श्रितां- आश्रितां - अर्थात् ज्यांनी तुमचा आश्रय केला त्यांस, वितृष्ण करिति, - वितृष्ण - तृष्णारहित - कामनारहित - अर्थात् तृप्त - शांत - संतुष्ट, करितात. तात्पर्य, जे तुम्हास मनोभावे शरण येतात, त्यांचे सर्व मनोरथ तुम्हीं परिपूर्ण करून त्यांस संतुष्ट करितां, असे तुम्हीं दयालु अहां, झणून प्रथम माझे अपराध जाळून नाहीसे करावे ही कवि झणतात माझी एथे आपणास प्रार्थना आहे; असा एथील भावार्थ जाणावा.

१ भयादग्निस्तपति.

श्रुति

२ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणायामसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥

भ० गी०, अ० १५, श्लो० १४

नहोयकवणाहितेतुमचियाचिलीलालसें ॥
 पदेचरितदाविजेत्रिजगदब्जकीलालसें ॥
 मदुद्धरणमात्रकांजडतुह्लांदिसेवारिती ॥
 स्वकव्यसनमर्त्यहीनकरितीचसेवारिती ॥ १९ ॥

मागल्या केकेत माझ्या अपराधांची क्षमा करावयास
 आपण दयावंत अहां झणून कवीनीं दर्शविलें, आतां ती क्षमा
 करणें हें काहीं आपल्या सारख्या समर्थास अवघड कार्य
 आहे असेंहि नाहीं, अशी विवक्षा मनांत आणून कवि झणतात.

पदाध्वय — कवणा हि न होय ते चरित तुमचियाचि
 लीलालसें पदे त्रिजगदब्जकीलालसें दाविजे, मदुद्धरण मात्र
 कां तुह्लां जड दिसे, मर्त्य ही स्वकव्यसन वारिती, सेवा रिती
 न करितीचः

कवणा हि न होय ते चरित तुमचियाचि लीला-
 लसें पदे त्रिजगदब्जकीलालसें दाविजे, - कवणा
 हि न होय, - कोणाला हि जें होत नाहीं, अथवा, क झणजे
 ब्रह्मा, ^१व झणजे वरुण, ^२आणि ण झणजे बिंदुदेवरूप शि-

व,

१ कोब्रह्मणिसमीरात्मयमदक्षेषुभास्करे

एकाक्षरीकोश.

कोब्रह्मणिसमीरात्मनि

मेदिनी.

२ वप्रचेतसिजानीयादिवारुयेपितदव्ययं
 वःसांत्वनेचवातेचवरुणेचनिगद्यते.

एकाक्षरीकोश.

-व, ^१ - अर्थात् ब्रह्मा वरुण आणि शिव, यांच्यानेंहि जें हो-
 -त नाही, तें चरित - तें कार्य - तो अद्भुत चमत्कार,
 तुमचियाचि - तुमच्याच, लीलालसें - लीलेकरून जें,
 अलस- स्तब्ध, अथवा, लीला ह्य० क्रिया ^२ - चलनरूप,
 तत्पूर्वक, - चलनरूप क्रिया करून मग स्तब्ध राहिलें,
 अशा (एथें लीलालसें हें पुढील पद शब्दाचें विशेषण
 असून एथें हेत्वर्थतृतीयातत्पुरुष समास जाणावा, व हें
 सारें तृतीयान्त पद जाणावें) पदे - पदानें - चरणानें-
 अर्थात् वामन अवतारीं आपल्या अडीच पदानें सर्व
 त्रिभुवन व्यापून पुढें अर्ध पाऊल ठेवण्यास आधार
 नाही ह्मणून तसेंच स्तब्ध राहिलें अशा पदानें,
 त्रिजगदब्जकीलालसें - त्रिजगदब्ज, - त्रिजगत् - त्रि-
 -भुवन - स्वर्ग पृथ्वि पाताल, हेच कोणी - अब्ज- कमल,
 त्यास- कीलालसें, - कीलाल- उदक ^३, त्या सारिखें, (एथें
 हें सर्व पद अथवा वाक्यांश क्रियाविशेषण होय) अर्थात्
 कमलाला सर्वत्र जसें उदकानें, तसें या त्रिभुवनरूप कमलाला
 या तुझ्या प्रथम चालून स्तब्ध राहिलेल्या पदानें, व्यापिलें,
 अशा या तुझ्या पदानें चरित - दाविजे - दाविजेतें -
 दाखविलें

१ णःपुमान्बिदुदेवेस्यात्भूषणेगुणवर्जिते

२ लीलाविलासक्रिययोः

अमर,

हेलालीलेत्यमीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाः

३ पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनं

दाखविलें जातें; हा प्राचीन मराठींत वर्तमान काळीं कर्म-
कर्तारि प्रयोग जाणावा; अर्थात् अशी चमत्कृति कोणीहि
दाखविली नाहीं ती तुमच्या पदानें दाखविली. अथवा,—
तुमचियाचि लीलालसें पदें,— तुमच्याच, (एथे इतर
सर्वांची व्यावृत्ति जाणावी) लीलालसें, लीला- सर्व त्रिज-
गतीचें निर्माणपालनसंहरणरूप जी क्रिया, ती करून /
अलस - ह्यणजे स्तब्ध - अकर्तृ, अशा आपल्या / पदें, -
पद ह्य०स्थान - अर्थात् कूटस्थरूप, ' तत्सत् ' या महावा-
क्येंकरून विभाव्यमान जी आपली सत्ता, तिणेंकरून,
त्रिजगदब्जकीलालसें, - त्रिजगत्,- त्रिभुवनरूप - ' भूर्भु-
वःस्वः ' एतत्पदेंकरून ज्ञेय जी जगत्रयी, तद्रूप जें / अब्ज-
कमल, त्या कारणें / कीलालसें - अमृता सारिखें, अ-
र्थात्

१ क्षर आणि अक्षर ह्यणून दोन पुरुष गतिंत सांगितले आहेत, त्यांत
सर्वभूतें क्षर होत, आणि पुरुष कूटस्थ अक्षर होय, त्याही क्षराक्षरां
पलीकडेस तो पुरुषोत्तम.

द्वाविमौपुरुषौलोकेश्वरश्चाक्षरएवच ।

क्षरःसुर्वानिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदात्तः ।

योऽलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः ।

अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

अ० १५.

याज वर ज्ञानेश्वराची टीका फारच सरस आणि विशद आहे ती
३४ असल्यास पाहावी.

-र्थात् चिदानंदरूप जीवनकालेनें जसें प्रादुर्भूत होते तसें, चरित - जगन्निर्माणपालनसंहरणरूप कार्य, दाविजे - दाविजेते; अर्थात् सरोवरांत उदक स्थिर असून कमलाच्या प्रादुर्भावास जसें कारणभूत असते, तसें आपण कूटस्थानीं अकर्ते असून प्रकृतिकृत जगत्प्रादुर्भावास आपली सत्ता कारण होय, असा या केकेच्या दोहों चरणांतील गुढार्थ जाणावा. तेव्हां असे आपण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ असतां - मद्दुद्धरण मात्र कां तुह्मां जड दिसे, — मद्दुद्धरण, - माझे, उद्धरण - उद्धार करणे, इतके क्षुल्लक कार्य असतां तेच कां तुह्मांस इतके अवघड दिसते. हा विशेषोक्ति अलंकार जाणावा. मर्त्य ही स्वकव्यसन वारिती, — मर्त्य - सामान्य मनुष्ये, ही, स्वकव्यसन, - स्वक ह्य० आपले आश्रितादि पोष्यजन, त्याचें / व्यसन - दुःख, ते / वारिती - वारितात - दूर करितात; आणि पुनः / सेवा रिति न करितीच, — सेवा - पोष्यजनानी केलेली सेवा-चाकरी, रिति - रिकामी - निष्फळ, न करितीच - करित नाही-च; अर्थात् त्यांनीं केलेली सेवा निष्फळ होऊं देत नाहीत. अथवा, त्यांज पासून सेवा घेण्याची जी, रिति - वहिवाट, ती, न करिती - करित नाहीत; ह्यणजे एकदां कोणास आपलेसें ह्मटले ह्यणजे त्यांज पासून सेवा घेण्याचीहि वहिवाट नचालवितां केवळ परोपकारार्थ त्यांच्या दुःखाचें निवारण करितात; असा अर्थहि इष्ट असल्यास करावा. मग आपण इतके महान समर्थ व दयालु असून माझाच उद्धार करणे आपल्यास इतके अवघड कां पडले, असा एथे विस्मयार्थ जाणावा.

एथें कोणी पंडित — 'त्रिजगदब्जकीलालसें' हें पद कदाचित् मागील पदे या शब्दाचें विशेषण मानितील, परंतु माझ्या बुद्धीस तसें मानितां येत नाहीं; कारण, त्रिजगदब्जकीलालसें हें प्रथमान्त पद, पदे या तृतीयान्त पदाचें विशेषण होऊं शकत नाहीं. महाराष्ट्र व्याकरणाच्या नियमा प्रमाणें ल्याचें विभक्त्यंत विशेष्याच्या योगानें सामान्यरूप असलें पाहिजे; 'चंद्रसें मुखें' हें जसें होऊं शकत नाहीं तद्वत्. ह्मणून माझ्या मते 'त्रिजगदब्जकीलालसें' या वाक्यांशांत विभक्त्यंत श्लेष मानून या साऱ्या पदाचा 'दाविजे' या क्रियापदाशीं अन्वय करावा हें प्रशस्त दिसतें.

दयाब्दवळशीलतूंतरिनचातकासेवका ॥ (६)
 उणेंकिमपिभाविकांउबगशीलतूदेवका ॥
 अनन्यगतिकांजनांनिरखितांचिसोपद्रवा ॥
 तुझेचिकरुणार्णवामनधरीउमोपद्रवा ॥ २० ॥

यांत भगवंताचें दयालुत्व दृष्टांतेंकरून वर्णून, असा तूं दयालु माझी उपेक्षा करणार नाहीस अशी आणखी आपली आशा प्रकट करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— तूं दयाब्द वळशील तरि चातका सेवका किमपि उणें न, तूं देव भाविकां उबगशील का, अनन्यग-
 -तिकां जनां सोपद्रवा निरखितांचि, करुणार्णवा, तुझेचि मन उमोप द्रवा धरी.

तूं दयाब्द वळशील तरि चातका सेवका कि-
 -मपि उणें न,— तूं, दयाब्द- दयारूढ अद्द ह्म० मेघ, हो-
 -त्सातांजर वळशील-फिरशील, तरि चातका सेवका किमपि
 उणें न,—तर चातकरूप जो सेवक त्वद्भक्त न्यास कांहींएक
 उणें नाही; अर्थात् आत्मां चातकरूप सेवकां वर जर तूं दया-
 रूप मेघ वळशील, तर मग आत्मास कांहीं उणें नाही, सर्व
 आमचे मनोरथ परिपूर्ण होतील. एथें हा रूपक अलंकार
 जाणावा. परंतु असें सांकेतिक बोलणें कशास पाहिजे; तू
 ज्या पेक्षां दयालु आहेस त्या पेक्षां - तूं देव भाविकां उ-
 बगशील का,- तूं देव- तूं असा दयालु देव, भाविकां,-
 आत्मा

आह्ला सारिखे भाविक-श्रद्धावान्- भोळेभाविक जे जन,
 त्यांस, उबगशील का- कांटाळशील^१- त्रासशील काय ?-
 अर्थात् भाविकांची तूं कदापि उपेक्षा करणार नाहीस. 'का?
 हें एथे काकर्थी अव्यय जाणावें- ' तूं जाशील का, येशील
 का, ते देतील का, ' असा कोंकणांत का या अव्ययाचा
 काकर्थी प्रयोग प्रसिद्ध आहे. भाविकांची उपेक्षा नकरण्यां-
 -त जें भगवंताचें दयालुत्व या काकर्थानें ध्वनित होतें, तेंच
 पुढें कवि वर्णितात-अनन्यगतिकां जनां सोपद्रवा निर-
 खितांचि, - अनन्यगतिकां, - अनन्यगतिक - ज्यांस
 दुसरी गति नाही - अर्थात् ज्यांस शरण जावयास दुसरें
 स्थान नाही- निरुपाय - निराश्रित, अशां जनां- अशां
 अनाथ लोकांस, सोपद्रवा - उपद्रवयुक्त- अर्थात् पिडलेले,
 असे निरखतांचि- पाहतांच, करुणार्णवा, तुझेचि मन
 उमोप द्रवा धरी,— करुणार्णवा- हे दयासागरा, तुझेच
 मन,

१ उबगणें हा बहुतकरून कंटाळणे- त्रासणें, अशा अर्थी प्राचीन
 ग्रंथभाषेत अकर्मक धातु आढळते; उदाहरण—

मी उबगले सासुन्यां आतां मज माहेरास न्यावो ॥

आणि आंगा जीवाची संपत्ती ॥ वेंचूनि करी बाळाची पाळती ॥

परिजिवें उबगणें हे स्थिती ॥ न पाहे माये ॥ ५८९ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० १८.

सुवर्णरत्नाचि याराशी ॥ भव्यदक्षणा देतां ऋषीं ॥

उबगोनि सांडिले धनार्शी ॥ नेता घेता असेना ॥ ६ ॥

मुक्ते०, भारत, स० प०, अ० २.

मन, उमोप - पुष्कळ, ^१ अशा द्रवा, - द्रव - ओलावा-
 अर्थात् लाक्षणिक अर्थानें दयेचा ओलावा, त्यास, धरी-
 धरितें- घेतें; अर्थात् आह्ला सारिखे अनाथ जन पिडलेले
 पाहिले ह्मणजे तत्काळ तुझ्याच मनास दयेचा मोठा पाझर
 सुटतो. ^२ अथवा, उमोप - हें एथें क्रियाविशेषण केलें
 असतां हि मला वाटतें चालेल; ह्मणजे- तुझेच मन दयेच्या
 ओलाव्यास थोडें धरित नाही, तर उमोप- ह्मणजे पुष्कळ
 धरितें, तुला दया फार येत्ये, असा अर्थ.

१ हा मराठींत ग्राम्य शब्द आहे, या पेशां अमूप या शब्दाचा
 अधिक प्रचार आहे असें मला वाटतें.

ज्यांचियासुकतराशीउमोपा ॥ पूर्ण भरितां ब्रह्मांडाचिया मापा ॥
 प्रळयां उरविनासाटोपा ॥ गणनानव्हेकल्पांती ॥ १७९ ॥

मुक्तेश्वर, आदिप०, अ० १.

२ तुकोबानें हि असाच देवाच्या दयेचा ओलावा मोठ्या प्रेमानें वर्णित
 मला आहे;—

माझीविठलमाऊली प्रेमपान्हापान्हावली ॥
 कुर्वाळुनीलावीस्तनीं नवजेदुरीजवळुनी ॥
 केलीपुरवीआळी नव्हेनिष्ठुरकोवळी ॥
 तुकाह्मणेघांस मुखींघालीब्रह्मरस ॥ ॥

कळीकरिसुनिर्मळीं परम उग्र दावानळीं ॥
 तयांत अविशुद्ध मीशलभजेविदावानळीं ॥
 व्रणार्थपशुच्या शिरावरि वनीं उभेकाकसे ॥
 स्मरादिरिपु मन्मनीं अहिनकाळभेकाकसे ॥ २१ ॥

मागल्या केकेत मीं पिडलेला आहे ह्मणून कवींनीं दर्श-
 विलें, तीच आपली पीडा एथें ते विशद करून दाखवितात.

पदान्वय— कळी सुनिर्मळीं नळीं परम उग्र दावा
 करि, तयांत मी अविशुद्ध, जेवि दावानळीं शलभ; मन्मनीं
 स्मरादि रिपु वनीं पशुच्या शिरावरि व्रणार्थ काकसे उभे;
 भेका अहि काळ कसे न.

कळी सुनिर्मळीं नळीं परम उग्र दावा करि,—
 कळी- कलियुग- अर्थात् कलियुगांत जनास पापास प्रवृत्त
 करणारी जी तद्युगसंबंधी देवता तो, सुनिर्मळीं नळीं, सुनिर्म-
 -ळ- अत्यंत निर्मळ - केवळ शुद्ध - पवित्र- असा जो
 नळ - नलराजा त्याच्या विषयीं, (एथे ही विषय सप्तमी
 जाणावी,) परम उग्र दावा करि,— अत्यंत भयंकर, असा
 दावा- द्वेष, करितो. एथे ' करि ' हें ग्रंथीं भूतकाळाचें रूप
 जाणावें; अर्थात् इतका पवित्र नल राजा असतां कळीनें
 त्याचा छळ केला हें सर्वास माहित आहेच; तयांत मी
 अविशुद्ध,— त्यांत - अर्थात् तशांत, मी, तर केवळ
 अविशुद्ध- अत्यंत अपवित्र- अर्थात् मोठा पापी; मग मला
 तो कळी पिडितो यांत काय आश्चर्य असा एथील ध्वन्यर्थ.
 यास

यास दृष्टांत - जेवि दावानळीं शलभ; — जसा दावा-
 ग्रींत, शलभ-टोळ; अर्थात् दावाग्रींत टोळ सांपडला असतां
 जशी त्याची अवस्था तशी या कलियुगांव माझी. एथें हा
 उपमा अलंकार जाणावा. आणखी नला सारिखा महा
 प्रतापी आणि अत्यंत पवित्र, अशा राजास ज्या कळीनें
 छळिलें, तो, अत्यंत क्षुल्लुक आणि दोषी जो मी, त्या मला
 छळितो, यांत आश्चर्य नाहीं; असा एथे आणखी हा
 काव्यार्थापत्तिहि अलंकार होतो. त्या लुळाचा प्र-
 -कार वर्णित होत्साते कवि दृष्टांतेंकरून ह्मणतात - मन्मनीं
 स्मरादि रिपु वर्नीं पशुच्या शिरा वरि ब्रणार्थ का-
 -कसे उभे, — मन्मनीं - माझ्या मनाच्या ठायीं, स्मरादि
 रिपु, - स्मर - काम, आणि आदिपर्देकरून क्रोध मदादि जे
 आणखी मनाचे पांच - रिपु - शत्रु ते, वर्नीं - वनांत, पशु-
 -च्या शिरा वरि - पशूच्या मस्तका वर, ब्रणार्थ - ब्रण कर-
 -ण्या करितां, काकसे - कावळ्या सारिखे, उभे - उभे आहेत;
 अर्थात् जसे वनांत हा मृतप्राय झालेला पशु केव्हां मरेल,
 आणि आर्लीं यास केव्हां चोंचून याचें मांस खाऊं, ह्मणून
 हिंस्र पक्षी जे कावळे, ते जसे त्याच्या मस्तका वर बसून सा-
 -कांक्ष असतात, तसे माझ्या मनाच्या अग्रभागीं कामक्रो-
 -धमदमत्सरादि षड्रिपु बसून आर्लीं याचा केव्हां नाश करूं
 ह्मणून टपत आहेत. अथवा, एथे 'ब्रणार्थ' याच्या ठिकाणी
 ब्रणार्थ असा पाठ असल्यास - 'ब्रणानें पीडित - ब्रण-
 -युक्त - घायाळ,' हें पुढील पशुशब्दाचें विशेषण करावें.
 या दृष्टांतानें कवीनीं आपली पापानें झालेली क्षीण अव-
 -स्था

-स्था दर्शवून आणखी आपल्या नाशा विषयीं कामक्रोधा-
-दिकांची तत्परताहि दर्शविली. एथेहि हा उपमा अलंकार
जाणावा. कामक्रोधास शत्रु ह्मटलें तें त्यांचें शत्रुत्व आ-
-णखी दृष्टांतेंकरून कवि वर्णितान्त. भेका अहि काळ
कसे न,- भेकां, भेक- बेडूक त्यास, अहि- सर्प, काळ-
मृत्यु- अर्थात् मृत्युप्रद, कसे न- कसे नाहींत ? एथे काक्कर्थ
जाणावा; अर्थात् बेडकास सर्प काळरूप शत्रु आहेतच;
तात्पर्य, जसे बेडकास सर्प तसे माझ्या मनास कामक्रो-
-धादि षड्रिपु नाशप्रवृत्त आहेत असा अर्थ.^१

१ एथें सर्प आणि बेडूक यांच्या दृष्टांतानें मृत्युद्वारा विषयनिमग्न
पुरुषाच्या अकिस्मिक नाशाचा बोध होतो; ह्मणून कामक्रोधादि शत्रूंपासून
आपलें रक्षण करावें अशी भगवंतास प्रार्थना असावी. भागवतांतहि
असेंच ह्मटलें आहे;—

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्याचितया प्रवृद्धलोभविषयेषुलालसं ।
त्वमप्रमत्तःसहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः॥५०

चिरमिहवृजिनार्त्तस्तप्यमानोऽनुतापै-
रवितृषषडमित्रोऽलब्धशांतिःकथंचित् ।
शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जंपरात्मन्-
नभयमृतमशोकंपाहिमापन्नमीश ॥ ५८ ॥

भागव०, स्कं १०, अ० ५१.

तरेन तुमच्या बळें भवमहानदी नाविका ॥
 तुझीच मग आतरा स्तव मला सुदी नाविका ॥
 असे विदित वास ही मज सदाश्रमीचाकरा ॥
 दयागुणपहा स्वये मज सदाश्रमीचाकरा ॥ २२ ॥

वर जरी कवीने कलीपासून उत्पन्न झालेली आपली
 परमसंकटावस्था दर्शविली, तरी एथे सत्पुरुषा प्रमाणें संकटों
 धैर्य नटाकितं स्वतरणोपाय सुचवित होत्साते प्रार्थनात.

पदान्वय—नाविका, तुमच्या बळें भवमहानदी तरेन,
 मग आतरा स्तव तुझीच सुदीना मला विका, मज सदाश्रमी-
 चा वास ही विदित असे, स्वये गुणपहा, मज सदाश्रमी
 चाकरा दया करा.

मागल्या केकेत कवीने जें आपलें संकट दर्शविलें तेंच
 मनांत स्मरून आपल्या तारकास संबोधन देऊन लक्षणतात-
 नाविका,—हे नाविका— हे नौकेतून तारणाच्या — हे भग-
 वंता, तुझ्याच बळें भवमहानदी तरेन,—इतकी जरी ही
 महादुस्तर भवनदी आहे, तरी ती तुझ्याच बळानें मी तरेन;
 अर्थात् तूं या नौकेचें सुकान धरल्या वर, मग या नदीच्या
 दुसस्तरेवाचें मला किमपि भय वाटत नाही; असा लाभ असतां

जर मीं तो घेत नाहीं, तर मीं आत्मघातक^१ असा एथील इंगितार्थ. हा उपमा अलंकार होय. अशा कंगालाला तुला या नदीच्या पार उतरल्या वर मला माझा उतार देखील मिळणार नाहीं, मग दुसरा कोणता लाभ होणार, अशी आशंका मनांत आणून कदाचित् आपण माझे इतकें आवश्यक कार्य करण्यांत गुळमळाल, तर तसें नकरितां मी सांगतो तसें करून आपण आपला उताराचा दाम उगवून घ्यावा; ते काय ह्मणून पुसाल तर ऐका—मग आतरा स्तव तुल्लीच सुदीना मला विका,—मग - इतकें मला भव महानदीच्या पार उतरण्याचें कार्य केल्या नंतर, आतरा स्तव - उतारां करितां, तुल्लीच सुदीना मला विका,— तुल्लीच-आतां दुसऱ्या कोणास या तुमच्या आमच्या व्यवहारांत मध्यस्त न करितां तुल्ली स्वतः, सुदीना मला - अत्यंत दरिद्री जो मी त्या मला, विका - निःशंक विकत घ्या; अशा दरिच्याला तुला कोण विकत घेईल ह्मणून कदाचित् आपण पुसाल, तर माझ्या मध्ये एक गुण आहे त्या वरून मला विकत घेण्यास आपल्यास गिऱ्हाईकहि सांपडतील. तो गुण व त्याचे ग्राहक मी आपल्यास सांगतो ऐका, / मज सदाश्रमीचा वास ही विदित असे,— मज - मला, सदाश्रमीचा,— सत्-साधुजन

१ अशाच अर्थानें भागवतांत ह्मटलें आहे;—

नृदेहमाद्यंसुलभं सुदुर्लभं प्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारं ।
मयानुकूलेन न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिनतरेत्स आत्महा ॥
स्कं० ११, अ० २०, श्लो० १७.

२ आतरस्तरपण्यं स्यात्तद्रोणीकाष्ठांबुवाहिनी

अमर,

साधुजन - भक्तजन, त्यांच्या आश्रमांचा, ^१-आश्रमांतील, वास - राहणें, ही, विदित असे - माहित आहे; अर्थात् साधुजनाच्या आश्रमां कसें वागावे हेंहि मला माहित आहे; हीशब्देंकरून आणखी माझ्या अंगी थोडे बहुत गुण आहेत, त्यांत हाहि एक गुण आहे, म्हणून साधुजनांस मला विका, अर्थात् साधुजनाच्या स्वाधीन मला करा, असा एथील अर्थ; - याची परीक्षा पाहणें असल्यास - स्वयं गुण पहा, - स्वयं-स्वतः, गुण-साधूंच्या सन्निध वास करण्यास जे गुण पाहिजेत ते, पहा - परीक्षेस लावा; अर्थात् साधूंच्या सन्निध वास करण्यास जे योग्य गुण पाहिजेत ते माझ्या अंगी आहेत किंवा नाहींत याची परीक्षा करा. स्वयं याच्या ठिकाणीं सर्वे असेंहि पाठांतर आढळते, तेंहि प्रशस्त; - सर्वे- म्हणजे लागलेच- तत्काळ- प्रत्यक्ष, पहा; असा अर्थ तसें पाठांतर असतां समजावा. आणि मी आपल्या कसोटीस उतरल्या वर - मज सदाश्रमी चाकरा दया करा, - मज, सदाश्रमी - निरंतर श्रम घेणारा, - अर्थात् अनाळशी- मेहनती, - अशा चाकरा-चाकरा मत-चाकरा वर,

१ आश्रमांचा- एथें आश्रम शब्द सप्तम्यंत असून त्या वरून पुढें चा हा तत्संबंध्यर्थी प्रत्यय झाला आहे. 'घरींच्यास खाचास मिळत नाही आणि दारीचें मौजा करितात.' अशीं पुष्कळ उदाहरणें आढळतात.

तेचविषयांचेंनिरूपण ॥ श्लोकार्द्धसुलक्षण ॥

स्वयंसांगताहेश्रीकृष्ण ॥ साध्यसाधनविभागें ॥ ८४ ॥

तेचिअर्थींचाप्रश्न ॥ देवासीपुसेआपण ॥

कोप्यायुक्तींदेहाभिमान ॥ जन्ममरणभोगवी ॥ ९३ ॥

वसु दया करा - अर्थात् साधुजनांच्या स्वाधीन करा.
 पूर्वी पंधरावे केकेत - ' निजप्रियजना कडे तरि हि दे हवाला
 जसी पडेल समजाविसी तसि करोत' ह्याणून जें कवीनें ह्मटलें
 होतें, त्याचीच एथें विशद अर्थानें पुनरुक्ति केली आहे.
 एथें कवीनें सत्समागमा विषयीं जो आपला इतका आग्रह
 दाखविला तो योग्य आहे, कारण, सत्समागमाचें फल फार
 मोठें सांगितलें आहे. १

१ ० योगवासिष्ठांत ह्मटलें आहे;—

नयज्ञतीर्थैर्नतपःप्रदानैरासाद्यतेतत्परमंपवित्रं ।

आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदंग॥

योगवासिष्ठ, निर्वाण प्र०, सर्ग ४१.

तुकोबानेंहि भगवद्भक्तांच्या समागमा विषयीं आपली अत्यंत आव-
 -ड दाखविली आहे;—

जगातीअखंडविठलाचेगीत त्यांचेपार्यांचित्तेठीवीनमीं ॥

जयासींआवडेविठलाचेंनाम तेमाझेपरमप्राणसखे ॥

जयासींआवडेविठललोचनीं त्यांचेपायवणीस्वीकारीन ॥

विठलासींजिहींदिलासर्वभाव त्यांच्यापार्यांजीवठेवीनमीं ॥

तुकाह्मणेंरजहोईनचरणींचा ह्मणवीतित्यांचाहरिचेदास ॥५॥

धनापरिजनाघरींतुमचियाउणेंकायसें ॥ (८)
 नलाभमणिहेमभूपतिसजोडिल्याआयसें ॥
 परिप्रभुहिसंग्रहींसकलवस्तुलाठेविती ॥
 गुणानहणतांउणाअधिकआदरेंसेविती ॥ २३ ॥

माझे भक्तजन बहुतकरून निष्कांचन असतात; तेव्हां ते तुला काय मोल देऊन घेतील, आणि तूं हि निष्कांचन तेव्हां त्यांस तुझा उपयोग तरी काय, अशी मागल्या के-
 -के वरून भगवंताची आशंका आपल्या मनांत आणून कवि तिचें समाधान करित होव्हाते ह्मणतात.

पदान्वय— तुमचिया परिजना घरीं धना कायसें उणें, मणिहेमभूपतिस आयसें जोडिल्या लाभ न, परि प्रभु हि सकल वस्तुला संग्रहीं ठेविती, गुणा उणा न ह्मणतां अधिक आदरें सेविती.

तूं ह्मणतोस किं मी निष्कांचन आहे, ह्मणून म्यां तुला उतारा करितां आपल्या भक्तजनांस विकावें, तर माझे भक्तजनहि तुझ्याच सारखे निष्कांचन आहेत, तेव्हां ते काय तुझें मोल देतील, असें कदाचित् आपण मला पुसाल तर कवि ह्मणतात ऐका - तुमचिया परिजना घरीं धना कायसें उणें,— तुम च्या, परिजना - सेवकजनाला, घरीं- आप-
 -ल्या घरीं, धना - धनाला, कायसें - काय, उणें; तुमच्या भक्तांच्या घरीं द्रव्याचा काय तोटा आहे ? अर्थात् काहीं तोटा नाही. लक्ष्मीपति तुम्हीं तुमच्या सन्निध वास करणाऱ्या जनांस

जनांस द्रव्याची न्यूनता केवळ असंभाव्य असा एथें परिजन-
 -शब्देंकरून कवित्त्वरूतार्थ दिसतो. अथवा, (महाराष्ट्र पद्यांत
 घरीं इ० सम्यंत शब्दावरून मागील षष्ठ्यंत प्रत्ययाचा
 क्वचित् लोप होऊन तन्निमित्त नुसतें सामान्यरूपच राहतें,
 असाहि नियम आढळतो; त्यावरून) एथें ' परिजनां
 घरीं'ल्लणजे ' परिजनाच्या घरीं,' असा अर्थ केला असतां-
 -हि केवळ अप्रशस्त होत नाहीं.' अथवा, समीपता मुक्ति
 ज्यांस तुझीं दिली अशां तुमच्या भक्तांचा वास तुमच्या घरीं
 असतां, मग तेथें न्यांस प्रकाशांत अंधःकारा प्रमाणें दरिद्रतेचा
 केवळ असंभव; ल्लणून तुमच्या घरीं तुमच्या भक्तांस द्रव्याची
 किमपि न्यूनता नसतां उलटी न्याची विपुलता आहे; मग अशा
 तुमच्या श्रीमान् भक्तांस मला विकत देण्यास तुझ्यास काहीं
 अडचण आहे असें मला दिसत नाहीं. या वरहि कदाचित्
 आपण ल्लणाल किं जर ते श्रीमंत आहेत तर ते तुज सारिखा
 निष्कांचन

१ तुझाघरींगाईल्लशी संतांघरींउंदिरघुशी
 तुझाघरींसोनेंणें संतांघरींपरळभाणें
 तुझाघरींवाडेघोडे संतांपारींनमिळतीजोडे

तुकाराम.

एथेहि ' तुझा घरीं,' ' संतां घरीं,' ' संतां पारीं,' यांत याच
 अर्था प्रमाणें प्रयोग जाणावा.

२ तशीच भगवद्भक्तांची श्रीमत्तहि तुकोवानें पुढल्या अभंगांत
 दाखविली आहे.

एकांतींलोकांतींकरुंगदारोळ लेशतोहीमळनाहींयेथें ॥ १ ॥

घ्यावेंद्यावेंआह्मींआपुलीयेसत्ता नदेखांपुसतादुजाकोण्ही ॥ २ ॥

भांडाराचीकिल्लीमाझेहातींआहे पाहिजेतोपाहेवानयेथें ॥ ३ ॥

तुकाह्मणेंआह्माविश्वासाच्याबळें ठेविलेंमोकळेंयेथेंदेवें ॥ ४ ॥

निष्कांचन गुणहीन अशास कशा करितां आपल्या जवळ ठे-
 वितील ? तर एका - मणिहेमभूपतिस आयसें जोडिल्या
 लाभ न, — मणिहेमभूपतिस, — मणि-रत्नादि, हेम - सोने,
 भू - भूमि, यांचा जो - पति - स्वामी, त्यास, अर्थात् ज्याज-
 पाशीं रत्नसुवर्णादि द्रव्याची समृद्धि आहे त्यास, आय-
 -सें - लोखंड, जोडिल्या - जोडिल्यानें - मिळाल्या वर, लाभ
 न — लाभ नाही; हे खरे आहे - परि प्रभु हि सकल
 वस्तुला संग्रहीं ठेविती, — परि - परंतु - तथापि, प्रभु -
 समर्थ - अर्थात् श्रीमंत लोक आहेत ते, सकल वस्तुला -
 साऱ्या वस्तूला - अर्थात् लोखंडा पेक्षांहि अत्यंत हलक्या
 मोलाच्या वस्तु तृणपाषाणादि त्यांस ही, संग्रहीं ठेविति-
 अर्थात् आपल्या संग्रहांत ठेवितात; आणि अशा वस्तु संग्रहीं
 ठेऊनहि त्यांच्या गुणा उणा न ह्मणतां अधिक आदरें
 सेविती,

१ लोहोऽस्त्रीशस्त्रकंतीक्ष्णांपिडकालायसायसी

अश्मसारोऽथमंडूरंसिंहाणमपितन्मले
 सर्वस्यात्तैजसंलोहं विकारस्त्वयसः कशी

अमर.

एथें आयसें हें ग्रंथभाषे प्रमाणें आयस शब्दाचें नपुंसकलिङ्गी क-
 -मणिप्रथमेचें रूप जाणावें. अथवा, आयसें ह्मणजे 'आयसाने' असें
 तृतीयेचें रूप मानिलें असतांहि चिंता नाही. परंतु असें तृतीयेचें रूप
 मानिल्या वर प्रथम तें, 'जोडिल्या' हें उभयविध क्रियापदास सकर्मक मानि-
 -लें असतां त्याचें कर्म, आणि अकर्म मानिलें असतां त्याचा कर्ता, करून
 आणि त्याचा अध्याहार करून मग तें तृतीयेचें रूप केलें ग्राहिजे.

सैविती, — गुणा - गुणाला, उणा^१ - उणा असे, न ह्य-
-णतां, उलटें त्यांस अधिक - अत्यंत, आदरें - आवडीनें,
सैविती - सेवन करितात; अर्थात् त्यांचा उपयोग करि-
-तात. सारांश जे शोकी आणि समर्थ असे लोक आहेत, ते
कोणत्याहि वस्तूच्या गुणाचा अनादर नकरितां तत्तद्गुणा-
-चा उपयोग करण्या करितां सर्व वस्तु आपल्या संग्रहीं
ठेवितात; अर्थात् तुमचे भक्तजन मी दरिद्री व गुणहीन आहे
ह्मणून माझी उपेक्षा करणार नाहींत, उलटें याच कारणानें
आपल्या दयेनें माझा अधिक उत्सुकतेनें अंगीकार करितील,
यास्तव तुझीं निःसंशय मला त्यांच्या स्वाधीन करा असा
अर्थ.

१ एथें ' गुणा ' या आकारान्त पदार्थां मिळविण्या करितां ' उणा ' या आकारान्त पदाची शब्दालंकारार्थ^१ योजना जाणावी. उणा या शब्दाचा एथें विशेषणा प्रमाणें प्रयोग केला आहे. ' मी तीस भली ह्मणतो, ' ' तो त्यास दांडगा मानितो, ' अशीं आणखी या प्रकारचीं उदाहरणें, जाणावीं.

२ भर्तृहरिनीतिशतकांतहि थोरांची अशीच गुणग्राहकता सांगितली आहे. —

मनसिवचसिकायेपुण्यपीयूषपूर्णा -

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिःप्रीणयंतः ।

परगुणपरमाणुंपर्वतीकृत्यनित्यं

निजदृदिविकशंतःसंतिसंतःक्रियंतः ॥ १५ ॥

दिसें ह्यणुनिशाश्वतप्रकृतिरंकर्माकायहो ॥

प्रसन्नतुमचेबरेमजवरीप्रभोपायहो ॥

क्षणत्यजुनिइंदिराबृहदुरोजसंगाधरा ॥

शिरींपदमिळोसखासमसुशीलगंगाधरा ॥ २४ ॥

मागल्या केकेंत कवीनीं आपलें दैन्य उपेक्षाहें नाहीं ह्यणून दर्शविलें, आतां एथें तेंच आपलें दैन्य भगवदनुग्रहास पात्रभूत असें दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदावयव— प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें ह्यणुनि कायहो बरे तुमचे पाय मज वरी प्रसन्न हो, इंदिराबृहदुरो-
जसंगा क्षण त्यजुनि शिरीं पद धरा, सुशील गंगाधरा सम सखा मिळो.

प्रभो, — अहो प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें ह्यणुनि कायहो बरे तुमचे पाय मज वरी प्रस-
न्न हो, — प्रभो, मीं शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें, — मीं, असा / शाश्वतप्रकृतिरंक - निरंतर प्रकृतीनें रंक - नि-
रंतर स्वाभाविक दरिद्री - जन्मदरिद्री, दिसें - दिसतां, ह्यणुनि कायहो बरे - ह्यणुनच कायहो^१ बरे - ह्यणुनच काय

१ कायहो, हें एक पद अव्ययरूप मानिलें असतां अधिक गोड लागते— 'कायहो तुम्ही आतां असे निष्ठुर झालां,' 'कायहो तो चमत्कार,' इत्यादि वाक्यांत 'कायहो' हें सारें विभयार्थदर्शक अव्यय जाणावें. तसें-
च— 'तुम्ही आतां असे निष्ठुर झालां कायहो' ह्यणजे 'निष्ठुर झालां असें मला वाटते', असा इषत्स्वीकृतीचाई अर्थ होतो. अथवा, यांतील 'हो' ह्यणजे 'अहो' हें निराळें पद काढून त्याचा अन्वय 'प्रभो' या संबोधनाशीं करावा.

काय जणु, तुमचै पाय - हे - तुमचै चरण, मज वरी प्रसन्न, हो, - मज वर प्रसन्न, - हो- होओत; एथें प्रार्थनेचा अर्थ जाणावा; मां असा जन्मदरिद्री दिसतो ह्यणूनच काय बरें महाराज या तुमच्या पायांनी मज वर प्रसन्न व्हावें, अर्थात् ह्यणूनच जणुं त्यांनी व्हावें, असा एथें ध्वन्यर्थ निघतो. (एथें शाश्वतप्रकृतिरंक या पदांत 'शाश्वत' हें पद 'प्रकृतिरंक' ह्य० प्रकृतिसिद्ध रंक अर्थात् प्रकृतीने केलेला रंक, असा एथें तृतीयातत्पुरुष अथवा मध्यमपदलोपी समास करून त्यांतील लुप्त जें 'सिद्ध' धातुसाधित, त्याचें क्रियाविशेषण करावें हा मला उत्तम पक्ष दिसतो. यद्यपि प्रकृतीने केलेला मी शाश्वत रंक आहे खरा, तथापि मुळीं प्रकृतिच अशाश्वत आहे, तेव्हां तिणें केलेला जो मी रंक त्या माझें तें रंकत्वहि अशाश्वत, भगवदनुग्रहकालमर्याद त्या रंकत्वाची स्थिति, अशी अर्थ-
निष्पत्ति

१ . 'हो' हें ग्रंथभाषेत आज्ञा अर्थी अथवा विध्यर्थी एकवचनाचें आणि अनेकवचनाचें सारिरुच रूप समयविशेषीं होतें. हो- ह्य० होओ, यांतील शेवटील ओ पहिल्या ओंत मिळून जातो. व्याकरणदृष्टीने पाहिलें असतां होओ हेंच रूप शुद्ध होय. अलिकडेस त्याचा प्रघात न आढळतां होऊ अशा रूपाचाच प्रघात आढळतो तो विधिभंगक जाणावा. पहा माझें महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति ३, नियम ४७०, पृ० १९१.

२ थोरांचें लक्षण असेंच सांगितलें आहे, किं जितका दीन अनाथ तितका त्यांचे दयेस अधिक पात्र;

जेकारंजिलेंगांजिलें त्याशीं ह्यणेंजोआपुलें ॥

तोचिसाधुओळखावा देवतेथेचिजाणावा ॥

लुकाराम.

-निष्पत्ति कवि वृद्धतार्थास अनुकूल जाणून, 'शाश्वत' हे प्रकृ-
तीचे किंवा प्रकृतिसिद्ध जो रंक त्याचे विशेषण नकरितां
वर सांगितल्या प्रमाणे क्रियाविशेषण केले असतां 'माझ्या
विचारास अधिक प्रशस्त दिसते.) अथवा, एथे 'बरे' हे
केवलप्रयोगी अव्यय नकरितां, ' बरे ' असा शब्द-
'पाय' या शब्दाचे विशेषण मानून, 'प्रसन्न हो ' या पदार्थां
त्याचा अन्वय करावा. 'तुमचे पाय मजवर बरे प्रसन्न हो-
-ऊत' ह्यणजे यथेच्छ प्रसन्न होऊत, असा अर्थ करावा.
त्या पायांचा महिमा वर्णित होत्साते कवि प्रार्थितात- इंदि-
राबृहदुरोजसंगा क्षण त्यजुनि शिरीं पद धरा,—इंदि-
-राबृहदुरोजसंगा, - इंदिरा- लक्ष्मी' तिचे जे बृहत् - स्थूल,
उरोज - स्तन, त्यांशीं जो आपले पायांचा संग- संलग्नता
-योग, त्यास, क्षण - क्षणभर, त्यजुनि - टाकून, शिरीं-
अर्थात् माझ्या मस्तका वर, पद-ते आपले पाय, धरा-ठेवा.
एथे कवीनीं 'इंदिराबृहदुरोजसंग' या पदानें भगवच्चरण म-
हिमा वर्णून, बृहदुरोजत्वानें लक्ष्मीचेहि सौंदर्य सुचविलें.
लक्ष्मी आपल्या स्तनानें भगवान् विष्णूच्या चरणकमलाचे
मर्दन करित आहे असें वर्णन प्रसिद्ध आहेच. एक क्षणभर

मी

१ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा

अमर.

१ स्तनाचे स्थूलत्व सौंदर्याचे अंग ह्यणून या देशांत शृंगाररसप्रधान
काव्यांत फार वर्णिले असते. जयदेव कवि गीतगोविंदांत ह्यणतात;—

धीरसमीरेयमुनातीरेवसतिवनेवनमाली ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचंचलकरयुगशाली ॥

मी आपले पाय तुझ्या मस्तका वर ठेविल्याने तुझे काय क-
 -ल्याण होईल ह्मणून कदाचित् आपण पुसाल, तर तित-
 क्यानेच कवि ह्मणतात मी आपल्यास केवढी मोठी पदवी
 मिळविण्याची आशा धरितों ती ऐका - सुशील गंगाधरा
 सम सखा मिळो, - सुशील, - चांगले आहे - शील-
 स्वभाव, ज्याचा असा जो - गंगाधर - महादेव, त्या - स-
 -म- बराबर, सखा - हा मी जो आपला सखा तो, मिळो-
 मिळून जाऊ-अर्थात् गंगाधरा बराबर होऊ; आपण चरणा-
 -च्या ठायीं गंगा धारण केली आहे ह्मणून जगप्रसिद्ध वार्ता
 आहे, तेव्हां ते चरण आपण माझ्या मस्तकीं एक क्षणभर
 जरी ठेविले, मी तेणें करून ती गंगा माझ्या मस्तका वर पडून
 मीहि गंगाधर होईन; अर्थात् तितक्या आपल्या अनुग्रहानें
 माझ्या अंगीं महादेवाची योग्यता येईल, या पक्षां अधिक
 म्यां काय मागावे ? इतका थोर आपल्या चरणाच्या क्षणिक
 अनुग्रहाचा प्रताप होय, असा एथील कवित्कृत भावार्थ
 जाणावा.

आणखी तेच दुसऱ्या गीतांत ह्मणतात.

पीनपयोधरभारभरेणहरिंपरिरभ्यसरागं ।
 गोपवधूरनुगायतिकाचिदुदंचितपंचमरागं ॥

तसेच भर्तृहरि आपल्या गृंगारशतकांत कामिनीगर्हणप्रकरणीं ह्मणतात.

उन्मीलत्रिवलीतरंगजिलयाप्रोत्तुंगपीनस्तन-
 द्वेदेनोद्यतचक्रवाकमिथुनाकाराम्बुजोद्भासिनी
 कांताकारधरानदीयमभितःक्रूराशयानेष्यते
 संसारार्णवमज्जनं यदिजनादूरात्परंत्यज्यतां ॥

अथवा,- 'इंदिराबृहदुरोजसंगा' क्षणभर सोडून, 'इंदिरा-
 -बृहदुरोजसंगा' - इंदिरेचे जे बृहदुरोज त्यांचा आहे, संग-
 संलग्नता, ज्यांस असे जे आपले पाय, अशा बहुब्रीहि समा-
 सानें तें सारें पद पाय याचें विशेषण करून ते पाय माझ्या
 मस्तका वर ठेवा, असा अन्वय केला असतां हि बाध येणार
 नाही. अशी 'इंदिराबृहदुरोजसंगा' या पदाची द्विरुक्ति
 करून एकदां 'न्यजुनि' या सकर्मक धातुसाधिताचें कर्म,
 आणि एकदां त्याच पदाचा बहुब्रीहि विग्रह करून तें सारें पद
 'धरा' या क्रियापदाचें कर्म मानण्याची पद्धति काव्यसर-
 -णीस केवळ प्रतिकूल होईल असें मला वाटत नाही. अशीं
 उदाहरणें काव्यांत आढळतात. या प्रमाणें पदन्वय केल्या
 वर मग चवथ्या चरणांतील शब्द 'पद' याचा अर्थ 'पदवी'
 असा करून, 'सुशीलगंगाधरा सखा सम पद मिळो' ह्यांजें
 सुशील जो, गंगाधर- महादेव, आपला / सख-मित्र, त्या-
 सम - सारिखें, पद - पदवी, मिळो - मला प्राप्त होऊ,
 असा अर्थान्वय करावा. अथवा, 'पद' या शब्दाचा एक-
 -दां पाय असा अर्थ करून, तें 'धरा' याचें कर्म करून, पुनः
 न्याच 'पद' शब्दाचा पदवी असा अर्थ करून तो 'पद'
 शब्द 'मिळो' या क्रियापदाचा कर्ता करावा.

प्रभुस्तुतिनठाउकीपरितिच्यामहाकामुका ॥
 मलाकृपणमारितोबहुसकामहाकामुका ॥
 ल्णामनिअसेकसेप्रथमनीटयेलेकरा ॥
 हळूहळुपटुस्वयेसुपीथलावियेलेकरा ॥ २५ ॥

मागील केकेत कवीनी महादेवाची योग्यता आपल्यास
 मिळण्या विषयीं मार्थनेत सुचविले खरे, परंतु हे आपले
 अत्यंत औद्धत्य जाणून आपल्यास स्तुतीच करितां येत नाही
 अशी एथे पड घेऊन कवि ल्णतात.

पदान्वय—प्रभुस्तुति ठाउकी न, परि तिच्या महाका-
 मुका मला कृपण मुका बहुसकाम हाका मारितो, असें
 मनि ल्णणा, लेकरा प्रथम नीट कसे ये, हळूहळु पटु स्वये
 सुपीथ लावियेले करा.

माझ्या पूर्वोक्त स्तुती वरून कदाचित् आपल्या मनांत
 येईल किं- प्रभुस्तुति ठाउकी न, - प्रभुस्तुति - आपल्या
 स्वामीची स्तुति, ठाउकी नाही- आपल्या स्वामीची स्तुति के-
 शी करावी हे तर मुळींच तुला ठाऊक नाही; परि ति-
 च्या महा कामुका मला कृपण मुका बहुसकाम
 हाका मारितो,— परि- परंतु- मग, तिच्या- त्या स्तु-
 तीच्या, महा कामुका मला- मोठ्या कामुकाला मला,
 कृपण - दीन - स्तुति करण्यास शक्तिहीन, आणि / मु-
 का- ज्यास बोलतां येत नाही असा, सकाम- सकाम
 होन्सातां- मनांत मोठी हौस धरून, हाका मारितो—

किंकाळ्या

किंकाळ्या फोडितो; अर्थात् आपल्या मभूची स्तुति कशी करावी हे ठाऊक नसतां मीं जो भगवान् स्तुतिप्रिय त्या मला हा कृपण- ह्मणजे स्तुति करायस शक्तिहीन, त्यांत आणखी मुका, - शब्दाचा नीट वर्णोच्चारहि ज्याच्यानें स्पष्ट करितां येत नाहीं, असा असून सकाम- ह्मणजे ती माझी स्तुति करण्याची मोठी हौस मनांत धरून, उगीच हाका मारितो- ह्मणजे मुका असल्यानें उगीच किंकाळ्या फोडितो; असें मनिं ह्मणा, - कवि भगवंतास ह्मणतात, असें- मीं मुका उगाच किंकाळ्या फोडितो असें, कदाचित् आपल्या मनिं ह्मणा- मनांत आणाल; तर कवि या आशंकेचें समाधान करित होत्साते ह्मणतात लेंकरा प्रथम नीट कसें ये, - लेंकराला पहिल्यानेंच नीट कसें येतें - अर्थात् शिकविल्या वांचून मुलाला पहिल्यानेंच कोणतेहि काम नीट येत नाहीं; ह्मणून हळूहळु पटु स्वये सुपथि लावियेलें करा, - हळुहळु, पटु - नीट कौशल्यानें, (हीं एथें क्रिया- विशेषणें जाणावीं) स्वये - आपण स्वतः, सुपथि- चांगल्या मार्गास, लावियेलें - लाविलें, असें करा- तुझीं करा- अर्थात् मीं या लेंकरास हळुहळु नीट चांगल्या मार्गास लाविलें असें तुझीं करा; ह्मणजे आपली स्तुतिहि करायस मला आपणच शिकवा, असा एथें मला कवित्त्वद्गतार्थ दिसतो.

जनीं तरिं असें असे शिशु हि जे मुखें वर्णवी ॥
 पिता पिउनि ते भुले मधुरता मुखें वर्णवी ॥
 मना जरि नये गुरुक्त हि ल्हाणे कटु प्रायशा ॥
 दयानिधितुह्यां पुढें जनकथा अशा कायशा ॥ २६ ॥

मागल्या केकेंत सांगितल्या प्रमाणेंच वडील आपल्या बालकांस मोठ्या प्रेमानें शिकवितात, असा लोकांत व्यवहार आढळतो, हें दर्शवित होत्याने कवि ल्हाणतात.

पदान्वय— जनीं तरिं असें असे, शिशु हि मुखें जे वर्ण वी, ते पिउनि पिता भुले, मधुरता मुखें वर्णवी, जरि मना नये, प्रायशा कटु गुरुक्त हि ल्हाणे, दयानिधि, अशा जनक-
 -था तुह्यां पुढें कायशा.

आपल्या मुलाला सुपंथास लावून त्यास शिकविणें इतकेंच नाही, परंतु त्या मुलाची अज्ञानदशा पाहून त्यास शिकविण्यांत आनंद मानून घेण्याचाहि लोकव्यवहार आढळतो, तो कवि एथें सांगतात— जनीं तरिं असें असे,— जनांत हि असेंच आहे; किं शिशु हि मुखें जे वर्ण वी,— शिशु— लहान बालक, हि, मुखें— आपल्या मुखानें, जे वर्ण-
 -जीं अक्षरें, वी— वितो, — अर्थात् उच्चारितो, ते पिउनि पि-
 -ता भुले, —ते -ते वर्ण, पिउनि— प्राशन करून— अर्थात् श्रवण करून, पिता— बाप, भुले— भुलतो— अर्थात् मोहित होतो. एथें मधुरता शब्दाचा पुढें प्रयोग आहे, ल्हाण वर्णा-
 -च्या ठायीं मधुररसात्मकता गृहित असल्यानें तत्प्राशनक्रि-
 -याहि

याहि अविरोधित जाणावी. तसेंच विणें ल्हाणजे स्त्रावणें, या क्रियेचा एथें प्रयोग केल्यानें हि कवीनीं त्या वर्णांच्या ठायीं रसात्मकता स्पष्ट दर्शविली आहे, ल्हाणून आणखी त्या रसात्मक वर्णांचें एथें प्राशनविधान प्रशस्त होय. मार्गे हि चौथ्या केकेत कवीनीं - ' विषाद धरिला ल्हाणो न सुरभी विषक्षीर वी ' यांत ' वी ' या क्रियेचा रसात्मकपदार्थप्रस्रवण-दर्शनार्थ प्रयोग केला आहे. या प्रमाणें त्या लहान बालकाच्या मधुर शब्दाच्या श्रवणानें मोहित होऊन तो पिता - मधुरतासुखें वर्णवी, — त्या बालकानें उच्चारिलेल्या वर्णांच्या माधुर्यसुखानें त्या बालका कडून आणखी आणखी तेच शब्द, वर्णवी- वर्णवितो- बोलवितो. (एथे हे प्रयोजक क्रियापद जाणावें). अथवा, ती जी बालशब्दजन्य मधुरता, ती-सुखें - सुखानें - यथेच्छ, वर्णवी - बोलवी- पुनःपुनः बोलवी; असा अर्थ केला तरीं चालेल. जरिं मना नये, — जरिं त्या अज्ञान बालकाचे ते शब्द पित्याच्या मनास येत नाहींत- अर्थात् त्या शब्दांची अर्थसंगती त्यास आवडत नाहीं; आणखी - प्रायशा कटु गुरुक्त हि ल्हाणे, - प्रायशा- बहुतकरून, कटु- कडू - असे जे त्या बालकाचे शब्द त्यांस, गुरुक्त हि ल्हाणे, — गुरुक्त-चांगलें ल्हाटलें, हि ल्हाणतो; ल्हाणजे त्या शब्दांच्या अर्थाच्या विचारा वरून त्या बालकाचे प्रायशः ते शब्द कडू असून जरिं त्या पित्यास संतोषवित नाहींत, तरीं तशा कटु शब्दांस, अर्थात् अर्थहीन बडबडीस हि, तो पिता, मुला त्वां फार सुंदर ल्हाटलें असें आणखी ल्हाणून, त्या बालकाच्या मुखानें पुनः पुनः ते शब्द बोलवितो;

बौलवितो; १ अथवा, -कटुप्रायशा, -कटुप्राय अशा- अर्थात् अशा शब्दांस, गुरुक्त हि लक्षणे, असा अन्वय केला असतां हि चांगला. सारांश कवि भगवंतास लक्षणतात, - दयानिधि- हे दयासागरा, अशा जनकथा तुझां पुढें कायशा, - अशा- ही जी म्यां दृष्टांतानें गोष्ट सांगिली अशा, जनकथा- लोकांच्या गोष्टी, तुझां पुढें कायशा, - तुमच्या पुढें काय होत. अथवा, एथे दयानिधि-हें संबोधन न करितां- ' दया- निधि जे तुझी त्या तुझा पुढें अशा कथा कायशा ' असा अ- न्वय करावा. अर्थात् तुझीं दयासागर अहां तेव्हां जरीं ही माझी वेडीवागुडी स्तुति आहे, तरीं तिवें आपण ग्रहण कराल असा मला भरवसा आहे, असा एथें कवित्कृत अर्थ जाणावा.

१ गुरु शब्दाचा 'चांगला' 'मनोरम' असाहि अर्थ होतो, यास प्रमा- ण -

बाढव्याढबहुगुरुवामनवृंदारकातिशये

२ भागवतांतहि नारदानें व्यासास अशाच अर्थानें ह्मटलें आहे.

तद्वाग्विसर्गोजनताऽघविप्लवो
यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवन्त्यपि ।
नामान्यनंतस्ययशोकितानि
यत्शृण्वन्तिगायन्तिगृणन्तिसाधवः ॥

स्कं १, अ० ५, श्लो० ११.

ज्ञानेश्वरानोंहि ह्मटलें आहे—

जैसास्वभावमायबापांचा ॥ अपत्यबोलेजरींबोबडी
वाचा ॥ तरींअधिकतयांचा ॥ संतोषआर्थां ॥ ६४ ॥

ज्ञा०, अ०१.

या केकेत प्रायशा - हा जरी ' प्रायशः ' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे, तथापि कवीस तोच प्राकृत शब्द एथें इष्ट दिसतो असें मला वाटतें; कारण, पुढल्या चरणांत ' कायशा ' या शब्दांत ' अशा ' हें निरालें पद निघतें, त्याच अर्थी ' कटुप्रायऽशा- कटुप्राय अशा, यांत ' अशा ' शब्दाची द्विरुक्ति आपल्या कवीच्या काव्यसरणीस अनुकूल नहोतां प्रतिकूल होत्ये; ह्मणून मला वाटतें ' प्रायशा ' हा शब्द निराळा काढिला असतां बरे.

तुफोबानेहि भगवंताची स्तुति करितांनां असेंच ह्मटलें आहे—

माझ्याबोबडियाबोला ॥ चित्तद्यावेंगाविठला ॥
मजहांसतीलोक ॥ परिमीगार्दननिःशंक ॥

अतर्क्यमहिमातुझागुणहिफारबाहेविधी ॥ (२)
 श्रुतिज्ञहिह्मणेसदास्तविलआमुचीकेविधी ॥
 तरीजनयथामतिस्तवुनिजाहलेसन्मती ॥
 स्तवार्थतुझियातुझासमकवीकधींजन्मती ॥२७॥

भगवत्स्तव करणें मनुष्याच्या बुद्धीस अशक्य असें दर्शवित होसाते कवि प्रार्थितात.

पदान्वय—तुझा महिमा अतर्क्य, गुण हि फार, विधि-बाहे; श्रुतिज्ञ हि सदा ह्मणे आमुची धी केवि स्तविल; तरी यथामतिस्तवुनि जन सन्मती जाहले; तुझिया स्तवार्थ तुझा सम कवी कधीं जन्मती.

कवि भगवंतास ह्मणतात- तुझा महिमा अतर्क्य,— तुझा, महिमा- मोठेपणा, अतर्क्य-तर्क करायस अशक्य,— तुझ्या महिम्याचा^१ तर्कहि करितां येत नाही - अर्थात् तुझा महिमा इतका आहे किं त्याचा विचार करायस मति कुंठित होत्ये; तसे तुझे गुण हि फार, —गुण हि अनंत, ह्मणून / विधि बाहे,—विधि- ब्रह्मदेव, बाहे-हाका मारितो-अर्थात् मोठ्यानें

१ महिमा, गरिमा, लघिमा, इत्यादि जे इमनिच्प्रत्ययान्त मु-
 -ळचे संस्कृत शब्द त्यांचा एथे कवीनीं मूळ संस्कृता प्रमाणें पुल्लिङ्गीं प्रयोग
 केला आहे; परंतु मराठींत क्वचित् हे शब्द स्त्रीलिङ्गींहि मानितात, वामन
 ह्मणतात;—

जोनगायहरिचेमहिमेला तोअसेजितचियामहिमेला

मोक्ष्यानें सांगतो; आणखी श्रुतिज्ञ हि सदा ह्मणे आमची
 धी केवि स्तविल, — श्रुतिज्ञ - वेदतत्व जाणणारा,
 हि निरंतर ह्मणतो, किं आमची, धी - बुद्धि, तुला
 कशी स्तवील, - अर्थात् तुझी स्तुति करायास मोठा
 वेदतत्वज्ञहि समर्थ नाही.^१ तरी यथामति स्तवुनि
 जन सन्मती जाहले, — तरी - जरीं वस्तुतः तुझी स्तुति
 करायास कोणी समर्थ नाही तरी, यथामति - आपल्या
 बुद्धीच्या शक्ती प्रमाणें, तुला स्तवून, जन - व्यासवा-
 ल्मीकादि कविजन, सन्मती - उत्तम मतीचे, असे झाले.
 एथें कवीनीं भगवत्स्तवनाचें फलहि दर्शविलें.^२ परंतु तु-
 झिया स्तवार्थ तुझा सम कवी कधीं जन्मती, —
 तुझिया

१ जेथे शब्दच कुंठित होतो, तेथे भगवत्स्तुति यथार्थ करणें परम
 अशक्य ह्मणून भागवतांत सांगितलें आहे;

नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरात्मा
 प्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्च्चिषःस्वाः ।
 शब्दोपिबोधकनिषेधतयात्ममूल-
 मथोक्तिमाहयद्वेतेननिषेधसिद्धिः ॥

स्कं० ११, अ० ३, श्लो० ३६,

२ पुष्पदंतानेहि अशाच अभिप्रायानें ह्मटलें आहे:-

महिम्नःपारंतेपरमविदुषोयद्यसदृशी ।
 स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपितदवसन्नास्त्वयिगिरः ॥
 अथाऽवाच्यःसर्वःस्वमतिपरिणामावधिगृणन् ।
 ममाऽप्येषःस्तोत्रेहरनिरपवादःपरिकरः ॥ १ ॥

महिम्नः स्तोत्र.

(१) तुझिया स्तवार्थ - तुझे वास्तविक स्तवन करण्यास, तुझ्या सारिखे कवी कधीं जन्मतील; अर्थात् तसें तुझे वास्तविक स्तवन करण्यास तुझ्या सारिखेच कवी जन्मले पाहिजेत. हें होणें नाहीं, तसें तुझे यथार्थ स्तवन इतरां कडून होण्याचा हि संभव नाहीं, असा एथील ध्वन्यर्थ. एथे कविशब्द प्राकृतरीती प्रमाणें कवींनी दीर्घ ईकारान्त केला आहे. या शेवटल्या चरणांत कवींनीं केवळ साधारण शब्दांनीं अर्थगौरव फार सरस दाखविलें आहे.

निजस्तुतितुह्लांरुचेस्तवितित्यांबरेतर्पितां ॥ (५)
 नमस्कृतिपरांबरेस्वधनसर्वहीअर्पितां॥
 स्वभावतुमचाअसाविदितजाहलायाचकां ॥
 करुंस्तवजसातसाफळनव्हेजनायाचकां॥२८॥

एथें भगवंताचें स्वस्तुतिप्रियत्व कथित होत्साते कवि
 लक्षणतात.

पदान्वय— तुह्लां निजस्तुति रुचे, स्तविति त्यां बरे त-
 र्पितां, नमस्कृतिपरां बरे स्वधन सर्व ही अर्पितां; असा तुम-
 चा स्वभाव याचकां विदित जाहला, जसा तसा स्तव करुं,
 याच जना कां फळ नव्हे.

तुह्लां निजस्तुति रुचे,— तुह्णाला आपली स्तुति आ-
 -वडत्ये - कोणी कशी हि प्रेमानें तुमची स्तुति केली ल-
 -णजे ती तुह्लांस आवडत्ये; नुसती आवडत्ये इतकेंच नाहीं
 परंतु / स्तविति त्यां बरे तर्पितां,— जे तुमची स्तुति
 करितात त्यांस, चांगलें, तर्पितां - संतुष्ट करितां; इतकें तर
 काय परंतु / नमस्कृतिपरां बरे स्वधन सर्व ही अ-
 -र्पितां,— नमस्कृतिपरां-नमस्कृतितत्पर जे कोणी त्यांस -
 अर्थात् जे तुह्लांस सप्रेमांतःकरणानें नुसता नमस्कार क-
 करितात त्यांस - लणजे सप्रेमांतःकरणानें जे तुह्लांस शरण
 -येतात त्यांस,— बरे स्वधन सर्वही अर्पितां,— बरे - उत्कृष्ट.
 स्वधन-आपलें धन - संपत्ति, अर्थात् ' बरे ' या विशेषणें-
 -करुन सलोकता समीपतादि चारी मुक्ति, सर्व ही, अर्पितां-
 देलां; लणजे तुमची स्तुति करण्याचें सामर्थ्य नसल्या मुळें ती
 नकरितां

नकरितां नुसता सप्रेमांतःकरणाने नमस्कार करणारा जो
 त्यास हि तुझीं मुक्त करितां, असा एथील ध्वन्यर्थ. अथवा,
 बरें हें विशेषण नकरितां - ' बरें अर्पितां - ' बरें देतां,
 असें क्रियाविशेषण' करावें. असा तुमचा स्वभाव या-
 चकां विदित जाहला, — असा - आपले स्तुतिपाठकांस
 सर्वस्व देण्याचा, तुमचा स्वभाव, आहे लक्षण / याचकां -
 याचकजनास-आज्ञा सारख्यां मागणारांस, विदित जाहला-
 माहित झाला, लक्षण कवि लक्षणतात / जसा तसा स्तव
 करूं, - जसा आज्ञास आपला स्तव करितां येईल तसा करूं;
 याच जना कां फळ नव्हे, — मग / याच जना -
 कवि आपणा, कडे दाखवून लक्षणतात हा जो मी जन त्या
 मलाच, फळ - इष्टफलावाप्ति, कां नव्हे - कां नव्हावी;
 एथे काकर्तृ जाणावा. अर्थात् मलाहि इतर व्यासशु-
 -कादि याचकां प्रमाणें फलप्राप्ति अवश्य व्हावी.

---

१ ' तुझीं मला देत नाही आणि त्यास बरें देतां, या वाक्यांत 'बरें'
 हें जसें क्रियाविशेषण तसेंच एथेहि हें क्रियाविशेषण जाणावें.

तुह्नीं परमचांगले बहुसमर्थदाते असें ॥ (११)
 सुदीनजनमीं तुह्नां शरण आजि आलों असें ॥
 पुन्हा हि ल्हाणतो बरें श्रवण हे करा या स्तव ॥
 समक्षकिति आपुला सकललोकरा या स्तव ॥ २९ ॥

मागील केकेत कवीनीं जसातसा स्तव करूं ल्हाणून
 शतीज्ञा केली, तीच पूर्ण करित होत्सति ल्हाणतात.

पदान्वय—तुह्नीं परम चांगले, बहुसमर्थ, दाते,
 मीं जन सुदीन असें, आजि तुह्नां शरण आलों, असें हे बरें
 श्रवण कराया स्तव पुन्हा हि ल्हाणतो, सकललोकराया समक्ष
 आपुला स्तव किति.

तुह्नीं परम चांगले,—तुह्नीं सर्व सौंदर्यदयादिगुणें-
 -करून शोभायमान; बहु समर्थ,—सर्व शक्तिमान्; दाते,—
 स्वभक्तमनोरथ परिपूर्ण करणारे; असे तुह्नीं, आणि / मीं
 जन सुदीन असें,—मीं जी ही व्यक्ति- ल्हाणजे हा जो मीं
 तो, — सुदीन - केवळ दीन - अत्यंत रंक - दयापात्र,
 असें - आहे, आणि / आजि तुह्नां शरण आलों,—
 आज तुह्नांस शरण आलों; - सर्वस्वें तुह्नांस मीं आपलें
 अर्पण केलें आहे, असें हे बरें श्रवण कराया स्तव
 पुन्हा हि ल्हाणतो,—असें हे—असें हे माझे परम विनयपूर्व-
 -क लहानसें स्तवन, बरें श्रवण कराया स्तव पुन्हा हि
 ल्हाणतो,—आपण / बरें- दयेनें, एकावे ल्हाणून पुनः हि ल्हाण-
 -तो—मार्थनापूर्वक सांगतो; अथवा, या स्तव असें हे बरें

श्रवण

श्रवण करा पुन्हाहि ह्मणतो, - यास्तव-मीं दीन तुह्मांस श-
 ः-रण आलों आहें म्हणून, असें हें बरें श्रवण करा, असें-पु-
 -नःहि ह्मणतो; (असा अन्वय करावा.) कीं- सकललोकरा-
 -या समक्ष आपुला स्तव किति, — सकललोकरा-
 -या, - सकल लोक- ब्रह्मद्रवरुणादि लोक, - अथवा सूर्य-
 -चंद्रभौमादि अंतरिक्षगोलनिवासी लोक, - अथवा स्वर्गादि
 लोकत्रय, यांचा- राय- राजा- नायक, जो तूं त्या तुझ्या
 समक्ष- पुढें, आपुला- मत्कृत- म्या दीनानें केलेला, स्तव-
 स्तुति, किति- किति अल्पयोग्यतेचा; अर्थात् कांहींच
 योग्यतेचा नाही. सारांश, मीं दीन आपणास शरण आलों
 आहें हेंच मीं पुनः पुनः आपणास सांगतो, आणि हीच
 माझी अल्पमतीची प्रार्थना आपण बरे प्रकारें ऐकावी;
 वरकड मज सारख्या दीनानें महा समर्थ सर्व ब्रह्मांडना-
 -यक अशा आपणा पुढें किति आपला स्तव करावा.

किती श्रवण झांकिती प्रभुहि काय ते पोळती ॥ (१२)
 पुसाल जरि कोण ते पदरजी तुझ्या लोळती ॥
 बरे तुजचि सोसवे स्तवन कृत्ति वासागरा ॥
 नपी तरि कसें घडे हित करा दया सागरा ॥ ३० ॥

सामान्य ज्ञानी, माझे महत्त्व यत्किंचित् जाणारे जे पुरुष असतात, त्यांसहि प्रशंसा आवडत नाही, मग मी एवढा ब्रह्मांडनायक स्वस्तुतिप्रिय झणून त्यां आरंभीं विधान करून माझा स्तव करावास प्रवृत्त झालास, हे कसे ? अशी भगव-
 दाशंका मनांत आणून तिचें निवारण पुढील दहा केकेंत करित होत्साते प्रथम एथें सामान्यतः स्तवनाचें विगर्हितत्व कथित होत्साते कवि झणतात.

पदान्वय— प्रभु, किती श्रवण झांकिती, काय ते पो-
 -ळती, ते कोण जरि पुसाल, तुझ्या पदरजी लोळती, तुजचि
 स्तवन बरे सोसवे, कृत्ति वासागरा नपी तरि कसें घडे, दया
 सागरा हित करा.

प्रभु- हे प्रभु, किती श्रवण झांकिती,— किती
 लोक आपली दुसन्यानें केलेली स्तुति ऐकून कान झांकतात;
 अर्थात् आपल्या प्रशंसेच्या दुःसहत्वा मुळें काना वर हात
 ठेवितात; काय ते पोळती,— कोणी झणेल जसे काय ते
 पोळतात, अर्थात् त्यांस स्वस्तुति इंगळा सारिखी दुःसह हो-
 -त्ये; ते कोण जरि पुसाल,— असे पुरुष कोण झणून
 जर आपण पुसाल; तर ऐका तुझ्या पदरजी लोळती,—
 तुझ्या पदसंबंधी धुळींत जे लोळतात ते - अर्थात् साधुजन;
 तेव्हां

तेव्हां तुझ्या पदरजांत लोळणारे जे त्यांसहि स्वप्रशंसा इतकी दुःसह असतां, ती तुला आवडती हें परम आश्चर्य होय. एथें प्रथम चरणांत हि हें पादपूरणार्थी अव्यय होय. अथवा, किति प्रभु हि श्रवण झांकित्ती, - कित्ती, प्रभु हि-प्रभु अस-तां हि- अर्थात् स्तुतीस योग्य असतांहि, कान झांकितात; असा अर्थान्वय करावा. या आश्चर्याचें निवारण करित हो-न्साते कवि पुढें ह्मणतात;— तुजचि स्तवन बरें सो-सवे, — असें परम दुःसह - स्तवन— स्वप्रशंसा, तुलाच बरी सोसवते, इतरांस तर सोसवत नाहीच ना-हीं, असा एथील ध्वन्यर्थ; यास दृष्टांत - कृत्तिवासा गरा न पी,— कृत्तिवासा - महादेव, गरा- गर- विष त्यातें, न पी- न पिता- प्याला नसता, तरि कसें घडे,— तर मग कसें घडलें असतें; समुद्रमंथनकाळीं वासुकीच्या मुखां-तून सर्व जगास दहन करणारें गरळ जरीं अत्यंत दुःसह होतें, तरीं महादेवानें सर्व जगता वर दया करून त्या विषाचें आपण

१ भूतेशःखंडपरशुर्गिरीशोगिरिशोमृडः ।
मृत्युंजयःकृत्तिवासाःपिनाकीप्रथमाधिपः ॥

अमर.

एथें चंद्रमसु शब्दा प्रमाणें मूळचा कृत्तिवाससु शब्द जाणावा. त्याचें संस्कृत नियमा प्रमाणें कृत्तिवासाः असें प्रथमेचें रूप होतें. परंतु प्राकृत भाषेत त्यांतील विसर्ग गाळून चंद्रमा प्रमाणें एथें रूप केलें आहे.

आपण प्राशन केलें; तसें दयासागरा हित करा, — द-
 -यासागरा- हे दयानिधे, महादेवा प्रमाणें आपणहि आमचें
 हित करा- कल्याण करा. सारांश वासुकीचें गरळ जरीं
 दुःसह होतें, तरीं लोकहितार्थ महादेवानें त्याचें प्राशन केलें,
 तसें स्वस्तुति यद्यपि दुःसह आहे, त्यांत आत्मा सारिख्या
 अज्ञ जनानीं आपल्या सारिख्या त्रैलोक्यनायकाची केलेली
 स्तुति तर विषा प्रमाणें अन्यंत दुःसह होय, तथापि केवळ
 आमच्याच हिता करितां तिचा आपण अंगीकार करून
 आमचें कल्याण करावें असा अर्थ. एथें दृष्टांत अलंकार
 जाणावा.

~~गमो~~ गमो (सर्वनीत्यायाऽऽ) (१३)

गमोमधुरहेंविषस्तवनसेवितोंमाजवी ॥

करीमलिनसद्यशोमुखहलाहलालाजवी ॥

हरापरिसतूंबराप्रभुवरासदांजोपिशी ॥

असारससमर्पित्याअमृतआपुलेंओपिशी ॥ ३१ ॥

मागील केकेत सांगितल्या अर्थाचें समर्थन करून भगवं-
ताचें विशेष दयालुत्व वर्णित होव्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— हें विषस्तवन मधुर गमो, सेवि तों माजवी,
सद्यशोमुख मलिन करी, हलाहला लाजवी, प्रभुवरा तूं हरा
परिस बरा, ओ सदां पिशी, असा रस समर्पि त्या आपुलें
अमृत ओपिशी.

हें विषस्तवन मधुर गमो, हें- प्रस्तुत, सांगितलें,
विषस्तवन- विषतुल्य स्तवन- विषा सारिखें स्तवन, आ-
पण / मधुर गमो - गोड मानिता; तें विषस्तवन आणखी
कसें आहे ह्मणून पुसाल तर ऐका- सेवि तों माजवी,—
जों जों न्यास कोणी- सेवि- सेवितो- न्याचें सेवन करितो,
तों- तों तों, तें / माजवी - माजवितें- उन्मत्त करितें; आ-
णखी / सद्यशोमुख मलिन करी, - सद्यशोमुख -
सत्कीर्तिरूप जें मुख, तें / मलिन करितें, अर्थात् सत्कीर्तीस
काळेपणा आणितें; आणखी / हलाहला लाजवी, —
हलाहल- वासुकीचें गरल, न्यास; हि / लाजवितें, अर्थात्
आपल्या नाशक गुणानें न्यासहि खाली पाडितें; ह्मणजे हला-
हला पेक्षांहि जें अधिक नाशक, तें हें विषस्तवन आपण गोड
मानितां

मानितां असा एथें अर्थसंबंधी जाणावा. कदाचित् आपण पु-
 साल किं असें हलाहल ज्याणें लोकहितार्थ प्राशन केलें त्या
 दयालु महादेवास तूं कां शरण जात नाहींस ? तर ऐका-
 प्रभुवरा तूं हरा परिस बरा,— हे प्रभुवरा, तूं महादेवा
 पेक्षां चांगला- अधिक दयालु आहेस; कारण- जो सदां
 पिशी,— तो महादेव निरंतर, पिशी- त्या उन्मादक पदा-
 र्थाच्या सेवनेंकरून लोकमर्यादेचें अतिक्रमण करणारा-स्वे-
 च्छाचारा सारिखा असतो; ह्मणून तो मज वर कृपा करी-
 लच असा निश्चयपूर्वक मला त्याचा भरंवसा येत नाहीं,
 असा एथील कवित्त्वद्वतार्थ ध्वनित होतो. ह्मणून तूच त्या
 पेक्षां बरा, यास आणखी कारण- असा रस समर्पि त्या
 आपुलें अमृत ओपिशी,— जो कोणी, असा
 रस- हलाहलरूप रस, समर्पि- देतो, त्या- त्यास, अथवा
 समर्पित्या- समर्पण करणारास, असा एथें एक शब्द करावा,
 आपलें अमृत, ओपिशी- यथेच्छ देतोस. जो आपल्यास
 विष देतो त्यास तूं अमृत देतोस, तेव्हां तूं अत्यंत दयालु होस,
 असा एथील भावार्थ जाणावा.

कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्यापते ॥
 भलेनवरितीस्तुतिप्रतिनजोडितीपापते ॥
 गळांपडतिज्यांचियातवगुणैकदेशभ्रमें ॥
 तिहींतुजचिदावितांभजतिबातुलासंभ्रमें ॥ ३२ ॥

स्तुति विषोपम दुःसह असतां तूं जा तीत मोट ह्मणून मानितोस, हें केवळ त्या स्तुतीच्याच आग्रहा करितां, वरकंड तिच्या अंगीं वस्तुतः कांहीं माधुर्य आहे असें नाहीं, असा आपला भावार्थ कथित होत्साते त्या स्तुतीस कन्येची उपमा देऊन कवि ह्मणतात.

पदान्वय— कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते, भले स्तुति प्रति न वरिती, पापते न जोडिती, तव गुणैकदेशभ्रमें ज्यांचिया गळां पडति, तिहीं तुजचि दावितां बा तुला संभ्रमें भजति.

कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते,— हे कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते, कवीश्वर— व्यासवाल्मीकादिजे कविश्रेष्ठ, त्यांचा जो मनःपयोनिधि - मनरूप क्षीरसमुद्र, त्याची जी सुता - कन्या, तद्रूपा जी स्तुति, तिच्या पते - हे तिच्या स्वामी; एथें कवीश्वराच्या मनास क्षीरसमुद्राची उपमा देऊन तत्कन्येची उपमा स्तुतीस दिल्यानें ती स्तुती लक्ष्म्योपमा होत्ये ह्मणून हा रूपक अलंकार जाणावा. एथें समुद्राच्या ठायीं तरंग, आणि मनाच्या ठायीं तर्क, कल्पना, यांच्या चांचल्यानें जें सार्धम्य इंगित

इंगित होतें, तें फार सुरस असून, त्या साधर्म्यानें, आणि गांभीर्यरूप साधर्म्यानें, मन आणि समुद्र यांचा उपमेयोपमाभाव कवीनें दाखवून, मनोजन्यत्वेकरून स्तुतीचें, आणि समुद्रजन्यत्वेकरून लक्ष्मीचें, सामानाधिकरण्य साधून, तद्वारा स्तुति आणि लक्ष्मी यांचा आणखी उपमेयोपमाभाव प्रदर्शित केला आहे, येणेकरून आपल्या कवीनें साहित्यशास्त्रज्ञांच्या बुद्धीस रममाण होण्यास चांगला प्रकाश दिला आहे. या विशेषणात्मक संबुद्धीनें भगवंताचें स्तुतिप्रियत्व अबाधित आहे असें कवीनें एथें दर्शविलें; तथापि वर जें स्तुतिविर्गाहितत्व सांगितलें तें वस्तुतः खरें आहे, त्याचेंच समर्थन करित होव्साते पुढें कवि म्हणतात;— भले स्तुति प्रति न वरिती,— वस्तुतः स्तुतिलालित्यानें भुलून, भले साधुपुरुष, त्या स्तुतीस, न वरिती— वरित नाहींत— तिचा अंगीकार करित नाहींत; आणि तेणेकरून पापते न जोडिती,— पापते,^१— पापता— स्तुतिमोहितत्वरूप जी अपयशता— अपकीर्तिरूप दोष त्याला,— जोडित नाहींत; अर्थात् तिच्या लालित्यानें मोहित होण्याचा दोष ते घेत नाहींत. अथवा, एथें ते पाप न जोडिती,— ते— भले पुरुष, पाप पूर्वोक्त दोष, जोडित नाहींत, असा अर्थ करावा.^२

ती —

१ नृशसाघातुकः क्रूरः पापाधूत्तेस्तुवंचकः

अमर.

२ एथें 'पापते' तें पाप, अताहि कोठे पाठ आढळतो, तें पाप जोडित नाहींत असा अर्थ केला असतां बाध घेतो असें नाहीं; परंतु बरील चरणांत 'पते' या शेवटल्या पदांशीं 'पापते' या पदाचें यमक निरनुनासिक असल्यानें अधिक चांगलें जुळतें, आणि यांत प्रौढताही विशेष, तेव्हां मूळचा पाठ असाच असावा असें मला वाटते.

ती स्तुति - तव गुणैकदेशभ्रमे ज्यांचिया गळां पडति,— तव गुणैकदेशभ्रमे - तुझ्या गुणाचा जो एकदेश - ह्मणजे तुझ्या गुणाचा जो यत्किंचित् अंश, तत्क- त जो भ्रम-मोह, त्या मोहानें, ज्यांच्या ज्यांच्या गळां पडती; अर्थात् तुझ्या गुणाचा यत्किंचित् अंश ज्या ज्या पुरुषांच्या ठायीं ती स्तुति पाहती, आणि त्या गुणांशानें त्या त्या पुरुषांस मोहित होऊन तुझीं मला आपली स्त्री करा ह्मणून त्यांच्या गळां पडती; एथें ' गळां पडती ' या पदानें कवीनें स्तुतीच्या निर्लज्जारूप दोषानें तिचें विगर्हितत्व सुचविलें. तिहीं तुजचि दावितां वा तुला संभ्रमे भजति,—तिहीं- त्या त्या पुरुषांनीं, तुलाच दाखविलें असतां, वा- अरे बापा, ती स्तुति- तुला, संभ्रमे - मोठ्या त्वरेनें अथवा परमादरानें, भजति- सेविती; सारांश ती स्तुतिरूप स्वयंवरा कन्या वरा- -तुरा होत्साती कोणाही पुरुषा मध्यें तुझ्या गुणाचा यत्कि- -चित् अंश पाहिला, ह्मणजे त्या गुणानें वेडी होऊन त्यांच्या गळां पडूं लागती, तेव्हां ते सत्पुरुष तिला सांगतात किं ज्या आमच्या सौंदर्यादर्यादि कोणत्याहि गुणाला तूं मोहित झाली असशील, तो गुण वस्तुतः आमचा नाही, तो गुण पूर्णत्वे ज्या भगवंताच्या ठायीं नांदतो त्या कडे जा, ह्मणजे तो तु- -झा अंगीकार करील; असें जेव्हां ते तीस सांगतात, तेव्हां ती परम आतुर होऊन लागलीच तुज कडेस वळून तुला श- -रण येती. एथें कवीनें स्तुतीचें आतुर्यादि लक्षण साधून तिच्या विगर्हितत्वाचें यथास्थित समर्थन केलें आहे. तसेंच सत्पुरुषाचा स्वस्तुतिविषयक अनादर साधून भगवंताचें सर्वगुणाधि-

सर्वगुणाधिष्ठातृत्वहि साधिलें आहे. आणखी सद्गुणी - साधु पुरुष, परमेश्वराच्या विभूति आहेत असाहि या केकेत आपला भावार्थ सुचविला आहे. एथें स्तुति आणि वरातुरा कन्या या उपमेय आणि उपमायांचा विबप्रतिविबभाव वर्णिला आहे, ह्यणून हा दृष्टांत अलंकार जाणावा.

‘तव गुणैकदेशभ्रमे’ या पदांत ‘तव’ हा षष्ठ्यंत शब्द असतां त्याचा ‘गुणैकदेशभ्रम’ या संयुक्त पदांतील गुण शब्दांशीं जो म्यां वर संबंध दाखविला, तो व्याकरणदृष्ट्या अयुक्त खरा; तथापि तो संबंध अर्थास फार अनुकूल दिसतो, आणि प्राकृत काव्यांत इतका बारीक दोष असह्य होईल असेंहि मला वाटत नाही; परंतु अर्थापेक्षां शब्दरचने वर ज्यांचें विशेष लक्ष अशा पुरुषांस तो दोष दुःसह होईल ह्यणून मला भीति आहे. या भीती स्तव इष्ट असल्यास ‘गुणैकदेशभ्रम’ ह्यणजे सामान्येकरून गुण - अर्थात् उत्तम गुण, त्याचा जो एकदेश - यत्किंचित् अंश, तत्कृत जो ‘तव’ तुज-संबंधी अर्थात् त्वद्विषयक, भ्रम, त्या भ्रमानें ज्यांच्या ज्यांच्या गळां ती स्तुति पडती, अशी पूर्ववत् अर्थयोजना करावी; ह्यणजे एथें उत्तम गुणाच्या यत्किंचित् अंशानें तद्गुणविशिष्ट पुरुषां वर भगवद्गुणविषयक भ्रमाचें ग्रहण होऊन, तेणेंकरून भगवंताचें पूर्वं ज्ञान स्तुतीस होतें असे स्पष्ट होतें; परंतु तव या पदाचा गुणाशीं संबंध केल्यानें तें पूर्वं ज्ञान तीस नसतां सत्पुरुषांनीं दाखविल्या वर तें ज्ञान तीस झालें, असा माझ्या मते कवित्त्वेत अर्थ असावा. मग पंडित जनांस जसा इष्ट अर्थ दिसेल तसा एथे त्यांनीं ग्रहण करावा.

ह्यणोनिकवितासुतातुजसर्मापितोंसाजरी ॥
 नसेबहुतशीगुणीकनकपीतवासाजरी ॥
 तरीनइतरावरीहरिकरीइलाकिंकरी ॥
 मयूरहिनिजात्मजाग्रहविमुक्तजैसाकरी ॥ ३३ ॥

मागील केकेत कवीने सामान्यतः कविजनसंबंधाने स्तुती-
 चा आत्मजारूप धर्म वर्णिला, ईत विशेषतः स्वकृत स्तुतीचे
 स्वकन्यकात्व वर्णन तिचा आपण अंगीकार करावा ह्यणून
 भगवंतास प्रार्थितात.

पदान्वय— ह्यणोनि कवितासुता साजरी तुज सर्मापि-
 तों, जरी तशी बहु गुणी कनकपीतवासा नसे, तरी इतरा
 न वरी, हरि, इला किंकरी करी, निजात्मजाग्रहविमुक्त
 जैसा मयूर हि करी.

ह्यणोनि कवितासुता साजरी तुज सर्मापितों,—
 ह्यणोनि- मागील केकेत कवीश्वरमनःपयोनिधिसुता अशी
 स्तुति वर्णिली आहे ह्यणून, ही माझी कवितासुता- स्तु-
 त्यात्मककवितारूप सुता- कन्या, साजरी- साजरी नसतां
 नवे जुने वस्त्र नेसवून खिडुकमिडूक डागिणे घालून नीटने-
 टकी अशी साजरीगोजरी, करून तुला, सर्मापितों- आदर-
 पूर्वक अर्पितों. एथे कवीने स्वकाव्यरचनाल्पशक्तित्व
 सुचवून तद्वारा आपली निरभिमानता दर्शविली. जरी
 तशी बहु गुणी कनकपीतवासा नसे,— जरी, ही
 माझी कवितासुता- तशी- पूर्वोक्त व्यासवाल्मीकादि कवी-
 श्वरांच्या

श्वरांच्या सुकवितासुतां प्रमाणें, बहु-अत्यंत, गुणी-गुणवती, आणि- कनकपीतवासा,- कनक- सुवर्ण, त्या सारिखा आहे- पीतवास-पिवळें वस्त्र-पीतांबर, जिचें अशी, (एथें स्त्री-लिंगीं टाप् झाला आहे) अर्थात् सुवर्णा सारिख्या पीतांबरांन सुशोभित अशी; एथें पीत शब्द असून कनक शब्दाची योजना केली आहे, येणेंकरून कनकघटित अलंकाराचें- हि ग्रहण ध्वनित होतें- लक्षणजे सुवर्णाचे अलंकार घालून त्या अलंकारांस अनुरूप असें पीत वस्त्रहि जिणें धारण केलें आहे अशी, अथवा, जरतारी पिवळा पाटांव नेसलेली अशी, नसे-नाहीं; अथवा, कनकपीतवासा,-कनक लक्षणजे चंपक, पीत लक्षणजे केशर, यां सारिखा आहे वर्ण आणि सुगंध जीच्या वस्त्रास अशी. स्तुतिपक्षीं 'बहु गुणी' आणि 'कनकपीतवासा' या विशेषणांनीं करुणादि रस आणि उपमादि अलंकार यांनीं प्रगल्भा अशी स्तुति, असा भावार्थ जाणावा. अथवा, एथे कनकपीतवासा हें सारें पद संबोधन करून विष्णूचें विशेषण केलें असतांहि चालेल. हे कनकपीतवासा- हे सुवर्णा सारिखा पीतांबर धारण करणाऱ्या-हे पीतांबरधारी, जरी ती माझी कवितासुता तशी बहु गुणी नसे, असा पूर्ववत् संबंध. तरी इतरा न वरी,-तरी-तथापि-व्यासवाल्मीकाच्या कवितासुतां प्रमाणें ही माझी सुता जरी गुणवती आणि कनकपीतवासा नाहीं तथापि, इतरा- तुज शिवाय इतर कोणास-हि, ती-वरित नाहीं, लणून-हरि,-हे हरि-हे मत्संकट निवार-

का

१ कनकं चंपकेहेमिधत्तूरेऽपिनिगद्यते

विश्वकोश.

का, इला किंकरी करी, -इला-या माइया कन्येला, किंकरी-दासी, करी-कर; जर ही तुला वरायास योग्य नाही तर आपली दासी तरी कर; आणि निजात्मजाग्रहविमुक्त जैसा मयूर हि करी, -निजात्मजाग्रहविमुक्त, -निजात्मजा-आपली कन्या, तिचा जो आग्रह- तुला वरायाचा जो तिणे हट्ट घेतला आहे तो, न्यापासून विमुक्त - मोकळा, जैसा- ज्या रितीने मीं तिच्या अग्रहापासून मोकळा होईन तसें, मयूर-या मयूरास, यथे कवि आपल्यास दाखऊन ह्मणतात, या मयूरास- या मोरोपंतास, हि कर. ह्मणजे या माइया स्तुत्यात्मककविताकन्येला शेवटीं तूं आपली दासी तरी कर, आणि मलाहि तिच्या आग्रहापासून सोडीव असा अर्थ.

या केकेत कवीनें 'तुज साजरी समर्पितों' या पदानें आपल्या काव्याचें हीनत्व सुचवून तद्वारा आपली विनयिता प्रकट केली आहे. तसेंच, 'तशी बहु गुणी आणि कनकपी-तवासा नसे' असें ह्मटलें, येणेंकरून प्राचीन व इतर प्रसिद्ध कवींच्या काव्यरचनेचें सौरस्य वर्णून, न्या सौरस्यास आपल्या काव्याचें सौरस्य तुलणार नाही असेंहि स्पष्ट दर्शविल्यानें आणखी आपली निरभिमानता ध्वनित केली आहे; इतकेहि दर्शवून पुनः युक्तीनें 'तरी इतरा न वरी', येणेंकरून न्या आपल्या काव्यांत करुणारसाची प्रमुखता दर्शवून तद्वारा ती आपली काव्यरचनेची व्यंगता झांकण्याची-हि आपली कृतप्रयत्नता इंगित केली आहे; तथापि आपली विनयिता न सोडितां पुनः 'इला किंकरी करी,' आणि 'मयूरहि निजात्मजाग्रहविमुक्त जैसा करी,' येणेंकरून

शेवटीं

शैवटीं स्वस्तुतीची स्वीकृति करण्या करितां आपली विनय-
-युक्त प्रार्थनाहि दर्शविली. एथें आणखी कवीनें ' जैसा ' या शब्दाचा प्रयोग संस्कृता प्रमाणें क्रियाविशेषणा सारिखा केला आहे, लक्षणजे ' निजात्मजाग्रहविमुक्तोयथाभवतितथा कुरु ' असा एथें अर्थ ' जैसा ' या शब्दानें जाणविला आहे. आणखी या श्लोकांत - साजरी, जरी, तरी, वरी, करी, किंकरी, करी, या पदन्यासांनीं यमकलक्षणानें आपल्या कवीनें वृत्त्यनुपास साधिला आहे तोहि गोड.

स्मरौनिकृतमंतुलानकवितावधूस्वीकृति॥
 करालतरिआयकाप्रभुखराचमीदुष्कृति ॥
 नमस्कृतिपुरःसरस्वकृतिअर्पितोआजिती ॥
 दिल्लीरविसखेंतुह्लांजशिनमोनिसत्राजिती ॥३४॥

मागील केकेत शेवटीं आपल्या स्तुतीचा अंगीकार क-
 -रावु ह्णून कवीने आपला भावार्थ दर्शविला; ईत त्या अं-
 -गीकारास स्वदोषस्मरणाचाहि मत्यवाय नसावा ह्णून
 दृष्टांतानें सुचवून त्याच आपल्या मर्थनेस दृढ करितात.

पदान्वय— कृतमंतुला स्मरौनि कवितावधूस्वीकृति न
 कराल, तरि मभु आयका, मी दुष्कृति खराच, आजि ती
 स्वकृति नमस्कृतिपुरःसर अर्पितो, जशि नमोनि रविसखें
 तुह्लां सत्राजिती दिली.

मागें केलेल्या माझ्या अपराधांचें स्मरणहि या माझ्या
 स्तुत्यात्मिका कविता कन्येच्या अंगीकरणास बाधत नाही,
 असा आपला भावार्थ कथित होव्साते कवि ह्णुतात— कृत
 मंतुला स्मरौनि कवितावधूस्वीकृति न कराल,—
 कृतमंतुला^१— केलेल्या अपराधास— अर्थात् माझ्या केले-
 -ल्या अपराधांस, अथवा, कृतमंतुला हे एक पद करून—
 कृतमंतु— केला आहे अपराध ज्याणें— अर्थात् अपराधी,
 (असा

१ आगोऽपराधोमंतुश्चसमेतूद्दानबंधने—

(असा बहुव्रीहि) जो मी त्या मला, स्मरोनि- ते माझे अ-
 -पराध, अथवा असा मी अपराधी, मनांत आणून, कविता-
 वधूस्वीकृति- माझी कवितारूप जी वधू - नवरी, तिची जी
 स्वीकृति - स्वीकार - अंगीकार, न कराल- जर आपण
 करणार नाही; तरि प्रभु आयका,— तरि-तर, प्रभु - हे
 प्रभो, आयका^१ - ऐका - मीं एका गोष्टीचें आपल्यास स्मर-
 -ण देतो तें ऐका; मी दुष्कृति खराच,— मी, तर / दु-
 -ष्कृति - दोषी - अपराधी, खराच - यांत संशय नाही;
 तथापि / आजि ती स्वकृति नमस्कृतिपुरःसर अ-
 -र्पितो,— आजि - आज - सांप्रतकाळीं, ती, स्वकृति -
 माझी कृति - स्तुतिरूप कविता, नमस्कृतिपुरःसर- नमस्का-
 -रपूर्वक, अर्पितो- तुला / अर्पण करितो; कशी अर्पितो पुसा-
 -ल तर / जशि नमोनि रविसखें तुह्मां सत्राजिती दि-
 ली,—जशि- ज्या प्रकारें, नमोनि- नमून-नमस्कार करून,
 रविसखें,— रविसख- सत्राजित, त्याणें, तुह्मां-तुह्मां कारणें,
 सत्राजिती- सत्राजिताची कन्या जी सत्यभामा ती, दिली-
 अर्पिली; अर्थात् सत्राजित तुमचा परम अपराधी असून त्या-
 -णें

१ 'आयका'-हें रूप ऐकणें या धातूतील ऐ या संयुक्त स्वराच्या अवय-
 -वांचें पृथक्करण होऊन - अइकणें, अईकणें, आइकणें, आईकणें, अशीं
 प्राकृत संघांत प्रासानुरूप भिन्न भिन्न रूपें आढळतात त्यांत संप्रसारणानें इच्या
 स्थानीं य होऊन झालें आहे. मला वाटते वायको शब्दाहि असाच व्युत्पन्न
 झाला असावा. मूळच्या वाई शब्दा वरून कुत्सितार्थी को प्रत्यय होऊन
 वायको शब्द व्युत्पन्न झाला असावा. एथें 'आइका' असा मूळचा पाठ
 असेल तर मला वाटते चांगलें.

०-णें शैवटीं नमस्कारपूर्वक जशी आपली कन्या सत्यभामा तुह्मांस अर्पण केली; १ तसा मीं अपराधी असतां ही माझी कवितासुता तुह्मांस अर्पण करितों; तिच्या प्रमाणें इचाहि आपण अंगीकार करावा असा एथील भावार्थ जाणावा. २ एथें कवीनें सत्यभामेच्या कथनानें आपल्या कवितेच्या आणि तिच्या स्वीकारार्हत्वाची तुलना करून, सत्राजिताच्या सापराधत्वाशीं आपलें सापराधत्व हि तुललें आहे, ह्मणोन एथें हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ या प्रमाणें भागवतांत ह्मटलें आहे;—

सत्राजितःस्वतनयां कृष्णायकृतकिल्बिषः ।

स्यमंतकेनमणिना स्वयमुद्यम्यदत्तवान् ॥

भागव०, स्कं० १०, अ० ५६, श्लो० १.

२ आपला स्यमंतक मणि कृष्णानें हरण केला ह्मणून जो आपण त्या-ज वर आळ घातला होता, तो मिथ्या (पहा केका ८ वी,). कृष्णानें तो स्यमंतक मणि जांबवताकडून आणून सत्राजितास दिल्या वर, त्या सत्रा-जिनास आपल्या अपराधाचा पश्चात्ताप होऊन, नुसता मणि कृष्णास अ-र्पण केल्यानें त्याचें योग्य सांत्वन होणार नाहीं, तर, त्या मण्या बराबर आपली कन्याहि त्यास द्यावी, असा त्याणें निश्चय केला. पुढें कृष्णानें त्या सत्यभामेचें पाणिग्रहणहि केलें. (पहा भागवत, पूर्वोक्त अध्याय.)

पिताखळपरंतुतीगुणवतीसतीचांगली ॥
 ह्मणोनिमजआपुल्याभजनिंलावणेंलागलीं ॥
 ह्मणालतरितत्सुताकशितुह्मांसवेंभांडगा ॥
 अहर्निशिहिभांडलात्रिनवरात्रजोदांडगा ॥ ३५ ॥

पिता दुष्ट असतां हि समयविशेषीं त्याचें अपत्य गुणी असतें; ह्मणून जांबवतीच्या गुणा वरून म्यां कृष्णानें तिचा अंगीकार केला असें कदाचित् आपण ह्मणाल अशी आशंका मनांत आणून तिचें निवारण करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— पिता खळ, परंतु ती गुणवती सती चांगली, ह्मणोनि मज आपुल्या भजनिं लावणें लागली, ह्मणाल, तरि, जो भांडगा दांडगा तुह्मां सवें त्रिनवरात्र अहर्निशि हि भांडला, तत्सुता कशी.

पिता खळ,— पिता— जांबवतीचा बाप — जांबवत्, खळ—दुष्ट; होता खरा / परंतु ती गुणवती सती चांगली,—परंतु, ती—जांबवती, गुणवती— सद्गुणी— गुणाची, सती— पतिव्रतेच्या अंगीं जसे गुण असावे तसे स्वभावसिद्ध तिच्या अंगीं होते अशी, आणि / चांगली— रूपयौवनवती; अथवा, ती सती — ती जांबवती सती, गुणवती आणि चांगली, असा अन्वय करावा; अशी होती / ह्मणोनि मज आपुल्या भजनिं लावणें लागली,— ह्मणोन मला माझ्या भक्तीस तिला लावावें लागलें; अशी गुणवती पाहिली ह्मणून तिचा म्या अंगीकार केला असा तात्पर्यार्थः

र्यार्थ; ह्यणाल,- असे कदाचित् आपण ह्यणाल, तरि- त-
 -थापि, आपण मनांत आणा कीं-जो भांडगा दांडगा तुह्यां
 सवें त्रिनवरात्र अहर्निशि हि भांडला,—जो, भांडगा-
 भांडखोर, आणि - दांडगा, असा जांबवत्, ज्याणें - तुह्या
 सवें-तुह्यां बरोबर, त्रिनवरात्र-सत्तावीस रात्र पर्यंत, अहर्नि-
 -शि-रात्र दिवस, हि, भांडला-दांडगेपणानें युद्ध केलें; तत्सुता
 कशी, तत्सुता-त्याची कन्या, कशी-ती कशी बरे ?-अर्थात्
 कशी चांगली आणि गुणवती होईल ? कदापि होणार नाही,
 असा एथें काकर्थ जाणावा; यथाबीजं तथा फलं, अशा
 भांडखोर दांडग्याची कन्या वस्तुतः नैसर्गिक गुणांनीं चांगली
 होती असें माझ्यानें मानवत नाही, परंतु आपणच तो शरण
 आल्या वर त्याचे ते अपराध झांकून त्याची कन्या गुणवती
 नसतां त्याच्या आयहा स्तव तिला गुणवती मानून तिचा
 अंगीकार केला, असा एथें कवित्त्वरुतार्थ निघतो. अथवा,
 तत्सुता कशी,— त्याची कन्या तर खरी - यद्यपि ती व-
 -स्तुतः गुणवती असली तथापि त्या दांडग्या भांडखोराची तर
 पोरगी खरी, असाहि अर्थ केला असतां प्रशस्त'.

१ 'तूं जा कसा,' 'तूं एवढा पाठ ह्यण कसा,' 'तूं पहा आतां मी त्यास
 मारतो कसा, 'आतां मी गातो कसा, ह्यणजे तूं जाच, ह्यणच, मी मारतोच,
 गातोच,- ह्यणजे स्वचित जा, स्वचित ह्यण, स्वचित मारतो, स्वचित गातो,
 असाहि अर्थ कसा या अव्यया वरून ध्वनित होतो;- 'तूं हें काम कर,
 गोपाळ पंताचा मुलगा कसा,' ह्यणजे, तूं गोपाळ पंताचा मुलगा तर स्वरा
 ह्यणून हें काम कर, असा 'कसा' या शब्दापासून निःसंदेहार्थ उत्पन्न
 होतो.

तिलाहिवरवीह्लणाउचितहोयतोषाकरें ॥
 असेलसजलीयथारुचितर्थांस्वयोषाकरें ॥
 जशीपदरजेंशिलापरिअसेनव्हेशापिली ॥
 धवेंहरिमनोहराकृतिसतीअघेंव्यापिली ॥ ३६ ॥

त्याच आपल्या अर्थांचें दुसऱ्या कल्पनेनें, व दृष्टांतरानें कवि समर्थन करितात.

पदान्वय— तिला हि बरवी ह्लणा, उचित होय, 'तर्थां तोषाकरें स्वयोषाकरें यथारुचि सजली असेल, अघें व्यापिली धवें शापिली सती शिला परि असे नव्हे ? हरि पदरजें जशी मनोहराकृति.

तिला हि बरवी ह्लणा,— अथवा दुसऱ्या कल्पनेनें— तिला हि—तुह्यार्शी सत्तावीस दिवस अहोरात्र भांडला असा दांडगा जो जांबवत् त्याची कन्या जांबवती तीस, हि, बरवी ह्लणा— रूपवती ह्लणा,— सारांश रूपवती ह्लणून आपण तिचा हि अंगीकार केला; (ह्लणा हा भूत काळ जाणावा) हें उचित होय,— योग्यच आहे; कारण— तर्थां तोषाकरें स्वयोषाकरें यथारुचि सजली असेल,— तर्थां - ज्या काळीं आपण तिचा अंगीकार केला त्या काळीं, तोषाकरें— तोष - संतोष - सुख, त्याचा / आकर - खाण, अशा / स्वयोषाकरें, - स्वयोषा - आपली स्त्री - रुक्मिणी अथवा लक्ष्मी, तिचा जो / कर - हस्त, तेणेंकरून, यथारुचि - आपल्या रुची प्रमाणें, (हें एथें क्रियाविशेषण जाणावें)

जाणावें) सजली असेल - शृंगारिली असेल; सारांश, त्या कार्ळां रुक्मिणीच्या अथवा लक्ष्मीच्या आवडत्या हाताने ती जांबवती तुमच्या रुची प्रमाणे सजली असेल, ह्मणून तुम्हीं तिला बरी ह्मणून तिचा अंगीकार केला हें योग्यच आहे; अथवा, ती आपल्यास चांगली आवडावी ह्मणून आपल्या रुची प्रमाणे स्वतः लक्ष्मीने तिची चट्टीपट्टी केली असेल, ह्मणून ती जांबवती आपल्यास आवडली असेल हें योग्यच आहे; परंतु अघें व्यापिली धवें शापिली सती शिला परि असे नव्हे ?- अघें व्यापिली- पापानें व्याप्त- अर्थसंदर्भानें आरोपित अपराधानें पिडिलेली, ह्मणूनच धवें शापिली, धवें-नव-धानें-अर्थात् गौतम ऋषीनें, शापिली-शापिलेली-तूं इतःपर शिलां होऊन पडली राहा ह्मणून स्वपति गौतमानें जिला शाप दिला अशी ती, सती- साध्वी- अर्थसंदर्भानें अहिल्या, शिला परि असे नव्हे ?- शिले सारिखी नव्हती बरें ? अर्थात् शिला होऊन पडून राहिली होती, असा एथें काकर्थ जाणावा; अशी ती शिला - हरि पदरजे जशी मनोहराकृति, हरि - हे हरि - हे सर्वदोषपरिहारका, पदरजे- रामावतारीं आपल्या पायधूळीनें, जशी-ज्या प्रकारें, मनोहराकृति- सुंदररूपिणी, झाली, (एथें झाली या क्रिया-पदाचा अध्याहार जाणावा), त्या प्रकारें लक्ष्मीच्या हस्तानें ही जांबवतीहि रूपहीन होन्साती तुमच्या अंगीकरणास पात्र झाली; असा एथें अर्थान्वय करावा.

परंतु मला वाटते एथें तिसऱ्यां चरणांत ' जशी ' ह्मणून पाठ आहे, त्या ठिकाणीं ' कशी ' असा मूळचा पाठ असावा,

तसा

तसा असल्यास अर्थसौरस्यास आणि पदान्वयास एथें अधिक अनुकूलता येईल. लक्ष्मीने आपल्या हातानें जांबवतीची वेणीफणी केली असेल ह्मणून ती आपल्यास रूपवती वाटून तिचा आपण अंगीकार केला, हें योग्यच आहे, अर्थात् यांत विशेष आश्चर्य मानण्या जोगें नाहीं; परंतु अघें व्यापिली ह्मणून धवें शापिली असतां जी सती शिला परि असे नव्हे ? अर्थात् शिले सारिखी पडलेली असतां ती, हे हरि, तुमच्या पदरजे मनोहराकृति कशी झाली ?- अर्थात् तुमच्या पायांच्या रजानें पतीच्या शापानें शिला होऊन पडलेली अहिल्या मनोहराकृति झाली हें महदाश्चर्य होय, असा एथें काकर्थ केला असतां पदान्वय मला गोड दिसतो.

भलें स्मरण जाहलें समर्थिकं सदासीकरें ॥
 कशी उजरली समुज्वल दयासुधासीकरें ॥
 तुह्यां स्वरिपुची तशी बटिक आवडे मत्कृति ॥
 नको न सजवे असा बहुत काय मी दुष्कृति ॥ ३७ ॥

पूर्वोक्त अर्थांचेच समर्थन प्रकारांतरानें करित होत्सति
 कवि आणखी लक्षणतात.

पदान्वय— समर्थि भलें स्मरण जाहलें, दयासुधासी-
 करें करें कंसदासी समुज्वल कशी उजरली, तुह्यां स्वरिपुची
 बटिक तशी आवडे, मत्कृति नको, न सजवे, असा मी काय
 बहुत दुष्कृति ?

पुनः कवि लक्षणतात/ समर्थि भलें स्मरण जाहलें,—
 समर्थी- याच कार्ळी - अर्थात् याच प्रसंगी, भलें- चांगलें-
 समयोचित, स्मरण जाहलें; हा एथें स्मरण अलंकार जाणा-
 वां. तें स्मरण कोणतें पुसाल तर एका/ दयासुधासीकरें
 करें

१ एथें अहिल्येच्या मनोहराकृती वरून तद्विपरीत कुब्जेच्या विरूपा
 कृतीचें स्मरण होऊन उभयतांच्या उदारसादृश्याचा प्रसंग आहे. कुव-
 लयानंदांत या अलंकाराच्या उदाहरणार्थ माघांतलें उदाहरण दिलें
 आहे.—

दिव्यानामपि कृतविस्मयं पुरस्ता-
 -दंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्तां ।
 उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरंती-
 -मस्मार्षां जलनिधिमंथनस्य शौरिः ॥

करें कंसदासी समुज्ज्वल कशी उजरली,—दयासुधा-
 -सीकरें,— दयासुधा- दयामृत, त्याचा - सीकर- बारीक
 वर्षाव, आहे ज्यापासून अशा - करें - अर्थात् आपल्या
 हातानें, (ही कर्तरितृतीया) कंसदासी - कंसाची दा-
 सी - अर्थसंदर्भानें कुब्जा, समुज्ज्वल-फार स्वच्छ-चांगली
 अशी, अथवा जशा रीतीनें समुज्ज्वल होईल तशी, (एथें हें
 क्रियाविशेषण जाणावें), कशी उजरली -कशी नीट केली;
 कोणत्या हेतूनें नीट केली; शेवटीं नीट केलीना? असा एथें
 काकर्थानें कवित्त्वरतार्थ ध्वनित होतो; अथवा, एथें 'समु-
 -ज्वल' हें पुढल्या पदांत निविष्ट करून तें दया अथवा
 सीकर याचें विशेषण करावें;- समुज्ज्वलदयासुधासी-
 करें करें,- ह्यणजे अत्यंत स्वच्छ- अति निर्मल- जी दया,
 तद्रूप जी सुधा, तिचा सीकर आहे ज्या पासून, अथवा,
 निर्मल जो दयासुधेचा सीकर तो आहे ज्या पासून, अशा
 करें; अशी योजना करावी. परंतु माझ्या मते भगवद्दया नैस-
 र्गिक निर्मल असतां तीस 'समुज्ज्वल' या विशेषणाची यो-
 जना करून तिचें नैसर्गिक निर्मलत्व आशंकनीय करावें हा
 सत्पक्ष नव्हे; ह्यणून वर सांगितल्या प्रमाणें 'समुज्ज्वल' हें
 एथें क्रियाविशेषण मानावें हें मला अधिक प्रशस्त दिसते.
 उरजणें' - नीट करणें, अथवा नीट होणें- चांगल्या स्थिती

वर

१ उजरणें या मराठी क्रियापदाची व्युत्पत्ति मला वाटते उज्वलन
 या संस्कृत शब्दा वरून असावी, 'ज्वल — दीप्तौ.' या मूळ संस्कृत धा-
 -तूस उत् हा उपसर्ग लागून 'उज्वल' शब्द सिद्ध झाला आहे-याचा प्रका-
 शनार्थ

वर येणें, असा हा महाराष्ट्र भाषेंत उभयविध धातु आहे; तेव्हां एथें अकर्मकत्वार्थीं याचें ग्रहण कर्तव्य इष्ट असेल तर, 'करें' ही एथें करणी तृतीया मानावी. या आपल्या कृती वरून आर्त्तां असें समजतों कीं असा भाव मनांत आणून कवि पुढें भगवंतास ल्पणतात — तुह्मां स्वरिपुर्ची बटिक तशी आवडे,— तुह्मां- तुह्माला, स्वरिपुर्ची- आपल्या शत्रूची अर्थात् कंसाची, बटिक- अर्थात् पूर्वोक्त कंसदासी कुब्जा, तशी- ल्पणजे त्या प्रकारची- अर्थात् जशी म्यां वर सांगितली तशी- तात्पर्य, नावा प्रमाणें शरी- -रानेंहि कुब्जा असून आपल्या अभृतस्त्रावी अशा हस्तानें ती नोट सुशोभित- सुंदर होई अशी आपण उजरली ल्पणून जें म्यां वर सांगितलें तशी, आवडे- ती आपल्यास आव-
-डली

शनार्थ मुख्य; परंतु पुढें प्राकृतांत 'नीट करणें' 'पूर्णपणें मूळच्या सुस्थिती वर आणणें,' अशा लाक्षणिकार्थीं याचा प्रयोग पडून गेला आहे; ती लक्षणा अशी कीं — जसा दीप मंद जळत असतां त्यास तेलप्रदानादिकेंकरून उज्वलित करणें; तसेंच एकादी वस्तु व्यंग असतां तीस अपोक्षित अंगाच्या अथवा इतर साधनाच्या योगानें सांग करून सुशोभित - नीट नेटकी - क- -रणें, हेहि तिचें उज्वलन करणें होय. असा एथें मूळचा प्रकाशन अर्थ आ- -हे ल्पणून मला वाटतें एथें कवीनें 'समुज्वल' या क्रियाविशेषणाचा प्रयोग केला आहे.

अन्य पक्षां 'ऋजु— सरळ' या मूळ संस्कृत शब्दा वरून प्राकृतांत 'उजू' - सरळ — नीट, हा शब्द व्युत्पन्न होऊन त्या वरून 'उजरणें' हा धातू व्युत्पन्न झाला असावा अशीही कल्पना करितां येत्ये; परंतु हा पक्ष एथें 'समुज्वल' या शब्दाच्या प्रयोगानें कवीस इष्ट असेल असें मला धडुधा दिसत नाहीं. आणखी, 'उजू' या शब्दा वरून 'उजरणें' हा धातू व्युत्पन्न व्हावा त्या पक्षां 'उजवणें' हा धातू व्युत्पन्न व्हावा हे अ- -धिक युक्त दिसतें.

डली; एथें बटिक हा श्लिष्ट शब्द तिचें निद्यत्व द्योत-
 नार्थ होय. आणि मत्कृति नको, - मत्कृति-माझी कृति-
 माझी स्तुत्यात्मिका कवितारूप कृति, आपल्यास आवडत
 नाहीं लक्षण नको; आणि न सजवे, — ती मत्कृति आप-
 ल्याच्यानीं सजवत नाहीं- उजरत नाहीं; अर्थात् कुब्जा
 त्रिवक्रा असून तीस आपण सरळ केले, तशी माझी कविता
 व्यंग असलो तर तीहि बुद्धिप्रदानेकरून मनोरंजक करावी;
 असा एथें ध्वन्यर्थ होतो. असा मी काय बहुत दु-
 कृति, - असा मीच काय मोठा, दुष्कृति- दुष्टकर्मा-दोषी-
 अपराधी; सारांश एकतर कंस आपला शत्रु, त्याची कुब्जा
 ही आपणखी बटिक, तीही नावा प्रमाणें त्रिवक्रा अर्थात् अ-
 न्यंत कुरूप, असें असतां ती आपण दयार्द्र होत्साते स्वह-
 स्तानें सरळ करून सुशोभित केली, ^१ आणि माझी स्तुत्या-
 त्मक अर्थात् स्वाभाविक आवडती अशी कविता असून ती
 आपल्यास आवडत नाहीं, व नीटही कसवत नाहीं, असा
 मीच काय मोठा अपराधी आहे; असा एथें सारालंकारमिश्रित
 विशेषोक्तयलंकार जाणावा.

^१ कृष्णानें कुब्जेस स्वहस्तानें कसें सरळ केले हें भागवतांत
 वर्णिलें आहे. —

प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् ॥

ऋज्वीकर्तुमनश्चक्रे दर्शयन् दर्शनेफलम् ॥६॥

पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्वयंगुल्युत्तानपाणिना ॥

प्रगृह्य चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥७॥

भा०, स्कं० १०, पू०, अ० ४२.

जसीपृथुकतंदुलप्रसृतिआप्तकामातसी ॥
 रुचो कृतिसभाग्यतुंनुनयआप्तकामातसी ॥
 कणघाविदुरमंदिरींल्लणतिसाधुआस्वादिल्या ॥
 खरेंजरिकरातुजप्रभुसिआपुल्यास्वादिल्या ॥ ३८॥

तुला प्रेमभावानें कांहीं दिलें तरीं त्याचा तूं स्वीकार करितोस अशी तूझी दया प्रसिद्ध आहे, असा आशय मनांत धरून त्याचें दृष्टांतें करून कवि एथें निरूपण करितात.

पदान्वय— जसी पृथुकतंदुलप्रसृति आप्तकामा, तसी कृति रुचो, तूं सभाग्य, सुनयआप्त, का मातसी ? साधु ल्लणति विदुरमंदिरीं कणघा आस्वादिल्या, जरि खरें, आपुल्या स्वा तुज प्रभुसि कशा दिल्या.

जसी पृथुकतंदुलप्रसृति आप्तकामा,— जसी-
 ज्या प्रमाणें, पृथुकतंदुलप्रसृति,— पृथुकतंदुल,— पृथुक— पोहे,
 त्याचे— तंदुल— तांदूळ— दाणे— अर्थात् पोहे,^१ अथवा त्यांचे
 कण, त्यांची प्रसृति— ओंजळ— अर्थात् पोह्यांच्या कणांनीं
 भरलेली ओंजळ, आप्तकामा— आप्त ल० प्राप्त, केला आहे

काम

१ जिरेसाळीचें— आंबेमोहराचे तांदूळ, ल्लणजे जिरेसाळ आंबेमोहर या प्रकाराचे अथवा जातीचे तांदूळ, अशी एथे प्रकारार्थक षष्ठी समजून तिचा लोप जाणावा. अथवा, सागूचे तांदूळ ल्लणजे सागूच असी स्वार्थी षष्ठी समजून तिचा लोप जाणावा; अथवा, सागूचे तांदूळ ल्लणजे सागूचे दाणे, कण, असा एथे तंदुल शब्देंकरून तद्धान्वयविशेषाच्या कणाचें ग्रहण समजावें. हा शेवटला अर्थ एथे विशेषेंकरून माह्य दिसतो.

काम- मनोरथ, जिणें अशी; एथें ' झाली ' या क्रियापदाचा
 अध्याहार जाणावा; अर्थात् त्या दरिद्री सुदाम्यास जशी
 पोह्यांची ओंजळ तुला अर्पण केल्यानें, आणि त्वां त्या पो-
 ह्यांचा स्वीकार केल्यानें, मनोरथ पूर्ण करणारी झाली,
 तशी कृति रुचो,— तशी, ही माझी कृति- कवितारूप
 कृति, तुला रुचो- आवडो; अर्थात् तुला आवडली ह्मणजे
 मलाहि ही तशी सुदाम्याच्या पोह्या प्रमाणें सफल
 होईलच; वरकड / तूं सभाग्य,— तूं, तर सभाग्य- भा-
 ग्यवंत, अर्थात् सर्वेश्वर्यवान् आहेसच; आणखी सुन-
 यआप्त,— सुनय- चांगला आहे नय- न्याय, ज्यांचा
 असे- अर्थात् साधु जन, त्यांचा आप्त- सखा; असा एथें
 षष्ठीतत्पुरुष करावा; अथवा, सुनयआप्त- साधुजन आहेत
 सखे ज्याचे असा तूं, असा बहुब्रीहि करावा; एथें ' सुन-
 यआप्त ' या शब्दांत ' सुनय ' आणि ' आप्त ' हे दोन
 शब्द तसेच ठेऊन त्यांच्या संधीस अवकाश असतां तो केला
 नाही, कारण, प्राकृतांत असा संधि करणें वैकल्पिक होय.
 अथवा असा विकल्प नमानिला तर, सुनय- नीतिवान्-
 न्यायी, आणि आप्त- आत्मीय, असा तूं आहेस, असा
 समास नकरितां दोन निराळे शब्द करून अर्थान्वय करावा.
 का मातसी:- मग- मातशील- फुगशील काय ? अर्थात्

तूं

१ यद्यपि ' मातर्णे ' या क्रियापदाचा निरंतर कृत्सितार्थी प्रयोग
 आढळतो, तथापि कवितैरंकुश्यानें समयविशेषीं स्तुत्यर्थीहि याचा प्रयोग
 प्राकृत काव्यांत कोठे कोठे अवलोकनांत येतो.

ब्रह्मानंदे क्रीडती साचार ॥ प्रेमबळे मातोनियां. ॥

तूं सभाग्य असून सुनयआम आहेस; ह्मणून आह्ला दीनां विषयीं तूं आपल्या ऐश्वर्याच्या भरानें फुगून आमचा अव्हेर करणार नाहींस असा एथें प्रश्नराद्धांत जाणावा. आणखी - साधु ह्मणति विदुरमंदिरीं कण्या आस्वादिल्यां,— साधु ह्मणति- साधु, आपली कथा अशी सांगतात, कीं- विदुराच्या घरीं, आपण एकदां नुसत्या कण्याच, आस्वादिल्या - खाल्या; जरि खरें,- हें त्याचें ह्मणणें जर खरें असलें तर; आपुल्या स्वा तुज प्रभुसि कशा दिल्यां,— आपला स्वकीय जो तूं मभु त्या तुला, (ही एथें चतुर्थी जाणावी,) कशा दिल्या- त्या नुसत्या तांदळाच्या कण्या कशा दिल्या ? त्या विदुराला तशा कण्या देण्याचें कसें धैर्य झालें ? कशी त्यास लाज वाटली नाहीं, असा पृथील इंगितार्थ. सारांश प्रेमभावानें कोणी तुला कांहीं दिलें तथापि तूं तें त्याच्या भक्तो स्तव चांगलें मानून त्याचा स्वीकार करितोस, आणि त्याचें कल्याण करितोस, अशीं उदाहरणें आहेत.

जिणेंरसपहावयाप्रशिथिलींरदींचाविलीं ॥
सुवासहिकळावयाप्रथमनासिकींलाविलीं ॥
तुह्मांसशबरोतशींबदरिकाफलेंदेजुनी ॥
कथाअशिअसोपहास्वचरितेंतुह्मींमेजुनी ॥३९॥

आणखी उदाहरण सांगत होत्यांत कवि लक्षणतात.

पदान्वय - जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं, रदीं चा-
-विलीं, सुवास हि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं, तु-
-ह्मांस शबरी तशीं जुनी बदरिकाफलें दे, अशी कथा असो,
तुह्मीं स्वचरितें मेजुनी पहा.

जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं, - जिणें - ज्या
शबरीनें - भिल्लिणीनें, रस पहावया - अर्थसंदर्भानें बोरां-
-चा रस पहाण्या करितां, प्रशिथिलीं^१ - अत्यंत शिथिल के-
लीं

---

१ एथें आपल्या कवीनें ' प्रशिथिलीं ' असा नवा मराठींत धातु उत्पन्न केला आहे असें दिसते, ' अथ - दौर्बल्ये ' या मूळच्या संस्कृत धातूवरून शिथिल शब्द होऊन त्यास प्रकर्षणादीं प्र हा उपसर्ग लागून प्रशिथिल शब्द होऊन त्यावरून हा धातु साधला आहे. या प्रमाणें प्रसर्गां स्वेच्छान्तरूप शब्द कवि साधित असतात, व अशा शब्दसाधना-
नेंच भाषेस प्रौढशा येत्ये; मुक्तशरानीं हि पुढल्या ओवींत प्रलापणें
असा मराठींत धातु उत्पन्न केला आहे.-

झोंटीधरुनिहस्त्रकें ॥ दुःशासनआंसुडीतवकें ॥
कृष्णाप्रलापोनिदुःखें ॥ भीष्मद्रोणाविलोकी ॥७७ ॥

लौं -बोटानें दाबून ढील केलीं, (असें एथें क्रियापद करावें,) रदीं चाविलीं,— रदीं - दांतांनीं चाविलीं; सुवास हि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं,—जिणें न्यां बोरां-चा सुवासहि कळावया करितां पहिल्यानें तीं आपल्या, नासिकीं-नाकास, लाविलीं, अर्थात् हुंगलीं; तुह्यांस शबरी तशीं जुनी बदरिकाफलें दे,— तुह्याला ती, शबरी - भिल्लीण, तशीं- पूर्वीं सांगितल्या प्रकारचीं- जुनीं- शिकीं-बाशीं, बदरिकाफलें - बोरें, दे -देई; (हा एथे ग्रंथी भूतकाळ जाणावा,) अशी कथा असो,— अशी - जी रा-मायणीं आपली कथा आहे ती, असो - खरी असो; सांप्रत प्रसंगास फार उपयुक्त आहे असा एथील ध्वनि-तार्थ जाणावा. तुह्यां स्वचरितें मेजुनी पहा, - अशीं तुह्यां आपलीं चरित्रें मोजून पहा; मांच सांगतो असें नाहीं; वाल्मीकादिकांनींहि तीं चरित्रें लिहून ठेविलीं आहेत, व अद्यापि आपल्यास न्यां विषयीं संशय असला, तर आपण-च आपल्या मागील चरित्रांची आठवण करून पहा; असा एथें ' मोजून पहा ' या शब्दांनीं कवीनें आपला न्दुत अर्थ सुचविला.

कोंठें ' कथा अशि नसो ' असा पाठ आहे. अशीं-भिल्लीणीचीं उष्टीं बोरें आपण खाल्ठीं लणून जी कथा आहे ती खरी नसो; - अर्थात् ही कथा खरी असून तिचा मि-थ्या निषेधरूप विरोध दाखवून त्याचें कवीनें ' तुह्यां स्वचरितें मेजुनी पहा ' या विधानेंकरून निवारण केलें आहे, लणजे मेजून पाहिलें असतां अशी कथा खरी आहे असें

असें दिसेल; ह्यणून विरोधाभास^१ अलंकारानें एथें कवीनें निषेधार्थाचा विध्यर्थ दाखविला आहे; असा अर्थ तसा पाठ असतां समजावा.

या प्रमाणें कवीनीं तेतिसावे केके पासून तर या केके पर्यंत आपल्या यथामति केलेल्या स्तुतीचा स्वीकार करावा ह्यणोन प्रभूची प्रार्थना केली आहे; असा यांचा तात्पर्यार्थ समजावा.

---

१ साहित्य दर्पणांत विरोधाभास प्रकरणीं- ' हरोऽपि शिरसा गंगां न धत्ते ' असें दाखवून ' त्वद्वाजी , येणेंकरून त्याचें समाधान केलें आहे ह्यणून उदाहरण दिलें आहे, तसें एथेंहि जाणावें, असें मला यादतें.

प्रभोशरणआलियावरिनव्हाकधींवांकडे ॥ (१८)
 ल्हाणोनिइतुकेंचहेंस्वहितकृत्यजीवांकडे ॥
 प्रसादकरितांनसेपळविलंबबापाखरें ॥
 घनांबुनपडेमुखींउघडिल्याविनापाखरें ॥ ४० ॥

शरणागता वर अनुग्रह करण्या विषयीं प्रभूचें औत्सुक्य स्तवित होत्साते कवि ल्हाणतात.

° पदान्वय— प्रभो शरण आलिया वरि कधीं वांकडे नव्हा, ल्हाणोनि जीवां कडे इतुकेंच हें स्वहितकृत्य, प्रसाद करितां पळ विलंब नसे, बापा खरें, पाखरें उघडिल्या विना मुखीं घनांबु नपडे.

प्रभो शरण आलिया वरि कधीं वांकडे नव्हा,— प्रभो- हे प्रभु- हे स्वामी, शरण आलिया वरि-तुल्लास कोणीहि मनोभावेकरून शरण आल्या वर मग त्याशीं तुझीं कधीं-कदापि, वांकडे नव्हा-वांकडे होत नाहीं; अर्थात् त्याचा आपण अंगीकार करित नाहीं असें आपणा कडून कदापि होत नाहीं; ° अर्थात् त्याचा आपण अंगीकार करिता; ल्हाणो-
 नि

१ शरणागताची उपेक्षा भगवान् कदापि करित नाहीं ल्हाणोन तुकोबासांगतात.

निष्ठावंतभाव भक्ताचास्वधर्म
 निर्धारेंहेंवर्म चूर्कोनये ॥
 निष्कामनिश्चळ विठलींविश्वास
 पाहोनयेआस आणीकांची ॥
 तुकाह्मणेऐसा कोणउपेक्षिला
 नाहींआयिकीला ऐसाकोणही ॥

नि जीवां कडे इतुकेंच हें स्वहितकृत्य,— ह्यणोनि-

असा आपला शरणागतां वर अनुग्रह करण्याचा स्वभाव आहे ह्यणोन, जीवां कडे - ईश्वरापासून पराङ्मुख आणि संसारनिमग्न जीं आत्मा सारिखीं मनुष्यें त्यां कडे, इतुकेंच हें स्वहितकृत्य,— तुला शरण जावें एव्हडेंच काय तें आतां स्वहितकृत्य - आपलें हितकारक^१ कृत्य- अथवा आपल्या कल्याणाचें कृत्य - कर्तव्य कर्म राहिलें आहे; तुला शरण गेल्या वर मग प्रसाद करितां पळ विलंब नसे,— प्रसाद करितां- तुला त्या शरणागतां वर प्रसाद-अनुग्रह, करितांनां, पळ - पळमात्रहि, (हें एथें क्रियाविशेषण करावें,) विलंब नसे - विलंब लागत नाहीं; अथवा, 'पळविलंब' पळाचा - पलावधि - पळभर - जो विलंब, असा कर्मधारय करून हें संयुक्त नाम करावें. शरण जाण्याची तरी मध्यें आडकाठी कशास पाहिजे अशी एथें आशंका मनांत आणून तिचें समाधान करित होत्साते कवि ह्यणतात;— बापा खरें, बापा- अरे बापा, शरणागतांचे अपराध बापा प्रमाणें तूं पोटांत घालून त्यांज वर कृपा करितोस ह्यणून हे तात, खरें- तूं तत्काल अनुग्रह करितोस हें खरें आहे; तथापि - पाखरें^२ उघडिल्या विना मुखीं घनांबु

१ हित हा शब्द विशेषणाहि आहे आणि नामहि आहे.

२ यद्यपि 'पांखरूं' असा मराठी शब्द भाषारूढींत फार आहे, तथापि एथें यमका करितां 'पाखरूं' असाच शब्द लिहिला आहे. व तो मराठींत- कोंकळ, लेंकळ, यांसरू, इत्यादि पुष्कळ शब्दां प्रमाणें सानुनासिक व निरनुनासिकहि

घनांबु नपडे,— पाखरें- पाखरानें- अर्थसंदर्भानें चात-
 -कंपक्ष्यानें, उघडल्या विना- अर्थात् तोंड उघडल्या वांचून,
 मुखीं - तोंडांत, घनांबु- पावसाचा थेंब, नपडे- पडत नाही;
 यद्यपि पाऊस सर्वत्र पडतो, आणि चातकाच्या मुखांत पडावें
 असेंहि त्याचें धोरण असतें, तथापि त्या पक्ष्यानें तो पाव-
 -साचा थेंब घेण्यास आपलें तोंड तर वासलें पाहिजे; जसें,
 तसें आपण घना सारिखे दयालु अहां खरे, परंतु आह्मां पाम-
 -रांनीं आपली प्रार्थना तर केली पाहिजे, इतकेंहि आह्मीं न
 केलें, तर आपण काय कराल, आह्मीच दोषी होऊं. हा
 एथें दृष्टांत अलंकार जाणावा. एथें कवीनें हा चातक प-
 -क्ष्याचा दृष्टांत फार सौरस्येंकरून दिला आहे. येणेंकरून
 भगवन्स्तवनाची स्वकल्याणास अवश्यकता दर्शवून अल्प
 प्रयासाचें महत्फलहि प्रकट केलें आहे.

सिकहि असतो; या कारणा स्तव, व मूळ 'पक्ष' शब्दा वरून 'पाखरूं' शब्द
 व्युत्पन्न आहे, या कारणा वरून, एथें 'पाखरूं' असाच मूळचा कवीचा शब्द
 असावा अशी कल्पना करायास सबळ कारण दिसतें.

शिवेनतुझियापदाअदयताख्यदोषक्षण ॥ (१५)
 प्रभोचुकतसोंतन्हीकरिसितुंचसंरक्षण ॥
 नसेचिशरणागतीघडलिसत्यअद्यापिती ॥
 रुचेविषयज्यामिळेअमृततेनमद्यापिती ॥ ४१ ॥

वरल्या केकेत ' प्रभोशरणआलियावरिनव्हाकर्धी
 वांकडे ' येणेकरून कवीनीं प्रथम अदयतेचें विधान इंगित
 करून पुढें तिचा निषेध दर्शविला आहे, तोच स्वाभिप्राय
 अर्थांतरानें प्रस्फुट करित होवतात कवि ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभो अदयताख्य दोष तुझिया पदा क्षण
 न शिवे, चुकतसों तन्ही तूंच संरक्षण करिसि, अद्यापि ती
 शरणागती सत्य घडलि नसेचि, विषय रुचे, ज्या अमृत
 मिळे ते मद्या न पिती.

प्रभो अदयताख्य दोष तुझिया पदा क्षण न
 शिवे,— प्रभो- हे प्रभो- हे दीनदयाला, अदयताख्यदोष,-
 अदयताख्य,^१ - अदयता - निर्दयपण, आहे / आख्या -
 नाम, ज्याचें असा, दोष- दूषण,- अर्थात् ज्याला निर्दयपण
 ह्मणून ह्मणतात तें दूषण, तुझिया- तुझ्या, पदा- पदाला-
 पायाला अथवा स्थानाला, क्षण - एक क्षणहि, न शिवे -
 शिवत

१ 'अदयता' यांत अदय शब्दावरून भावार्थी संस्कृतांत तसिल् प्रत्यय
 होऊन पुढें स्त्रीलिंगी टारू झाला आहे, आणि पुढें बहुव्रीहि होऊन पुढील
 पुल्लिंग शब्द दोष याचें तें पद विशेषण आहे ह्मणून आख्या यांत शेष-
 टल्या आचा लोप झाला आहे; पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, तिसरी आ-
 वृत्ति, नियम ५६७, पृ० २८७.

शिवत नाही - स्पर्श करित नाही; (एथे ' क्षण ' हा शब्द क्रियाविशेषण होय.) निर्दयपण लक्षण जें दूषण आहे तें तुझ्या पायास क्षणभरहि शिवत नाही; एथें पायास शिवत नाही असें ल्हटल्यानें कवीनें आपली विनयोक्ति दर्शविली; अर्थात् आपण अत्यंत सदय अहां लक्षण चुकतसों त-हीं तूंच संरक्षण करिसि, — आह्मी चुकतो अर्थात् अपराध करितो तथापि तूंच आमचें संरक्षण करितोस; ते आमचे अपराध मनांत आणून आह्मास दंड करावा तो नकरितां उलटें आमचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करितोस; अशी तुझी जगविख्यात कीर्ति आहे; परंतु / अद्यापि ती शरणागती सत्य घडलि नसेचि, — अद्यापि - हा वेळपर्यंत, ती शरणागती - तसा शरणागतभाव - अर्थात् मीं आपल्यास शरणागत असतां अद्यापि माझी तशी स्थिति लक्षणजे तुझ्या अनुग्रहानें अनुभावित केलेली जी परमानंद रूप स्थिति, ती, सत्य-खरेंच सांगतो, घडलि नसेचि - मला घडली नाहीच; न घडल्याचें प्रमाण पहा / विषय रुचे, — मला अद्यापि / विषय - वैषयिक पदार्थ - अनश्वर असारभूत असा जो हा प्रवंच तो, रुचे आवडतो; ज्या अमृत मिळते ते मद्या न पिती, — ज्याला अमृत मिळते ते, मद्या, मद्य-दारू, त्यातें, कदापि पित नाहीत; अर्थात् आपल्या अनुग्रहानें प्राप्त जें परमानंदरूप अमृत, तें जर मला मिळते, तर मग हे मद्यरूप वैषयिक पदार्थ मला न आवडते; हे ज्या पेक्षां मला आवडतात त्या पेक्षां तुझा

अनुग्रह

१ ज्यांस भगवंताच्या भक्तिप्रेमरसाची गोडी लागत्ये, ते इंद्रादि देवांच्या

अनुग्रह मज वर नाहीं हें सिद्ध होय, असा एथे कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष जाणावा. एथें आणखी कवीनें 'अमृत' शब्दाची योजना श्लेषानें केली आहे. अमृत शब्दाचा अर्थ सुधा आणि मोक्ष' मसिद्ध आहे, तसेच वैषयिक पदार्थ मोहक आणि मादक आहेत, ह्मणून त्यांचे उपमेस मद्यग्रह-णही यथार्थ होय. हा एथें चौथ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार होय.

च्या ऐश्वर्यासिद्धि इच्छित नाहीत, मग हे पामर विषयभोग त्यांस को-
हून आवडणार.—

ननाकपृष्ठंनचसार्वभौमं नपारमेष्ठ्यंनरसाधिपत्यं
नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवा वाञ्छंतियत्पादरजःप्रपन्नाः॥३७॥

भागव०, स्कं० १०, अ० १६.

१ पीयूषममृतंसुधा

अमर.

मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणंश्रेयोनिःश्रेयसामृतं

अमर.

विपाकनगणोनिम्यांप्रकटआपुल्याघातके ॥
 कळोनिअमितेबळेविविधजोडिलींपातके ॥
 क्षमस्वभगवन्नजामिलसखोऽस्मिऐसेंतुला ॥
 ह्मणेनमुनियांसुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ॥ ४२ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आपली प्रपंचासक्ति दर्शविली,
 तोच आपला अपराध कथित होत्साते त्या विषयीं एथें भग-
 वंताची क्षमा भाकितात.

पदान्वय— प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न ग-
 णोनि अमिते विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं; सुदुस्त-
 रविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिलसखोऽस्मि क्षमस्व
 ऐसें नमुनियां ह्मणे.

प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न गणोनि
 अमिते विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं;-
 प्रकट आपुल्या घातके म्यां,- प्रकट- स्पष्ट- उघडा- निः
 संशय; आपुल्या घातके- आपला घातक- घात करणारा
 जो मीं त्याणें, विपाक- परिणाम- अर्थात् वैषयिक पदार्थां
 वर अद्यापि आपली रुचि आहे ह्मणून मागल्या केकेत आप-
 ला भावार्थ प्रकट करून तेणेंकरून जो आपला दोष सुच-
 विला त्याचा परिणाम, न गणोनि- नगणतां-नविचारितां-
 अर्थात् तुच्छ करून, अमिते- ज्यांस मीति नाही- असंख्य-
 पुष्कळ, आणि - विविध - नाना प्रकारचीं, अशीं - पात-
 के

-कै - पापै, कळोनि - जाणून बुजून - बुद्ध्या, बळें - दाटून - स्वप्नेरणेनें, जोडिलीं - संपादिलीं; सारांश भगव-
-दत्कीपासून पराङ्मुख होऊन नाशवंत आणि क्षणभंगुर
अंशा प्रपंच्याचीच आवड म्यां धरिली, अतएव असा
स्पष्ट आत्मघातकी जो मीं त्या म्यां अशा माझ्या दुर्वृत्त आ-
-चरणाचा काय परिणाम होईल हेंहि मनांत नआणितां असं-
-ख्य आणि नाना प्रकारचीं अशीं पातकें, तींही बुद्ध्या आणि
स्वप्नेरणेनें, आचरिलीं; तस्मात् मीं महत्पापी केवळ दंडास
योग्य आहे अशी भीति मनांत आणून कवि मार्थितात /
सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामि-
-लसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां ल्लणें,— सुदुस्तर-
-विपन्नदीसेतुला तुला,— सुदुस्तर - तरायास अत्यंत कठीण,
अशी जी- विपन्नदी - विपत्- विपत्ति- दुःख, तद्रूप जी-
नदी, तिच्या- सेतुला- तिचा सेतु-पूल-धरण- एतद्रूप जो तूं
त्या, तुला-तुज कारणें, भगवन्-हे भगवान्, अजामिलसखो-
-ऽस्मि - मीं- अजामिलसख- अजामिलाचा सखा-अर्थात्
अजामिला सारिखा महत्पापी, अस्मि- आहे, ल्लणोन-क्षम-
स्व

१ मज जवळ ज्या दोन प्रति आहेत, त्यांत ' भवन्नदीसेतुला ' अ-
-सा पाठ आढळतो, आणि बहुधा जेथे तेथे तोच पाठ ऐकण्यांतहि येतो;
या पाठानें मला फार घोळांत घातलें होतें, परंतु शेवटीं सोलापुराहून
रामचंद्र विद्याधर जोशी यांज कडून ' विपन्नदीसेतुला ' हा खरा पाठ
आणविल्या वर माझे समाधान झालें.

२ एथे ' भगवन्नजामिल ' यांत ' भगवन् ' या शब्दांतील अंत्यनकारास
' कुमो-ह्रस्वादचिड्मुणित्यं ' या सूत्रावरून द्वित्व झालें आहे.

स्व - क्षमा कर, ' ऐसैं - असैं, नमुनियां - नमून - विन-
-यपूर्वक, ह्मणें - ह्मणतों - प्रार्थितों; अर्थात्, या अपार संसा-
-रांतून धार उतरविणारा जो तूं त्या तुला आतां इतकेंच प्रा-
-र्थितों किं हे भगवान् मीं महत्पापों आहे, मला क्षमा कर:

एथें तिसऱ्या चरणांत ' ऐसैं ' असा जो पाठ आहे तो
माझ्या मतें ' ऐसे ' असा पाठ असावा; ह्मणजे पुढील चव-
-थ्या चरणाच्या यमकास अनुरूप होऊन अर्थासहि
अनुकूल होईल. - सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ऐसे तुला
नमुनियां ह्मणें, — सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला, ऐसे -
अशा, तुला नमून ह्मणतों; असा एथें पदान्वय करावा.

१ ' क्षमस्व ' हें ' क्षम - सहने ' या धातूचें आत्मने पदां लोटानें
रूप होय.

२ ऐसे- हें ' ऐसा ' या सर्वनामाचें सामान्यरूप ग्रंथभाषेच्या नियमानें
आढळतें. अमृतानुभवांत ज्ञानेश्वरानें ह्मटलें आहे;—

जेंवितोचचेताचेववी ॥ तैसाबुझबुझावी ॥
गुरुशिष्यत्वेनांदवी ॥ ऐसेनिहा ॥ ११ ॥

प्रकरण २.

आणखी ज्ञानेश्वरीत—

उन्हाळेंनीनतापे ॥ हिमवंतीनकापे ॥
कायसेनेंहीनवासिपे ॥ व्योमजैसें ॥ ६० ॥

— अ० १३.

इयेशरीचीमाती ॥ मेळवीनतियेक्षिती ॥

ओ० १०२.

या उदाहरणांत ' ऐसेनी, ' ' उन्हाळेंनी, ' ' कायसेनें, ' ' इये, ' इत्यादि सर्व ' ऐसा, ' ' उन्हाळा, ' ' कायसा, ' ' हा, ' या आकारान्त शब्दांचीं ग्रंथभाषे प्रमाणें सामान्यरूपें होत. त्याच प्रमाणें ऐसा याचे ऐसे हें सामान्यरूप.

‘ क्षमस्व भगवन्जामिलसखोऽस्मि ’ हे सारें प्रार्थना-
-रूप पद कवीनीं एथें गीर्वाण भाषेत ठेविल्यानें आपल्या प्रा-
-र्थनारूप उक्तीस प्रौढता आणून तद्वारा आपला सरलभाव-
हि प्रकट केला आहे. १

१ या प्रमाणें प्रसंगोपात्त सारीसंस्कृत फक्किकेची फक्किका कधीं कधीं
आपल्या काव्यांत प्रविष्ट करण्याची मोरोपंताची चाल आढळण्यांत येत्ये;
हे दाखविण्या करितां सभापर्वीतील एक आर्या खालीं लिहितों,—

ब्रूयात्क्षमीगभीरोऽसीतिवतयुधिष्ठिरंप्रभुंकोन
निजनीचपणप्रकटिसीतूंश्वानभल्यावरोहिभुंकोन.

11

With reference

to you in your

नव्हे अनृत सत्यते अचळ उचलीला करे ॥
 तुवां हरि मदापहे बृहदुदारलीला करे ॥
 समुद्धरसि एकदां जरि जडाशिया कर्दमी ॥
 ह्मणेन भुवनत्रयी तरि तुला भलामर्दमी ॥ ४३ ॥

मागील केकेत कवीनीं भगवंतास विपन्नदीचा सेतु ह्मणून विशेषण दिले होते, तोच आपला भावार्थ विस्तृत करून पुनः प्रार्थितात.

पदान्वय— हरि ते अनृत नव्हे, सत्य, मदापहे बृह-
 दुदारलीला करे तुवां करे अचळ उचलीला, जरि या जडाशि
 कर्दमीं एकदां समुद्धरसि, तरि मीं तुला भुवनत्रयीं भला मर्द
 ह्मणेन.

हरि ते अनृत नव्हे,— हरि - हे हरी - हे
 मत्कृत सर्व दोष हरण करणाऱ्या प्रभो, (एथे कवीनें हे जें
 हरि' या नामानें संबोधन दिले आहे, ते पूर्वील केकेत 'अजा-
 -मिलसखोऽस्मि, ' व त्या मार्गे ' रुचे विषय ' अशा उक्तींनीं
 जें आपलें सदोषत्व प्रकट केले होते त्या वर कटाक्ष ठेवून दिले
 आहे,) ते अनृत नव्हे,—ते-आपल्या करे अचळ उचलिला
 ह्मणून जें पुढें सांगायचें तें, अनृत - मिथ्या, नव्हे - नाहीं;
 तर

१ हरि शब्दाचा अर्थ व्यासानें असाच केला आहे;—

हराम्यघंहिस्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहं ।
 वर्णश्च मे हरिश्चेष्ट स्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ॥

व्यासवचन.

तर / सत्य — तें खरेंच आहे, एथें कवीनें ' अनृत नव्हे ' अशा निषेधवादानें एकदां खंडन करून, पुनः ' तें सत्य ' या पदांनीं सत्यत्वाचा अनुवाद केला आहे, येणें-
-करून आपल्या विधेय वादास दाढर्य आणिलें, झणून हा एथें प्रतिषेध अलंकार होय. यांत ' होय ' या क्रियापदाचा ' सत्य ' शब्दा पुढें अध्याहार जाणावा. तें सत्य कोणतें अशी पृच्छा केली असतां कवि सांगतात / मदापहें बृह-
दुदारलीलाकरें तुवां करें अचळ ऊचलीला,—मदा-
-पहें,—मद- पूर्वीं एकेचाळीसावे केकेच्या शेवटीं ' ज्या तमिळ्ळे अमृत ते न मद्या पिती ' या वाक्यांत कवीनें वैषयिक पदार्थास मद्याची उपमा दिलीच आहे, त्या मद्यानें उपम्य केली जी गुंगी-
अर्थात् प्रपंचनिमग्नतेनें मात झाली जी अज्ञानावस्था तो मद, त्याचें अपहनन - नाश, करणारा तो मदापह त्याणें, (ही एथे कर्तरि तृतीया). एथें ' हरि ' हे संबोधन, आणि ' मदा-
-पह ' हें विशेषण, या दोन पदांचा परस्परदृक् हेतुहेतु-
-मद्भावसंबंध दिसतो, - तूं मदापह आहेस झणून मत्कृत पा-
-पाचेंहि हरण तूंच करशील, असा एथें संबंध दर्शवित होत्साते कवीनें ' हरि ' हें संबोधन दिलें आहे असें दिसतें. अथवा, हरिमदापहें - हरि - सूर्य - ' अर्थात्
सूर्या

१ यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥

अमर.

सिंहोमृगेंद्रःपंचास्योहय्यक्षःकेसरीहरिः ।

सूर्या सारिखे उग्रप्रतापी जे रावणकंसा सारिखे, अथवा, हरि - सिंह - अर्थात् सिंहा सारिखे पराक्रमी जे हिरण्य-
 -कशिपुबलिदुर्योधनादिकां सारिखे भूपाल, अथवा, हरि - शूक - पोपट - अर्थात् क्रीयाहीन असतां
 केवल पोपटासारिखे वाचालमात्र असे जे वाग्पंडित, अथवा, हरि - अग्नि - अर्थात् अग्नी सारिखे दुसऱ्याच्या अंतःकर-
 -णास पोळणारे जे दुष्ट जन, - अथवा सर्व गोकुलाचा नाश
 करणारा जो दावाग्नि तो, या सर्वांचा - मद - गर्व, त्याचा
 नाश करणारा जो तूं त्या त्वां; अथवा, हरि - यम - कृतां-
 -तरूप जो काल त्याचा, मीं सर्व भुवनत्रयाचा संहार कर-
 -णारा ह्यणून, जो मद ह्य० गर्व; अथवा, हरि - इंद्र - हा
 एकदां अतिवृष्टी पाडून सर्व गोकुलाचा नाश करण्यास उद्युक्त
 झाला होता तेव्हां त्वां आपल्या आंगठीनें गोवर्धन उचलून
 त्याच्या छत्रा खालीं सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें रक्षण करून तेणें-
 -करून त्या इंद्राच्या मदाचा त्वां नाश केला अशी जगप्र-
 -सिद्ध तुझी कीर्ति आहे, अशा, आणि बृहदुदारलीलाकरें,-
 बृहद् - अत्यंत - आणि उदार - मोठी - प्रशस्त, अशी जी ली-
 -ला - विलास, तीतें कर - करणारा, अर्थात् जगदोत्पत्त्यादि
 आश्चर्यकारक क्रिया करणारा जो तूं अशा, अथवा, बृहद्
 आणि उदार जी लीला, तिचा आकर - खाण - ह्यणजे कर्तुम-
 -कर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ जो तूं अशा, तुवां - त्वां, करें - हा-
 तानें - अर्थात् आपल्या हातानें, अचळ - पर्वत - अर्थसं-
 -दर्भानें गोवर्धन नामा पर्वत, ऊचलीला - उचलिला - उ-
 चलून अंगुली वर धारण केला; हें आपलें वृत्त अनृत नाहीं
 सत्यच

सत्यञ्च आहे, असा एथें पदांचा अन्वय करावा. असा तूं महान् समर्थ आहेस खरा परंतु जरि या जडा-शि कर्दमां एकदां समुद्धरसि, - जर, या जडास - एथें कवि आपल्यास दाखवून ह्मणतात मां जो तुझी प्रार्थना करणारा जड - मूढ, या मला मूढास, कर्दमां - (एथें ' या ' या पदाचा पुनरन्वय करावा,) हा जो संसार रूप कर्दम - चिखल, या चिखलांत - अर्थात् चिखलांतून, (एथें ही अपादानार्थी सममी जाणावी;) - अथवा या संसाररूप चिखलांत रूतलेला असतां, जर, समुद्धरसि - चांगल्या रीतीनें माझा उद्धार करशील - अर्थात् मला यांतून बाहेर काढशील; एथें कवीनें आपल्यास जड ह्मटल्यानें जडत्वधर्मानें प्रपंचकर्दमांत जें आपलें निमज्जन त्याचें गांभीर्य सुचविलें, ह्मणूनच पुढें आणखी आपल्या उद्धरणाचें किंचित् दौष्कर्य दाखवून समुद्धरसि ह्मटलें, येणें करून पुनरपि या संसाराच्या येरजारा जर समूळ चुकवून - अक्षय पर्दां नेशील असा आपला वृद्धतार्थ दर्शविला आहे; तरि मां तुला भुवनत्रयीं भला मर्द ह्मणेन, - तरि - तरच, मां तुला, भुवनत्रयीं - या त्रिभुवनांत, भला, मर्द - पराक्रमी, ह्मणेन; - सारांश त्वां आपल्या उदार लीलेनें गोवर्द्धनोद्धारणादि मोठे पराक्रम केले हें खरें आहे, परंतु, जर त्वां माझा उद्धार केला तर हें सर्व खरें, आणि तेव्हांच मां तुला खरा पराक्रमी असें ह्मणेन; - अर्थात् जों पर्यंत तुझ्या कृपेचा मला अनुभव नाही तो पर्यंत जरीं गोवर्द्धनोद्धारणादि तुझ्या कृपेचीं महत्कृत्यें प्रसिद्ध आहेत, तरीं

तरीं त्या मला केवळ कथा होत; माझ्या उपयोगास ना-
 -होते। ल्हाणून तूं माझा उद्धार कर अशी एथें कवित्द्वित्त
 भावार्थनी जाणावी. आणखी, एथें 'भला मर्द' हे शब्द योजि-
 -ल्यानें कवीनें आपलें जडत्वाधिक्य सुचवून तेणेंकरून आ-
 पलें दोषाधिक्यहि सुचविलें; ल्हाणजे गोवर्धनोद्धारणा पेक्षां-
 मदुद्धरण अत्यंत दुष्कर, ल्हाणून हें दुष्कर कार्य जर तूं
 करशील तर तूं मर्द खरा असाहि आणखी एथे कवित्द्वित्त-
 -तार्थ ध्वनित होतो.

चिकित्सकभलाभलाह्मणुनिफारवाखाणिला ॥
 जरीबहुजनामयद्रुमसमूळहीखाणिला ॥
 तथापिअतिदुःसहस्वगदशत्रुच्याअत्यया ॥
 विनानत्हृदयींधरीसरुजपामरप्रत्यया ॥ ४४ ॥

आपण गोवर्धनोद्धारणादि जरीं महत्कृत्ये केलीं, तरीं त्या आपल्या सद्यताजन्य पराक्रमाचा मला अनुभव आला पाहिजे ह्मणून मागल्या केकेन कवीनें आपला अभिप्राय दर्शविला, तोच अर्थ एथें दृष्टांतानें विशद करित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, ह्मणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला, तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना, पामर सरुज त्हृदयीं प्रत्यया न धरी.

बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला,— बहुजनामयद्रुम, - बहुजन - पुष्कळ लोक, त्यांचा जो / आमय - रोग, तोच कोणी एक / द्रुम - वृक्ष, समूळ - मूळासह (हें एथें क्रियाविशेषण अव्यय जाणावें), खाणिला - खणून टाकिला - उपटून टाकिला; अर्थात् बहुजनांचा रोग अगदीं घालविला; ह्मणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला, - ह्मणून - बहु जनांचा रोग घालवि-

ला

१ रोगव्याधिगदामयाः

अमर.

-ला ह्यणून, भला भला-फार चांगला, चिकित्सक-वैद्य, जरीं, वाखाणिला - स्तविला; अथवा, भला भला चिकित्सक ह्यणुनि फार वाखाणिला, आणि त्याणें-जरीं बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, असा अन्वय करावा; सारांश हा वैद्य अ-त्युत्कृष्ट, याणें पुष्कळ लोकांचा रोग अगदीं नाहींसा केला, ह्यणून जरीं त्याची फार वाखाणणूक केली; तथापि अ-तिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना,— तथापि, अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या, - अतिदुःसह— अत्यंतदुः-सह, जो - स्वगद-आपला रोग,^१ तद्रूप जो-शत्रु, त्याच्या, अत्यया विना - नाशा शिवाय; सारांश आपल्या रोगाचा नाश झाल्या वांचून, पामर सरुज त्दृष्टीं प्रत्यया न धरी,— पामर - दीन - रोगानें बापुडवाणा झालेला, असा

१ रोगाचें निदान शोधून त्या वर सूक्ष्म विचार करून उपचार करणाऱ्या वैद्यास चिकित्सक ह्यणावें.

चिकित्सारूक्प्रतिक्रिया

अमर.

भिषक्वैद्यौचिकित्सके

—

२ रोगव्याधिगदामयाः

अमर.

असा जो / सरुज - रोगी, ^१ तो / त्दर्या - आपल्या
त्दर्यांत, प्रत्यया- अनुभव जनित प्रमाणा, - न धा -
धरित नाही; अर्थात् मानित नाही; सारांश जो पर्यंत आ-
पला रोग गेला नाही, तो पर्यंत जरी मोठा धन्वंतरी असला,
आणि त्याणें पुष्कळांचे रोग घालविले असले, तरी जसा
त्या रोग्याच्या अनुभवास तो वैद्य येत नाही, तसे तुझीं
गोवर्द्धनोद्धारणादि महत्पराक्रम केले, तरी ते माझ्या अनुभ-
-वास येतील तेव्हां खरे, अर्थात् माझा उद्धार झाला पाहिजे,
असा एथें कवित्दत्त अर्थ जाणावा.

---

१ 'रुज् - रोगे' या धातूवरून 'अच्' प्रत्यय होऊन रुजा
ह्मणजे रोग असा स्त्रीलिङ्गी शब्द सिद्ध होऊन त्या मागे स हा उपसर्ग ला-
गून सदय, सभार्य, या प्रमाणें सरुज असा शब्द सिद्ध झाला आहे.

स्त्रीरुग्जाचोपतापे.

अमर.

ह्यणामजउताविळागुणचिघेतलाघाबरें ॥ (१६)
 असोमनअसेंचिबाभजकबाहिमेघाबरें ॥
 दिसेक्षणिकसर्वहीभरवंसाघडीचाकसें ॥
 धरीलमनआधिनेंबहुपरिभ्रमेचाकसें ॥४५॥

मागल्या तीन केकांत कवीनीं स्वोद्धरणा विषयीं आप-
 -लें अत्यौत्सुक्य दर्शविलें तें उचित होय असा स्वाभिप्राय
 कविपुढल्या चार केकांत प्रकट करितात.

पदान्वय — मज उताविळा ह्यणा, गुणचि घेतला,
 बा मन असेंचि घाबरें असो, बाहिमेघा भजक, बरें, सर्व ही
 क्षणिक दिसे, आधिनें चाकसें बहु परिभ्रमे, मन घडीचा
 भरवंसा कसें धरील.

मज उताविळा ह्यणा, - मला उतावळा ह्यणत अस-
 -ल्यास सुखें ह्यणा; कारण - गुणचि घेतला, - म्यां तुम-
 -चा गुणच घेतला; अर्थात् मीं पापी दंडार्ह असून तुम्हीं दु-
 -ष्टांस दंड करणारे अहां, तेव्हां तो तुमचा दुष्टदंडकत्वगुणा-
 -चा विचार नकरितां केवळ तुमचें दयालुत्व हाच गुण घे-
 -तला, ह्यणजे त्याच गुणाचें स्तवन केलें; १ एथें चि या अव-
 -धारणार्थक अव्ययानें दृष्टगुणव्यतिरिक्त इतर गुणांची व्या-
 -वृत्ति

१ ' गुण घेणें ' ह्यणजे कोणा एकाच्या सदुणाचें स्तवन करणें अशी
 भाषारूढि आहे. ' तो त्याचे फार गुण घेतो ' ह्यणजे त्याचे चांगले गुण
 वाखाणितो असा अर्थ.

-वृत्ति दाखविली. वा मन असेंचि घाबरें असो, - वा-
 हें वापा - हे दीनवत्सला, मन - अर्थात् माझे मन, असेंच
 घाबरें असो, - ह्मणजे तुमचा दुष्टदंडकत्वगुण मनांत
 नआणितां केवल दयालुत्व हाच गुण घेतला, हें त्या मना-
 च्या घाबरेपणाचें लक्षण तसेंच अबाधित असो. घाबरेपणानें
 एका गोष्टीची विस्मृति होऊन अन्य गोष्टीचेंच ग्रहण होतें.
 एथें जी मला तुमच्या दुष्टदंडकत्वाची विस्मृति झाली ती मला
 इष्टच आहे, असा एथें ' असेंचि मन घाबरें असो ' या वा-
 -क्यानें ध्वनितार्थ होतो. यास दृष्टांत-बर्हि मेघा भजक,-
 बर्हि - मोर, ^१ मेघा- मेघाला, भजक - भजकच; अर्थात्
 गुणच घेणारा^२ असावा; ह्मणजे- बरें,- उत्तम; (हें एथें अ-
 व्यय होय) अथवा, मोर हा शब्द मराठींत विकल्पें नपुंसक
 होतो, ह्मणून तत्पर्यायवाचक बर्हि शब्दहि नपुंसक करून,
 पुढील ' बरें ' हें पद त्याचें विशेषण करून एथें पदान्वय
 करावा; ह्मणजे ' बर्हि मेघा भजक बरें '—मोर मेघाला भ-
 -कच बरें; अर्थात् मेघ पाहिला असतां मोरास स्वभावतः
 आनंद होतो. एथें कवीनीं मोराचा दृष्टांत फार सुंदर सम-
 -योचित

१ मयूरोर्बाहिणोबर्हीनीलकंठोभुजंगभुक्-

अमर.

२ ' भज - सेवायां,' चा मूळ संस्कृत धातू वरून ' भजक ' हें एथें
 धातुसाधित विशेषण जाणावें. भजन ह्मणजे सेवन, ग्रहण, अर्थात् प्रेमपुरःसर
 गुणग्रहण.

वामन पंडित भरतभावांत ह्मणतात;—

नाहींतरीयाअथवानकांहीं गुरूसबोलेलघडेलकांहीं ।

रामानिमित्तेंगुरुहीन्यजावा वाक्यांतभावार्थअसाभजावा॥

योऽपि घेतला आहे; कारण, यद्यपि समयविशेषीं मेघ त-
 -डित्वाँम् आणि स्तनित असे असतात, ह्यणजे वीज आणि
 गर्जना यांहींकरून युक्त होत्साते परम भयावह असतात,
 तथापि ते जसे मोरास अल्हादकारकच असतात, तसा, जरीं
 तूं दुष्टजनास दंडक आहेस; तथापि मला दयालूच आहेस,
 असा या दृष्टांतानें कविन्द्रेतार्थ निघतो. कोठे 'मेघांबरे'
 असाहि पाठ आढळतो; परंतु, या केकेतील यमका वरून पहातां
 तो मूळचा पाठ असावा असें मला वाटत नाहीं. तसें पाठांतर
 असल्यास मेघां हे अनेकवचन करावें; अथवा, मेघांबरे-
 मेघरूप जें, अंबर-वस्त्र^१-आवरण, तेणेंकरून, ह्यणजे चहूं
 कडून मेघांचें आवरण झालें असतां तेणेंकरून, मयूर त्या मे-
 -घांचा भजक होतो, अर्थात् त्या मेघांनीं उल्हासयुक्त होतो;
 अथवा, 'मेघांबरे' ह्यणजे मेघयुक्त-अंबरे-अंबरानें-आका-
 -शानें, ^१बर्हि-मोर, भजक-अर्थात् उल्हासयुक्त होतो, असा
 अर्थ करावा. हा एथें दृष्टांतालंकार होय. अर्थांतरन्यासेंकरून
 तेंच आपल्या घाबरेपणाचें औचित्य प्रतिपादित होत्साते कवि
 ह्यणतात. सर्व ही क्षणिक दिसे,— सर्व-यत्किंचित्
 जें मला या सृष्टींत दिसतें व अनुभवास येतें तें सारें, ही-
 निश्चयेंकरून, (एथें 'ही' हें अवधारणार्थक अव्यय होय.)
 सर्वही ह्यणजे सर्वच, क्षणिक-क्षणभंगुर-नाशवंत, दिसे-
 दिसतें; कवि ह्यणतात जें मीं पाहतों तें सारें नाशवंत दिसतें,
 ह्यणून बहु आधिनें चाकसें अमे,— बहु आधिनें-
 बहुत

बहुत काळजीने- सर्व नाशवंत आहे तेव्हां माझे कसे व्हीईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठ्या मानसिक व्यथेने, चाकसे- चाका सारखे, भ्रमे- भ्रमण करतं- अर्थात् वक्ष्य-माण मन केवळ अस्थिर आणि व्यग्र झाले आहे; अथवा, बहु याचा एथे ' भ्रमे ' याशी अन्वय करून ते क्रियाविशेषण करावे. ते बहु भ्रमे-क्षणजे फारच भ्रमण करितं- अर्थात् अत्यंत व्यग्र झाले आहे; असें हे मन घडीचा भरवंसा कसे धरील, - मन- हे माझे मन, घडीचा तरी भरवंसा कसे धरील, अर्थात् धरणार नाही; असा एथे प्रश्नराद्धांत जाणावा. मग माझे मन घाबरें कां नसावे ? अर्थात् असावे हेच योग्य असा एथे अर्थान्वय जाणावा. अथवा, इष्ट असल्यास दुसऱ्या चरणांतील शेवटले पद ' बरे ' हे प्रश्नार्थक अव्यय करून याचा अन्वय एथे करावा; ते असे-अत्यंत व्यग्र झालेले माझे मन ' घडीचा भरवंसा कसे धरील बरे ? अर्थात् धरणार नाही; असा अन्वय केल्या वर मग दुसऱ्या चरणांतील ' असो ' या पदाचा ' बहि मेघा भजक असो ' असा द्वयन्वय करावा.

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसोंलागली ॥ (१५५)
 पुरःसरगदासवेङ्गगडितांतनूभागली ॥
 सहायदुसरानसेतुजविणेंबळेंआगळा ॥
 नहोंजरिउताविळास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६॥

मागल्या केकेंत सांगितलेल्या आपल्या उतावळे-
 -पणाचा हेतु एथें कवि प्रकट करितात.

पदान्वय — कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों ला-
 -गली, पुरःसर गदा सवे ङ्गगडितां तनू भागली, तुज विणें बळें
 आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविळा नहों, स्वरिपु हा
 गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, —
 कृतांतकटकामलध्वजजरा, - कृतांत^१ - यमराजा, त्याचें
 कटक^२ सेना, तिचा अमल - मलरहित - स्वच्छ - अर्थात्
 शुभ्र, असा जो ध्वज - निशाण - बाहुटा - झेंडा, तद्रूप जी
 जरा

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराड्यमः—

अमर.

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्र-
 -माण अद्यापि मला कोठे आढळत नाही. कटक शब्द 'बळें,' 'कडे,'
 'डांगराचा कडा,' या अर्थी आढळतो - कटकंवलयेसानौराजधानीनि-
 तंबयोः असा विश्व कोश आहे. या बरून सद्यः माझी अशी अटकळ
 होत्ये किं - वलयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेनें कटक
 असें ह्मणवें.

जरा^१ - वार्द्धक्य - स्नातारपण, ती^२ दिसों लागली, अर्थात् केशांची श्वेतता जें स्नातारपणाचें चिन्ह तें दिसूं लागलें; एथें कवीनीं कृतांत शब्द फार सरस ठेविला आहे. आणि पुरःसर गदा सर्वे झगडितां तनू भागली,— पुरःसर^३ - अग्रगामिनी- विनीवाली- सेनेची नायिका, अशी^४ गदा^५ - रोग, तिच्या^६ सर्वे- सह- बराबर, झगडितां- झगडतानां- झगडत असतां, तनू^७ - हें माझें शरीर, भागली - थकली; एथें ' झगडितां ' या शब्दाच्या प्रयोगानें द्वंद्व युद्धाचा प्रसंग ध्वनित होतो; अशा विपत्तींत तुज विणें बळें आगळा दुसरा सहाय नसे,—तुज वांचून, बळें-बळानें, आगळां^८ - अधिक

१ पलितंजरसाशौक्ल्यंकेशादौविस्रसाजरा

अमर.

२ पुरोगाग्रेसरःपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः

अमर.

३ रोगव्याधिगदाऽमयाः

अमर.

४ स्त्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः

अमर.

५ आगळा अ० अगळा. हा शब्द मला वटानें आगळ ह्म० पुढें, या हिंदी शब्दा वरून मूळचा व्युत्पन्न असावा. आगळा ह्मणजे पुढला, अर्थात् इष्ट गुणानें वरिष्ठ ह्मणून मागल्यांतून पुढें काढलेला अथवा पुढें सरसावलेला, ह्मणजे त्या गुणानें उत्कृष्ट अधिक इ०. एथें बळानें अ० सामर्थ्यानें उत्कृष्ट ह्मणजे बली अ० समर्थ, असा अर्थ ध्यावयाचा. आघाडी, आगळ, आगळीक, आगळा, हे सर्व एककुटुंबी शब्द होत.

अधिक-समर्थ, असा- दुसरा, मला- सहाय- साहाय्य कर-
णारा- पठिबा, नाही; यास्तव- जरि उताविळा नहों,—
जर मीं उतावळा, नहों - न व्हावें; तर- स्वरिपु हा
गळा कापितो,— स्वरिपु- माझा शत्रु- कालरूप शत्रु,
हा गळा कापितो-हा माझा गळा कापितो; अथवा एथें 'हा'
हें अव्यय केलें असतां हि गोड, 'हा कापितो' ह्यणजे
कापायास सिद्ध आहे पहा.

या केकेत कवीनीं आपल्या वार्धक्यावस्थेचें प्रतिरूपक
फार सुंदर रीतीनें दाखविलें आहे. यमराजाच्या सेनेच्या
शुभ्र पताकेचें प्रथम दर्शन, आणि वार्धक्यावस्थेंत शुभ्र के-
-शाचें प्रथम दर्शन, या उपमानोपमेय धर्माची तुल्यता, तसेंच
रोगाच्या आणि त्या सेनेच्या अग्रगामित्वाचें साधर्म्य, व
त्यांत अग्रगामी नायकांचें झुंज, व त्या झुंजांत तनूचा परा-
-भव, आणि कृतांताचें वरचस्व, या सर्व उपमानोपमेयांचें
साधर्म्य फार सुंदर रीतीनें एथें दर्शविलें आहे. हा एथें रूपक
अलंकार जाणावा. यांत जरारूप विषय उपमेय, आणि
कृतांतकटकामलध्वजत्व जें विषयी उपमान, या उभयतांचा
अभेद वर्णिला आहे, ह्यणोन प्रथम चरणांतील रूपकाचा अ-
-भेदरूपक

जेसंसाराशींवेगळे ॥ ज्ञानवैराग्येआगळे ॥
ब्रह्मरसेआनंदले ॥ तेसद्रुजाणावे ॥ ३९ ॥
वि० सि०, प्र० १.

१ 'तूं ह्यण ह्यणजे मी हा जातो,' 'तो हा बसतो, लिहितो.'
इत्यादि स्थळीं मराठीत कर्त्याची सिद्धता, अथवा आतुरता दाखविण्या
करितां 'हा' या सर्व नामाचा अव्यया प्रमाणें प्रयोग करितात.

-भेदरूपक प्रकार जाणावा. द्वितीय चरणांत अग्रगामी जी गदा तिज बराबर तनूचें द्वंद्वयुद्धरूपविषयुपमान, आणि तनूचें जर्जरीभूतत्वविषयोपमेय, या उभयतांचें भेदवर्णन दिसतें, ह्मणोन हा ताद्रूप्यरूपक प्रकार जाणावा. यांत आ-
-णखी तनूच्या भागण्यानें उपमानाचें आधिक्यवर्णन होऊन तेणेंकरून तनूच्या जर्जरीभूतत्वोपमेयाचें आधिक्य ऊह्यमान होतें, ह्मणून हा अधिकाभेदरूपक उपप्रकार जाणावा^१.

---

१ हा एथें रूपक अलंकाराचा भेद दाखविला आहे तो कुवल्या-
-नंदास अनुसरून दाखविला आहे. विश्वनाथकृत साहित्यदर्पणांत हे या अलंकाराचे भेद- परंपरित, सांग, निरंगम, व यांचे उपभेद, असे अन्वय दृष्टीनें रचिले आहेत.

आवश्यकरणेस्वरेप्रणतरक्षणस्वोचित ॥
 उशीरमगकांबसोंकृपणमीहिकांशोचित ॥
 नव्हेप्रभुवरातुह्लांउचितएकटेधावणे ॥
 कृतांतशिवलानसेतंवादिसेबरेंपावणे ॥ ४७ ॥

मागल्या केकत कवीनीं आपल्या अधीरपणाचे का-
 -रण दाखविले, आतां आपल्या उद्धरणा विषयीं प्रभुनेंहि
 स्वरा करावी लक्षण ते एथे प्रार्थितात.

पदान्वय — स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे स्वरे,
 मग उशीर कां, मी कृपण हि शोचित कां बसों, तुह्लां प्रभु-
 -वरा एकटे धावणे उचित नव्हे, कृतांत शिवला नसे तंव पा-
 -वणे बरे दिसे.

स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे स्वरे,- स्वो-
 -चित - आपल्यास उचित - योग्य - अर्थात् आपण प्र-
 भुवर अहां लक्षण योग्य, असें / प्रणतरक्षण,- प्रणत - अ-
 -त्यंत नम्र - सर्वभावेकरून शरणागत - अर्थात् अनन्य-
 -भावेकरून तुह्णाला शरण आले जे मज सारिखे दीन, त्यां-
 -चे / रक्षण - तापत्रयापासून सोडवणूक, अवश्य, कर-
 -णे - कर्तव्य, स्वरे; तुह्णीं प्रभुवर, दीनानाथ, दीनवत्सल,
 अहां लक्षण मज सारिख्या शरणागत दीनाचे रक्षण करणे
 तुह्णालास योग्य असून ते कार्य अवश्य करायाचे स्वरे, लक्षणजे
 केल्या वांचून तुह्णालास सुटका तर नाही; एथे कवीनीं भगवं-
 -ताच्या गळां पडल्या सारिखा आपला भाव दाखविला; मग
 उशीर

उशीर कां,— मग - अशी अवश्यकता असतां, उशीर
कां - तुह्मां कडून इतका उशीर- मदुद्धरणा विषयी विलं-
-ब कां असावा; आणि, - मी कृपण हि शोचित कां
बसों,- मी, कृपण- अनाथ, हि, शोचित- शोक करित-
कोणी मला त्राता नाही तूं हि पावत नाहीस असा शोक क-
रित, कां, बसों - बसावें; तुह्मां उशीर कां लावावा, आणि
म्यां तरी शोक करित कां बसावें; अर्थात् या काकर्थानें तुह्मां
हि उशीर लावूं नये, आणि म्यां हि शोक करित बसों नये,
असा एथें वक्त्याच्या मनांतील भाव जाणावा. कदाचित्
तुह्मां लक्षणाल किं तुझ्या रक्षणा करितां म्यां एकट्यानें काय
करावें ? अशी कवि आपल्या मनांत आशंका घेऊन तिचें
समाधान करित होत्साते पुढें लक्षणतात;— तुह्मां प्रभुवरा
एकटें धावणें उचित नव्हे,— तुह्मा प्रभुवरा- तुह्मां सर्व
प्रभूं मध्ये श्रेष्ठ राजाधिराज अशा तुह्मा प्रभुवराला, अथवा,
हे प्रभुवरा- हे राजाधिराज, असें एथें संबोधन करावें,
तुह्माला, माझ्या रक्षणा करितां एकटें- एकाद्या सामान्य
यःकश्चित् मनुष्या प्रमाणें एकटें, धावणें योग्य नाही; मज
सारख्या पामरा करितां आपण सर्वेश्वर्यवान् असतां धावणें
योग्य नाही; ही गोष्ट खरी आहे. एथें कवीनीं प्रभुवर,
आणि धावणें, या दोन शब्दानें व्यधिकरण दाखविलें आहे;
आणखी एथें एकटें धावण्याच्या अनौचित्यदर्शनार्थ प्रभुवर
शब्दाची योजना जाणिली पाहिजे. तथापि कवि लक्षणतात
माझे इतकेंच मागणें आपणा पार्शी आहे कीं कृतांत,
शिवला नसे तंव पावणें बरें दिसे,— कृतांत- काल-

-रूप शत्रु, शिवला नाही तों, तुमचें पावणें- अर्थात् शत्रु पासून रक्षण करण्या करितां मज सन्निध येणें, बरें दिसतें; आपण स्वैश्वर्या वर दृष्टि देऊन जर विलंब कराल, तर तो माझ्या उपयोगास पडणार नाही; कारण कालरूप शत्रु अति सन्निध टेंकला आहे. हें त्याचें सान्निध्य शिवणें या क्रि-
-येच्या दर्शनानें कवीनें एथें स्पष्ट दाखवून, कृतांत शब्दाच्या योजनेनें मागील केकेंत स्वनाशार्थ वर्णिलेली जी त्याची अति सिद्धता तिज वरही कवीनीं आपला कटाक्ष अस-
-ल्याचें दाखविलें आहे. यांत प्रभुवरत्वेकरून एकटें धावण्याचें अनौचित्यविधान करून, तेणेंकरून जो आगमनरूप इष्टकार्यास प्रतिबंध दाखविला आहे, त्याचा कृतांत शिवल्या पूर्वीं सत्वरागमनेष्ट्वेंकरून एथें परिहार दर्शविला आहे, लक्षण हा एथें मला वाटतें विभावना अलंकार होय.

कसेंतरिकरुंतुझेअवनपूरवूंआळजी ॥
 असेलमनिआमुचीतुजकशासरेकाळजी ॥
 असेंजरिहणालहोप्रियतमाजगज्जीवना ॥
 तदाश्रितमृगाशितीसुखसमृद्धिबाज्जीवना ॥ ४८ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं प्रभूची अडचण दाखवूनहि
 न्याच्या सत्वरागमना विषयीं आपला आग्रह दर्शविला,
 येणेंकरून ऊह्यमान जी स्वनिश्चितता, तिची आशंका मनांत
 आणून एथें त्या आशंकेचें कवि समाधान करितात.

पदान्वय— तुझे अवन कसें तरि करूं, जी मनि आळ
 असेल पूरवूं, आमुची काळजी तुज रे कशास, हो प्रियतमा
 जगज्जीवना असें जरि हणाल, जी सुखसमृद्धि वना ती बा
 तदाश्रित मृगाशि.

आपल्या निश्चिततेची शंका मनांत आणून भगवद्वाक्या-
 चें अनुकरण करित होत्साते कवि हणतात— तुझे अवन
 कसें तरि करूं,— तुझे, अवन- रक्षण- अर्थात् पूर्वोक्त
 कृतांतभयापासून सोडवणूक, कसें तरि- कसें तरी करून-
 कोणता तरी उपाय योजून, करूं- आशीं करूं; आणि-
 जी मनि आळ असेल पूरवूं,— जी, मनि- तुझ्या मनां-
 त, आळ- इच्छा- म्यां एकट्यानें येऊन तुला मृत्युभयापा-
 -सून सोडवावें हणून जो तूं आपल्या मनांत विलक्षण छंद
 घेतला आहेस ती इच्छा, पूरवूं- पूर्ण करूं- तूं हणतोस त्या
 पेक्षां कोणताहि उपाय करून तुझी इच्छा परिपूर्ण करूं; परंतु-
 आमची

आमची काळजी तुज रे कशास,—असें करण्यांत (प्रभु
 लक्षणतांत) जे आह्वास पराकाष्ठेचे श्रम पडतील त्या विषयींची
 आमची- अस्मत्संबंधी- अस्मदुद्देशपर, काळजी- चिंता,
 तुज रे कशास-तुला रे कशा करितां-तुला रे कशाची-अर्थात्
 तुला आमची काळजी नाही; एथें 'रे'या संबोधनार्थक अव्यया-
 -नें कवीनीं आपलें निश्चितताधिक्य दाखवून प्रभूचें स्वरक्षणमू-
 -लक श्रमाधिक्यहि ध्वनित केलें. 'मज करितां तूरे कां जा-
 -शीलू'- लक्षणजे तूं अगदीं जाणार नाहीस, गेलाच तर दुसरा
 कोणी जाईल, अशा उदाहरणार्थ वाक्यांतील भावार्था प्रमा-
 -णें या वाक्यांत भावार्थ ध्वनित होतो. अथवा, 'मनिं अ-
 -सेल' या पदांची पुनरुक्ति करून 'आमची काळजी तुज रे
 कशास मनिं असेल' असा पाहिजे असल्यास आणखी
 पदान्वय एथें करावा. हो प्रियतमा जगजीवना असें
 जरि लक्षणाल,— हो प्रियतमा- अहो, माझ्या सर्वां पक्षां
 आवडत्या, जगजीवना- सर्व जगाच्या प्राणसख्या, एथें
 कवीनीं 'प्रियतमा' आणि 'जगजीवना' या दोन संबो-
 -धनांनीं स्वोद्धरणा विषयीं भगवंताचे श्रम मनांत आणून ते-
 -णेंकरून आपला अत्यंत प्रेमभाव दाखविला; असें जरि
 लक्षणाल- वर सांगितल्या प्रमाणें जर तुम्हीं लक्षणाल; लक्षणजे
 तुम्हास माझे रक्षण करण्यांत जे श्रम पडतील त्या विषयींची
 मला कांहीं काळजी नाही असें जर तुमच्या मनांत येईल; तर
 मीं यास एक उदाहरण सांगतो त्याज वर तुम्हीं लक्ष द्या,
 आणि मग अशी आशंका मनांत आणा, तें उदाहरण असें
 कीं-

कीं- जी सुखसमृद्धि वना ती वा तदाश्रित मृगांशि,-
 जी, सुखसमृद्धि- सुखाची- सुख हेतुक, समृद्धि- उदकतृ-
 -णादिकांची विपुलता, वना- अरण्या कारणें, ती- ती समृ-
 -द्धि, वा- बापा- हे तात, तदाश्रित मृगांशि- त्या वनाचे
 आश्रित- आश्रय करून राहिलेले, जे मृग- हरिणादि पशु,
 त्यां कारणें होय; ह्मणजे जर वन उदकतृणादिकेंकरून
 ट्वट्वित असेल, तर त्या वनांत राहणारे पशुहि ट्व-
 -ट्वित असतील; अर्थात् ती जर ट्वट्वी वनाला नाहीं, तर
 मृगांलाहि नाहीं; अशी एथें अन्वयव्यतिरेकव्याप्तीनें अर्था-
 -पत्ति जाणावी. सारांश कवि भगवंतास ह्मणतात जर आ-
 -पल्यास श्रम पडतील तर ते मलाहि श्रम होतील, तेव्हां
 मला काळजी नाहीं असें होणार नाहीं. एथें शेवटल्या
 दोन चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा.

सुखेंचिसुखबाळकाप्रकटहोयमातेचिया ॥
 तिलाघडतिजेश्रमप्रियजनोत्तमातेचिया ॥
 ह्मणोनिनशिवोपळक्षणहिकष्टजीवातुला ॥
 विपज्जलधिसेतुलासकललोकजीवातुला ॥ ४९ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आश्रयाश्रितधर्मन्यार्येकरून आश्रयी यास जें सुखदुःख तेंच आश्रितास, ह्मणून जो शेवटीं आपला भावार्थ दर्शविला तोच दृष्टांतरानें एथें स्पष्ट करितात.

पदान्वय— मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय, प्रियजनोत्तमा तिला जे श्रम घडति तेचि या, ह्मणोनि जीवा, विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला पळक्षण हि कष्ट न शिवो.

मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय,— मातेच्या सुखानेंच बाळकाला सुख प्रकट होतें— जर आई सुखी तरच तिचें बाळक सुखी; एथें ' प्रकट ' हें क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा अन्वय ' होय ' या क्रियापदार्शी करावा; अथवा, विधेय विशेषण करून त्याचा सुखा कडेस अन्वय केला असतां हि चालेल; ह्मणजे मातेच्या सुखानेंच बाळकास सुख स्पष्ट होतें; अर्थात् अन्वयव्यतिरिक्तें करून माता जर दुःखी आहे तर तिचें बाळक कदापि सुखी असणार नाहीं; हाच अर्थ पुढें स्पष्ट केला आहे. प्रियजनोत्तमा तिला जे श्रम घडति तेचि या,—प्रियजनोत्तमा— हे अत्यंत आवडत्या सख्या (या संबोधनानें कवीनीं बाळका प्रमाणें भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रदर्शित केला आहे,

आहे,) तिला-त्या आईला, जे श्रम घडति-जे, श्रम-दुःखें,
 घडतात, तेचि- तेच श्रम- तींच दुखें, या- अर्थात् याबाळ-
 काला, घडतात. एथें ' घडति ' या क्रियापदाचा उभया-
 -न्वय जाणावा. ह्यणोनि जीवा,- ह्यणोनि-अर्शी गोष्ट-
 असा नियम आहे ह्यणोन, जीवा- हे माझ्या जिवलगा;
 अथवा, सकल जीवात्मक सृष्टीच्या / जीवा - जीवन
 कलारूप जो तूं त्याचें संबोधन; अथवा अशा; विप
 जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला पळ-
 -क्षण हि कष्ट न शिवो,— विपजलधिसेतुला,-विपत्-
 कष्ट- संकट, तद्रूप- जलधि- महासमुद्र, तत्संबंधी अर्थात्
 तो तरण्या करितां - पार उतरण्यां करितां, जो- सेतु- पूल,
 तद्रूप जो त्या, आणि- सकललोकजीवातुला,- सकललोक-
 सर्व लोक-सर्व प्राणिमात्र - अथवा, स्वर्गादि जे लोकत्र-
 -य, त्यांचा- जीवातु^१ - संजीवनी ओषधी- चैतन्यरूपेंकरून
 सर्वास

१ जीवातुर्जीवनौषधम्—

अमर.

सुभाषितशाङ्गधरांत याचकाख्यानांत कोणी याचकानें ब्रह्मदेवास
 ह्मटलें आहे;—

धातस्तातसमस्तयाचकविधौवैरायसेसर्वथा ।
 यस्माद्विक्रमशालिवाहनमहीभृन्मुंजभोजादयः ।
 अत्यंतंचिरजीविनो न विहिताये विश्वजीवातवो ।
 मार्कण्डिध्रुवलोमशमभृतयः सृष्टाः प्रभूतायुषः ॥

आणखी

सर्वोभ सजीव करणारा^१ असा जो त्या, तुला- तुज प्रत, प-
 -ळ- षळभर, क्षण- क्षणभर- क्षणमात्र, हि, कष्ट- श्रम-
 दुःख, न शिवो-न स्पर्शो; सारांश विपत्तिरूप महासमुद्रा वरू-
 -न पूला प्रमाणें पार उतारणारा जो तूं, आणि सकल लोकांस
 संजीवनी प्रमाणें चेतविता जो तूं, त्या तुला एक क्षणमात्र दुःख
 न होऊ. एथें ' पळ ' आणि ' क्षण ' या उभय शब्दांचा
 एकच अर्थ आहे ह्मणून अतिशयार्थी ही वीप्सा जाणावी;
 ह्मणजे तुला कष्ट अगदीं न शिवो असें एथें स्वारस्य जाणावें.
 चवथ्या चरणांत रूपक अलंकार जाणावा. आणखी, ' विप-
 -जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला तुला ' या पदांनीं यमक
 अलंकारहि होतो.

आणखी कोणी भगवंतास ह्मटलें आहे;

यद्वायद्वातद्वावांछसितत्तुभ्यमर्पितंनमम ।

देहंगेहंस्नेहंनेहेदातुंनजीवजीवातो ॥

१ या सकल जगास चैतन्यरूपेंकरून भगवान् सजीव ठेविले यास पुष्कळ प्रमाणें आहेत.—

यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंति ।

• श्रुति

यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतम्

सउप्राणश्चप्राणः—

कालीदासानेहि शाकुंतल नाटकाच्या मंगलाचरणांत एका पदांत हाच भावार्थ दाखविला आहे.

यामाहुःसर्वबीजप्रकृतिरितिययाप्राणिनःप्राणवंतः

असोततुजआमुर्चासकळभाविकायुर्बळें ॥
जगोनिबहुकायम्यांसुकृतजोडिलेंदुर्बळें ॥
असेंप्रियतमासुखीबहुतकाळमायातर्मा ॥
जनासुपथदाखवींमुदितसत्तमायातर्मा ॥ ५० ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीनीं आपल्या करितां भगवं-
-तास यांकिंचित्हि कष्ट नपडावे ह्मणून अत्यंत प्रेमभावानें
आपली इच्छा मकट केली; यांतही ते आपल्या सर्व आयु-
-ष्याच्या अर्पणकरून स्वधिःकारपूर्वक तोच प्रेमभाव 'दर्श-
-वितात.

पदान्वय— आमुर्ची सकळ भाविकायुर्बळें तुज अ-
-सोत, म्यां दुर्बळें बहु जगोनि काय सुकृत जोडिलें, प्रियत-
-मा बहुत काळ सुखी असें, मायातर्मा जना सुपथ दाखवीं,
सत्तमा यात र्मा मुदित.

आमुर्ची सकळ भाविकायुर्बळें तुज असोत,—
आमर्ची सारीं, भाविकायुर्बळें,— भाविक- पुढलीं, आयु-
-र्बळें— आयुष्याचीं बळें— ह्मणजे आयुष्येच, तुज असोत-
ह्मणजे तुला अर्पण असोत. कोठें 'भाविकायुर्बळें' अ-
साहि

१ आयुष्य ह्मणजे वांचण्याची काळमर्यादा; ही प्राक्तनाधीन होय, असें मानि-
-ल्या वर त्याचा जो कालावधि-आयुष्य, त्यास मराठींत 'आयुष्याचें बळ,'
'आयुष्याची मर्यादा,' 'आयुष्याची दोरी,' असें अर्थाच्या दाढ्या करितां
ह्मणण्याची फार जनरूढि आहे. 'त्याच्या आयुष्याचें बळ होतें ह्मणून
तो त्या दुखण्यांतून वांचला,' 'त्याच्या आयुष्याची दोरी तुटली,' 'त्या-
-च्या आयुष्याची मर्यादाच तितकी,' अशीं वाक्ये निरंतर बोलण्यांत येतात.

-साहि पाठ आढळतो. भावूक ह्मणजे निष्ठावान्- तुझ्या-
 ठायीं घुरमनिष्ठ जे आह्मा सारिखे, त्या भावुकांचीं आयुर्बळें
 असा अर्थ करावा. आपला कोणी अत्यंत जीवलग असतां
 त्यास माझें सारें आयुष्य तुला असो असा आशीर्वाद दे-
 -ण्याचा सांप्रदाय या देशांत फार आहे. येणेंकरून कवीनीं
 भगवंताच्या ठायीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रकट केला असें
 एथें समजावें. आणखी पुढें कवि ह्मणतात- म्यां दुर्बळें बहु
 जगोनि काय सुकृत जोडिलें,— म्यां दुर्बळानें, बहु-
 बहुकाळ, वांचून, कोणतें, सुकृत- सत्कर्म-पुण्य, जोडिलें;
 अर्थात् मजपासून कांहीं सत्कर्म घडलें नाहीं- उलटें नाना-
 -विध दुःखमात्र म्यां संपादन केलें^१ - ह्मणोन मज सारिख्या
 दुर्बळाचें आयुष्य तुज सारिख्या पुण्यशोलासच असावें; अ-
 सा एथें कविन्द्रेतार्थ दिसतो. एथें कवीनीं आपला धिःकार
 दर्शवून प्रभूचें गौरव केलें आहे. त्यांत आणखी तुज एक-
 ट्याचें आयुष्य मला किती दिवस पुरणार या आशंकेच्या
 समाधानार्थ एथें 'असोत तुज आमचीं,' असें बहुवचन ग्रहण
 केलें आहे, ह्मणजे मज सारखे जे कोणी आणखी पुष्कळ
 दुर्बळ असतील, व पुढें होतील, त्या सान्यांचीं आयुर्बळें
 तुला

१ या संसारांत स्वभावतः सुख मिळविण्याची इच्छा मनुष्ये करितात, परंतु त्यांस त्या सुखप्राप्तीच्या ठिकाणीं नानाविध दुःखाचा वाटा मात्र मिळतो; याचें कारण काय ह्मणून भागवतांत विदुरानें मैत्रेयास पुसलें आहे.

सुखायकर्माणिकरोतिलोको नतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा ।
 विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेन्नः ॥

तुला अर्पण असोत; ह्मणून दीर्घायुभव असा आशीर्वादात्मक आपुला पूर्ण भाव एथें कवीनीं ध्वनित केला. दिक्कालातीत जो भगवान् त्यास मनुष्यांनै आपलें आयुष्य अर्पण करून दीर्घायु इच्छिणें हें जरीं केवळ असमंजस दिसतें, तथापि गंगेस गंगेच्या पाण्यानें अर्घ्यप्रदान करण्या प्रमाणें एथें हें कवीचें आयुरार्पण सप्रेम पूजन जाणावें. आणखी कवि आशिषात्मक वचनानें ह्मणतात; प्रियतमा बहुतकाळ सुखी असें,— प्रियतमा—हे अत्यंत जीवल्गा, बहुतकाळ-दीर्घकाळपर्यंत, सुखी असें— तूंच सुखी ऐस. मागील कैकेंत 'तुला पळक्षण हि कष्ट न शिवो' ह्मणून जें ह्मटलें त्या वचना वर एथें आपला कटाक्ष ठेवून कवि ह्मणतात, आह्मा सारिखे दुर्बळ कष्टी झाले तरीं होऊत, परंतु तूं सुखी ऐस; आणि— मायातर्मीं जनां सुपथ दाखवीं,— मायातर्मीं,— माया—स्वस्वरूपाज्ञानरूप जो मोह, तज्जनित—तर्मीं—अंधःकारांत, जनां—सन्मार्गजिज्ञासु होत्साते जे तुला अनन्यभावेक—रून शरण येतात अशा भक्तांस तर काय परंतु जे केवळ अशा अंधःकारांत निमग्न होऊन बेहोष पडले असतील अशा लोकांसहि, (असा विशेष अर्थ एथें 'मायातर्मीं' या नुसत्या सप्तम्यंत पदानें आणि जनशब्दग्रहणानें ध्वनित होतो); सुपथ— सन्मार्ग— अर्थात् त्वत्प्राप्तीचा मार्ग, दाखवीं— दाखीव; 'ह्मणजे— सत्तमा यात मीं मुदित,— सत्तमा— हे परमपुण्यशीला

परमपुण्यशीला प्रभो, यात-यांतै-अशा तुझ्या सन्मार्गप्रदर्श-
-ककर्भांत, मीं- कवि ह्मणतात मीं, मुदित-आनंदी, होय;
एथें 'होय' या क्रियापदाचा अध्यहार जाणावा. सारांश
मज सारिखे दुर्बळ कष्टी असले तर असोत, परंतु तुज सा-
रिखा पुण्यात्मा निरंतर सुखी असून त्वां जगाचा उद्धार
करावा यांतच मला सुख आहे; अर्थात् इतरांचा उद्धार के-
-ल्या वर माझी उपेक्षा कदापि होणार नाही, असा एथें
कवित्त्वद्वयार्थ ध्वनित होतो.

व्हावें ह्मणून भगवंताच्या विभूति या भूतला वर नानारूपांनीं विचरत
असतात, असा विदुराचा आशय भागवतांत प्रकट आहे;—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य !
अनुग्रहायेहचरन्तिनूनंभूतानिभव्यानिजनार्दनस्य ॥

स्कं०३, अ०५, श्लो०३.

१ 'मायातमीं' या यमका वरून कवीच्या मनांत यात हा शब्द
एथें सानुनासिक असावा असें दिसत नाही; व असा सानुनासिक नकर-
-ण्यांत देशलोकपरत्वे शब्दोच्चारणाचें प्रमाणहि आढळते; कोंकणांत, व
फार बारकाईनें शुद्ध बोलण्यांत, या तकारान्त सप्तम्यंत व इतर बहुतेक अ-
नुनासिक शब्दांत सानुनासिक वर्ण स्पष्ट उच्चारितात; परंतु देशा वर
बहुधा सर्वत्र जनरूढि ह्मणजे ते सानुनासिक वर्णांचें स्पष्ट उच्चारण
करित नाहीत; घरांत, यांत, धांवतो, कोकरूं, वांसा, इत्यादि स्थळीं
घरात, यात, धावतो, कोकरू, वासा, अशी शब्दोच्चारणाची रुढि
पुष्कळ आढळते.

भलेपरिशिलेसुरासुरनरींतसेलक्षमी ॥
 ह्मणोतह्मणणारबातुजअसानसेलक्षमी ॥
 उरींभृगुपदाहतीमिरवितोसिअद्यापिती ॥
 कवीतवयशःकथानवसुधानवद्यापिती ॥ ५१ ॥

स्वस्वरूपाचें जें अज्ञानतद्रूपअंधःकारांत निमग्न, अर्थात् ज्यां-
 -स स्वहित समजत नाहीं, अशा जनांस जागृत करून सन्मार्गास
 लावावें ह्मणून वर त्वां प्रार्थना केली, परंतु इतकी मोठी क्षमा
 माझ्या अंगां नाहीं; अशी भगवदाशंका मनांत आणून तुला
 या पेक्षांहि अधिक क्षमा आहे, असें उदाहरणपूर्वक प्रभूचें
 क्षमाशीलत्व वर्णित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले,
 वा ह्मणणार ह्मणोत, तुज असा क्षमी नसेल, भृगुपदाहती
 उरीं मिरवितोसि, ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अ-
 -द्यापि कवी पिती.

कोणी ह्मणणारा असेंहि ह्मणेल किं— मी सुरासुरनरीं
 तसे भले लक्ष परिशिले,— म्यां, सुरासुरनरीं, -सुर- देव,
 असुर- दैत्य, आणि-नर-मानव, यांत, तसे-त्या प्रकारचे-
 पूर्वी सांगितल्या प्रमाणें जनास सन्मार्ग दाखविणारे असे,
 भले-क्षमाशील साधु -नारदप्रन्हादव्यासवाल्मीकादि, लक्ष-
 लक्षावधि, परिशिले- ऐकिले; असें - वा ह्मणार ह्मणोत,-
 हे बापा ह्मणणारे ह्मणोत; परंतु कवि ह्मणतात मीं निश्चयपूर्वक
 सांगतो कीं- तुज असा क्षमी नसेल,— तुज असा-

तुज सारिखा, क्षमी^१ - क्षमावान्- सहनशील- परापराधाचें सहन करणारा, नसेल; यास उदाहरण पहा- भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि, - भृगुपदाहती, - भृगु-भृगुनामक ऋषि, त्याची पदाहती, - पद-पाय, त्याची आहती-प्रहार-ताडण, अर्थात् भृगुचें लत्ताप्रहाररूप जें श्रीवत्सलांच्छन तें, उरीं-वक्षस्थळीं-आपल्या उरावर, -मिरवितोसि-भूषणरूपानें प्रकट धारण करितोस; ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती, - ती- अशी जी वर सांगितली श्रीवत्सलांच्छनधारणजन्य, तव-तुझी, अनवद्या - स्तुत्या - स्तवनास योग्य, अशी- यशःकथानवसुधा, - यशःकथा-की-तिरूपकथा तीच - नवसुधा, - नव-नूतन - अर्थात् सरस-स्वादु - जों जों ऐकावी तों तों गोड, अशी - सुधा-अमृत, तें- अद्यापि- हाकाळमर्याद, कवी^२ - ज्ञानी- पंडित, पिती- पितात. सारांश तूं इतका क्षमाशील आहेस कीं त्वां भृगुचा लत्ताप्रहार सहन केला इतकेंच नाहीं, परंतु त्या प्रहाराचें श्रीवत्सरूप चिन्ह आपल्या वक्षस्थळीं भूषणरूप धारण केलें आहेस, अशी तुझी कीर्ति ज्ञानी अद्यापि गात आहेत

आहेत

१ एथें क्षम-सहनता चा शब्दा वरून ' तें ज्यास आहे' चा अर्थी इन् प्रत्यय होऊन क्षमी शब्द झाला आहे.

सहिष्णुःसहनःक्षंता तितिक्षुःक्षमिताक्षमी

अमर.

२ कवी हा एथें प्राकृत शब्द मानिला आहे असें दिसतें, ह्यणून दीर्घ स्वरान्त जाणावा.

आहेत.^१ एथें यशःकथा उपमेय, आणि सुधा उपमान, यांचा प्राशनरूप धर्मानें अभेद वर्णिला आहे ह्मणून हा रूपक अलंकार जाणावा.

१ मनुष्यां मध्ये सहनशीलता किती असावी याची पराकाष्ठा दाखविण्याकरितां भगवान् विष्णूनें भृगूचा लत्ताप्रहारहि सहन केला, अशी कथा पुराणांत सांगितली आहे; या वरून यःकश्चित् अशा मनुष्यजातीनें किती सहनशील असावे हें उघडें दिसतें; वामन ह्मणतात.—

उरींभृगूचीहरिलातसोसी ऐसीक्षमेचीचसदाअसोसी ।
क्षमाधरुंवृत्तिअसीमनाची प्रार्थीहरीतेमतिवामनाची ॥
ऐसाक्षमानामकहाविलास रचूनिम्यांतूहरिसेविलास ।
क्षमामलादेअजिवासुदेवा सर्वात्मभक्तीचिकरुनिदेवा ॥

हरिविलास, वामन.

भवन्मत्सि आवडे जरि धनादिकां लागिते ॥
 मदीयगुणकीर्तनश्रवणकां तरी त्यागिते ॥
 असें हि लक्षणशील बा जरि तरी तुझी मावली ॥
 तुजत्यजुनि पाजितां कशि दुधा कडे धावली ॥५२॥

बरे मीं तर त्यां सांगितल्या प्रमाणें क्षमाशील आहे, परंतु तुझां जनांची माझ्या ठायीं एकनिष्ठा भक्ति कोठें आहे, अशी भगवदाशंका मनांत आणून कवि तिचें समाधान करित होवतात.

पदान्वय— जरि भवन्मत्सि आवडे, तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते; जरि वा असें हि लक्षणशील, तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली.

जरि भवन्मत्सि आवडे,— जर, भवन्मत्सि— तुमच्या मतीस, आवडे— मीं आवडतो— अर्थात् जर मीं तुझां जनांच्या मनास आवडतो; तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते,— तरीं— तर, ते— ते माझे भक्तजन, धनादिकां लागि— धनादिकां करितां, (एथे आदिशब्दें करून स्त्रीपुत्रादिकांचा संग्रह जाणावा.) मदीयगुणकीर्तनश्रवण,

१ भवतू हे संस्कृतांत सर्वनाम होय. यातील तस ' यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' या सूत्रानें न आदेश झाला आहे. पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, ३ री० आवृत्ति, नियम ४७, पृ० १९.

ण, - मदीय-माझ्या, गुणकीर्तनश्रवण-गुणाचें कीर्तन आणि श्रवण, कां टाकिते; सारांश, जर मीं त्यांस आवडतो तर ते द्रव्यस्त्रीपुत्रादिकांच्या लोभा करितां माझ्या गुणाचें कीर्तन आणि श्रवण यांचा त्याग नकरिते; अर्थात् ज्या पक्षां त्यांस हीं द्रव्यादि विशेषेकरून आवडतात, त्या पक्षां मीं त्यांस तसा आवडत नाहीं, असा एथील ध्वनितार्थ; जरिं वा असें हि लक्षणशील, - (कवि लक्षणतात) जरिं बापा, असें हि- वर सांगितल्या प्रमाणें, कदाचित् तूं लक्षणशील; तरिं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशी धावली, - तरिं तुझी मावली- तरिं तुझीच आई यशोदा, तुला, पाजितां-स्तनपान करवित असतां, त्यजुनि-टाकून, दुधा कडे-घरांत दुधाला उकाळा आला तें उतून नजावें लक्षण त्या दुधा कडे, कशी, धावली-धांवत गेली; जर तुझी साक्षात् आई

१ श्रीमद्भागवतांत हें उपाख्यान प्रसिद्ध आहे;—

एकदागृहदासीषुयशोदानंदगेहिनी ।
 कर्मांतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि ॥ १ ॥
 यानियानीहगीतानितद्दालचरितानिच ।
 दधिनिर्मथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत ॥ २ ॥
 क्षौमंवासःपृथुकटितटेविभ्रतीसूत्रनद्धं ।
 पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगंजातकंपंचसुभ्रूः ॥
 रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौकुंडलेच ।
 स्त्रिन्नं वत्कंकवरविगलन्मालतीनिर्ममंथ ॥ ३ ॥
 तांस्तन्यकामआसाद्यमथ्नंतीजननींहरिः ।
 गृहीन्वादिधिमंथानन्यषेधन्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥

आई तुज सारिखें प्रीय बालक अंका वर असतां यत्किंचित्
दुधाच्ये लोभा करितां तुला टाकून त्या दुधा कडे धांवली,
तर मग तूं अप्राप्त असतां आत्मां सारिख्या अज्ञ पामर जना-
च्यांनीं स्त्रीपुत्रद्रव्यादि परमदुर्निवारणीयप्रपंचमोहपाश सु-
-टत नाहींत यांत काहीं महदाश्चर्य आहे असें नाहीं; त्यांत
अधिक आश्चर्य होय असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा. एथें
हा काव्यार्थापत्ति अलंकार होतो.

---

० तमंकमारूढमपाययत्स्तनं ।

स्नेहस्नुतंसस्मितमीक्षतीमुखम् ॥

अवृषमुत्सृज्यजवेनसायया- ।

-वुत्सिच्य मानेपयसित्वधिश्रिते ॥ ५ ॥

स्कं० १, पू०, अ०९.

अनावरपिशाचिकाविषयवासनासत्यजी ॥
 असेंकरविकृत्यजीभुलवित्येकधींनत्यजी ॥
 ह्मणोनितुजजाणत्याविनवितोइलाकाढगा ॥
 करीनमगतूंजरींह्मणसिआपणागाढगा ॥ ५३ ॥

मागल्या केकेत भगवदाशंकेच्या समाधानार्थ जें आ-
 श्रय्य प्रदर्शित केलें, त्याचेंच कारण एथें कथित होव्साते कवि
 आणखी प्रार्थितात.

पदान्वय— विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,
 जी असें कृत्य करवि, जी भुलवित्ये, कधीं न्यजी न; ह्मणोनि
 तुज जाणत्या विनवितो इला काढ गा, मग तूं जरीं आपणा
 गाढ गा ह्मणसि, करीन.

विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,— वि-
 षयवासना,— विषय - ऐहिक पदार्थ जे द्रव्यादि, तत्प्राप्ती
 विषयीं जी वासना- इच्छा-अर्थात् तदुपभोगा विषयीं जी
 लोचटपणा, ती विषयवासना, अनावर-आवरण्यास अशक्य,
 अशी- पिशाचिका- पिशाची- डाकिणी, सत्य-खरी, होय;
 कांकीं- जी असें कृत्य करवि,— जी- विषयवासरूप
 डाकिणी, असें कृत्य करवि- मागल्या श्लोकांत सांगितल्या
 प्रमाणें मांडी वर भगवान् बसला असतां दूध रक्षण्या करितां
 यशोदेनें त्यास सोडिलें, अर्थात् क्षणभंगुर सुखा करितां अ-
 विनाश सुखाचा त्याग करणें असें कृत्य, करवि-ज्यास तिचा
 संबंध लागतो त्याज कडून करवित्ये; आणखी-जी भुलवि-
 -त्ये

त्ये,-मोहित करून लोभांत घालित्ये; आणखी कधी त्यजी न,—^९एकदां झोंबली असतां कधींहि सोडित नाहीं; ह्मणोनि तुज जाणत्या विनवितों इला काढ गा,— ह्मणोनि-असा इचा घातक आणि लोंचट स्वभाव आहे ह्मणून, तुज, जाणत्या-देवभक्त्याला-भूतवैद्याला, विनवितों-प्रार्थितों, किं-इला काढ गा,- गा- अगा, इला- या डाकिणीला, काढ-तूं आपल्या पंचाक्षरी विद्येच्या बलानें झाडून टाक; मग तूं जरीं आपणा गाढ गा ह्मणसि,— मग- या प्रमाणें त्वां ही माझी बाधा उतरविल्या वर, तूं जर आपल्यास, गाढ अत्यंत - अर्थात् सप्रम अंतःकरणानें,^१ गा - माझे गायन कर, ह्मणून- ह्मणसि- ह्मणशील- सांगशील; करीन,- तर तसें - तुझे गायन (कवि ह्मणतात) मीं उत्साहानें करीन. एथें विषयवासना उपमेय, आणि पिशाचिका उपमान, यांचें साधर्म्य अभेदरूपानें वर्णिलें आहे, ह्मणून हा रूपक अलंकार होय. पिशाचबाधा झाली असतां ती बहुधा आवरत नाहीं जशी, तशी विषयवासनाहि सुत्याज्य नसल्यानेंहि अनावरच; पिशाच जसें अल्प लाभा करितां महलाभाचा त्याग करवितें, तशी विषयवासनाहि क्षणभंगुर प्रपंचसुखा

१ 'गाढ' हें एथें क्रियाविशेषण अव्यय होय. अशा अर्थी या अव्ययाचा प्रयोग संस्कृतांत पुष्कळ आढळतो;—

सवासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं ।

आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानां ॥

भाग०, स्कं० ३, अ० १, श्लो० २५.

प्रपंचसुखा करितां अविनाशसुखप्राप्तीची हानि करवित्ये; पिशाचाचा ज्यास संबंध लागतो तो जसा भ्रमिष्ठ होतो, तसा विषयवासनेच्या आधीन जो जन आहे तोहि स्वहिता विषयीं अंधच असतो; आणखी पिशाचिका एकदां झोंबली असतां जशी सहज सुटत नाहीं, तशी विषयवासनाहि भगवदनुग्रहा वांचून दूर होत नाहीं. अशीं हीं एथें उपमान आणि उपमेय यांचीं साधर्म्यें जाणावीं. एथें कवीनीं भगवंतास 'जाणता' असें ह्मणून या पिशाचिकेच्या निवारणार्थ जो प्रार्थनाप्रकार योजिला, तो प्रस्तुत विषयास परम अनुकूल असून फार सरस होय:

कोठे - इला काढगा याच्या ठिकाणीं इला गाढगा असाहि पाठ आढळतो, व तो पुढल्या यमकास अनुकूलहि दिसतो; परंतु 'गाड' या धातूच्या ठिकाणीं 'गाढ' याचा प्रयोग केवळ आर्ष दिसतो, ह्मणून त्या पाठाचें एथें ग्रहण केलें नाहीं; वरकड तो पाठ अर्थासहि फार अनुकूल दिसतो. पिशाच बाधा झाली असतां देवभक्ते मंत्रेंकरून भूतांस शिशीत उतरवून ती शिशी भुडेंत गाडून टाकितात ही गोष्ट या देशांत बहुतकरून त्या नादांत जे लोक फिरतात त्यांस चांगली माहित असत्ये.

तुङ्ग्यागुणकथामहासुरभित्यांतहीरासभी ॥
 शिरेविषयवासनाजशिशुकाअहीरासभी ॥
 तशीनइतरासभीइससदंडहीहाकित्ती ॥
 तथापिबहुलाथळीमगअदंडमीहाकित्ती ॥५४॥

त्याच विषयवासनेची अन्यप्रकारें निर्भत्सना करित होत्साते या पुढील तीन केकांत कवि प्रार्थितात.

पदान्वय — तुङ्ग्या गुणकथा महा सुरभि, त्यांत ही विषयवासना रासभी शिरे, जशि शुका अहीरास भी तशी इतरास न भी, सदंड ही इस हाकित्ती तथापि बहु लाथळी, मग अदंड मी हा कित्ती.

कवि भगवंतास स्तुणतात / तुङ्ग्या गुणकथा महा सुरभि, - तुङ्ग्या गुणकथा - तूं जो पुण्यश्लोक त्या तुङ्ग्या, गुणकथा - भक्तवात्सल्यादि जे गुण तद्विषयक कथा, ह्याच / महा सुरभि - महा - प्रसिद्ध - स्वाश्रित मनोरथ परिपूर्ण करण्या विषयीं अत्यंत समर्थ, अशा / सुरभि-कामधेनु, होत; असें असतां / त्यांत ही विषयवासना रासभी शिरे, - त्यांत - त्या कामधेनुं मध्ये, ही विषयवासना रासभी - ही, विषयवासरूप, रासभी - गाढवी, शिरे - शिरत्ये - बळेंच घुसत्ये; अशा कामधेनुंच्या कळपांत शिरणाच्या या निर्लज्ज गाढवीस तेथून हाकून काढण्याचें सामर्थ्य एका कुंभाराचेंमात्र आढळते, तें कोणाचें पुसाल तर कवि स्तुणतात एका / जशि शुका अहीरास भी तशी

तशी इतरास न भी, - ही विषयवासना गाढवी / जशि -
जशी - ज्या प्रकारेंकरून, शुका अहीरास - शुका - इं-
द्रियनिग्रहसमर्थ जो कृष्णद्वैपायनव्यासपुत्र शुक मुनि
न्या, अहीरास ^१ - कुंभारास, भी - भित्ये, तशी - त्या म-
कारेंकरून, इतरास न भी, - दुसऱ्या कोणासहि भित
नाहीं; आणखी पुनः / सदंड ही इस हाकिती तथापि
बहु लाथळी, - सदंड - दंडयुक्त - अर्थात् इंद्रियनिग्रहरूप
जो दंड तद्युक्त - अर्थात् मोठमोठे सन्यासी, तमस्वी, योगी,
पक्षांतरीं हातांत काठी घेऊनहि, इस - या विषयवासना-
रूप गर्दभीस, हाकिती - हाकितात - दूर घालवितात, त-
थापि-असें असतांहि, बहु लाथळी-फार लाथाळत्ये-लाता
मारित्ये-अर्थात् त्या कळपांतून नजाण्या करितां फार दांडगाई
वर येत्ये; मग अदंड मी हा किती, - मग-सदंडांसहि ही
आटोपत नाहीं मग, अदंड - दंडरहित - जितेंद्रियत्वादि-
गुणरहित - केवळ संसारी असा, - पक्षांतरीं ज्या माझ्या
हातांत काठीहि नाहीं असा, मी हा किती - मी हा त्या
गर्दभीस दूर घालविण्या विषयीं, किती ^२ - किती समर्थ -
अर्थात् कांहींच समर्थ नाहीं.

यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनूच्या क-
-ळपाची

१ पुराणांत जो अहीर ह्यणून शूद्रजातींतला एक भेद सांगितला आ-
हे, तीच ही जाति होय. उत्तर हिंदुस्थानांत हे अहीर लोक बहुतकरून
गवळी असतात; व कोठे गाढवें राखून कुंभाराचाहि धंदा करितात.

२ कोणत्याहि कार्या विषयीं असामर्थ्य दाखवायाचें असतां किती या
शब्दाचा प्रयोग व्यवहारी भाषणांत फार आढळतो; - उदाहरण - 'तुम्ही असे धु-
-रंधर त्या कामांत असतां मी किती' ह्यणजे भाषी कथा काय.

कळपाची उपमा दिली आहे, तेणेकरून तद्भायकांची स्वर्ग-
सुखाच्छमोक्षपरमानंदप्राप्तीच्या परिपूर्ण करण्या विषयी
त्या भगवद्गुणात्मक कथांचें सामर्थ्य अति मनोहर री-
तीनें दर्शविलें, आणि तसेंच त्या कळपांत विषयवासनाग-
र्दभीचा अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा
तो विघातकहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील
लतामहारादि क्रिये वरून इंगित जें तिचें दुर्निवारत्व तेणे-
करून सुचविला. आणखी, मात्क्यानें इंद्रियनिग्रहादिरूप
दंडानेहि तिच्या शासनाचें दुर्घटत्व दाखवून शुकमुनिविष-
यक भीतीच्या उपमानानें तो दंड जर भगवद्भक्तिप्रधान अ-
सेल तरच तिचें निवारण होईल असाहि एथें कवीनीं स्वमनो-
गतार्थ इंगित केला आहे. या केकेत रूपक अलंकार
जाणवा.

खरासुरजसातसीविषयवासनाहेखरी ॥
 इचावधकरावयातुजचिशक्तिआहेखरी ॥
 बकीसुमतिताटकालघुनहीभलीलाजशी ॥
 उगाचितशिष्टकहीव्रजवनांतलीलाजशी ॥ ५५ ॥

विषयवासनेची निर्भर्त्सना मागील केकेहून चालू.

पदान्वय— जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी,
 इचा वध करावया तुजचि खरी शक्ति आहे, बकी सुमति
 ताटका लघु, ही भली न, उगाचि लाजशी, जशी व्रजवनांत
 लीला तशि ही एक.

जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी,—ज-
 सा- पूर्वी कृष्णावतारीं जसा असिद्ध दुष्ट, खरासुर- धेनु-
 -कासुरनामा राक्षस, अथवा गर्दभाच्या रूपाने प्रकट होऊन
 लोकांस पीडा करणारा असा, असुर- राक्षस,^१ तसी- त्याज
 सारिखी दुष्ट, हे - ही, विषयवासना, खरी - गर्दभी, होय;
 अर्थात् तो जसा दुष्ट खरासुर गर्दभरूप राक्षस तशी ही दुष्ट
 गर्दभीरूप राक्षसी होय; ह्यून इचा वध करावया तुज-
 -चि खरी शक्ति आहे,— इचा- या गर्दभीरूप राक्षसी-
 -चा, वध करावयास तुलाच, खरी-वास्तविक- निःसंशय, श-
 -क्ति आहे; अर्थात् खरासुरा प्रमाणे इला मारण्यास तुज वां-
 -चून इतर कोणी समर्थ नाही. कदाचित् तू ह्यणशील किं

खरासुर

१ ही धेनुकासुरनामक खरासुराच्या वधाची कथा भागवतांत दशम
 स्कंधांत पंधराव्या अध्यायांत वर्णिली आहे, ती इष्ट असल्यास पहावी,

खरासुर पुरुष होता झणून त्याचा वध करणें निषिद्ध नव्हतें,^१ परंतु ही स्त्रीजाति आहे झणून शास्त्रदृष्ट्या इचा वध निघ होय; त्यास, दुष्टांचें पारिपत्य करण्यांत स्त्रीपुंस्त्वधर्मांचें विवेचन करणें योग्य नाहीं; व पूर्वीही त्वां अशा दुष्ट स्त्रियांचा वध केला झणून मसिद्धि आहेच; अशा आशंकेचें निवारण करित हो-
-त्सांते कवि झणतात - बकी सुमति ताटका लघु, -
बकी - पूतना, सुमति - कोणी दुष्ट स्त्री,^१ ताटका - मसिद्धि राक्षसी, या - लघु - गर्दभीरूप विषयवासनाराक्षसीशी तुलना करून पाहिल्या असतां लहान - अर्थात् ही त्यांज पे-
-क्षांहि मचंड, झणून - ही भली न, - ही, भली - अर्थात् अवध्या, नाहीं; वध्याच होय; ही मारिलीच पाहिजे; मग - उगाचि लाजशी, - ही स्त्रीजाति आहे झणून इस मारायास उगाच लाजतोस; झणजे बकी, ताटका, या स्त्री-
-जातीय असतां त्वां मारिल्या, मग इलाच मारून टाकायास कां लाजतोस ? अथवा, बकी सुमति ताटका लघु न, ?-
या

१ हा पाठ मूळचा कसा असेल तो असो. परंतु मला एथें मोठा संशय आहे. सुमतिनामाची कोणी राक्षसी अथवा दुष्ट स्त्री पुराणप्रसिद्ध अशी आढळण्यांत नाहीं. त्यांत आणखी सुमति हा स्त्रीनामवाचक शब्दहि दिसत नाहीं. एथें कदाचित् कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकळ होत्ये; कुमति झणजे दुष्ट बुद्धि; बकी ताटका यांच्याच प्रमाणें मनुष्यांची कुमति दुष्ट बुद्धि हीहि राक्षसी होय; परंतु ती कुमति विषयवासने पेक्षां लघु, अर्थात् विषयवासने सारिखी बलवत्तर नाहीं; आणि ज्या मनुष्या वर ईश्वर अनु-
-ग्रह करायस इच्छितो, त्याच्या दुष्ट बुद्धीचा तो प्रथम नाश करितो, तद्वत् माझ्या विषयवासनेचाहि तूं नाश कर असा अर्थ करावा; एथें मूळचा पाठ संदिग्ध असल्यानें अशी मला अटकळ करावीशी वाटत्ये.

या लघु नाहींत काय ? आणि ही भली, ?- ही खरी भली काय ? अर्थात् या तिघी लघु नाहींत, आणि ही खरी भली नाहीं, ह्मणून इचा वध करायास उगाच लाजू नको, असा काकर्थ करून अन्वय करावा. 'जशी व्रजवनांत लीला तशि ही एक, - जशी खरासुरवधाची व्रजवनांत तुझी लीला तशी ही एक-ही माझी विषयवासना एतद्रूपराक्षसीचा वध करण्याची आणखी एक तुझी लीला कां होईना असा अर्थ.

१ या विषयवासनेचा समूळ नाश करावा ह्मणून आपल्या कवीनीं भगवंताची प्रार्थना केली आहे ती योग्य होय; कारण, ही विषयवासना सर्वथैव मनुष्याचा नाश करणारी आहे ह्मणून भगवंतानें अर्जुनास गीतेत स्पष्ट सांगितलें आहे; — त्याज वर शेवटीं ज्ञानेश्वर ह्मणतात.

ह्मणोनिआइकेंअर्जुना ॥ जैसाविस्फुलिंगलागेइंधना ॥

मगतोभौढझालियात्रिभुवना॥पुसैंशके॥३०॥तेसैंविषयांचेंध्याना॥
जरीविषायेंवाहेमन ॥ तरीयेसणेंहेंपतन ॥ गिवसीतपावे ॥ ३१ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० २ श्लो० ६२.

कसें तरि असो मग स्वपणरक्षणा कारणें ॥
 अवश्य शरणागत व्यसन तो स्वयें वारणें ॥
 तुह्मां विहित मुख्य हें न पुसतां करा हो खरी ॥
 निजोक्ति खर काय तो अधिक संहरा हो खरी ॥ ५६ ॥

विषयवासनेची निर्भर्त्सना चालू.

पदान्वय— मग कसें तरि असो, स्वपणरक्षणा कारणें तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य, हें तुह्मां मुख्य विहित, न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो, तो खर काय, खरी अधिक, संहरा हो.

मग कसें तरि असो,—मागील केकेच्या संदर्भा वरून मग - स्त्रीत्वपुंस्त्वाचा विचार कारणें हें वर सांगितल्या वरून, कसें तरी असो; परंतु स्वपणरक्षणा कारणें तो शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य,— स्वपणरक्षणा कारणें— स्वपण— आपली प्रतिज्ञा— शरणागताचें दुरित निवारण करण्या विषयी जी आपली भाक, तिच्या रक्षणा कारणें - ती मिथ्या न व्हावी एतदर्थ—ती पूर्ण करण्या करितां, तो—तर, शरणागत व्यसन स्वयें वारणें अवश्य—जे तुह्मांस अनन्यभावे करून शरण येतात त्यांचें, व्यसन— दुःख—विषयवासनेनें उत्पन्न केली जी भगवंतापासून पराङ्मुखता तज्जनित जे मानसिक क्लेश ते, स्व-
 ये

१ तो हें एथें पादपूरणार्थक अव्यय जाणावें.

•यै-स्वतः, वारणै-दूर करणै, अवश्य-अपरिहार्य-अर्थात् हे
 क्लेश दूर केल्या वांचून तुमची सुटका नाही; हे तुम्हां मुख्य
 विहित,- हे-स्वभक्तदुरितनिवारण, तुम्हाला, मुख्यत्वेकरून,
 विहित- योग्य; ह्मणून न पुसतां निजोक्ति खरी करा
 हो,— नपुसतां- कोणास नविचारितां- अर्थात् कांहीं
 मनांत आशंका नआणितां, निजोक्ति- आपली उक्ति-
 वाणि- स्वभक्तरक्षणोद्देशक प्रतिज्ञा, खरी करा हो- अहो^१
 खरी करा- अर्थात् खरी कराच; तो खर काय,— तो-
 तुम्हीं कृष्णावतारीं बाळपणीं ज्यास मारिलें तो, खर-खरासुर-
 -नामें राक्षस, काय-काय पदार्थ, अर्थात् कांहींच नाही; परंतु
 त्या पेक्षां ही खरी अधिक,— खरी- विषयवासनारूपि-
 -णी राक्षसी, अधिक- त्या खरा पेक्षां साधुजनास गांजण्यांत
 अधिक बलवान; अतएव संहरा हो— अहो इचा संहार
 करा- पाहूं नका माराच, असा अर्थ;^२ अथवा, एथें ' अ-
 -हो ' हे आदरार्थी संबोधनरूप अव्यय करून, संहरा हो-
 ह्मणजे मारा अशी मीं अगत्यपूर्वक तुमची प्रार्थना करितों,
 असा अर्थ समजावा; अथवा, तो खर काय अधिक ?
 असा

१ अहो हे एथें आदरार्थी अथवा आवश्यकार्थी अव्यय.

२ अशा या विषयवासनेचा समूळ नाश करून टाकण्या विषयीं तुको-
 वानेंहि प्रार्थना केली आहे;—

आशाहेसमूळखाणोनीटाकावी तेव्हांचगोसांवी व्हांवेंतेणें ।
 नाहीतरांसुखेंअसावेंसंसारीं फजीतीदुसरी करूनये ।
 आशामारूनियांजयवंतव्हांवें तेव्हांचीनिघावें सर्वांतुनी ।
 तुकाह्मणेजरीयोगाचीतांतडी आशेचीबीबूडी करीआधीं ॥

असा काक्कर्थ करून, तो खर अधिक नव्हे, तर खरी अ-
 -धिक— ही खरी अधिक, ल्हाणून इला संहरा; असा एथें
 अधिकशब्दाची द्विरुक्ति करून पदान्वय केला असतां हि
 गोड. अथवा, अधिक हें क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा
 अन्वय 'संहरा' या क्रियापदार्थां करावा, ल्हाणजे 'काय त्या
 खराला अधिक मारितां? तर तसें करूं नका, या खरीला
 अधिक मारा; असा अर्थ करावा.

खरीकरितसेकशीतवजनींहिसत्तापहा ॥
 इचावधननिद्यबाप्रबळमूर्तसत्तापहा ॥
 कथासुरभिचारसस्वहितपुष्कळस्वादुही ॥
 ह्मणेत्यजुनिकींमलानिजधनापरस्वादुही ॥ ५७ ॥

मागील केकेत - विषयवासनारूप खरीचा वध कर-
 ण्या विषयीं मारथना केली, त्याचें आणखी कारण एथें
 दर्शवित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— तव जनीं हि खरी कशी सत्ता करितसे
 पहा, वा इचा वध निद्य न, हा प्रबळ मूर्त सत्ताप, कथासुर-
 -भिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु ही ह्मणे परस्वा त्यजुनि
 मला निजधना दुही कीं.

सज्जनांस विषयवासनेची गांजणूक किती आहे हें एथें
 कवि वर्णित्तात.- तव जनीं हि खरी कशी सत्ता करि-
 -तसे पहा,—तव जनीं - तुझ्या जनां मध्ये - अर्थात् तु-
 -झ्या भक्त मंडळांत, हि, खरी - ही विषयवासनारूप पूर्वो-
 -क्त गाढवी, कशी सत्ता करितसे - कश्या प्रकारें, आपली
 सत्ता - मभुत्व -अर्थात् मजापीडनरूप अधिकार, करितसे -
 चालवित आहे, तें - पहा - तूं अवलोकन कर - अर्थात्
 त्याचा विचार कर. अथवा, हि हें अव्यय करून साधुजनां-
 -तहि ह्मणजे दुष्ट पापी जनां मध्ये तर ही गाढवी सत्ता करित्ये
 यांत आश्चर्य नाहीं, परंतु तुझ्या भक्तजनांतहि सत्ता करित्ये,
 असा अर्थ करावा. तुझ्या भक्तांस इची पीडा फार आहे
 ह्मणून वा इचा वध निद्य न,- वा- हे बापा, इचा- या
 गाढवीचा

गाढवीचा, वध-हनन, निंद्य न- निंद्य नाही-अर्थात् स्तुत्य होय; कारण / हा प्रबळ मूर्त्त सत्ताप, — हा - गर्दभीरूप, केवळ / प्रबळ - अत्यंत बलिष्ठ असा, मूर्त्त - मूर्त्तिमान, सत्ताप,- सत्- साधुजन, त्यांस/ ताप -पीडनरूप संताप, होय; अर्थात् साधुजनांस ही मूर्त्तिमान अशी मोठी पीडा होय; कशी लणाल तर पहा / कथासुरभिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु ही ल्हाणे परस्वा त्यजुनि मला निजधना दुही कीं,- कथासुरभिचा रस स्वहित पुष्कळ स्वादु, - कथासुरभिचा, - कथा - अर्थात् भग-वद्गुणकीर्तन हीच कोणी / सुरभि - कामधेनु, इचा, रस - गौरस - अर्थात् दूध, स्वहित- आपल्यास हि-तकारक, आणि / पुष्कळ स्वादु - अति मिष्ट, अ-सतां/ ही ल्हाणे,- ही गाढवी साधुजनास ल्हाणत्ये, किं/ पर-स्वा त्यजुनि मला निजधना दुही कीं,- परस्वा त्यजु-नि,- परस्वा - परस्व - परकीय वस्तु - अर्थात् ते परकीय दूध, त्यातें, त्यजुनि- टाकून, मला निजधना दुही कीं,- मी जी, निजधन - तुझे धन - तुझी स्वसत्तात्मक वस्तु,

१ हित, पाप, इत्यादि कित्येक शब्द शुद्ध नामें असून-हितकारक, पापी, अशीं तत्तद्भावविशिष्ट विशेषणेंहि होतात;—

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषुच
कल्याणवचनंब्रूया दपृष्टोऽपिहितो नरः

वस्तु, त्या मलाच, दुही कीं',- दोह कीं- माझेच दूध काढ कीं; अर्थात् कथासुरभीचें दूध कशास घेतोस ती परकीय वस्तु, मीं तुझीच, माझे दूध काढ कीं, असें तुझ्या भक्तास ही वारंवार ह्मणत असत्ये, अशी इची गांजणूक आहे; असा अर्थ.

अथवा, कोठे- ' ह्मणेत्यजुनिकांमलानिजधनापरस्वादुही' असा पाठ असतां, मला निजधना त्यजुनि - मी जें तुझें, निजधन. तुझी स्वसत्तात्मक वस्तु, त्या मला, टाकून, परस्वा कां दुही,— परस्वा-परकीय वस्तु जी कथा सुराभि तितें, कां दुही- कशा करितां दोहतोस - अर्थात् तिला दोहूं नको मलाच दोह, असा पदान्वय करून अर्थ करावा. परंतु, एथें 'कां दुही' हें वाक्य ग्रंथभाषेच्या व्याकरणास अनुसरून आहे असें मला वाटत नाही. 'दुहीं' हे आज्ञार्थी रूप होय, स्वार्थी वर्तमान काळीं द्वितीय पुरुषाच्या एकवचनाचें रूप असें बहुधा आढळत नाही. ह्मणून मला वाटतें कीं हाच पाठ शुद्ध होय.

१ दुहीं हें दुहणे या धातूचें ग्रंथभाषेत आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाचें एकवचनाचें रूप होय.

२ कीं हें एथें अवधारणार्थी अव्यय जाणावें. पंढरपूर, सोलापूर, या प्रांतीं = 'तूं जा कीं,' 'तुझीं बोला कीं,' 'इतकें काम करा कीं,' ह्मणजे जाच, बोलाच, कराच, अथवा, जा तर स्वरा, बोला तर स्वरे, करा तर स्वरे, अशी बोलण्याची रूढि फार आहे.

कथासुरभियाभल्यास्वजननीहुनीवाटती ॥ (१८)
 शिशूसजरठांसहीनिरखितांरसेंदाटती ॥
 दुहोतभलतेसदातरिनलेशहीआटती ॥
 स्ववत्समलभक्षितीपरिनसर्वथाबाटती ॥ ५८ ॥

मागील दोन केकांत भगवत्कथांस कामधेनूची उपमा कवीने दिली, परंतु ती गौण, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते या व पुढल्या केकेत कवि त्याच भगवत्कथेचा स्तव करितात.

पदान्वय—या कथासुरभि स्वजननीहुनी भल्या वाटती, शिशूस जरठांस ही निरखितां रसें दाटती, भलते सदा दुहोत तरि लेश ही न आटती, स्ववत्समल भक्षिती परि सर्वथा न बाटती.

या कथासुरभि स्वजननीहुनी भल्या वाटती,—
 या कथासुरभि.— या तुझ्या, कथासुरभि - गुणकथारूप कामधेनु, स्वजननीहुनी - आपल्या आई पेक्षां, मला भ-
 ल्यां वाटती, भल्या -अधिक स्नेहाळ, वाटती - वाटतात-
 दिसतात; याचें कारण, या तुझ्या कथाकामधेनु शिशूस
 जरठांस ही निरखितां रसें दाटती, — शिशूस -
 बालांस, जरठांस ही- वृद्धांसहि, निरखितां- निरखून- स्ने-
 -हार्द्रदृष्टीने अवलोकून, रसें - दुग्धेकरून - पक्षांतरीं स्ने-
 -हार्द्रतेनें, दाटती - दाटतात - परिपूर्ण भरतात; आया
 लहान बालकांसमात्र पाहून अथवा त्यांस स्तनास लावून
 मग पान्हावतात; परंतु या तुझ्या कथाकामधेनु तर ह्याता-
 न्यांसहि

न्यांसहि पाहिल्यानं पान्हावतात; तेव्हां या आई पेक्षांहि
 अधिक स्नेहाळ झटल्या पाहिजेत; आणखी भलते सदा
 दुहोत तरि लेशही न आटती,— भलते - कोणीहि,
 सदा- निरंतर, दुहोत- या कथाकामधेनुला दोहोत,
 उपमेयार्थी, दुहोत- झणजे भयवद्भक्त भगवद्गुणकथनमननाने
 अंतःकरणशुद्ध्यादि इष्टफलावाप्ति न्या कथांपासून करून
 घेत, तरि- तथापि, लेशही- एक लेशभरहि, न आटती-
 आटत नाहीत; उपमेयार्थी, इष्टफलप्रदाना विषयी असमर्थ होत
 नाहीत; इतर धेनु भलत्यास दोहूं देत नाहीत, आणि एकदां
 दोहल्या असतां न्यांचें दूध सरतें, कथाधेनु सर्वास दोहूं देतात,
 आणि आटतहि नाहीत; आणखी स्ववत्समल भक्षिती
 परि सर्वथा न बाटती,—स्ववत्समल-आपल्या, वत्साचा-
 वासराचा, मल- शरीरा वरील मळ, अथवा मूत्रादि अंतर्मल,
 उपमेयार्थी, स्ववत्समल- झणजे शरणागतस्वभक्तकृतपाप,
 न्या धेनु भक्षिती - भक्षितात- चाटून खातात, उपमेयार्थी,
 तें पाप दूर करितात, परि-परंतु- तथापि, सर्वथा- कधींहि-
 अगदीं, न बाटती-बाटत नाहीत-मलभक्षणाने अपवित्र होत
 नाहीत - न्यांच्या दोषाने आपण दोषी होत नाहीत. एथें
 भगवद्गुणकथा जें उपमेय न्यांचें कामधेनु जें उपमान न्या-
 पेक्षां, वृद्धांस पाहून पान्हावणें, भलत्यानें दोहल्या असतां
 आणि निरंतर दोहल्या असतांहि नआटणें, स्ववत्समलभ-
 क्षणानेंहि अपवित्र नहोणें, या धर्मकथनाने आधिक्य
 वाणिल्लें आहे, झणून हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

कथांशिउपमादिल्ही सुरभिचीदिसेनीटती ॥
 परंतुबहुमंदमीह्मणुनिसच्छुतीवीटती ॥
 कथानिरुपमातयांप्रतिपशूपमाशुद्धते ॥
 नव्हेचिनविचारिलेंबुधजनांशिम्यांउद्धते ॥ ५९ ॥

भगवत्कथांस कामधेनूंच्या उपमेचें गौणत्व प्रकारांतरे-
 करून कथित होसाते कवि ह्मणतात.

पदान्त्रय — कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ली ती
 नीट दिसे, परंतु मी बहु मंद ह्मणुनि सच्छुती वीटती; कथा
 निरुपमा, तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि, म्यां उद्धते बु-
 धजनांशि न विचारिलें.

कथांशि सुरभिची उपमा दिल्ली ती नीट दि-
 से, - कथांशि - भगवद्गुणकथांस, सुरभिची - कामधे-
 नूची, उपमा दिल्ली, ती योग्य दिसती खरी - कित्येकांस
 ती उपमा बाह्याकारिणी नीट दिसेल खरी; परंतु मी बहु
 मंद ह्मणुनि सच्छुती वीटती, - परंतु मीं फारच मंदबु-
 द्धिह्मणुन, सच्छुती वीटती, - सच्छुती, - सत् - साधु-
 तत्वज्ञानी, त्यांच्या श्रुती- कान, अथवा, सत्-चांगल्या-
 तत्वज्ञानेंकरून सूक्ष्म झालेल्या अशा, श्रुती- कान, वीटति-
 विटतात; अर्थात् तत्वज्ञानी पुरुषांचे कान या अशा अप्रश-
 स्त - वेड्यावांकड्या उपमेनें विटून जातात; तत्वज्ञानेंकरून
 त्यांचें श्रवणज्ञान अतिसूक्ष्म झालें असतें ह्मणून तत्काल अशा
 उपमेचें

१ एथें श्रुतिशब्द न्हस्वइकारान्त असतां दीर्घईकारान्त कवींनीं केला
 आहे तो द्विवचनार्त आहे हें जाणविण्या करितां; असें समजावें.

उपमेचें अप्राशस्त्य त्यांस समजतें, आणि त्यांच्या कानास त्या कर्कश लागतात; अर्थात् ज्यांस सच्छ्रुती नाहींत, जे केवळ शाब्दिक लक्षणजे शब्दार्थवेत्ते त्यांस अशा उपमा नीट दिसतात; परंतु ज्यांस सच्छ्रुती आहेत त्यांस अशा उपमा प्रशस्त दिसत नाहींत. सच्छ्रुती काय लक्षण विटतात तें सांगतात / कथा निरुपमा,— भगवद्गुणकथा, केवळ / निरुपमा— अनुपमेय - उपमेस योग्य नाहींत - अर्थात् स्वतः भगवान् निरुपम तेव्हां त्याचे गुणहि निरुपम, मग / तयां प्रति पशूपमा तें शुद्ध नव्हेचि,—तयां प्रति - अशा निरुपम ज्या कथा त्यांस, पशूपमा, - पशु - अर्थात् कामधेनु - यद्यपि स्वर्गस्थांचे मनोरथ पूर्ण करणारी झाली तथापि धेनुत्वें-करून ती पशुच, तिची उपमा देणें / तें शुद्ध नव्हेचि, - तें प्रशस्त नाहींच नाहीं; असें असतां / म्यां उद्धते बुधजनांशि न विचारिलें,— म्यां उद्धते - स्वबुद्धीच्या अभिमानानें उन्नत झालेला जो मीं त्या म्यां, बुधजनांशि - ज्ञानीजनास-तत्ववेत्तेजनास, न विचारिलें - विचारिलें नाहीं - अशी भगवद्गुणकथांस कामधेनुची उपमा द्यावी किंवा नाहीं या विषयीं त्यांचें अनुमत प्रथम घेतलें नाहीं असा अर्थ; अर्थात् त्यांचें अनुमत घेतलें असतें तर ते अशी कामधेनुची उपमा द्यावयास नसांगते; अशी एथें कवीनीं आपली विनयता इंगित केली आहे.

१ भगवत्कथा अतिसरस लक्षण भागवतांत गोपीनीं आपल्या गीतांत वर्णिलें आहे.—

तवकथाऽमृतंतमजीवनं । कविभिरीडितंकल्मषापहं ॥

श्रवणमंगलंश्रीमदाततं । भुविगृणंतितेभूरिदाजनाः ॥ ९ ॥

भाग०, ६० स्कं०, अ० ३१.

असेंहिउपदेशितीगुरुरहस्यमंदारुचे ॥
 निजस्तवजसातसाअगुणधेनवंदारुचे ॥
 ह्यणोनिनिगमस्तुताभलतसेंतुलावानितों ॥
 परंतुत्दृढ्यांमहाजनभयासमीमानितों ॥ ६० ॥

मागील दोन केकांत कामधेनूच्या उपमेचें न्यूनत्व दर्शविल्लें खरें, परंतु तेणेंकरून आपल्या स्तवनास न्यूनत्व येत नाहीं, तें निरंतर स्वीकारास योग्यच आहे, असा आपला अभिप्राय कथित होत्साते कवि या केकेत ह्यणतात.

पदान्वय— निजस्तव जसातसा रुचे, वंदारुचे अगुण नघे, असेंहि गुरु रहस्यमंदा उपदेशिती; ह्यणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितों, परंतु मीं त्दृढ्यां महाजनभयास मानितों.

निजस्तव जसातसा रुचे,— भगवंतास/ निजस्तव— आपला स्तव-स्तुति, जसातसा—जसा कोणि करील तसा—जसा कोणी आपल्या बुद्धीच्या शक्ती प्रमाणें करील तसा, रुचे—रुचतां—आवडतो; आणि/वंदारुचे अगुण नघे,—वंदारुचे—वंदन करणाराचे^१— अर्थात् स्तुतिपाठकाचे— अनन्यभावेकरून शरण जाऊन जो कोणी यथामति भगवंताचें स्तवन करितो त्याचे,

१ हा शब्द मुळीं 'वद-अभिवाद स्तुत्योः' या धातूवरून कर्त्रर्थीं आरु प्रत्यय होऊन झाला आहे.

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वंदारुरभिवादके—

त्याचे, अगुण- दुर्गुण, नघे-घेत नाही; अर्थात् अशा स्ताव-
 काचा दोष नपाहतां त्याणें यथामति अर्पिला जो स्तव तो
 भगवान् गोड मानून घेतो; असें हि गुरु रहस्यमंदा
 उपदेशिती,—असें हि - वरल्या केकेत मीं आपलें बुद्धि-
 मांघ मकट केले तथापि वर सांगितल्या प्रमाणें भगवंतास
 आपला स्तव कोणी यथामति जसातसा केला तरी रुचतो,
 आणि तो वंदन करणाराचा दोष घेत नाही, असें हि, गुरु-
 ज्ञानी पुरुष-सत्ज्ञानोपदेशक, रहस्यमंदा,- रहस्य-तत्त्वज्ञान-
 भगवद्भक्तीचें यथार्थ ज्ञान, त्या विषयीं जो मंद- अज्ञ-
 अचतुर, त्याला, उपदेशिती - सांगतात; अथवा, एथें 'रह-
 स्यमंदा' हा एक सामासिक शब्द नकरितां, असें हि रहस्य
 गुरु मंदा उपदेशिती, - हें वर सांगितलें जें 'वंदारुचे अगुण
 नघे' ह्मणून रहस्य तें, गुरुजन मंदमतीस सांगतात, असा
 अर्थान्वय करावा; अथवा, एथें गुरुरहस्य — उपदेशकां-
 चा जो तत्वबोध तें, हें एक पद करून, 'उपदेशिती'
 या क्रियापदाच्या कर्त्याचा अध्याहार करावा, आणि असें
 याचा संबंध गुरुरहस्या कडेस योजून- 'असें हि गुरुरहस्य
 मंदा उपदेशिती' असा पदान्वय करावा. ह्मणोनि निगम-
 स्तुता

१ अगुण ह्मणजे अवगुण, दोष, असा एथें अर्थ. नञ्शब्दप्रकरणा मध्ये
 अ अ० अन् हा आगम अन्यत्व, सादृश्य, विरोध, अप्राशस्त्य, इतक्या
 अर्थांचा बोधक हेतो ह्मणून सांगितलें आहे. एथें गुणाच्या विरुद्ध जो
 दुर्गुण त्याचा बोधक जाणावा.

अमर.

स्तुता भलतसें तुला वानितों,— ह्यगोनि-कोर्णी-
 -यथामति कशीहि तुझी स्तुति केली तरीं तूं तिचा स्वीकार
 करितोस ह्यणून, निगमस्तुता,— हे निगमस्तुता,—निगम-
 वेद, त्यांणीं स्तुत- स्तविजेला, असा जो तूं (संबोधन),
 -अथवा, निगमस्तुत जो तूं त्या तुला, भलतसें— यथामति-
 जसें मला सुचेल तसें, मीं तुला, वानितों- स्तवितों-जीं जीं
 पदे माझ्या बुद्धीस समयास सुचतील तीं तीं पदे योजून
 मीं तुझा स्तव करितों; परंतु मीं तद्दृष्टीं महाजनभया-
 -स मानितों, -परंतु - समयास सुचतील तशा पदांनीं तुझी
 स्तुति करितों खरा तथापि, मीं, तद्दृष्टीं - आपल्या मनांत,
 महाजनभयास,— महाजन- विद्वान- वैयाकरण नैयायिक
 साहित्यशास्त्रज्ञ जे शब्दशास्त्रवेत्ते व अर्थवादी पंडित,
 यांचें जें भय— हे माझ्या पदयोजनेस कोणता दोष ला-
 वितील न कळे असें जें त्यांज विषयीं भय, त्यास, मानितों-
 मनांत बाळगितों; सारांश तत्ववेत्ते ज्ञानी यांचें अथवा
 तुझेंहि भय मला वाटत नाही, परंतु भलतशा पदयोजनेनें
 अज्ञां शाब्दिक पंडितांचें भय माझ्या मनांतून जात नाही;
 असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा.

१ तुकोबानेहि अशीच प्रार्थना केली आहे;—

माझ्याबोबडीयाबोला चित्तद्यावेगाविट्टला ॥

मजहांसतीललोक परिमीगाईननिःशंक ॥

ह्रणें स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णान हो ॥

असें तुज कधीं बरें विगतशंक वर्णान हो ॥

असेचि अशि आवडी करि शिकांन अत्यादर ॥

स्वभक्तसुरपादपाहरिनसेचि सत्यादर ॥ ६१ ॥

सुंदर आणि सम्यगर्थवान् अशा शब्दांनीं तुझा स्तव करावा अशी मला इच्छा नाहीं असें त्वां समजूं नये; तशी इच्छा मला आहे, परंतु तीहि पूर्ण करणारा तूच ह्रणून स्वाभिप्राय प्रकट करित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्वय— स्वकृतिच्या एक वर्णान किमपि उणें नहो ह्रणें, असें तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो; अशि आवडी असेचि, अत्यादर कां न करिशि, स्वभक्तसुरपादपा हरि सत्यादर नसेचि.

स्वकृतिच्या एक वर्णान किमपि उणें नहो ह्रणें,— स्वकृतिच्या—आपण केली जी भगवत्स्तुत्यात्मक कृति तिच्या, एक वर्णान— एक वर्णाच्या ठायींहि, किमपि उणें नहो— कांहीं न्यून न व्हावें—अर्थात् त्या स्तुतिचें एक अक्षरहि व्यर्थ नसावें, असें—ह्रणें—मीं ह्रणतो; असें तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो,—असें— या प्रकारें—त्या माझ्या स्तुतीचा एक वर्णही व्यर्थ नसावा असें, तुज विगतशंक कधीं बरें वर्णान हो—तुला, विगतशंक—निःशंक होत्सातां—अर्थात् मत्कृत स्तुतींत एक वर्णहि व्यर्थ पडल्याची शंका मनांत न धरितां, कधीं बरें वर्णान हो—कधीं बरें हो' तुझे वर्णान करीन; अशि आवडी

१ हो हें पादपूरणार्थक अव्यय खरें, परंतु एथें याचा प्रयोग्य वक्त्याची अतुरता प्रकटनार्थ जाणावा.

आवडी असेचि,- अशी- या प्रमाणें यथायोग्य प-
 दयोजनेनें तुझा स्तव करावा अशी, आवडी असेचि-
 इच्छा तर आहेच आहे; अत्यादर कां न करिशि,—मग
 त्या माझ्या आवडीचा अत्यादर कां करित नाहींस- अर्थात्
 तो माझा मनोरथ तूं परिपूर्ण कर; स्वभक्तसुरपादपा हरि
 सत्यादर नसेचि,— स्वभक्तसुरपादपा हरि- हे स्वभ-
 क्तसुरपादपा हरि, स्वभक्तसुरपादपा-स्वभक्त- आपले भक्त-
 अर्थात् प्रार्थनापूर्वक जे आपले शरणागत, त्यांचा सुरपादप
 सुर- देव, त्यांचा पादप-वृक्ष- देवांचावृक्ष- अर्थात् कल्पवृ-
 क्ष- वांच्छित अर्थ पूर्ण करणारा अशा, हरि-हे हरि-हेस्वभ-
 क्तदोषपरिहारका,(हीं दोन्हीं एथें हेतुगर्भ संबोधनें जाणावीं;)
 सत्यादर नसेचि,- सत्याला भय नाहींच; सारांश तुझा स्तव
 योग्य पदयोजनेनें करावा ही माझी इच्छा जर सत्य
 अंतःकरणपूर्वक आणि यथार्थ आहे, तर मग तिच्या याथा-
 -र्थ्यास भय कोणतें,-शंका कोणती, तूं ती पूर्ण कां करित ना-
 -हींस,- तीहि माझी इच्छा तूं परिपूर्ण कर असा अर्थ.

ध्रुवस्तवनिं आवडी धरिह्मणोनि अत्यादरें ॥
 तुह्मीकरुनिदाविलीशिवुनिगळसत्यादरें ॥
 तसेंमजकराकरांबुजधराशिरींमावरा ॥
 वराभयपरापराक्रमपटोमना आवरा ॥ ६२ ॥

अशी भगवंताचा स्तव करण्याची आवडी कोणी मनांत धरिली, ह्मणजे ती इच्छा त्याणें केव्हां पूर्ण केली, हें उदाहरणानें कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, ह्मणोनि तुह्मीं दरें गळ शिवुनि अत्यादरें सत्या करुनि दाविली, तसेंमज करा, शिरीं करांबुज धरा, मावरा वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा.

पूर्वीं— ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, - ध्रुव - उत्तानपाद राजाचा पुत्र ध्रुवनामा तुमचा महा भक्त त्याणें, स्तवनिं - तुमच्या स्तवना विषयीं, आवडी - अभिरुचि - मनापासून अवडती इच्छा, धरि - धरिली; ह्मणोनि तुह्मीं दरें गळ शिवुनि अत्यादरें सत्या करुनि दाविली, - ह्मणून, तुह्मीं, दरें - शंखानें - आपल्या हातांत जो शंख वागवितां त्याणें, गळ - गाल - अर्थसंदर्भानें त्या ध्रुवबालकाचे गाल, शिवुनि - स्पर्शून, अत्यादरें - मोठ्या प्रेमानें, सत्या करुनि दाविली, - सत्या - खरी - अर्थात् ती त्या ध्रुवाची आवड खरी, करुन दाखविली; तात्पर्य जेव्हां त्या ध्रुवबालकानें तुमच्या स्तवना विषयीं स्वोत्कंठा प्रकट केली, तेव्हां तुह्मींहि त्या बालकाचे गाल आपल्या हातांतील शंखानें स्पर्शून मोठ्या प्रेमानें ती त्याची

त्याची आवड योग्य आहे लक्षण दाखविलें; अर्थात् ती त्या-
 -ची इच्छा तुझी पूर्ण केली; (अथवा, एथें अन्यादरें या प-
 दाचा अन्वय 'सत्याकरूनि दाविली' या पदां कडेस नलावितां
 शिवुनि या धातुसाधित अव्यया कडेस लावावा) लोकांतहि मु-
 लांच्या गालास स्पर्श करून उत्तेजन देण्याचा व्यवहार प्रसिद्ध
 आहे, लक्षण एथें गळुस्पर्शनानें ध्रुवाचें बालकत्व इंगित होतें;
 यास्तव कवि लक्षणतात; तसें मज करा, - जसें ध्रुवास केलें
 तसें मला करा; शिरीं करांबुज धरा, - शिरीं- माझ्या मस्त-
 कीं, करांबुज-हस्तकमळ-अर्थात् आपला वरद हस्त, धरा-
 ठेवा; एथें ध्रुवा प्रमाणें मीं बालक नाहीं लक्षण माझें गळुस्पर्श-
 -न अयोग्य, यास्तव माझ्या मस्तकीं आपला वरद हस्त ठेवा,
 असा कवित्त्वार्थ दिसतो. एथें स्पर्शनरूपानें व्यवहारसा-
 -दृश्यार्थ 'तसें' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा. मावरा
 वराभयपरा पराक्रमपटो मना आवरा, - मावरा-
 हे मावरा, मा- लक्ष्मी,^१ तिचा वर- पति, हे लक्ष्मीपते,
 अथवा, म-ब्रह्मा,^२ त्याची शक्तिरूप पत्नी - मा- ब्राह्मी-
 सरस्वति, तिला आहे वर ज्या पासून असा; पूर्वील केकांत
 यथार्थ पदांनीं स्तवन करण्या विषयीं कवीची प्रार्थना आहे
 लक्षण एथें भगवंताच्या ठायीं सरस्वतीवरदत्वगुणारोपण
 प्रशस्त

१ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा

अमर.

२ अकारोविष्णुरुद्धिष्टउकारश्चमहेश्वरः ।

मकारउच्यतेब्रह्माप्रणवेऽत्रयोमताः ॥

दुर्गादास.

प्रशस्त होय; ' लक्ष्मीपते ' या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने पदलालित्येकरून जी स्वकाव्यरचनेची शोभा तद्विषय-
-क जें प्रभूचें दातृत्व तें सुचविलें; अथवा, मावरा, - मा -
लक्ष्मी- शोभा - अर्थात् पदलालित्येकरून काव्यरचनेची शोभा, व- वरुण-^१ रसात्मकदेवता- अर्थात् अजहल्लक्षणेनें करुणादि नव रस, आणि र- अग्नि-^२ तेज- प्रकाश- अर्थात् बुद्धिप्रकाश- अंतःप्रकाश, एतद्रूप जो तूं त्याची संबुद्धि;^३ वराभयपरा,- हे वराभयपरा, वर- वांछितमनोरथपूरक आशीर्वचन, तेणेंकरून जें अभय-निश्चितत्व, त्या विषयीं पर- तत्पर- तत्प्रदाना विषयीं तत्पर; या विशेषणरूप संबोधनाने कवीने प्रभूचें आपल्या सत्काव्यरचनाविषयक चित्तेचें परिहा- -रकत्व सुचविलें; पराक्रमपटो-हे पराक्रमपटो, पराक्रम-मज सारख्या मंदमतीस बुद्धिप्रदानरूप जो उपक्रम, त्या विषयीं पटु- कुशल- दक्ष, असा तूं त्याची संबुद्धि; या विशेषणरूप संबोधनाने

१ वःसांत्वनेचवातेचवरुणेचनिगद्यते.

एकाक्षरीकोश.

२ रःस्मृतःपावकेतीक्ष्णेपुंसिराःस्वर्णवित्तयोः

३ गीतेतहि ह्मटलें आहे;—

कीर्तीःश्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा

अ० १०, श्लो० ३४

वरुणोयादसामहं

— श्लो० २९.

तेजस्तेजस्विनामहं

— श्लो० ३६.

संबोधनाने कवीने पराक्रम या शब्दाच्या योजनेने आपले मंदमत्तित्व ध्वनित करून प्रभूचे सर्वशक्तित्वहि सुचविले; अथवा, पराक्रमपद्ये- पर-शत्रु-सत्काव्यरचनेने भगवत्स्तवनास प्रतिबद्धक जी नानाप्रकारचीं विघ्ने तद्रूप, त्यांचा जो आक्रम - आक्रमण- घाला घालून नाश करणे, त्या विषयीं पद्य- कुशल, - अर्थात् हे विघ्नहारका; असा अर्थ करावा. मना, आवरा-इतकेहिन कराल तर मना-या माझ्या मनाला, आवरा- आद्योपा; अर्थात् सुंदर व यथार्थ अशा पद्यरचनेनेच तुझा स्तव करावा ह्मणून जो माझ्या मनांत तरंग उठला आहे, तो तरी आवरा; तो आवरण्याची शक्ति प्रभुच्या ठायीं आहे हे कवीने 'पराक्रमपद्ये' या विशेषणानेहि एथें स्पष्ट सुचविले आहे. एथें कवीने शेवटीं 'मना आवरा' या आपल्या अभिप्रायाने सुंदरपद्यरचनेनच भगवत्स्तवनाची जी इच्छा तिचे किंचित् वैयर्थ्यहि इंगित केले आहे असें मला वाटते.

करांबुज असोनसे उचित त्यास मी पामर ॥
 प्रणाम करिती पदा प्रति हि सन्मुनी सामर ॥
 पदाब्जरज ही जगत्रयनमस्क्रिया भाजन ॥
 प्रसाद चतुराकसा तरि करावरा हा जन ॥ ६३ ॥

मागल्या केकेंत आपल्या मस्तका वर वरदहस्त ठेवावा ह्मणून कवीने प्रभूची प्रार्थना केली, परंतु तितक्या महत्प्रसादास मी पात्र नाही असा आपला अभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्वय- करांबुज असो, त्यास मी पामर उचित नसें, सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती; पदाब्जरज ही जगत्रयनमस्क्रिया भाजन, चतुरा कसा तरि प्रसाद करा, हा जन वरा.

करांबुज असो, - करांबुज - हस्तकमल - माझ्या मस्तका वर तुझी आपला वरद हस्त ठेवावा ह्मणून म्यां ज्या विषयी आपली प्रार्थना केली तें तुमचें हस्तकमल, असो- अर्थात् त्या तुमच्या हाताची गोष्ट तर सद्यः इकी कडे राहो; कारण- त्यास मी पामर उचित नसें,- त्यास- त्या तुमच्या हस्तकमलास, मी पामर - मी कुत्सितजन, उचित- योग्य, नसें- नाही; अर्थात् एवढ्या षड्गुणैश्वर्यवान् प्रभूनी आपला हात माझ्या मस्तका वर ठेवावा इतकें माझ्या पामराचें पुण्य नाही; परंतु- सामर सन्मुनी पदा प्रति हि प्रणाम करिती,- सामर,- अमर- देव, त्यां सहित- त्यांनी युक्त होत्साते, सन्मुनी

सन्मुनी - नारदसनकसनंदनादि जे महा मुनी - अर्थात् सर्व ऐवगणा सुद्धां नारदादि महामुनी, पदा प्रति हि -तुम-
 -च्या पायासहि, प्रणाम करिती - नमस्कार करितात;
 सारांश तो आपला चरणकमलहि इतका पूज्य आहे
 कीं देवां सुद्धां नारदादि सन्मुनी ज्यास नमस्कार करिता-
 त; तेव्हां अर्थात् तो आपला चरण माझ्या मस्तका वर ठेवा
 असा एथें विवक्षितार्थ जाणावा. चरणकमलहि राहूं द्या
 पदाब्जरज ही जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन, - पदा-
 ब्जरजही- पदाब्ज- चरणकमल, तत्संबंधी जो रज-
 रजःकण- धूलिकण, तोही, - जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन-
 जगत्त्रय - तीनलोक-भूस्वर्गादि-अर्थात् सर्व जगत्, त्याची
 अर्थात् जगत्त्रयानां कर्तव्य जी-नमस्क्रिया-नमस्कार, त्यास
 भाजन- पात्र; अर्थात् तुमच्या पदसंबंधी रजःकणही सर्व
 विश्वास पूज्य होय. (एथें 'होय' या क्रियापदाचा अध्याहार
 जाणावा;) सारांश तुम्हीं आपला चरणकमलहि राहूं द्या,
 परंतु तत्संबंधी एक धूलिकण जरीं माझ्या मस्तका वर
 ठेवाले तरीं मीं कृतार्थ होईन असा एथील कविन्दुतार्थ
 जाणावा. शेवटीं उपसंहार करित होत्साते कवि क्षणतात
 चतुरा कसा तरि प्रसाद करा, - चतुरा- हे चतुरा- हे
 वर देण्या विषयीं कुशला, कसा तरि आतां प्रसाद करा;
 हे वर तीन प्रकार सांगितले यांतून कोणत्याहि एका प्रका-
 रचा, अथवा जो आपल्या मनास योग्य दिसेल तो, प्रसाद
 मला द्या; आणि हा जन वरा, - हा जन- कवि क्षणतात
 हा जो मीं जन त्या मला, वरा- माझा स्वीकार करा, असा
 अर्थ.

या केकेत प्रथम तीन चरणांत हस्तकमलापासून पदाब्ज-
रजा पर्यंत वर्णनीय अर्थांचा उत्तरोत्तर न्यूनीभाव दर्शवून
त्याच्या त्याच्या महिमेचा उत्कर्ष वर्णिला आहे, आणि
तो स्वोत्कर्षास कारणहि मानिला आहे, ह्मणून एथे हा
सारालंकारमिश्रित शौढोक्ति अलंकार जाणावा.

मज जवळ सद्यः ज्या दोन प्रती आहेत, त्यांत या केकेच्या चौथ्या
चरणाचा पाठ वर लिहिल्या प्रमाणें आहे. परंतु मला वाटते तो पाठ-‘प्रसाद
चतुरा कसें तरि करा वरा हा जन’ असा असावा; ह्मणजे यांत ‘प्रसाद-
-चतुरा-’ हे प्रसाद करण्या विषयीं चतुरा- कुशला; कोणास कसा वर द्यावा,
कोण कोणत्या प्रसादास पात्र, हे तारतम्य जाणण्या विषयीं चतुर, असें
एकपद करून संबोधन केले असतां, आणि ‘कसें तरि करा वरा हा जन,’
-कसें तरि करून माझा स्वीकार करा, ह्मणजे तुझास योग्य दिसेल तो
कोणताहि प्रसाद देऊन एकदां माझा स्वीकार कराच करा, असा अगत्यवाद
दर्शविला असतां, अर्थगौरव अधिक होते; ह्मणून असा पाठ असल्यास
तो मला अधिक प्रशस्त दिसतो.

तुह्नीं करुनि दाविला ध्रुव कृतार्थ जैसा दरें ॥
 तसेंचि जरि योजिलें तुमचिया मनें सादरें ॥
 असो विहित तें करा परिवरो बरो त्या सवें ॥
 नसे उचित तो महा प्रबळ वंदिजे वासवें ॥ ६४ ॥

मागील केकेत जो उपसंहार केला तोच स्पष्ट करित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय- तुह्नीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ करुनि दाविला, तसेंचि तुमचिया सादरें मनें जरि योजिलें; असो विहित तें करा, परि त्या सवें बरोबरी उचित नसे, तो महा प्रबळ, वासवें वंदिजे.

तुह्नीं दरें जैसा ध्रुव कृतार्थ करुनि दाविला,- तुह्नीं, आपल्या हातांतील दरें - शंखानें- अर्थात् शंखस्पर्शनानें, ज्या प्रकारें ध्रुव, कृतार्थ - सिद्धमनोरथ, असा, करुनि-दाविला,-करून दाखविला;-ज्या प्रकारें तुह्नीं ध्रुवत्रालकाची इच्छा परिपूर्ण केली, लक्षणजे तुह्नीं त्यास अढळ स्थान दिलें; अर्थात् त्याची संसृति बंद करून त्यास अविनाश सुखस्थानी बसविलें; तसेंचि तुमचिया सादरें मनें जरि योजिलें,- तसेंचि- त्या ध्रुवा प्रमाणें अढळस्थान मला देण्या करितां, तुमचिया सादरें मनें,- तुमच्या, सादरें- प्रीतियुक्त- दयायुक्त अशा, मनें- मनानें, जरि योजिलें- जर योजिलें असेल; मलाहि तसें ध्रुवा सारखें अढळ स्थान द्यावें लक्षण तुह्नीं आपल्या दयायुक्त अंतःकरणानें जर योजना केली असेल; तर असो विहित तें करा,- तर असो, विहित- योग्य, तें करा, तुह्नास जें मज विषयीं हितकारक

हितकारक वाटेल तें करा; परि त्या सर्वे बरोबरी उचित नसे,- परि- परंतु, त्या सर्वे- त्या ध्रुवाशी, बरोबरी करणे मला लक्षण योग्य नाही; अर्थात् तुझी सदय होऊन जर तशी कृपा मज वर करित असलां तर तें तुमचें स्वातंत्र्य आहे; असा कवित्त्वरुतार्थ एथें ध्वनित होतो. मला कां योग्य नाही लक्षण पुसाल तर ऐका- तो महा प्रबळ,- तो- ध्रुव, महा प्रबळ- मोठा शक्तिवान- भक्तिवैराग्यरूप जी महच्छक्ति तद्युक्त; लक्षण- वासवे वंदिजे,- वासवे- इंद्राने,^१ वंदिजे- वंदिजेतो- वंद्य होय; अथवा, महाप्रबळ हें ध्रुवाचें विशेषण नकरितां इंद्राचें विशेषण केलें तरी चालेल. अर्थात् इंद्राने वंदन करायास योग्य जो ध्रुव, त्याची बरोबरी करणे मला योग्य नाही; तुझी सदय होऊन जर त्याच्या पदा प्रमाणें अढळ पद मला देत असलां, लक्षणजे जन्ममरणाच्या परिभ्रमणापासून मला मुक्त करित असलां, तर अशी मज दीना वर महत्कृपा करण्यास तुझी स्वतंत्र अहां, असा एथें कवीचा त्त्वरुतार्थ जाणावा.

१ सूत्रामागोत्रभिद्वज्जीवासवोवृत्रहावृषा.

० कित्ती वय कसें तप प्रखर काय विश्वास तो ॥
 ध्रुव ध्रुव खरा स्तवा उचित होय विश्वास तो ॥
 कशी तुळितसां तुळीं प्रकट मेरुशीं मोहरी ॥
 प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा होहरी ॥ ६५ ॥

ध्रुवाचें वर्णन चालवून कवि स्वाभिप्राय प्रकट करितात.

पदान्वय—कित्ती वय, तप प्रखर कसें, तो विश्वास काय, ध्रुव ध्रुव खरा, तो विश्वास स्तवा उचित होय, तुळीं प्रकट मेरुशीं मोहरी कशी तुळितसां, हरी प्रसाद करितां अधिक उणें नाठवा हो.

कित्ती वय,—त्या ध्रुवबालकाचें वय, **कित्ती**—केवढें अल्प; **तप प्रखर कसें**,—तप—त्याचें तप—तपश्चर्या, प्रखर—तीव्र—कठीण, कसें; **तो विश्वास काय**,—तो—त्या ध्रुवाचा, विश्वास—परमेश्वराच्या ठायीं एकनिष्ठ भाव, काय कसा—केवढा निश्चयात्मक; (एथें 'कित्ती वय' इत्यादि तिन्हीं वाक्यांत 'होय' अथवा 'होता' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा.

१ , तपश्चर्यांत इंद्रियनिग्रहादि दुःसह क्रियावलंबन असतें ह्मणून तपास प्रखर ह्मणजे उग्र कर्षण ह्मणायाचें.

२ एथें काय हें आश्चर्यघोतक अव्यय जाणावें - विक्रमराजाचें वर्णन करित असतां जर कोणी ह्मटलें, कीं - 'तो राजा काय, त्याची नीति काय, आणि त्या वेळचे लोक तरी काय, ह्मणजे, पूर्वसंबंधेकरून तो राजा, त्याची नीति, आणि त्या काळची प्रजा, परम स्तुत्य होती, असा अर्थ; नसाच एथें काय या शब्दानें अर्थ जाणावा.

जाणावा.) ध्रुव ध्रुव खरा, - ध्रुव-ध्रुव बालक, ध्रुव-शाश्वत-
 अचल- मनोवृत्तिचांचल्यरहित - निश्चयवान, खरा-^१ एतद्गुण
 विशिष्ट होता यांत किमापि संशय नाही; लक्षणच - तो
 विश्वास स्तवा उचित होय, - तो - ध्रुव, विश्वास -
 साच्या जगास- सर्व लोकांस असा अर्थ, स्तवा- स्तुतीस,
 उचित- योग्य- पात्र, होय; अर्थात् पांच वर्षांचा बालक
 असून भगवंताच्या ठायीं इतकी दृढ त्याची निष्ठा, आणि
 इतकें उग्र त्याचें तप, लक्षण सारें विश्व त्याची स्तुति करितें;
 असा ध्रुव थोर योग्यतेचा असतां - तुह्मी प्रकट मेरुशी
 मोहरी कशी तुळितसां,- कवि प्रभूस लक्षणतात- तुह्मी,
 प्रकट-स्पष्ट-इतक्या उघड्या रीतीनें, मेरुशी-मेरु पर्वता बरा-
 बर - अर्थात् मेरूपम जो ध्रुव त्या बराबर, मोहरी - राईचा
 दाणा-अर्थात् कवि लक्षणतात राई प्रमाणें यःकश्चित् अल्प जो
 मीं त्या मला, कशी तुळितसां-कशी तुळतां; अर्थात् मागल्या
 केकेंत सांगितल्या प्रमाणें जसा ध्रुव कृतार्थ केला तसें जर
 तुह्मी मला कृतार्थ करणार, तर तुह्मीं राईचा पर्वत करणार,
 असें मला दिसतें; आणि या प्रमाणें राईचा पर्वत करणें हें
 तुमचेंच सामर्थ्य होय; असा एथें कवित्त्वद्वतार्थ ध्वनित होतो.
 याच अर्थाचा उपसंहार करित होवताते कवि शेवटीं
 आपलें श्रद्धावचन लक्षण दाखवितात- हरी प्रसाद
 करितां अधिक उणें नाठवा हो,— हरी - हे हरी-
 हे

१ शाश्वतस्तुध्रुवेनित्यसदातनसनातनाः

अमर.

२ हें एथें क्रियाविशेषण जाणावें.- 'तुळितसां' या क्रियापदाशीं याचा संबंध, 'प्रकटं यथास्यात्तथा' असा एथे अर्थ.

हे मञ्चिताहारका, प्रसाद करितां- प्रसाद करितांनां- स्वभ-
 -क्ता वर अनुग्रह करितांनां, अधिक उणें नाठ्वा हो,-
 हा अधिक, तो उणा, अथवा याचा अपराध अधिक,
 त्याचा उणा, असें काहीं, नाठ्वा हो- आठवित नाहीं हो-
 तुझीं आपल्या मनांत आणित नाहीं हो.' अथवा, हो हरी-
 अहो हरी, प्रसाद करितां उणें अधिक नाठ्वा, असा
 पदान्वय करावा. एथें अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा.

यांत कवीनें ध्रुवा बराबर स्वतुलनेचें अनौचित्य
 कथनानें आपला अत्यंत नम्रोभाव प्रकट करून पुनः
 प्रभूचें कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुसमर्थत्वहि दर्शविलें आहे.

१ 'हो हें एथें पादपूरणार्थ अव्यय असून येणेंकरून वक्त्याचा
 अभिप्रेतार्थ संशयरहित असा ध्वनित होतो - 'तुझीं कोणास मारित नाहीं
 हो,' ह्यणजे तुझीं इतके दयालु अहां कीं कोणी मारास योग्य जरीं अपराध
 केला तरीं तुझीं त्यास मारित नाहीं असें मीं पूर्तपणीं जाणतो असा अर्थ.
 तसेंच- 'मीं जातो हो' ह्य० तुझीं निश्चय जाणा मीं जातो, असेंच हो या
 शब्दयोजनेनें एथें अर्थगौरव जाणावें.

प्रभुत्वतरिहेंचकींकरुनिदेकृपादानते ॥
 स्वसाम्ययदुपार्जनेमिरविजेस्वपादानते ॥
 प्रसादमगकायतोजरिनिवारिनालाघवा ॥
 कसेंदशमुखानुजाविसरलांअहोराघवा ॥ ६६ ॥

मागल्या केकेंत आपल्या भक्तां वर प्रसाद करितांनां प्रभु अधिक उणें मनांत आणित नाहींत, लक्षण जो आपला अभिप्राय कवीनीं प्रकट केला, त्याच अर्थाचें एथें समर्थन करित होत्सांत ते लक्षणतात.

पदान्वय— प्रभुत्व तरि हेंच, कीं कृपा करुनि तें दान दे, यदुपार्जनें स्वपादानते स्वसाम्य मिरविजे, जरि लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय; अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां.

प्रभुत्व तरि हेंच,— प्रभुत्व - स्वामित्व - श्रेष्ठत्व, तर, हेंच - यालाच लक्षावें, कीं कृपा करुनि तें दान दे, -कीं कृपा करून तें दान देतें - कृपेनें तें प्रभुत्व असें देणें देतें कीं; यदुपार्जनें स्वपादानते स्वसाम्य मिरविजे, — य-दुपार्जनें - ज्या दानाच्या - उपार्जनें - उपार्जनानें - प्राप्ती-नें, (करणी तृतीया, -) स्वपादानते, - स्वपाद-आपला चरण-अर्थात् भगवच्चरण, त्यास जो - आनत - साकल्येकरून -सर्वभावेकरून नत - नम्र, त्याणें, अथवा, स्वपादा- आ-पल्या चरणाम - अर्थात् भगवच्चरणास, जो - नत- नम्र त्याणें, (कर्तरि तृतीया,) स्वसाम्य- आपल्याशीं जें साम्य-समानता, बरोबरी, मिरविजे - मिरविजेतें - मिरविलें जातें; अर्थात्

अर्थात् तोच प्रभु ह्मणावा किं जो आपल्या शरणागता वर कृपा करून त्यास असें देणें देतो कीं, ज्या देणगीच्या योगानें त्या आश्रितानें आपल्या बरोबरीची योग्यता मिरवावो; एथें 'स्वपादानें मिरविजे' या उभय शब्दयोजनेनें त्या आश्रितानें ती आपल्या प्रभूनें दिलेली जी आपल्या बरोबरीची योग्यता, ती भूषणास्पद मानून तेणेंकरून प्रभूच्या ठायीं आपलें पादानतत्व ह्मणजे नम्रीभाव नसोडितां त्याचें गौरव करित असावें, असा एथें कविन्द्रेतार्थ ध्वनित होतो. याच अर्थाचें दृढीकरण करित होव्साते कवि आणखी ह्मणतात—जरि लाघवा निवारिना मग तो प्रसाद काय, —जरि-जर, लाघवा-लघुत्वास-हलकेपणास- अर्थात् स्वभक्ताच्या लघुत्वास, निवारिना- निवारित नाहीं- दूर करित नाहीं-घालवून टाकित नाहीं-नाशित नाहीं, मग- तर मग, तो प्रसाद काय- तो प्रसाद ह्मणून कसा मानावा- तो प्रसादच नव्हे, असा अर्थ; अर्थात् आपल्या शरणागताच्या लघुत्वास दूर करून त्याची योग्यता जर वाढवित नाहीं तर मग तो प्रसाद कशाचा, तो प्रसादच नव्हे, असें समजावें; परंतु असाहि प्रसाद पूर्वी तुझीं केला असें स्मरण देत होव्साते कवि ह्मणतात— अहो राघवा दशमुखानुजा कसें विसरलां,- अहो राघवा- अहो रघुवंशोद्भवा रामचंद्रा, (हें प्रभूस रामावताराचें स्मरण देण्या करितां संबोधन होय,) दशमुखानुजा,- दशमुख-रावण, त्याचा अनुज-कनिष्ठबंधु-बिभीषण, त्याला, कसें विसरलां- त्याचें स्मरण तुझास कसें नाहीं ? रावणाचा वध केल्या नंतर आपल्यास शरण आला जो बिभीषण

त्यास लंकेच्या राज्यासना वर स्थापून त्यास तुह्मी आपली योग्यता दिली, ही आपली रामावतारीची कीर्ति जगप्रसिद्ध असतां ती या प्रसंगीं तुह्मी कशी विसरलां? अथवा एथें 'अहो' हें आश्चर्यबोधक संबोधनार्थीं अव्यय करून, राघवा- त्या रामचंद्राला, आणि दशमुखानुजा- विभीषणाला, कसें विसरलां; अर्थात् ज्या राघवानें आपल्या योग्यतेस विभीषणास चढविलें त्या राघवाला, आणि त्यास सर्वभावेकरून शरण आला जो विभीषण त्याला, कसें विसरलां? असा एथें पदान्वय केला तरीं चालेल. एथें तिसऱ्या चरणांत अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा, आणि चौथ्यांत स्मरण अलंकार जाणावा.

हरि (स्वनातपाठ)

असौ हरिकसा तरां विमलभाव ज्याचा करा ॥ (१८)

तया वरि दया पचे वर असाचि द्याचा करा ॥

वृथाचि गमते दिलें बहु हि जें न दासा जिरे ॥

पुसोनि अधिकार द्या सुकरते सदासा जिरे ॥ ६७ ॥

भागील केकेत स्वभक्ता विषयीं प्रभूचें औदार्य वर्णिलें, तथापि पुनः स्वयोग्यतानुरूपच सेवकांस वर दिल्यानें त्यांत त्याचें कल्याण आहे, असा नम्रतापूर्वक स्वाभिप्राय प्रकट करित होत्साते कवि प्रार्थितात.

पदान्त्रय— हरि, ज्याचा कसा तरां विमल भाव असो, तथा वरि दया करा, पचे असाचि वर चाकरा द्या; जें दासा न जिरे बहु हि दिलें वृथाचि गमते, सदा सुकर साजिरे ते अधिकार पुसोनि द्या.

हरि^१ - हे हरि, ज्याचा कसा तरां विमल भाव असो, — ज्याचा - ज्या सेवकाचा, कसा तरां भाव असो, परंतु तो विमल - शुद्ध - समेमांतःकरणपूर्वक असो; अथवा,
कसा

१ कोठें 'हरिच्या' ठिकाणी 'वरि' असा पाठ आहे; तसा पाठ असतां 'वरि' हें अव्यय केलें पाहिजे. 'कसा तरि असो परंतु विमल वरि भाव असो; ह्यणजे विमल वरिक भाव असो, अशी अर्थयोजना करावी. परंतु वरि क या पादपूरणार्थ अव्ययाच्या ठिकाणी 'वरि' या शब्दाचा प्रयोग कोठें विशेषकरून माझ्या आढळण्यांत नाहीं, ह्यणून 'हरि' हाच पाठ अर्थ ठेविला आहे.

१. कसा तरी- कसेहि करून, विमल भाव असो; सारांश कोणत्याहि रीतीने तो तुमचें भजन करू परंतु तें शुद्धांतःकरणानें करू; लणजे मग / तथा वरि दया करा, - त्या वर तुम्हीं दया करितां; आणि पचे असाचि वर चाकरा द्या,— पचे- पचन होई, असाच वर-कृपादान, चाकरा-आपल्या सेवकास, देतां; सारांश ज्या आपल्या दानाचा तो सेवक योग्य रीतीने विनियोग करायस समर्थ होईल, तेंच दान तुम्हीं त्यास देतां. अथवा, एथें - असो लणजे मागल्या केकेंत जें 'प्रसादमगकायतोजरिनिवारिनाला घवा' लणून सांगितलें तें सर्व असो, ती गोष्ट सांप्रत तशीच राहूं द्या, असें 'असो' हें अव्यया सारिखें पद मानून, कसातरी ज्याचा भाव शुद्ध त्या वर दया करा, आणि त्याला पचे असाच वर द्या, असा 'करा' आणि 'द्या' हीं दोन प्रार्थनेच्या अर्थी आज्ञार्थाचीं रूपें मानिलीं असतांहि प्रस्तुत अर्थास व्यत्यय येत नाहीं. अथवा, ज्याचा कसा तरी भाव विमल करा,— ज्या आपल्या सेवकाचा, भाव-श्रद्धा, कोणत्याहि प्रकारें तुम्हीं, विमल-शुद्ध, करा-करितां; तथा वरि दया पचे,— त्या सेवका वरच तुमची दया पचत्ये; लणजे त्यासच ती दया हितकारक होत्ये; लणोनि असाचि चाकरा वर द्या,— असाचि-पचे असाच, आपल्या सेवकास वर द्या; अर्थात् ज्याचा भाव शुद्ध नाहीं, त्याचें कल्याण होत नाहीं. जो

ज्या

१ जसे- 'तो कसा तरी एकदां जाऊ,' 'ती मुलगी कशी तरी आपल्या सासरीं नांदो,' लणजे कसेहि करून-कोणत्याहि उपायानें, असा अर्थ; तद्वत् एथें अर्थ जाणावा.

ज्या भावनेने परमेश्वरास पाहतो त्याच भावनेने तो त्यास दिसतो. ^१ आणखी अर्थांतरन्यासेकरून कवि ह्मणतात - जें दासा न जिरे बहु हि दिलें वृथाचि गमतें, - जें दासाला जिरत नाहीं - जें जिरविण्याची शक्ति त्यांच्या अंगीं नाहीं, तें जरीं पुष्कळ दिलें तरीं, वृथाच गमतें - व्यर्थ दिलें असें वाटते; ह्मणोन - सदा सुकर साजिरे ^२ ते अधिकार पुसोनि द्या, - सदा - निरंतर, सुकर - करा यास सोईवार - नीट करितां येतील - अर्थात् नीट चालवितां येतील, आणि - साजिरे - चांगले - अर्थात् हितकारक, असे जे ते - अधिकार - पदव्या - अर्थात् सलोकतासमीपतादि ज्या चार मुक्ति, त्यांतून कोणतीही देणें झाल्यास - पुसोनि द्या - पुसोनि - विचारून - विचार करून - स्वदासाची योग्यता पाहून, मग - द्या; ह्मणजे त्यांत त्याचें हित आहे असा अर्थ.

१ हाच अर्थ आनंदतनयानें पुढल्या श्लोकांत फार सरस वर्णिला आहे:-

सीतेलास्मरसाधनृसिहरसाराजांदिसेवीरसा ।
 मूढांलानरसाजनानृवरसाभक्तांसिमाहेरसा ॥
 देवांईश्वरसारिपूंसिगरसाज्ञान्यंसिचिन्सारसा ।
 ऐसासर्वरसांसिहेतुपरिसाजोसूर्यत्त्त्सारसा ॥

सीतास्वयंवर.

२ साजिरे असा जो नपुंसकलिंभीं पाठ आहे तो मला प्रशस्त दिसत नाहीं.

प्रसन्न बहु होतसां परिकराल हो बा वरें ॥

शिवा परिवरा सर्वे तद्दय हे न हो बा वरें ॥

असा वृक कृतम हे न कळलें कसे हो हरा ॥

भला जगविला तुझीं भवमहाहिचा मोहरा ॥ ६८ ॥

पात्रतेचा विचार न करितां जर वर दिला तर तो वर-
-ग्राहकास तर काय परंतु वर देणारासहि अनर्थक होतो,
असें दृष्टांतानें कथित होत्याते मागोल श्लोका वरून कवि
देवास लक्षणतात.

पदान्वय— प्रसन्न बहु होतसां, परि वरें शिवा परि
कराल हो बा, हे तद्दय वरा सर्वे बा वरें न हो, वृक असा
कृतम हे हरा कसे हो न कळलें, तुझीं भवमहाहिचा मोहरा
भला जगविला.

एकदां शुद्धांतःकरणानें तुझांस शरण गेलें लक्षणजे तुझीं
आपल्या दयेच्या ओघानें— प्रसन्न बहु होतसां, - प्रसन्न
संतुष्ट— आपल्या सेवकां वर केव्हां मीं उपकार करीन लक्षण
उत्सुक, बहु होतसां— फारच होतां,— होत असतां; परि
वरें शिवा परि कराल हो बा,— परि—परंतु—न जाणो, वरें
वरानें— वरदानानें, शिवा परि— शिवा सारिखें— जसें महा-
देवानें वृकासुराला वरदान देऊन केलें तसें, कराल हो बा^१
पहा कदाचित् तसें कराल हो, सांभाळा. हे तद्दय वरा
सर्वे बा वरें न हो,— हे — हे माझे, तद्दय - अंतःकरण—मन,
वरा

^१ एथें हो बा हीं पादपूरणार्थी निषेधार्थसूचक अव्ययें जाणावीं.
जसें— 'तुझीं तेथें जाल हो,' 'तुझीं कदाचित् त्यांस असें बोलाल हो बा,' लक्षणजे
कदाचित् तुझीं जाल बोलाल तर तसें करूं नका, असा पृथील भावार्थ.

वरा सर्वे - तुमच्या वरा बराबर- तुम्हीं वर देतांच असा अर्थ, ^१बावरें नहो,- बावरें- वेडें-भांबावल्या सारखें, नहो- न होऊ; सारांश महादेवाच्या वरदानानें जसें वृकासुराचें मन बावरलें तसें तुमच्या वरदानानें हें माझे अंतःकरण बावरें नहोऊ असा अर्थ; वृक असा कृतघ्न हें हरा कसें हो न कळलें,— वृक- तो वृकासुरनामा दैत्य, असा - या प्रकारचा, कृतघ्न- कृतोपकार विसरून उलटें आपल्या हितकर्त्यास अपकार करणारा, हें हरा कसें हो न कळलें,- हें त्या महादेवाला कसें समजलें नाहीं हें मोठें आश्चर्य होय; असो परंतु तुम्हीं भवमहाहिचा मोहरा भला जगविला,— तुम्हीं, त्या काळीं भवमहाहिचा मोहरा,- भवमहाहिचा,- भव- प्रपंच, हाच कोणी महा- मोठा, अहि- सर्प, त्याचा, अर्थात् प्रपंचरूप महासर्पाचा, मोहरा- सर्पविषाचो बाधा दूर करणारा औषधरूप मणि-अर्थात् प्रपंच- सर्पा विषयीं विषापहारक मणिरूप महादेव, भला जगविला - भला वांचविला-त्या वृकासुरास वर दिल्यानें महादेवाचाच घात होत होता, परंतु तुम्हीं त्यास त्या काळीं त्या दैत्यापासून न भलें संभाळिलें; सारांश कुपात्रीं वर दिल्यानें तो वरग्राहक त्या वरदानानें उन्मत्त होतो, तसें मात्र मज विषयीं करूं नका; ज्या अनुग्रहानें माझे हित होईल तोच अनुग्रह मज वर करा असा अर्थ. यांत कवीनीं भगवंताच्या देयेचा अतिशय दर्शवून आपला तद्ग्रहणार्थ पात्रते विषयींचा संशय-हि ध्वनित केला. हा एथें दृष्टान्त अलंकार जाणावा.

१ ' तो ' चावकाच्या फटक्या बराबर मेला, ह्यणजे चावकाचा फटका बसतांच मेला, असा अर्थ- तसा एथें सर्वे या अव्ययाचा अर्थ समजावा.

भजेसुदृढनिश्चयेद्विजकुमारकक्षीरधी ॥

तथाकरिंतुर्ह्नीचद्यामदनमारकक्षीरधी ॥

उदारपणतेंबरेंसुखविजेसुपात्रासदा ॥

दिलेंअमृतपन्नगातशिखळींकृपात्रासदा ॥ ६९ ॥

वरल्या श्लोकांत कुपात्रीं दयेचा परिणाम सांगितला. यांत सुपात्रीं दया वर्णित होव्हांते पुनः पात्रापात्रविवेचन दर्श-
-वित असतां कवि ह्मणतात.

पदान्वय— क्षीरधी द्विजकुमारक सुदृढनिश्चये भजे, तुर्ह्नीच तथा करिं मदनमारक क्षीरधी द्या, जें सुपात्रा सदा सुखवि ते उदारपण बरे, पन्नगा अमृत दिलें, तशि खळीं कृपा त्रासदा.

क्षीरधी द्विजकुमारक सुदृढनिश्चये भजे,— क्षी-
-रधी,- क्षीर-दूध अथवा खीर, त्या विषयीं-अर्थात् तत्प्राप्ती
विषयीं आहे- धी- बुद्धि- मन- इच्छा,^१ ज्याची तो (ब-
हुव्रीहि समास), सारांश श्रीमंतांच्या मुलांस जशी नित्य खीर
मिळत्ये तशी मला एकदां तरि द्रोणभर मिळावी ह्मणून ज्यास
इच्छा उत्पन्न झाली असा, अथवा, क्षीरधी - क्षीरविषय-
क आहे धी - बुद्धि ज्याची असा होव्हांतां, असा अर्थ
करावा, द्विजकुमारक, द्विज - ब्राह्मण - अर्थसंदर्भानें
द्रोणाचार्य, त्याचा / कुमारक^२ - लहान मुलगा-
अर्थात्

१ बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीः प्रज्ञाशेमुषीमतिः

अमर.

२ एथे कुमार शब्दा वरून क्षुद्रार्थी क प्रत्यय होऊन कुमारक ह्मणजे लहान मुलगा, अथवा गरीब पोरगा, अशा अर्थानें हा शब्द झाला आहे.

अर्थात् अश्वत्थामा, सुदृढनिश्चयै, - सुदृढ - अत्यंत दृढ, निश्चय^२ मनाचा निर्धार- ईश्वर मला दूध देईलच देईल, असा मानसिक निश्चय, त्याणें, (करणी तृतीया), भजे- तुला भजला-शरण आला. सुदृढनिश्चय असा पाठ असतां- 'सुदृढ आहे निश्चय ज्याचा' असा बहुब्रीहि करून ते सारें 'द्विजकुमारक' याचें विशेषण करावें; अथवा, क्षीरधी- क्षीरविषयकं धी- बुद्धि तितें, भजे - भजला - अर्थात् खीर मिळावी ह्मणून इच्छा केली, असा अर्थान्वय केला असतांही प्रशस्त. तेव्हां 'तुह्नींच तया करिं मदनमारक क्षीरधी व्या, - तुह्नींच- अर्थात् तुह्नां शिवाय इतर कोणी ना- हीं स्वतः तुह्नीं, तया करिं- त्याच्या' हातीं- त्या अश्वत्थामा बालकाच्या हातीं - अर्थात् त्याच्या स्वाधीन, मदनमारक, - मदन - काम - अर्थात् मनोरथ, त्याचा - मारक - ना- शक - नाश करणारा - अर्थात् यथेच्छ तृप्ति करून म- नोरथ राहूं न देणारा, असा 'क्षीरधी'^३ - क्षीरसागर, व्यां- दिला;

१ पहा केका २३ वी, टीप १, पृ० १११.

२ मदनोमन्मथोमारःप्रद्युम्नोमीनकेतनः । कंदर्पोदर्पकोऽनंगः कामःपंचशरःस्मरः ॥

अमर.

३ उदधि, पयोधि, वारिधि, जलधि, या प्रमाणें क्षीरधि- क्षीरसमुद्र. उदन्वानुदधिःसिंधुःसरस्वानुसागरोऽर्णवः । रत्नाकरोजलनिधिर्थादःपातीरपांफ- तः ॥ तस्यप्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे । वांत क्षीरधि यांतील शे- वटल्या ब्रणस एथें प्रासानुरोधानें दीर्घत्व झालें आहे.

४ हे ग्रंथभाषेत भूतकालाचें रूप जाणावें.

दिला; ह्यणून कवि ह्यणतात मीं असें ह्यणतो कों - जें सु-
पात्रा सदा सुखवि तें उदारपण बरें, - जें -अर्था-
तू जें उदारपण, सुपात्रा - सुपात्रातें - वरदानग्रहणार्थ जो
योग्य त्यातें, सुखवि - सुखवितें - अर्थात् सुखी करितें, सु-
-खप्रद होतें,^१ अथवा, जें उदारपण, सुपात्रा - सुपात्रा कार-
णें, सुख - हर्ष - अर्थात् कामनातृप्तिजन्य जो अल्हाद
त्यातें, (ही कर्मणि प्रथमा) वितें^२ - उत्पन्न करितें,
तें उदारपण, - तें - तसें पूर्वोक्त प्रकारचें, उदारपण -दा-
-तेपण, बरें - कल्याणकारक, असें जाणावें^३; असें जर
नहोईल

१ एथे पंतानें आपलें किंचित् काव्यानर्गलत्व दाखवून स्वेच्छाचारानें
'सुखविणें' ह्य० सुख देणें, असा मराठींत स्वतंत्र धातु करून त्याचें हें वर्तमान-
काळाचें रूप योजलें आहे असें दिसतें. दुखविणें, हर्षविणें, असे जर-दुःख.
हर्ष, या मूळ शब्दां वरून धातु होतान, तर सुख शब्दा वरून आपल्या
मनोहर मयूर कवीनें तसा नवा धातु योजून या प्रकृतिरंक महाराष्ट्र बाणीस
नीटनेटकी केली येणें करून हें त्यांचे कृत्य निंदार्ह नहोतां उलटें स्तुत्यार्ह होतें
असें मला वाटतें. या माझ्या विचारास कोणी अनुमोदन न देईल तर एथें पुढें
दुसरी जी वैकल्पिक अर्थयोजना केली आहे, तीस तारिं ते आपलें मूल्यवान
अनुमोदन देतील असा आपला भरवसा दर्शवायास मीं एथें धैर्यावलंब
करितों.

२ या प्रमाणें 'वि'धातूचा अर्थप्रयोग आपल्या कवीनें व इतर कवी-
नींही केला आहे.- पहा- केका ४, टीप १, पृ० ३५. आणखी मुकुंदराज
ह्यणतात

सूर्यतमातेंव्याला तेणेंचितोआवरला
तैसाप्रपंचघडला आत्मयासीजी

वि० सिं० प्र० ७, ओ० १४.

३ सुपात्रां उपकार केला असतां तो लौकरच फलप्रद होतो ह्यणून
पुढल्या श्लोकांत कालीदासानें फार सुरसरीतीनें वर्णिलें आहे;-

अध्व.

नहोईल तर अर्थांतरन्यासेकरून कवि पक्षांतराचे स-
 -मर्थन करितात / पन्नगा अमृत दिलें तशि खळीं
 कृपा त्रासदा, - पन्नगा - सर्पाळा, अमृत, दिलें - पा-
 जिलें, तशी - त्या सारिखी, खळीं, - खळ - दुष्ट -
 स्वभावतः अपकारक, त्याच्या ठायीं, कृपा - दया, त्रासदा-
 त्रासदेणारी - नाशकारक, जाणावी. सर्पाळा दूध पाजणें,
 आणि दुष्टा वर दया करणें, हे दोन्ही व्यापार सारिखेच
 नाशकारक होत; सारांश जसें महादेवानें वृकासुरास वरदान
 देऊन त्याचा लोभ वाढविला, तसें नकरितां, तुझीं पूर्वी आ-
 -पल्या दयांपूर्वक औदार्यानें अश्वत्थाम्यास क्षीरसमुद्र दे-
 ऊन त्याची जशी तृष्णा नाहींशी केली, तशी मज वर दया
 करून माझीहि तृष्णा नाहींशी करा, असा वर मला द्या,
 असा एथें कविवृद्धतार्थ जाणावा.

अध्वक्लांतप्रतिमुखगतंसानुमांश्चित्रकूट-
 स्तुंगेनत्वांजलदशिरसावक्ष्यतिश्लाघमानः।
 आसारेणत्वमपिशमयेस्तस्यनैदाघमग्निं
 सद्भावाद्द्रुःफलतिनचिरेणोपकारोमहत्सु ॥ १७ ॥

भेघदून.

अतिप्रियसुखप्रदप्रथमतुमुदंभोदया ॥

मयूरदद्यातुङ्गीक्षणविटो नशंभोदया ॥

उदारपणवानिले अजिगुरूपहासाबळे ॥

कसेंकरिललेंकरुनिपटहेंपहासाबळे ॥ ७० ॥

मागील श्लोकांत शिवाच्या दृष्टांतेंकरून प्रभूचें औदार्य वर्णिलें खरें, परंतु तसें केल्यानें शिवविष्णुविषयक भेददृष्टीचें अनुमान होतें; ह्मणून तें वर्णन सरस नव्हे, असा आपला भावार्थ दर्शवित होत्सति शिवविष्णु एक जाणून एथें कवि शिवाची प्रार्थना करितात.

पदान्वय,— तूं प्रथम अतिप्रिय, सुखप्रद, मुदंभोद, शंभो तुङ्गी दया या मयूरदद्या क्षण न विटो, अजि गुरूपहासा बळे उदारपण वानिले, निपट साबळे लेंकरुं कसें करिल हे पहा.

तूं प्रथम अतिप्रिय, सुखप्रद, मुदंभोद, — तूं- (कवि प्रभूस ह्मणतात) तूं प्रथम- पहिला- मूर्खी- आरंभी, (हे एथें क्रियाविशेषण होय), अतिप्रिय-अत्यंत प्रियकर- अत्यंत प्रेमास्पद- भक्तांस अत्यंत प्रेमकरून भजनीय, सुख-प्रद- सुखदेणारा- स्वभक्तांस स्वर्गसुखादारभ्य आकैवल्य सर्व सुखकोटीतें यथेच्छ देणारा, आणि मुदंभोद,- मुत्-आनंद, याचा अंभोद- मेघ-अर्थात् आनंदघन, असा आहेस; [एथे 'आहेस' या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा

१ अंभस् ह्मणजे उदक, त्यातें देणारा, अर्थात् मेघ; जलद, वारिद, पयोद, नीरद, या शब्दां प्रमाणें.

णावा] लणून-शंभो तुझी दया या मयूरदया क्षण
 न विटो,— शंभो- हे शंभो^१- हे महादेवा, (एथें कवीनें
 शिवत्वेकरून प्रभु विष्णूची भावना करून हें संबोधन दिलें
 आहे), तुझी दया- तुझे भक्तवात्सल्य, या मयूरदया,-
 या- हें जें त्या, मयूरदया,- मयूर- मोर, त्याचें जें- दय-
 अंतःकरण, त्या कारणें, पक्षांतरीं हें जें मयूर कवीचें अंतःक-
 -रण, त्या कारणें, क्षण- क्षणभर हि, न विटो - नकांटाळो;
 अथवा, अति प्रकट-उज्वलित जी तुमची दया ती, न विटो-
 मदपरार्थेंकरून मंदप्रभा नहोऊ; अथवा, सुफलदायक जी
 तुमची दया ती, मदापरार्थेंकरून अल्पफलप्रद नहोऊ;
 असा अर्थ. अथवा, एथें प्रथम चरणांत 'अतिप्रिय' आणि
 'सुखप्रद' हीं पृथक् विशेषणें नकरितां 'मुदंभोद' याचीं
 विशेषणें करावीं; लणजे अतिप्रिय- मनोहर, सुखप्रद- अ-
 लहादकारक, असा मुदंभोद- आनंदघन, तूं आहेस लणून
 त्या तुज आनंदघनाची दया मयूरदया विषयीं नविटो.
 मेघाची कृपा मयूरा विषयीं न्यून होणें असंभाव्य लणून
 एथें हा असंभव अलंकार जाणावा. अजि गुरूपहासा
 बळे उदारपण वानिलें,— अजि- अहो^२ गुरूपहासा,-
 गुरु- मोठा, जो- उपहास- थट्टा- विनोद, त्या साथीं,
 अथवा, गुरु - गुरुजन- महाजन, त्यांणीं केला जो उपहास
 त्या

१ शंभुशब्दाचें संस्कृत नियमा प्रमाणें संबोधन. पहा माझे महाराष्ट्र-
 व्याकरण आवृ०३, नि० २७९ वा. पृ० ११५.

२ अजि हें एथें विस्मयार्थी अव्यय जाणावें. अथवा पादपूरणार्थ
 अव्यय मानिलें तथापि विशेष दोष येणार नाही.

त्या साठी, बळें- बळेंकरून - उगीच- कारण नसतां, उदा-
 -रण- औदार्य - अर्थात् तुम्हा शिवाचें औदार्य; यानिलें
 -वर्णिलें; सारांश (कवि ह्यणतात) म्यां जें वरल्या केकांत
 शिवाचें औदार्य दृष्टांतरीतीनें काकदृष्टिन्यायेंकरून वर्णिलें
 तें मोठें उपहासास्पद होय; अथवा तें पाहून कित्येक थोर
 चिकित्सक जन माझा उपहास करितील खरा, कारण त्या
 वर्णना वरून शिवाचें गौरव नहोतां उलटी त्याची वरदाना
 विषयीं चातुर्यन्यूनतात्मक विगर्हता इंगित होत्ये; परंतु
 निपट साबळें लेंकरूं कसें करिल हें पहा,— निपट-
 केवळ, साबळें- बाबळें-भोळें- अर्थात् अज्ञ, असें लेंकरूं
 कसें करिल- मूर्ख लेंकरानें आणखी कसें वर्णवें, हें पहा-
 याचा आपणच विचार करा; सारांश कवि ह्यणतात मीं
 अज्ञ बालक असल्या मुळें शिवाचें वास्तव वर्णन कसें करा-
 वे याचें मला योग्य ज्ञान नाहीं.

तुह्यां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो वास्तव ॥
 प्रबुद्ध ह्मणती नसे तिळहि भेद मी यास्तव ॥
 ह्मणें मनिं यथार्थ जें स्वमत वर्णित शैव तें ॥
 न वैष्णव दुराग्रही परम मुख्य हीं दैवतें ॥ ७१ ॥

शिव आणि विष्णु यां मध्ये वास्तव भेद नाही असा आपला भावार्थ कथित होवता ते कवि या व पुढल्या केकेत ह्मणतात.

पदान्वय— तुह्यां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो, प्रबुद्ध ह्मणती वास्तव तिळहि भेद नसे, यास्तव जें स्वमत शैव वर्णित तें यथार्थ, न दुराग्रही वैष्णव, मी मनिं ह्मणें, हीं दैवतें परम मुख्य.

तुह्यां हरिहरांत ज्या दिसतसे दिसो,— तुह्यां हरिहरांत,— तुह्यां जे वास्तव अभिन्न, हरि— विष्णु आणि— हर— शिव, यां मध्ये, ज्या दिसतसे दिसो — ज्या कोणास दिसत असेल तर त्यास दिसो, अर्थात् संदर्भ करून भेद; परंतु— प्रबुद्ध ह्मणती वास्तव तिळहि भेद नसे,— प्रबुद्ध— ज्ञानी— तत्ववेत्ते, ह्मणती— ह्मणतात— उपनिषद्भागवतादि अभेदवर्णनपर ग्रंथांत सांगतांनां असे सांगतात, कीं— वास्तव— वस्तुतः— तत्वदृष्ट्या, तिळहि भेद नसे— तिळभरहि भेद नाही; अर्थात् तत्वदृष्ट्या तुह्यां हरिहरां मध्ये किमपि भेद नाही;^१ यास्तव जें स्वमत शैव वर्णित तें यथार्थ,—

ह्मणून

१ याच प्रमाणे मुक्तेश्वरानें समापवित ह्मटलें आहे;—

शैवह्मणतीशंकरस्थाणु ॥ तोचीवैष्णवीबोलिजेविष्णु ॥
 शुक्तीगणेशअथवाभानु ॥ नामेंयार्चीचजाणपा ॥२४॥

ह्यणून, जें- असें जें अभेदात्मक, स्वमत- आपलें मत,
 शैव - शिवोपासक - तांत्रिकमतरहस्यवेत्ते, वर्णिती -
 वर्णितात- प्रतिपादितात, तें- तेंच मत, यथार्थ- सत्य; न
 दुराग्रही वैष्णव,— दुराग्रही- हृदवादी, वैष्णव- विष्णु-
 पासक; अर्थात् तत्वार्थ नजाणतां केवळ स्वमताभिमानी
 वैष्णव जें शिवनिंदापर आपलें मत प्रतिपादितात तें, न-
 यथार्थ नाही; असें मीं मनिं ह्यणों,- मीं आपल्या मनांत
 ह्यणतो- अर्थात् मीं असें समजतो; पुनः कवि उक्तार्थाचें
 मंथन करून सारांशरूपानें सांगतात हीं दैवते परम
 मुख्य,—हीं - विष्णुशिवात्मक, दैवते, परम मुख्य -केवळ
 आद्य होत. अथवा, एथें 'दुराग्रही' या पादाचा अन्वय
 'शैव' आणि 'वैष्णव' या उभय शब्दांशीं करून 'दुराग्रही
 शैव आणि वैष्णव जें स्वमतवर्णितात तें यथार्थ न,'- दुराग्र-
 हानें शैव आणि वैष्णव परस्परनिंदात्मक जें स्वमत वर्णितात
 त

१ श्रीमद्भगवच्छंकराचार्यानिंहि असेंच केवळ परब्रह्मपर शिवाचें
 स्तवन केलें आहे;

अजंशाश्र्वतंकारणंकारणानां शिवंकेवलंभासकंभासकानां ।

तुरीयंतमःपारमाद्यंतहीनं प्रपद्येपरंपावनंद्वैतहीनं ॥ ७ ॥

नमस्तेनमस्तेविभोविश्वमूर्ते नमस्तेनमस्तेचिदानंदमूर्ते ।

नमस्तेनमस्तेतपोयोगगम्य नमस्तेनमस्तेश्रुतिज्ञानगम्य ॥ ८ ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव भवस्मरारे त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृडविश्वनाथ ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश लिंगात्मके हरचराचर विश्वरूपिन् ।

॥ ११ ॥

वेदसारशिवस्तव.

२ मुक्तेश्वरानेहि या अलिकडल्या दुराग्रही वैष्णवांचें व शैवांचें
 थोडक्यांत दृष्टांतरूपानें सरस बर्णन करून दाखविलें आहे;-

चैय.

तें यथार्थ नाहीं, 'हीं दैवतें परम मुख्य'- हीं शिवविष्णुरूप उभयदैवतें केवळ आद्य होत, असें 'मीं मनिं लणें'-(कवि लण तात)मीं आपल्या मनांत समजतो, असा अर्थान्वय करावा. यद्यपि वाक्यरचने वरून पूर्वान्वय प्रशस्त दिसतो, तथापि तेषें-करून कदाचित् कवि कडेस शैवमतप्रवणता दिसेल तर ती या मागील अर्थान्वयानें दूर होत्ये, लणून कवीचा मुख्य अर्थ असाच असावा असें मीला वाटते.

चैद्यकौरवएकपंक्तीं ॥ हस्तमेळवुनियांहस्तीं ॥
 क्षुद्रबुद्धीअवलोकित्ती ॥ कृष्णद्वेषीदुरात्मे ॥ ७४ ॥
 काशीविश्वेश्वराचेंलिंग ॥ सुवर्णकमळींपूजिलेंसांग ॥
 जेंदेखतांपावतीभंग ॥ महापर्वतपापांचे ॥ ७५ ॥
 तेंनूतनपाखांडीवैष्णवां ॥ देखितांचिसंतापउपजेजिवा ॥
 जेवींकांपूर्वजांचाठेवा ॥ हिरोनिनेलातस्करीं ॥ ७६ ॥
 नातरीबिंदुमाधवप्रतिमा ॥ शृंगारिलीदेखोनिअधमा ॥
 केशकपाळींजंगमा ॥ शिरच्छेदनासारिखे ॥ ७७ ॥

ह्यणेंक्षणपुरांतकक्षणमुरांतकब्राह्मणा ॥
 मलाजरिंह्यणालवातरिंविशंकलुब्राह्मणा ॥
 तुह्यांशिवशिवातुह्यांभजतसांशुकव्यासहा ॥
 सदर्थवदलेपुरातनकथाननव्यासहा ॥ ७२ ॥

मागील केकेचा भावार्थ पुढे चालू.

पदान्वय— क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक ह्यणें, वा
 मला ब्राह्मणा जरिंह्यणाल तरिं विशंक लुब्रा ह्यणा, तुह्यां
 शिव शिवा तुह्यां भजतसां, हा सदर्थ शुक व्यास वदले, पुरा-
 -तन कथा न नव्या, सहा.

क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक ह्यणें,— मीं / क्षण -
 क्षणभर - एक वेळ, पुरांतक, - पुर - त्रिपुरासुर, त्याचा / अं-
 तक - नाशक - अर्थात् पुरारि - त्रिपुरारि - शिव, क्षण-
 एक वेळ, मुरांतक, - मुर - मुरनामा दैत्य, त्याचा / अंतक-
 नाशक - अर्थात् मुरारि - विष्णु, ह्यणें - ह्यणतो; सारांश
 कवि भगवंतास ह्यणतात किं मीं एक वेळ शिव ह्यणून आणि
 एक वेळ विष्णु ह्यणून हाका मारितो; ह्यणून / वा मला
 ब्राह्मणा जरिंह्यणाल तरिं विशंक लुब्रा ह्यणा, - वा-
 हे बापा, हेजगत्तात प्रभो, मला ब्राह्मणा जरिंह्यणाल - मला
 ब्राह्मणाला जरीं तुह्यां ह्यटलें, तरिं विशंक लुब्रा ह्यणा-
 तरिं- तथापि, विशंक- शंकारहित होत्साते- निःसंशय,
 लुब्रा - वाचाळ - मध्येच ढवळाढवळ करणारा, ह्यणा,
 ह्यणत असल्यास ह्यणा; कारण / तुशां शिव शिवा तुह्यां
 भजतसां,— तुह्याला शिव आणि शिवाला तुह्यां
 भजत

भजत अहां- ल्हाणजे तुमच्या रूपेंकरून शिव आणि शिवा
 च्या रूपेंकरून तुह्मींच अहां, अर्थात् तुह्मीं आणि शिव एकच
 अहां; हा सदर्थ शुक व्यास वदले, - हा- असा, सदर्थ-
 वास्तवार्थ, शुक आणि व्यास, वदले - पुराणांत सांगून गेले;
 ल्हाणून पुरातन कथा न नव्या, - या प्रकारच्या पुरातन
 कथा प्रसिद्ध आहेत, काहीं नव्या नाहींत; यास्तव सहा, -
 सहन करा-या तुमच्या कथा तुह्मीं आपल्या पाहून घ्या;
 अथवा, मो जें एकदां तुह्मांस पुरांतक ल्हाणून स्तवितो, आणि
 एकदां पुरांतक ल्हाणून स्तवितो, हें माझे लुब्रेपण आतां सहन
 करा; असा एथील कविन्दुतार्थ दिसतो.

तुझाचि अवतार तो सुत पराशराचा वळे ॥
 तदुक्तिस जन प्रभोजरिं निजे मधें चावळे ॥
 तरिं त्रिभुवनेश्वरा तव विशुद्ध नामावली ॥
 मुखीं प्रकट होय जी करि सुखी जनामावली ॥७३ ॥

मागल्या केकेंत व्यासवचनाचें प्रामाण्य सांगितलें, ह्मणोन त्या व्यासाची प्रशंसा कथित होव्साते कवि भगवन्नाममाहात्म्य या व पुढील दोन केकांत वर्णितान्त.

पदान्वय— पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार, प्रभो तदुक्तिस जन वळे; त्रिभुवनेश्वरा जरिं निजे मधें चावळे तरिं तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय; जी मावली जना सुखी करि.

पराशराचा सुत तो तुझाचि अवतार, -पराशराचा सुत- व्यास, तो तुझाचि अवतार-तो व्यास तुझाच अवतार होय; ह्मणूनच प्रभो तदुक्तिस जन वळे,— प्रभो- हे समर्था, तदुक्तिस- त्याच्या उक्तीस- वाणीस, जन-सर्व-लोक, वळे- वळतात- अनुसरितात; त्रिभुवनेश्वरा जरिं निजे मधें चावळे तरिं तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट होय,— त्रिभुवनेश्वरा - हे त्रैलोक्यपते - हे जगत्रयनायका, जरिं निजे मधें चावळे,— जरीं तो व्यास निर्देत, चावळे- बरळला, तरीं तव विशुद्ध नामावली मुखीं प्रकट

१ व्यास हा विष्णूचा अवतार ह्मणून पुराणांत सांगितलें आहे:-

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

प्रकट होय,- तरी, तव- तुझी, विशुद्ध- अत्यंत पवित्र,
 नामावली- नामश्रेणि, त्या व्यासाच्या- सुखी- मुखांत,
 प्रकट होय-प्रकट होत्ये; ती तुमची पवित्र नामावली कशी
 हलणाल तर-जी मावली जना सुखी करि-जी, मावली-
 माता- आई, जना- सर्वलोकांस-जे लोक तुझीं पवित्र नामें
 घेऊन तुझे एकनिष्ठें भजन करितात त्या सर्वांस, सुखी
 करि- सुखी करित्ये - संसारतापत्रयापासून सोडवून तुझे
 अक्षय पद देत्ये. एथें निजेंत चावळणें, आणि त्यांत भग-
 -वन्नामश्रेणीच्या सार्थकतेचा प्रादुर्भाव होणें, या उभय-
 -क्रियांचा विरोध असतां त्याचें विधान आहे, हलणून हा
 विरोधाभास अलंकार होय.

तुझे कुशल नाम जो नर हळू हळू आकळी ॥
दुरत्यय असामहा खळ हि हा कळी त्यासि भी हा कळी ॥
हरी व्यसन पाप हे बहु कशास कायाधवा ॥
परी त्वरित भेटवी तुज हि योगमायाधवा ॥ ७४ ॥

मागील केके वरून नाममाहात्म्य चालू.

पदान्वय— जो नर तुझे कुशल नाम हळूहळू आकळी, दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी, हे व्यसन पाप हरी, बहु कशास, कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी.

जो नर तुझे कुशल नाम हळूहळू आकळी,— जो, नर— मानव, तुझे, कुशल— पुण्यकारक— कल्याणकारक, नाम, हळूहळू— चित्ताची एकाग्रता करून अभ्यासाने शनैःशनैः, आकळी— आकलन करितो, अर्थात् घेतो; अथवा पाठांतरां— तुझे कुशल नाम वा हळूहळू मना आकळी,— वा— हे बापा, तुझे कल्याणकारक नाम, हळूहळू या मनाला, आकळी— आकलन करिते; अर्थात् जो कोणी तुझे नाम घेतो त्याच्या मनाचे आकलन ते तुझे नाम हळूहळू करिते; लक्षणजे त्या मनाची एकाग्रता करून तुझ्या ठायी त्यास निमग्न करिते; आणखी ते नाम कसे पुसाल तर— दुरत्यय— असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी,— दुरत्यय— ब्याचा पार उतरायास कठीण— दुर्गम— दुःसाध्य, अथवा, ज्या— चा नाश होणे कठीण— अर्थात् प्रबळ असा, महा खळ हि— मोठा दुष्ट असतां हि, हा कळी— कलियुगांत जनांस पापप्रव-

ण करणारी देवता, त्यासि- त्या तुझे पवित्र नाम घेणारास,
 भी-भितो; या भगवंताच्या नामा पुढे माझे काही चालावयाचे
 नाहीं ह्मणून ते नाम घेणाराची तो कळी भोति वागवितो; भय
 वागवायाचे कारण हे व्यसन पाप हरी, — हे — तुझे
 नाम, व्यसन- दुःख- अर्थसंदर्भाने कलिकृत दुःख, आणि
 पाप- पातक- अर्थसंदर्भाने त्या कलीनेच करविलेले
 पातक- कलिमल, हरी- हरण करिते- अर्थात् दूर करिते;
 बहु कशास, — फार काय सांगारें; कायाधवा
 परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी, — काया-
 धवा, — कायाधव- कयाधूचा पुत्र- अर्थात् मन्हाद, त्या,
 परी- सारिखा, योगमायाधवा, — योगमायाधव, — योगमा-
 या, — जी मूलप्रकृति, तिचा धव- स्वामी- अर्थात् परम
 पुरुष, अशा, तुज- तुला, हि, त्वरित-शीघ्रतेने- उशीर नला-
 वितां, भेटवी- भेटविते; सारांश तुझ्या नामाने पूर्वी मन्हादा-
 स जसे तुला भेटविले, तसे ते तुझ्या नामघेणाराचे दुःख व
 पाप दूर करून आणखी त्यास तुझी प्राप्ति करून देते; असे
 तुझ्या नामाचे माहात्म्य आहे असा अर्थ.

तुह्यां (नित्य) (२६८)

तुह्यां समचिहें गुणें अणु उणें नसे नामहा ॥ (२०)
दिसे अधिक ही तसा गुण तुला असे नामहा ॥
सदैव भलत्यास ही सुलभ आणखी गायका ॥
छळी नन अधोगति क्षण हि दे जगन्नायका ॥ ७५ ॥

मागील केकेहून नाममाहात्म्य चालू.

पदान्वय— हें नाम गुणें तुह्यां समचि, अणु उणें नसे, हा महा गुण अधिक ही दिसे, तसा तुला असेना, सदैव भल-
-त्यास ही सुलभ, आणखी जगन्नायका गायका न छळी,
क्षण हि अधोगति नदे.

हें नाम गुणें तुह्यां समचि,— हें, तुजें कल्याणकार-
-क नाम, गुणें-गुणानें, अर्थात् स्वभक्तोद्धारकत्वरूप जो गुण
न्याणें, तुह्यां समचि- तुमच्या बरोबरच होय; अणु उणें
नसे,— अणु-अणुमात्र, उणें नसे- उणें नाही,— अर्थात्
स्वभक्ताचा उद्धार करण्या विषयीं तिलमात्रहि तुमच्या
पेक्षां असमर्थ नाही; किंबहुना हा महा गुण अधिक
ही दिसे,— हा महा गुण- हा आपल्या गायकाचा उ-
द्धार करण्याविषयींचा मोठा गुण, अधिक ही दिसे,— अ-
-धिक समर्थहि दिसतो; तसा तुला असेना,— तसा गुण
तुला नाही; अर्थात् गायकाचा उद्धार करण्या विषयीं तु-
-झ्या पवित्र नामाचें सामर्थ्य जसें आहे तसें तुजें नाही;
कारण / सदैव भलत्यास ही सुलभ,— तुजें नाम /
सदैव- निरंतर, आणि / भलत्यास ही— कोण्हासहि-
अधिकारभेद

अधिकारभेद नराखितां कोणत्याहि जातोस अथवा व्यक्ती-
स, सुलभ- सुखेंकरून प्राप्त; अर्थात् तूं तसा सदैव आणि
भलत्यास सुलभ नाहीस; आणखी जगन्नाथका गाय-
का न छळी,—आणखी, जगन्नाथका-हे जगन्नाथका- हे
जगदीशा, गायका न छळी,—गायका-जो तें तुझे नाम गातो
त्यास, न छळी- छळित नाही; अर्थात् तूं आपल्या भक्तांचा
विश्वास पहाण्या करितां त्यांस छळतोस, तसें हें तुझे नाम
छळित नाही; आणि क्षण हि अधोगति नदे,— क्षण हि
-क्षणभर हि, तें तुझे नाम गायकास अधोगति- अर्थात् अ-
सद्गति, देत नाही; ह्मणजे क्षणभरहितें त्यास अधोगतीस जाऊं
देत नाही; अर्थात् आपल्या भक्तांची परीक्षा पहाण्या क-
-रितां, अथवा त्यांचा गर्व उतरावया करितां, जसें त्वां कांहीं
कालमर्याद बलीस खाली पाडिलें तसें तूं त्यांस खाली
पाडितोस, तद्वत् तें तुझे कल्याणकारक नाम गायकास खाली
पाडित नाही, उद्धारच करितें; ह्मणून तुझ्या पेक्षां तुझ्या
नामाचा गुण अधिक असा अर्थ. एथें हा व्यतिरेक अलं-
-कार जाणावा.

१ कोणी प्राकृत कवीनें ह्मटलें आहे;—

भलतियाजीवाला नामचितारितें ॥ धृ ॥

छळीनृपबळीबळीतरिचतो नसे आटला ॥
 गमे बहु भलामलानसकळांसही वाटला ॥
 परीक्षक करी तसे जडहि सोसिते हे मही ॥
 नकेवळ विरोचनात्मजतरे पदे हे मही ॥ ७६ ॥

मागील केकेत परीक्षणार्थ तुझी आपल्या भक्तांस अधो-
 -गतिहि देतां असें कवींनीं शेवटीं विधान केलें तें एथें उदा-
 हरणानें स्पष्ट करित होसाते ते लक्षणतात.

पदान्वय— बळीनृप बळी तरिच तो छळीं आटला
 नसे, मला बहु भला गमे, न सकळांस ही वाटला, जड हि
 हेम ही परीक्षक करी तसें सोसिते; पदे केवळ विरोचनात्मज
 न तरे, हे मही.

बळीनृप बळी तरिच तो छळीं आटला नसे,—
 बळीनृप— विरोचनाचा पुत्र जो दानशूर बळीराजा,
 बळी— बलवान— महा समर्थ, तरिच तो छळीं आटला
 नसे,— तरिच— तरच— बळी होता लक्षणच, तो, छळीं—
 त्याचा तुझीं वामन अवतारीं इतका छळ केला असतां हि तो
 त्या छळांत, आटला नसे— आटला नाही— न्यून झाला
 नाही— अर्थात् कसास बराबर उतरला. एथें आटणें या
 धातूच्या प्रयोगानें कवींनीं छलनतापाचें अत्यंत माखर्य
 सुचविलें. अर्थात् बळी शिवाय इतर कोणी जर त्या वा-
 मनाच्या छळाच्या आंचेंत असता तर तो आटूनच गेला
 असता, असा एथील भावार्थ जाणावा. मला बहु
 भला गमे,— [कवि लक्षणतात] मला, तो बळी बहु
 भला—

भला- मोठा सामर्थ्यवान्, असा गमे- दिसतो; न सकळीं ही वाटला,— सर्वासहि वाटला, न- नाही काय ? अर्थात् जसा मला सामर्थ्यवान् दिसला, तसा सर्वासहि तो सामर्थ्यवान् दिसला; अथवा, मला बहु भला गमे,— मला मोठा सामर्थ्यवान् दिसला ?- ह्मणजे मलाच मोठा सामर्थ्यवान् दिसला काय ? असा काकर्थ करून, न- नाही- अर्थात् मलाच दिसला असें नाही, तर सकळीं ही वाटला,— इतर सर्वासहि तसाच वाटला, असा पदान्वय करावा. कदाचित् तुम्हीं ह्मणाल किं माझ्या कसास बळी उतरला यांत काहीं महदाश्चर्य नाही, कारण जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें सोसितें,— जड हि- जड असतां हि, हेम ही-हेम- सोने, ही, अथवा, जड- लोहकाषादिजे जड पदार्थ तेहि, आणि हेम ही- मूल्यवान सुवर्णहि, परीक्षक करी तसें सोसितें,— परीक्षक- लोहार, सोनार, आदिकरून जे लोह काष्ठ अथवा सुवर्ण यांची परीक्षा पहाणारे त्यांतून कोणी कारागीर तो, जसें करी-करितो-अर्थात् तापविण्याची लवविण्याची अथवा सांधण्याची जसजशी त्या त्या पदार्थां वर क्रिया करितो, तसें- त्या त्या क्रियानुरूप, सोसितें- ते सुवर्णादि जड सहन करितें- तो तो पदार्थ तसतसा विकृत होतो; परंतु या बळीच्या परीक्षणांत महदाश्चर्य ह्मणून हेंच आहे किं यांत पदं केवळ विरोचनात्मज न तरे,— पदं- पायानें- अर्थात् वामनावतारीं बळीपासून त्रिपाद भूमिदानाच्या ग्रहणांत भगवंताच्या पदन्यासानें, केवळ- नुसता, विरोचनात्मज

विरोचनात्मज- विरोचनाचा पुत्र- बळी, न तरे- तरला ना-
 हों, परंतु हे मही, हे- ही, मही- पृथ्वी; अर्थात् ही पृथ्वी-
 -हि तरली असा एथें अन्वय. सारांश तुह्मांस भूमिदान केल्यानें
 दाता बळी तरला इतकेंच नाही, परंतु दानरूपजी पृथ्वी
 तीहि तरली; दान्याचा उद्धार होऊन त्या बराबर दानाचा-
 हि उद्धार झाला हें महदाश्चर्य होय. बळीच्या मस्तका
 वर वामनाचा पदन्यास होऊन तो बळी पातालीं बसविला,
 तेव्हां अर्थात् त्यास अधोगति दिली, असा आपला इंगितार्थ
 वरील केकेच्या संबधानें सुचवून, त्या अधोगतींत त्याचा
 उद्धारहि भगवंतानें केला असा कवीनीं आपला भावार्थ
 एथें प्रदर्शित केला आहे.

असानकरिता जरीं छळ तरां प्रभो तो भली ॥

सुकीर्तिकशि पावता कविसभा जिणें शोभली ॥

पदीं उपजती नदी कशिकशी त्रिलोकीसती ॥

अशा अतुलमौक्तिकावलि विणें बरी दीसती ॥७७॥

मागील केकेत वामनकृत बलीछळ सांगितला, यांत तो छळ सत्कीर्तिलाभास आणि त्रैलोक्यकल्याणास कारणभूत ह्मणून कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— जरीं असा छळ न करिता तरां प्रभो क-
-विसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पा-
-वता, पदीं नदी कशि उपजती, अशा अतुलमौक्तिकावली
-विणें त्रिलोकीसती कशी बरी दीसती.

जरीं असा छळ न करिता तरां प्रभो कविसभा जि-
-णें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता,
-जेर तो वामन असा त्या बळीचा छळ नकरिता, तरां प्रभो
-कविसभा जिणें शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशी
-पावता,—तरां- तर, प्रभो- हे महाराज, कविसभा जि-
-णें शोभली, कविसभा,- कवि- ग्रंथकार- पुराणादि इति-
-हास करणारे- व्यासादि, अथवा, कवि- ज्ञानी- व्यास
-शुकसनकादि, यांची- सभा- मंडळी- समाज, जिणें- ज्या
-बळीच्या सत्कीर्तीनें, (करणी तृतीया), शोभली- शोभा
-पावली- शोभायमान झाली, अर्थात् त्यांच्या काव्यास जिणें
-शोभा आणिली, अशी- भली सुकीर्ति तो कशी पावता,-
-भली- सुंदर- निर्मळ- निर्दोष, अशी- सुकीर्ति- सत्कीर्ति-
-सद्यश, तो- बली, कशी मिळविता? अर्थात् कधीं मिळ-
-विताना.

-विताना. आणखी, जर तो वामन त्या बळीचा असा छळ
 नकरिता तर पदीं नदी कशि उपजती,— पदीं-
 भगवत्पदन्यासांनीं, नदी - भागीरथी, कशी, उपजती-
 उत्पन्न होती, अर्थात् नहोती; अथवा, पदीं - भगवत्पादाच्या
 मर्या, उपजती - उत्पन्न होती; असा पदीं हें सम्यंत प-
 -द करून अर्थान्वय करावा. आणि अशा अतुल मौक्ति-
 -कावलि विणें त्रिलोकीसती कशी बरी दिसती,-
 अशा - भागीरथीरूप, अतुल- अनुपम, मौक्तिकाव-
 -लि, - मौक्तिक - मोतीं, त्याची आवलि - पंक्ति अ-
 -र्थात् मोत्यांचा हार, त्या विणें-त्या वांचून, त्रिलोकीसती,-
 त्रिलोकी- स्वर्गभूपातालात्मिका, सती- साध्वी स्त्री, (कर्म-
 -धारय) कशी, बरी- सुंदर- अर्थात् कल्याणकारिणी, अशी-
 दिसती - दृष्टिगोचर होती; सारांश जर वामन त्या बळीच्या
 निष्ठेची अशी परीक्षा नकरिता, तर त्या बळीची सत्कीर्ति
 झाली नसती, आणि त्रिलोक्यास पावन करणारी अशी भा-
 -गीरथीहि उत्पन्न नहोती. तात्पर्य हेंच कीं भगवान समय-
 -विशेषीं आपल्या भक्तांचो परीक्षा पहाण्यांत त्यांचा छळ क-
 -रितो त्यांतहि जगाचें कल्याण करण्याचा उद्देश असतो.
 एथें त्रिलोकीच्या संबंदानें आवलि या शब्दप्रयोगानें स्वर्गा-
 -स शोभविणारी मंदाकिनी, पृथ्वीस शोभविणारी भागीरथी,
 आणि पातालास शोभविणारी भोगावती, अशा भागीरथीचें
 त्रिविधरूपाचें ग्रहण ध्वनित होतें. यांत त्रिलोकीस स्त्रीत्व
 कल्पून भागीरथीच्या त्रिविधरूपास मौक्तिकाच्या तिपदरी
 हाराची कल्पना करून, उपमान उपमेयाचें अभेदरूपानें
 वर्णन केलें आहे; म्हणून एथें हा रूपक अलंकार जाणावा.

लकोछळअधीरमींतशिनकीर्तिहोचामरें ॥
 नृपांशिउचितेवृथामिरविलांजरींपामरें ॥
 अकीर्तिचअसोरुचेतुजकशीव्रजांकांबळी ॥
 असेंनसमजाकसेंवरिलहारिलाकांबळी ॥ ७८ ॥

बळी समर्थ होता म्हणून वामन अवतारीं तुमचा असा
 दारुण छळ त्याणें सहन केला, आणि तशी सत्कीर्तिहि
 त्याणें मिळविली; मीं तर केवळ असमर्थ, मीं अशा परीक्ष-
 णास पात्रहि नाहीं, आणि अशी तीव्र परीक्षणार्जित की-
 र्तिहि मला नको, तें काम समर्थानेंच करावें, असा आपला
 अभिप्राय कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— छळ नको, मीं अधीर, तशि कीर्ति नहो,
 चामरें नृपांशि उचितें, पामरें जरीं मिरविलां वृथा, अकीर्तिच
 असो, तुज व्रजां कांबळी कशी रुचे, असें कसें न समजा,
 बळी हारिला कां वरिल.

छळ नको,- छळ- बळीची निष्ठा पहाण्या करितां जी
 वामनानें त्याची परीक्षा केली तसा छळ, मला नको;
 मीं अधीर, - मीं धैर्यवान् नाहीं - तशा तुमच्या परीक्षेस
 उतरेन असा मला भरवंसा नाहीं; तशी कीर्ति नहो,- त-
 शी - त्या बली सारिखी, कीर्ति, नहो - न होऊ; कदा-
 चित् तुझीं ह्मणाल किं जर तुला तसें धैर्य नाहीं तर तुझी
 तशी कीर्ति होणार नाहीं, त्यास तशी कीर्ति नझाली तर
 तहोऊ; परंतु तसा 'छळ नको' असा एथें अर्थान्वय समजा-

वा;

वा; कारण चामरें नृपार्शां उचितें,— चामरें- चवऱ्या, नृपार्शां- राजांसच, उचितें- योग्य, होत; पामरें जरीं मिरविलीं वृथा,— पामरें- पामरानें- दरिद्र्यानें, जरीं मिरविलीं- जरीं तीं चामरें, मिरविलीं- आपल्या वर वारून घेवविलीं, तरीं, वृथा- व्यर्थ, होत; अर्थात् दरिद्र्यानें जरीं आपल्या वर चवऱ्या वारून घेवविल्या तरीं त्या त्यास भूषणास्पद नहोतां उलट्या उपहासास्पद होतात; सारांश बळीची कीर्ति बळीसच योग्य. अकीर्तिच असो,— मला आपली अकीर्तिच- कीर्तीचा अभाव- अथवा अपकीर्तिच असो; अर्थात् माझी अपकीर्ति झाली तरी होऊ; तुज ब्रजी कांबळी कशी रुचे,—तुला ब्रजभूमींत कांबळी कशी आवडली? अर्थात् तुला गोकुळांत गवळ्यां बराबर जशी कांबळी आवडली, तशी मला आपली अकीर्तिच असो; एथें कवीनें कांबळीच्या उपमेनें एक तर मुख्य इष्टार्थ अपकीर्तिची मूल्यहीनता, दुसरें तिचें कृष्णवर्णत्व ध्वनित केलें; ह्मणून एथें ही कांबळीची उपमा मोठी सरस होय. आणखी कवि ह्मणतात किं इतकी अपकीर्तिहि म्यां पत्करिली, या वरून तुझीं- असें कसें न समजा,- असें कसें समजत नाहीं, कीं- बळी हारिला कां वरिल,— बळी- बळवान् जो

१ एथें संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें कवीनीं 'उचित'या विशेषणाचें 'चामरें' या विशेष्याच्या अनुरोधानें अनेकवचन साधलें आहे. असा संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें विशेष्यविशेषणाचें लिंगवचन एकरूपानें साधण्याचा प्राकृत काव्यांत कोठकोठे प्रघात आढळतो.

जो आहे तो, हारिला-अपजयाला-निर्भर्त्सनेला, कां वरिल-
 (१) को स्वीकारील? अर्थात् कदापि स्वीकारणार नाही; किंबहु-
 -ना जो बळी नसेल तोच स्वीकारील; सारांश मी बलहीन आहे
 ह्मणूनच ही अपकीर्त स्वीकारितो, आणि अशी पड घेतो; हे
 तुम्ही ' कसे नसमजा' असा एथें अर्थान्वय जाणावा. यांत
 कवीनें वामनकृतच्छलसहिष्णुत्वनिमित्तानें बळीचें सामर्थ्य
 सुचवून अकीर्तिस्वीकृतीनें आपलें भगवत्परीक्षणानर्हत्व-
 -हि प्रदर्शित केलें. एथें उपमेय कीर्ति आणि उपमान चामर
 यांचें मूल्यवत्ताधर्मानें आणि शुभ्रत्वधर्मानें सादृश्य, अकीर्ति
 आणि कांबळी यांचें एतद्विरुद्धधर्मांनीं सादृश्य, वर्णिलें आहे,
 ह्मणून हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ बलवान् अथवा मानी पुरुष जे असतात त्यांजवर कितीहि संकट
 पडलें तथापि आपल्या-महत् पदास लघुत्व देणारें असें अनुचित कर्म ते
 कदापि आचरित नाहींत; अर्थात् असें लघुत्व त्यांस कदापि सहन होत नाहीं;
 या विषयीं भर्तृहरि ह्मणतात;—

क्षुक्षामोपिजराकृशोपिशिथिलप्राणोपिकष्टांश-
 मापन्नोपिविपन्नदीधितिरपिप्राणेषुनश्यत्स्वपि ।
 उन्मत्तेभविभिन्नकुंभकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
 किंजीर्णतृणमत्तिमानमहतामग्रेसरःकेसरी ॥

नीतिशतक, श्लो० ३३.

छळालकृपणासिकांअजिदयानिधेकापिती ॥ (२१)

भटासिभटसंगरींपरिनकातरादापिती ॥

करालतितुकीकृपाबहुअहोशरण्यातर्मां ॥

बुडोनिशरणागतश्रमतसेंअरण्यातर्मां ॥ ७९ ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनें आपलें बलहीनत्व ध्वनित केलें तेंच ते एथें स्पष्ट करितात.

पदान्वय— अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल, भट संगरीं भटासि कापिती, परि कातरा न दापिती, अहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु, मां शरणागत अरण्यात तर्मां बुडोनि श्रमतसें.

अजि दयानिधे कृपणासि कां छळाल,— अ-
जि- अहो, दयानिधे,— दयानिधि- दयेचा निधि- दयेचें भां-
-डार (षष्ठितत्पुरुष, त्याचे संबोधन), हे दयानिधे- हे दया
सागरा, कृपणासि- दीनास- अर्थात् मज सारिख्या बलही-
-नास, कां छळाल-तुझीं कशा करितां छळाल, अर्थात् कदा-
-पि छळणार नाहीं, कारण- भट संगरीं भटासि कापि-
-ती,— भट- योद्धे,^१ संगरीं- लढाईत, भटासि कापिती-
योद्ध्यास कापितात; अर्थात् शूर असतात ते लढाईत शूरास-
-च तलवारीनें मारितात; परि कातरा न दापिती,—परंतु,
कातरा- भिच्याला, न दापिती- दाबित नाहीत; अर्थात्
त्यांज वर आपलें शूरत्व दाखवून त्यांस पाडाव करित नाहीत;
सारांश

१ भटायोधाश्रयोद्धारःसेनारक्षास्तुसैनिकाः

सारांश, बळीहि समर्थ, आणि त्याच्या निष्ठेची परीक्षा पाहणारं तुह्मीहि समर्थ; तेव्हां त्याचा जो छळ तुह्मी केला तो त्यासच योग्य; मज सारखा दीन तशा छळ्यास पात्र नाही, असा मागल्या चार केकां वर कटाक्ष ठेवून एथें कवीची दृष्टांतोक्ति जाणावी. ल्हाणून-अहो शरण्या करालतितुकी कृपा बहु,-अहो, शरण्या-रक्षणस्थाना-निर्भयस्थाना-अ-
-र्थात् हे माझ्या रक्षका- हे भय हारका, तुह्मीं कराल तितकी कृपा फार; अर्थात् मज वर तुह्मीं कितीहि थोडी कृपा केली तरी ती मला फारच होय. या विधानेंकरून कवीनें आपलें कार्पण्य आणि प्रभूचें दयानिधित्व सिद्ध केलें; जसें एकाद्या अत्यंत दरिद्र्यास महान् श्रीमानानें कितीहि अल्प दान दिलें तरी तें त्यास फारच, तद्वत्. असा दीन असून आणखी कवि ल्हाणतात- मीं शरणागत अरण्यात तमीं बुडोनि श्रमतसें,- मीं शरणागत- मीं जो तुह्मांस शरणागत-शरण आलेला, तो मीं- अरण्यात^१- या संसाररूप अरण्यांत, आणखी- तमीं- अंधारांत- अर्थात् अज्ञानरूप अंधःकारांत, बुडोनि - बुडून, श्रमतसें - श्रम पावत आहे. सारांश, या संसाररूप अरण्यांत, त्यांत आणखी अज्ञानरूप अंधःकारांत, बुडून दुःख पावत आहे, आणि तुह्मांस शरण-
-हि आलों आहे, अशा मला तुह्मीं दयानिधि आणि दीनवत्सल असतां कदापि छळणार नाहीं असा अर्थ. यांत कवीनें भगवंताचें दयालुत्व आणि भक्तवात्सल्य दर्शवून आपलें बलहीनत्व आणि भगवत्परीक्षणानर्हत्व ध्वनित केलें. हा दृष्टांत अलंकार होय.

मुखासिजं वपातलीं श्रम अरण्य ऐशीं पदे ॥
 निजस्मृतिसजाहलीं विषयतीं तव श्रीपदे ॥
 गुरुक्तिसकरावयासफलजानकीजीवना ॥
 धरासुरतपःफलेत्वरितिधां वलीं जीवना ॥ ८० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं 'श्रमतसे अरण्यात मीं' ह्मणून जें ह्मटलें त्या वरून रामावतारीं स्वानुरक्त जे आपले स्वकीय त्यांच्या कार्यार्थ स्वतः आपण फार श्रम घेतले असें भगवंतास स्मरण देऊन तदवतारवृत्तांत पूर्वक कवि प्रार्थितात.

पदान्वय— जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं, तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं, जानकीजीवना जीं धरासुरतपःफले गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरिति धां वलीं.

जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं,—
 जं व- ज्या काळीं, श्रम आणि अरण्य, ऐशीं पदे- असे शब्द, मुखासि पातलीं- माझ्या तोंडीं आलीं; अर्थात् मागील केकेत शेवटल्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या तोंडीं येतांच; तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं,— तीं तुझीं, श्रीपदे,- श्री- मंगलरूप- कल्याणकारक, पदे- चरण, निज स्मृतिस- माझ्या स्मृतिला, विषय झालीं- विषयभूत झालीं; अर्थात् ते तुझे मंगलरूप चरण मला आठवले. अथवा, एथें- 'तं व तीं श्रीपदे' असा पाठ करून- जं व श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं, तं व- त्या काळीं, तीं- तीं जीं तुमचीं प्रसिद्ध श्रीपदे, असा अर्थान्वय

अर्थाच्च्यव करावां* ते कोणते चरण पुसाल तर ऐका-
 जानकीजीवना जीं धरासुरतपःफलें गुरुक्तिस सफल
 करावया वना त्वरित धांवलीं,- जानकीजीवना- हे
 जानकीच्या माणवळुभा- सीतापते- हे रामचंद्रा, या संबो-
 -धनेकरून कवीने प्रभूस अकस्मात् आपल्या रामावताराचे
 स्मरण देऊन पुढील प्रार्थनेच्या अवधारणास सावध
 केले, जीं धरासुरतपःफलें,— जीं- जीं तुमचीं श्रीपदे,
 धरासुरतपःफलें,- धरा-पृथ्वी, तिजवरील सुर-देव,-भूदेव-
 अर्थात् ब्राह्मण, त्यांनीं केले जें- तप- तपाचरण, त्याचीं जीं
 फलें -परिपाक- तद्रूप, अर्थात् ब्राह्मणांनीं तप करून प्राप्य जी
 वस्तु तद्रूप, अशीं तुमचीं श्रीपदे- गुरुक्तिस सफल करावया
 वना धांवलीं,— गुरुक्तिस,- गुरु- पिता- त्याच्या उ-
 क्तिस- वचनास- अर्थात् दशरथाच्या वचनास, सफळ क-
 रण्या करितां, वना- अरण्यास-अरण्यां कडे, धावलीं; सारांश
 रामावतारीं दशरथाचे वचन सिद्धीस नेण्या करितां जे तुझे
 मंगलरूप पाय अरण्या कडे धांवले, ते पाय मागील केकेंत
 चवथ्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या मुखीं
 येतांच मला आठवले. हा एथें स्मरण अलंकार होय.

१ असा पाठ असल्यास अधिक प्रशस्त होय असें मला वाटते.

तई प्रभुवरा तसे सदय कां असे आज हो ॥ (२२)
 विचारुनि पहा बरें निज मनीं महाराज हो ॥
 वनोवनि फिरा पिशा परि ह्मणा अहोरात्र हा ॥
 नसे कुशल भाषणीं परि असे कृपा पात्र हा ॥ ८१ ॥

रामावतारवृत्तांत कथनपूर्वक प्रार्थना चालू.

पदान्वय—प्रभुवरा तई तसे सदय, आज असे कां हो, हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें, वनोवनि फिरा, पिशा परि अहोरात्र हा ह्मणा, हां भाषणीं कुशल नसे, परि कृपापात्र असे.

प्रभुवरा तई तसे सदय,— प्रभुवरा- हे महा प्रभो, तई- रामावतारीं त्या अरण्यवासांत, तसे त्या प्रका-
 -रचे, सदय- दयायुक्त; अर्थात् त्या काळीं अरण्यवासाचे कष्ट भोगून स्वकीयां वर आपली दया प्रकट केली; आणि-
 आज असे कां हो,— आज, मज विषयीं असे- अ-
 -र्थात् असे उदासीन, कां हो; आज मज विषयींच आपलें इतकें औदासिन्य कां असावें बरें; हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें,— अहो महाराज आपल्याच मनांत विचार करून पहा बरें, किं मज विषयीं आपण इतके उदासीन असावें काय; जे आपण त्या समयीं वनो-
 -वनि फिरा,- रानोरान फिरत असा; आणि- पिशा परि अहोरात्र हा ह्मणा,— पिशा परि- वेड्या सारिखे, अहोरात्र, हा- हाय हाय, ह्मणा- ह्मणत असा; सारांश वेड्या सारिखे रानोरान रात्रदिवस हाय हाय ह्मणत फिरत असा,

असा, याची आतां सर्व आपल्या मनांत आठवण करा.
कवि आपल्या विषयीं लक्षणतात हा भाषणी कुशल
नसे, - हा- हा मीं तर भाषणांत, कुशल- चतुर,
नाहीं; परि कृपापात्र असे, - परंतु कृपापात्र आहे;
सारांश आपलें चरित्र कसें वर्णावें हें चातुर्य माझ्या अंगीं
नाहीं, केवळ आपल्या कृपेस मात्र पात्र आहे, लणून मज
वर आपण कृपा कराच करा असा अर्थ.

समागमतुझाघडोह्लणुनिजाहलेलाकडे ॥
 तपोनिधितसेमुनित्यजुनिजोडिलींमाकडे ॥
 अयुक्तबहुज्याजनास्तवघडेपडेसाकडे ॥
 तदुक्तिहुनिआमुचेंबहुतबोलणेंवाकडे ॥ ८२ ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीनीं मीं भाषणांत कुशल नाहीं ह्लणून सांगितलें, यांत मज पेक्षांहि भाषणचातुर्यहीनां वर आपण कृपा केली आहे असा स्वाभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि ह्लणतात.

पदान्वय- तुझा समागम घडो ह्लणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले, तसे मुनि त्यजुनि माकडे जोडिलीं, ज्या जना स्तव अयुक्त बहु घडे, साकडे पडे, तदुक्तिहुनि आमुचें बोलणें बहुत वाकडे.

तुझा समागम घडो ह्लणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले,—कविप्रभूस ह्लणतात/तुझा समागम घडावा ह्लणून, तपोनिधि- तपाचें भांडार-तपोराशि- अर्थात् महान् तपस्वी, तपश्चर्या करितां करितां/लाकडे जाहले-अर्थात् लांकडा सारिखे शुष्क झाले; ज्यांचीं शरीरेंवाळून लांकडा सारिखीं रोड आणि शुष्क झालीं; तसे मुनि त्यजुनि माकडे जोडिलीं,- तसे- त्वत्प्राप्त्यर्थं दारुण तप करून लांकडा सारिखे शुष्क झालेले, मुनि-तपस्वी, त्यजुनि- टाकून- त्यांनां तसेच तपाचरणांत निमग्न ठेवून, रामावतारीं तुह्मीं/ माकडे- वानरें, जोडिलीं- मिळविलीं. मग/ज्या जना स्तव अयुक्त बहु घडे -ज्या जनास्तव,-ज्या वानररूप जनास्तव-अर्थात्

ल्या वानरां साठीं, तुझा कडून-अयुक्त-अयोग्य- जें नव्हां-
 वें तें- अर्थात् तुमच्या योग्यतेस अनुचित असें कर्म, बहुत,
 घडलें; आणि- साकडे पडे,- तुझांस केव्हां केव्हां त्यां सा-
 ठीं-साकडे- अवघड- संकट, हि-पडलें; तदुक्तिहुनि आ-
 मुचें बोलणें बहुत वाकडे,-तदुक्तिहुनि- अशा वानरां-
 च्या भाषणा पेशां, आमचें बोलणें फार वांकडे वाटतें; एथें
 कवीनि लावून बोलल्या सारखें दाखविलें, अर्थात् वानरां पे-
 क्षां तर आमचें बोलणें वांकडे नसेल, मग अशा वानरां वर
 आपण कृपा केली, आणि मीच कसा आपल्या कृपेस पात्र
 नसावा; असा एथें पूर्वसंबंध जाणावा.

जगत्रयमनोहराबलगुणैकरत्नाकरा ॥
 ह्मणेकनकरंकुद्यामजमहाप्रयत्नाकरा ॥
 प्रियाहिअशिजाहलीतुजकुकार्यंआज्ञापिती ॥
 सुधात्यजुनिकामुकप्रकटअंगनाज्ञापिती ॥ ८३ ॥

रामावतारीं सीतेनेहि भलताचं छंद घेतला तोहि त्वां
 पुरविला, असा आणखी वृत्तांत कथित होत्साते कवि ह्मण-
 तात.

पदान्वय— जगत्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा ह्म-
 णे महा प्रयत्ना करा, मज कनकरंकु द्या, प्रियाहि तुज अ-
 शि कुकार्यं आज्ञापिती जाहली; कामुक प्रकट सुधा त्यजु-
 नि अंगनाज्ञा पिती.

जगत्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा ह्मणे महा
 प्रयत्ना करा,— जगत्रयमनोहरा,— जगत्रय— लोकत्र-
 य, त्यास— मनोहर— सुंदर— अर्थात् सर्व त्रैलोक्यास रमणीय
 दिसणारा— अथवा बलगुणैकरून सर्व त्रैलोक्याच्या मनाचें
 हरण करणारा, अशा तुज, आणखी— बलगुणैकरत्नाकरा,—
 बल— सामर्थ्य, आणि— गुण— ऐश्वर्यादि षड्गुण, यांचा— ए-
 क—मुख्य, रत्नाकर—खाण अथवा समुद्र, अर्थात् बलगुणाची
 मुख्य खाण— उत्पत्तिस्थान, जो तूं त्या तुज, ह्मणे—पुढील सं-
 दर्भानें ती तुझी प्रिया सीता ह्मणाली, कीं— महा प्रयत्ना क-
 -रा

१ भगवंताच्या षड्गुणार्थें नांव भग

ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगमितीरितं ॥

-रा- मोठा प्रयत्न करा, आणि- मज कनकरंकु द्या, मला, कनकरंकु,- कनक- सुवर्ण- अर्थात् सुवर्णा सारखा, रंकु- हरिण विशेष, द्या; ल्हाणून- प्रिया हि तुज अशि कुकार्य आज्ञापिती जाहली,— प्रिया- तुझी प्रिया- जानकी, हो, तुज- असा जगत्रय मनोहर आणि सर्वगुणैकरत्ना- कर जो तूं त्या तुज- अशि, कुकार्य- कुत्सित कार्य- अर्था- -त् हरण धरण्याचें कुत्सित काम, आज्ञापिती जाहली- सांगती झाली; अथवा, ' जगत्रयमनोहरा, आणि बलगुणै- -करत्नाकरा' हीं दोन संबोधनें करावीं, ल्हाणजे हे 'जगत्रय- -मनोहरा, हे बलगुणैकरत्नाकरा, महा प्रयत्ना करा, आणि- मज कनकरंकु द्या (असें ती जानकी) ल्हाणे, ' असा इष्ट असल्यास अर्थान्वय करावा. सारांश तूं त्रैलोक्यसुंदर आणि सकलबलगुणाचा निधि असा भ्रतार सन्निध असतां, यःक- श्रित् सुवर्णकांतीच्या हरणाच्या चर्मानें लोभाविष्ट होऊन तो पळणारा हरण मोठा दीर्घ प्रयत्न करून धरून मला द्या, ल्हाणून तुझी प्रिया जानकी तुला अशी निघ आज्ञा करिती झाली. कवि ल्हाणतात हें ठीकच आहे, कारण- कामुक प्रकट सुधा त्यजुनि अंगनाज्ञा पिती,— कामुक- कामी- स्त्रैण पुरुष, आहेत ते- प्रकट- प्रत्यक्ष, सुधा- अमृत, टाकून, अंगनाज्ञा,- अंगना- स्त्री, तिची- आज्ञा, पिती- पितात-अर्थात् ग्रहण करितात; एथें 'सुधा' आणि 'अंगनाज्ञा' या

या दोन पदांची अन्योन्यदृष्टि आहे लक्षण सुधेशी अंगनाज्ञे-
-च्या संबधानें पिणें या क्रियेचा प्रयोग जाणावा. सुधापान
टाकून अंगनाज्ञा पिती असा अर्थान्वय. अर्थात् अमृतास ए-
कीकडे ठेवून स्त्री जें सांगेल तें करितात. सारांश, सीतेच्या
प्रेमा स्तव आपणास स्त्रैण^१ व्हावें लागले. हा अर्थांतरन्यास
अलंकार होय.

---

१ या आपल्या कवीनें अशा स्त्रैण पुरुषाचें पराधीनत्व दृष्टांतरूपानें
संबंधांतरीं सरस वर्णिलें आहे;

शिरजोरबायकोचा शेषजसाशांतदादलावाहे
धीवर्तवीतजीवा सतहोदेवाशिदादलावाहे ॥

स्वदाससमर्यां जपे तरि न देवराचा करी ॥
 चुकेन परिसार्थक श्रम न देवराचा करी ॥
 वदेहि भलते चिते तिसचिकोपटाकापुसा ॥
 असें मृदु ह्मणोनि वामजनधोपटाकापुसा ॥ ८४ ॥

आणखी त्या जानकीचा शोच्य वृत्तांत कवि सांगतात.

पदान्वय—स्वदास समर्यां जपे तरि वरा न दे, चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी, ते भलतेचि हि वदे, कोप टाका, तिसचि पुसा, वा मृदु असें ह्मणोनि मज कापुसा न धोपटा.

स्वदास समर्यां जपे तरि वरा न दे,—स्वदास-हनुमान, समर्यां-समयास- वेळे वर, जपे-जपत असे-तिच्या आज्ञे प्रमाणे करायास तत्पर असे, तथापि ती जानकी वरा-आशीर्वचनाला, न दे-देईना; सारांश, हनुमान सीतेच्या आज्ञे प्रमाणे चालायास वेळोवेळ बहुत जपला तथापि तिणें बहुकालपर्यंत त्यास वर दिला नाही; तसेंच आणखी चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करि,—चाकरी न चुके-चाकरी चुकला नाही, अर्थसंदर्भानें लक्ष्मण चुकला नाही, परि-तथापि, तिणें त्या देवराचा-दिराचा, श्रम, सार्थक-सफळ, न करि - केला नाही; कधींहि सेवा करण्यांत चुकला नाही तथापि त्या लक्ष्मणास तिणें श्रमाचें फळ दिलें नाही; इतकेंच नाही परंतु ते भलतेच हि वदे,—ते-ती जानकी, त्या लक्ष्मणास भलतेच

-तेच-नाहीं तसें अयोग्य, हि-आणखी, वदे-बोलली; अशी
 रामावताराची तुमची कथा आहे ह्मणून तद्दत्तांतस्मरणानें
 कदाचित् तुझांस कोप आला असेल तर तो- कोप टाका,-
 कोप- राग, टाका- टाकून द्या, आणि- तिसाचि पुसा,-
 तिसाचि- तिलाच- त्या जानकीलाच, पुसा- अशी तूं स्व-
 दासा विषयीं निष्ठुर कां झालीस ह्मणोन तिला तिच्या निर्दयतेचें
 कारण पुसा; वा मृदु असें ह्मणोन मज कापुसा न
 धोपटा,— परंतु- वा, मृदु असें- मीं मऊ आहे, ह्मणोन,
 मज

१ ज्या काळीं जानकीचा छंद पुरविण्या करितां सुवर्णमृग धरायास
 रामचंद्र त्याच्या मार्गे वनांत गेले, आणि तिणें त्यांची मार्गप्रतीक्षा फार
 वेळ केली, तथापि ते परत आले नाहींत, त्या काळीं अधीर होऊन तिणें
 लक्ष्मणास रामचंद्राचा शोध करावा ह्मणून सांगितलें. लक्ष्मण विनयपूर्वक
 तीस ह्मणाला- आतां रामचंद्राहि गेले, आणि मलाहि आपण जा ह्मणोन
 सांगता, तर अशा घोर अरण्यांत आपल्यास आश्रमीं एकटी टाकून बाहेर
 जाणें मला योग्य नाहीं, असें आज्ञोच्छंघना सारिखें लक्ष्मणाचें भाषण
 ऐकून जानकीस क्रोध येऊन ती त्यास ह्मणाली- तर मग रामचंद्राच्या प-
 श्चात् माझा अभिलाष तुला इष्ट आहे असें अनुमान होतें- या दुरुत्तरानें
 विद्वांतःकरण होऊन लक्ष्मण जानकीस तशी आश्रमीं एकटी टाकून रामाच्या
 शोधार्थ वनांत गेला, ती जानकीची स्वाश्रमीं एकटी असण्याची संधि
 पाहून रावणानें तिचें त्या अवसरीं हरण केलें, अशी रामायणांत कथा प्र-
 सिद्ध आहे. त्या अवसरींचें जें लक्ष्मण प्रत सीतेचें दुरुत्तर तें एथें क-
 रीनें सुचविलें आहे. हा प्रसंग एका कवीनें खालीं लिहिलेल्या सुरस प-
 दांत सीतेच्या मुखानेंच वर्णिला आहे;—

षड्गुणतरुआराम सर्वांधवराम कर्पीद्रा सुखी असे कीं॥धृ०॥

कनककुरंजनपाठीश्रमला—

सौमित्राम्यांदुर्वाक्येच्छलिलेत्याचाहापरिणाम भोगितें—

मज्ज का पुसा- मला कापसाला, न धोपटा- धोपटूं नका;
 सारांश, अशा जानकीच्या आचरणाच्या कथनाने कदाचित्
 तुझांस क्रोध आला असेल तर तो टाका, आणि तिलाच तिच्या
 अशा आचरणाचे कारण पुसा; मीं मऊ कापूस तुमच्या हातीं
 सांपडलों ह्मणोन मला धोपटूं नका. हाहि अर्थांतरन्यास
 अलंकार होय. एथें कवीनीं लडिवाळपणानें प्रभूची प्रार्थना
 केली आहे असें समजावें. आणखी हें जानकीचें
 स्वदासविषयक कारुण्याभावकथन- प्रपंचात्मिका जी माया,
 तद्गूपा जी जानकी, तिचें सेवन ह्मणजे प्रपंचानुसरण, त्याचें
 वैयर्थ्यचोनार्थक रूपक होय, असा मला वाटते एथें कवित्त्व-
 द्रत भावार्थ असावा. आणखी या केकेत कवीनें चारी
 चरणांत यमक फार सरस साधिलें आहे.

नजेप्रियसदोषतेंप्रियसदोषहीचांगले ॥ (२३)
 स्वतोकपितरांरुचेजरिहिकर्दमांरांगले ॥
 तुलाचि धरिपोटिर्शांकशितदायशोदावरें ॥
 जरींमळविशीरजोमलिनकायतूंअंबरें ॥ ८५ ॥

मागील केकेत स्वकीयदोषा विषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तोच भावार्थ दृष्टांतरांनीं कृष्णावतारलीलाकथनद्वारा सांगतात.

पदान्वय— जें प्रिय न तें सदोष, प्रिय सदोष हि चांगलें, जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि बरें पोटिर्शां धरि.

जें प्रिय न तें सदोष,— जें- जें कांहीं- जी वस्तु, प्रिय न- आवडती नाहीं, तें- ती वस्तु, सदोष- दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसत्ये, ती त्यास दोषयुक्त दिसत्ये, तिची कांहीं तरी व्यंगता तो बळेंच काढतो; आणि- प्रिय सदोष हि चांगलें,- प्रिय- जी वस्तु आवडती, ती जरीं- सदोष- दोषयुक्त असली तथापि, चांगली- निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसत्ये; यास दृष्टांत- जरि स्वतोक कर्दमां हि रांगलें पितरां रुचे,— जरीं, स्वतोक- आपलें लेंकरूं, कर्दमां हि- चिखलांतहि, रांगलें, तथापि- पितरां- आईबापांस, रुचे- आवडतें; त्यांत आणखी कवि प्रभूस ह्मणतात तुलां आपलेंच उदाहरण घ्या- जरीं तूं रजोमलिनकाय अंबरें मळ-
 विशी-

विशी,— जरीं तूं, रजोमलिनकाय,— रज- धूल, तिणें-
मलिन- मळलेलें आहे, काय- शरीर, ज्याचें असा,
असतां- अंबरें- वस्त्रें, मळविशी- मळवित होतास; अर्थात्
गोकुळांत बाळपणीं तूं धुळीनें शरीर मलीन करून त्या
मलीन शरीरानें वस्त्रें मळवित होतास; तथापि- तदा तुलाचि
यशोदा कशि बरें पोटीशीं धरि,— तदा-वस्त्रें मळ-
वित होतास तेव्हां, तुलाच, तुझी आई- यशोदा, कशी
बरें पोटीशीं धरित होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण
एकदां ज्याचा अंगीकार करून आपलेंसें झटलें मग त्या-
जपासून जरीं अपराध घडला तरीं आपण त्याज वर अनुग्र-
हच करितां, असा एथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

तुझे कथिति गोपिका विविध तिस बोभाटते ॥
 सुखप्रद गुणस्तवा परिस जाहले वाटते ॥
 क्षमान करि एकदा तरि हि फार खोडी करा ॥
 न देचि भयताडनोद्यम समेत सोडी करा ॥ ८६ ॥

मागील केकेतला भावार्थ आणखी दृष्टांतरें करून कवि वर्णितान्त.

पदान्वय — तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, कवि प्रभूस लक्षणतात — तुझे विविध बोभाट — तुझे त्या कार्का बाळपर्णीचे, विविध — नानाप्रकारचे, बोभाट — गिल्ले, तीस — त्या यशोदेस, गोपिका — त्या गोकुळांतल्या गौळणी, कथिति — सांगतात — सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले, — ते — तुझे बोभाट, गुणस्तवा परिस — तुझ्या गुणाच्या स्तवना पेक्षां, सुखप्रद — सुखदायक — आल्हादकारक असे, त्या येशोदेस — वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनीं जरीं नानाप्रकारचे तुझे गिल्ले केले तरीं त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्या पेक्षां त्या तुझ्या लहानपर्णीच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली लक्षणजे तीस मुलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो.

बाळपर्णी

बाळपणीं तुह्मीं मोटे खोडकर होतां असा अपला अभि-
 प्राय सुचवित होत्साते कवि आणखी ह्मणतात / एक-
 दा क्षमा नकरि तरि हि फार खोडी करा, - ती यशो-
 दा एकदां हि तुमची क्षमा करित नसे, तरि हि तुह्मीं फार खोडी
 करित असा; आणि / ताडनोद्यम भय न देचि, - ताड-
 नोद्यम, - तिचा / ताडनोद्यम, - ताडन - मारणें, त्याचा /
 उद्यम - उद्योग, अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुह्मांस भयंच देत
 नसे; अर्थात् ती यशोदा तुह्मांस मारूं लागे तरीं तुह्मीं भीत
 नसा; मग / समेत करा सोडी, - समेत - त्या ताडनो-
 द्यमा / बराबर - लागलीच, करा - आपल्या हातास,
 सोडी - ताडनोद्यमापासून मुक्त करित असे. अर्थात् नमारि-
 तां ती अपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा सोडी - ह्म-
 णजे ताडनोद्यमा पूर्वीं बांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे
 करी. मुलांस मारण्याचें भय दाखविण्या करितां त्यांचे हात
 प्रथम दोरीनें बांधतात, हाच ताडनोद्यम, यासहि प्रभू बाल-
 कृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग ती ते हात मोकळे करित असे,
 असा अर्थ समजावा.

जरीं ह्णसि बांधिलें तरिं न कष्टवीलें करा ॥

विचार जशि कष्टवा तशि न कष्टवीलें करा ॥

यथेष्ट पुरतें जरीं प्रथम दाम कां सांधिती ॥

नती प्रबळ गोपिका तुज तुझी दया बांधिती ॥ ८७ ॥

कदाचित् तुझीं ह्णाल किं यशोदेनें मला बांधलें तर खरें, त्यास याहि आशंकेचें समाधान करित होत्साते कवि ह्णतात.

पदान्वय— बांधिलें जरीं ह्णसि, तरिं न कष्टविलें, विचार करा, जशि कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी, प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें, कां सांधिती, ती गोपिका प्रबळ न, तुझी दया तुज बांधिती

बांधिलें जरीं ह्णसि,— यशोदेनें शेवटीं मला बांधिलें तर खरें असें जरीं तूं ह्णशील; तरिं न कष्टवीलें,— तरिं तिणें तुला कष्टविलें नाहीं; उलटा आणखी— विचार करा— तुझींच आपल्या मनांत विचार करून पहा; किं— जशि कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी,— जशी, तुझास बांधितानां तुझीं तीस— कष्टवा — कष्टविलें — थकविलें, तशी, ती तुझा— लेंकरा न कष्टवी— तसें तिणें आपल्या लेंकरास कष्टविलें नाहीं; कारण— प्रथम दाम जरीं यथेष्ट पुरतें,— प्रथम— पहिल्यानेंच, तें— दाम— दावें, जरीं— जर, यथेष्ट— पाहिजे तसें, पुरतें— बांधायास पुरें होतें; तर मग— कां सांधिती,— ती त्या दांव्यास दुसरें दावें लावून आणि मग त्यास तिसरें या प्रमाणें अनेक दावीं लावून— कां सांधिती?— अर्थात् तिणें तीं सांधिलीं

धिलीं नसतीं; ह्यणून ज्या पेक्षां अशीं अनेक दावीं तीस सां-
 धावीं लागलीं, त्या पेक्षां तुझीच तुझास बांधविण्यांत तिला कष्ट
 दिले. कदाचित् ह्यणाल किं इतकें जरीं म्यां तीस थकविलें
 तरीं शेवटीं तिणें मला बांधिलें तर खरें; त्यास ऐका-ती गो-
 पिका प्रबळ न,— ती गोपिका- ती गौळण- यशोदा,
 प्रबळ- बांधायास समर्थ, न - नाही; तर तुझी दया तुज
 बांधिती,- तुझी दयाच तुला बांधित्ये; अर्थात् यशोदेचा
 बांधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून शेवटीं तुलाच तिज-
 विषयीं दया येऊन जेव्हां त्वांच आपल्यास बांधून घेतलें, ते-
 व्हां ती तुला बांधायास समर्थ झाली; अर्थात् तूं कोणत्याहि
 उपायानें कोणाच्यानंहि बांधला जात नाहीस, परंतु तुझ्या
 दयेनेंच तूं बांधला जातोस; तात्पर्य हेंच कीं तूं अत्यंत दयालु
 आहेस; असा एथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ वामन पंडितानें हें रुष्णाचें उखलबंधन फार सरस वर्णिलें आहे;
 आणि त्यांतहि असाच भावार्थ प्रकट केला आहे, कीं जो सर्व विश्वातें
 व्यापून उरला आहे, जो आकाशाचेहि पलीकडेस, ज्यास रूचि जगज्जननी
 मायाहि आटोपूं शकत नाही, असा सर्वातीत भगवान् असतांहि तो भक्ति-
 -प्रेभरसनेनें व स्वदयेनें बांधला जातो.

नआदिनामध्यनअंतजाला । बांधेकसेंकोणतयाअजाला ।
 जरींस्वयेसर्वजगांतमाता । तेबांधितीयत्नकरूनिमाता ॥ ४८ ॥
 हेतत्वनेणोनचिकष्टभारी । माताकरीदेखुनीकैटभारी ।
 दयाकटाक्षेजननीसपाहे । बांधोनघेदाखवितैकपाहे ॥ ४९ ॥
 एवंचलक्ष्मीकमलासनाही । प्रसादऐसाकवणासनाही ।
 बांधोनिघेगौळणिच्याचहार्ता । ब्रह्मारमाकौतुकहेंपहाती ॥५३॥
 बांधेयशोदाबहुतांउपारी । यत्नाविणेंवामनत्यासुपारी ।
 प्रेमेंचबांधेअजिआयत्यानें । केलेंनजाणोंतपकायत्यानें ॥ ५४ ॥

तुह्नीं हि बळि बांधिला ह्मणुनि आमुची मायजी ॥
 मनांत सहजा दया निपट टाकिली कायजी ॥
 सकोप दिसती गुरुक्षण भरीच जें तापलें ॥
 जल ज्वलन संगमें त्यजिन शैत्य तें आपलें ॥ ८८ ॥

यशोदेचा मला बांधण्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून मला दया येऊन म्यां आपणास बांधून घेतलें, परंतु ज्या-काळीं म्यांच बळीला पाताळीं बांधिला त्या काळीं म्यां तर त्याज वर दया केली नाही; या आशंकेचें समाधान करितें होत्साते कवि पुढल्या दोन केकांत ह्मणतात.

पदान्वय— तुह्नींही बळि बांधिला ह्मणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी, गुरुक्षण भरीच सकोप दिसती, ज्वलनसंगमें तापलें जें जल तें आपलें शैत्य न त्यजि.

तुह्नीं हि बळि बांधिला ह्मणुनि जी आमुची माय, सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी,— तुह्नीं हि बळि बांधिला- जसें यशोदेनें तुह्नांस बांधिलें तसा तुह्नीं हि, बळी बांधिला,—पाताळीं बळीला बांधिलें; ह्मणुनि—इतक्या वरूनच—इतक्याच कार्यानें, जी आमुची माय सहजा दया, -जी, आमुची—आत्मां सारख्या दीन शरणागतांची, माय -माता- आई, सहजा- नैसर्गिक - स्वाभाविक, दया-तुमची दया, ती - मनांत निपट टाकिली कायजी, - मनांत - तुह्नीं आपल्या मनांत अर्थात् मनांतून, निपट - अगदीं, टाकिली कायजी - टाकून दिली, कायजी- काय हो; अर्थात् टाकिली

टाकिली नाहीं हो; सारांश तुह्मीं पाताळीं बळीला बांधून ठे-
 विल्लें, ह्मणून आह्मां दीन शरणागतांची आई जी तुमची दया
 ती तुह्मीं आपल्या मनांतून निस्तुक टाकून दिली नाहीं; अ-
 र्थात् आह्मां शरणागतां विषयीं तुमच्या मनांत दया आहेच
 आहे. अथवा, एथें मायजी^१ - माता - आई, अशा अर्थीं
 एक शब्द करून, - 'आमची मायजी मनांत सहजा दया'
 ती 'निपट टाकिली कायजी' असा शब्दान्वय करावा.
 अथवा, यांतहि 'कायजी' यांतील 'जी' हें संबंधी
 सर्वनाम करून - 'जी आमुची मायजी मनांत सहजा दया
 (ती) निपट टाकिली काय', असा आणखी इष्ट असल्यास
 शब्दान्वय करावा. हाच भावार्थ कवि अर्थांतरन्यासेंकरून
 न आणि दृष्टांतेंकरून दृढ करितात. यद्यपि राग आला तथापि-
 गुरु क्षणभरीच सक्रोध दिसती, - गुरु- श्रेष्ठ- थोर जे
 आहेत ते, क्षणभरीच - क्षणभरमात्र, सक्रोध - सक्रोध-
 रागें भरले, असे - दिसती - दिसतात - अर्थात् थोरांस राग
 आला तरी क्षणभर;^२ यास दृष्टांत - ज्वलनसंगमें तापलें
 जें जल तें आपलें शैत्य नव्यजि, - ज्वलनसंगमें, -
 ज्वलन - अग्नि, त्याचा - संगम- योग, तेणेंकरून, - अर्थात्
 अग्नीच्या योगानें, तापलें जें, जळ- उदक - पाणी, तें आ-
 पलें, शैत्य - शीतलता - आर्द्रता, नव्यजि - टाकित नाहीं;
 जरीं अग्नीनें पाणी उष्ण झालें, तथापि त्याच अग्नीस विज्ञ-
 विण्यास

१ आदरार्थीं - माई, आई, बाई, यांस जी प्रत्यय लागून-
 मायजी, आयजी, बायजी, असे शब्द होतात.

२ 'उत्तमस्य क्षणं क्रोधः' ही लक्षण प्रसिद्ध आहे.

विण्यास जी त्याच्या अंगी आर्द्रता असती ती तें टाकित नाही. सारांश, अग्नीनें तत्प झालें उदक जसें आपलें शैत्य टाकित नाही, तसें कारणवशात् थोरांस जरी क्षणभर कोप आला तरी ते आपली स्वाभाविक दया टाकित नाहींत.^१ या केकेत प्रथम दोन चरणांत ' दया ' हें उपमेय, आणि ' माय ' हें उपमान, यांचा अभेद दर्शविला आहे ह्मणून एथें हा रूपक अलंकार होय. आणखी बलिबंधनरूप व्यापारानें अनुमित जो भगवत्कोप त्याचें विशेष विधान ' गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती,' या सामान्यार्थाच्या विधानेंकरून दृढ केले आहे, ह्मणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार जाणावा; आणि क्षणिक कोप या उपमेयाचा आणि उष्णोदक या उपमानाचा एथे विबप्रतिविबभाव दिसतो ह्मणून शेवटल्या दोन चरणांत आणखी दृष्टांत अलंकार जाणावा.

१ याच अर्थानें नागपत्नीनीं भगवंतास ह्मटलें आहे किं तुमचा कोपहि खलांस अनुग्रहच होतो—

अनुग्रहोऽयं भवताकृतो हि नो

दंडोऽसतांति खलुकल्मषापहः ।

यद्दंशूकत्वममुष्यदेहिनः

क्रोधोऽपितेऽनुग्रहएवसंमतः ॥ ३४ ॥

भाग०, स्कं० १०, अ० १६.

प्रसिद्धतुमचेमहासदयपायजीवांकडे ॥ (२५)
 चुकील्लगुनिहोतिलक्षणहिंकायजीवांकडे ॥
 ननिष्ठुरपिताल्लणेमनिंनहोप्रजाटाणपी ॥
 अपथ्यरुचिरुगणतोकटुकओखदेकोणपी ॥८९॥

या प्रमाणें कोपांतहि तुमची प्रसिद्ध दया पूर्णअंशें-
 करून मिश्रित असतां मग तुमच्या दयेचाच लाभ कां घेऊं-
 नये असा अभिप्राय कथित होत्साते कवि ल्लणतात.

पदान्वय— तुमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध, जीवां कडे
 चुकी, ल्लगुनि क्षण हि वांकडे होतिल काय जी, न; निष्ठुर
 पिता मनिं न ल्लणे प्रजा टोणपी हो, तो कोण अपथ्यरुचिरु-
 गण कटुक ओखदे पी.

तुमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध,— कवि भगवंतास
 ल्लणतात— तुमचे पाय, महा— मोठे— अत्यंत, सदय— दयायुक्त—
 दयावंत, ल्लगून— प्रसिद्ध— प्रख्यात, आहेत; आणि— जीवां
 कडे चुकी,— जीवां कडे— आत्मां सारख्या प्राण्यां कडे,
 चुकी— दोष— अपराध; अर्थात् तुम्हां कडे दया, आणि आत्मां
 जीवां कडे अपराध; सारांश आत्मां जीवांनीं अपराध
 करावे, आणि तुम्हां दया करून त्या अपराधांची क्षमा क-
 रावी; ल्लगून क्षण हि वांकडे होतिल काय जी,—
 ल्लगून— जीवां कडे चुकी करणें आहे या कारणे स्तव, ते
 पाय— क्षण— क्षणभर, हि, वांकडे— अनहितकारक— जीवांचें
 कल्याण करण्यास मात्केल, होतिल काय हो; न;— नाही—
 कदापि

कदापि वांकडे होणार नाहींत; यास दृष्टांत- निष्ठुर पिता
 मनिं न ह्मणे प्रजा टोणपी हो,— निष्ठुर- निर्दय- जरिं-
 पिता- बाप, असला तरीं तां-मनिं न ह्मणे-आपल्या मनां-
 त असें ह्मणत नाहीं कीं, प्रजा- आपली प्रजा- पुत्रादि,
 टोणपी- निर्लज्ज आणि मूर्ख, अशी- हो - होऊ; अर्थात्
 निर्दय जरीं बाप असला, तरीं तो आपला वंश निर्लज्ज
 आणि मूर्ख व्हावा असें आपल्या मन'त कदापि आणित
 नाहीं; ह्मणून- तो कोण अपथ्यरुचि रुग्ण कटुक
 ओखदें पी,— तो वीण - तां कोणता- असा कोणता,
 अपथ्यरुचि- अपथ्या वर आहे रुचि- आवड ज्याची अ-
 सा, रुग्ण- रोगी, किं जो- कटुक- कडू, ओखदें'-औषधें,
 पि-पितो- पील; अर्थात् रोगी असून ज्याची कुऱ्थ्या वर
 आवड असा कोणता पुरुष मिष्ट रुचकर आणि रोगपरिहारक
 अशीं पाकादि औषधें टाकून कडू औषधें पील; अर्थात् पिणार
 नाहीं. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच किं भगवंता सारिखा दयालु
 असतां मग त्या दयेचा लाभ नघेतां, बुद्धिपुरुःसर भगवंताच्या
 दंडानें आपलें कल्याण करूं इच्छील असा कोणां या प्रपंचांत
 विरळा असेल; तस्मात् बळी सारख्यास दंड करून जरीं आ-
 पण त्याज वर शेवटीं अनुग्रह केला, तरीं मज निर्बला वर
 दयेनेंच आपण अनुग्रह करावा असा एथें कविदृढत भाव
 जाणावा. हा एथें दृष्टांत अलंकार होय.

१ मला असें दिसतें कीं मूळचा 'ओखदा कोण पी' असा पाठ अ-
 सावा; ह्मणजे 'हो प्रजा टोणपी' या वरील शब्दांच्या अंत्य स्वरां बराबर
 यांतील अंत्य स्वर मिळून अर्थहि प्रशस्त होतो.

असंख्यखळसंगरींनिजकरींतुवांमारिले ॥ (२८)
 ननिष्ठुरपणेंकृपाकरुनितेभवींमारिले ॥
 जगजनकतूंमुलेंसकळजीवयांभातुकें ॥
 दटावुनिहिदेशिवाअमृतनेदिजेघातुकें ॥ ९० ॥

मागील केकेंत सांगितलेल्या कवित्त्वद्गतभावांथांचेंच समर्थन करित होत्साते कवि आणखी लक्षणतात.

० पदान्त्रय— तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले, निष्ठुरपणें न, कृपा करुनि ते भवीं तारिले, तूं जगजनक, सकळ जीव मुलें, दटावुनि हि वा यां भातुकें देशि, घातुकें अमृत नेदिजे.

तुवां निजकरीं संगरीं असंख्य खळ मारिले,— त्वां निजकरीं— त्वां आपल्या हातांनीं, संगरीं— युद्धांत, असंख्य— अगणित— पुष्कळ, खळ— दुष्ट जनरावणकंसादि, मारिले— मारून टाकिले; परंतु निष्ठुरपणें न,— निष्ठुरपणानें नाहीं— अर्थात् निष्ठुरपणानें कोणीहि मारिला नाहीं; तर कृपा करुनि ते भवीं तारिले,— कृपा करुन उलटे ते, या भवीं— संसारीं— भवसागरीं, तारिले; अर्थात् त्यांच्या अपराधांचा त्यांस यथान्याय दंड देऊन ते मुक्त केले; हे आपल्या दयालुत्वास योग्यच आहे कारण तूं जगजनक,— तूं जगजनक,— जगत्— विश्व, याचा जनक— पिता— बाप, तूं या जगाचा उत्पन्नकर्ता बाप होस; आणि सकळ जीव मुलें,— हे सारे जीव तुझीं

तझीं लेंकरें होत; ह्मणूनच दटावुनि हि वा यां भातुकें देशि,— दटावुनि हि- बाह्यात्कारें भय दाखवूनहि, वा- वापा, यां- या जीवरूप लेंकरांस, भातुकें देशि,- भातुकें- उपहार- खाऊ, देशि- देतोस; अर्थात् तीं मुलें घेत नसलीं तथापि भय दाखवूनहि तूं त्यांस खाऊ देतोस; एथें भयप्रदर्शनविधान भातुक्याचें हितकारकत्वद्योतनार्थ जाणावें; कारण घातुकें अमृत नेदिजे,-घातुकें- घातकानें-नाशकानें- अर्थात् दुसऱ्याचा घात करण्याची ज्याची बुद्धि आहे अशा पुरुषांच्यानें, अमृत नेदिजे- अमृत देववत नाही - दिलें जात नाही; अर्थात् घातकी पुरुष अमृत कदापि देणार नाही, विषच देईल; असा ध्वनितार्थ. एथें आणखी कवीचा ' अमृत ' या शब्दा वर कटाक्ष आहे असें दिसतें. ' अमृत ' ह्मणजे अन्न, ' अमृत ' ह्मणजे मोक्ष; तूं ज्या पेक्षां दटावून जीवरूप मुलांस भातुकें ह्मणून जें अन्न देतोस, अथवा रावणकंसादि खळांस इड करून मोक्ष देतोस, त्या पेक्षां तूं त्यांचा घातक नाहीस, उलटां त्यांचा हितकर्ता पिता आहेस; यांत संशय नाही. एथें ' अमृत नेदिजे घातुकें ' या सामान्य अर्थानें वर सांगितल्या विशेष अर्थाचें समर्थन होतें ह्मणून हा अर्थांतरन्यास अलंकार होय; त्यांत आणखी हें समर्थन कारणरूपानें केलें आहे ह्मणून हा कारणार्थांतरन्यास असा त्याचा भेद होय.

१ तुकोवानोहि या ब्रह्मरसात्मक अनृतास भगवद्भक्तांचें भोजन ह्मणून वर्णिलें आहे;—

आणीकम्यांकोणायार्वेकाकुलती।कोणकामायेती अंतःकाळीं॥१॥

तुवोमाझीसखीयेसीपांडुरंगे । लवकरीवेगेंवाटपाहें । २ ॥

कायावाचामनेहेचिआसकरीं । पाउलेंगोजिरींचितोतसें ॥ ३ ॥

तुकाह्मणेंमाझीपुरवीहेआस । घालीं ब्रह्मरसभोजनहें ॥ ४ ॥

वरिप्रकटशांतिलाधरिपरंतुमीनाबकी ॥
 गिळीतशिनुलाटपेसुकृतबुद्धिहीनाबकी ॥
 जिणेंगरळपाजिलेंअमृतपाजिलेंतीसतें ॥
 खळासिनदिसोभलेंपणखरेंभल्यादीसतें ॥९१॥

मागील केकेत अमृत देणारा घातक नव्हे ह्मणून जें शे-
 वटीं सामान्येकरून विधान केलें, त्याचें दृष्टांता सहित कवि-
 समर्थन करितात.

पदान्वय— वरि प्रकट शांतिला धरि, परंतु बकी मीना
 गिळी, तशि सुकृतबुद्धिहीना बकी तुला टपे, जिणें गरळ
 पाजिलें तीस तें अमृत पाजिलें, खळासि भलें न दिसो, पण
 भल्या खरें दीसतें.

वरिप्रकटशांतिलाधरि,—वरि-वरवरून-बाह्यात्का-
 रें, प्रकट- स्पष्ट- उघड, शांतिला- शांतपणाला, धरि- धरि-
 न्ये; परंतु बकी मीना गिळी,— परंतु, बकी-बगळी, मी-
 ना- माशाला, गिळी- गिळून टाकित्ये; अर्थात् बाह्यात्का-
 रें शांतपणा दाखवून मासा दृष्टीस पडतांच बगळी जशी
 त्यास गिळून टाकित्ये; तशि सुकृतबुद्धिहीना बकी तु-
 ला टपे,—तशी, सुकृतबुद्धिहीना,— सुकृत- सत्कर्म- पुण्य,
 तद्विषयक बुद्धि, तिणें- हीन- रहित,— पुण्यकर्माविषयीं
 जीस बुद्धि नाही.— अर्थात् पापिणी, अशी बकी-
 पूतना, तुला, टपे- टपून राही,— अर्थात् तुझा नाश
 करण्या करितां टपे; जिणें गरळ पाजिलें तीस तें

अमृत

अमृत पाजिलें,— ज्या पूतनेनें तुला विष पाजिलें तिलाच
 त्वां तें विष अमृत करून पाजिलें; अर्थात् तिला आपण मुक्त
 केले; यांत खळासि भलें न दिसो,— खळासि- कप-
 -टी वंचक जनास, हें आपलें अनुपम औपकारिक कर्म नी-
 -ट नदिसेल तर नदिसो; पण भल्या खरें दीसतें,— प-
 -रंतु, भल्या- सरळ पुरुषांस- साधुजनास, तें कर्म- खरें-
 तुमच्या दयालुत्वास उचित असें, दिसतें. हा एथें विषम
 अलंकार जाणावा.

हें भगवंताचें अत्यंत दयालुत्व भागवतांत सांगितलें आहे;—

अहोत्रकीयंस्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
 लेभेगतिंधान्युचितांशरप्यं कंवादयालुंशरप्यंत्रजेम ॥२३॥

स्कं०३, अ०२.

पूतनालोकबालघ्नी राक्षसीरुधिराशना ।

जिघांसयाऽपिहरये स्तनंदत्वापसद्गतिं ॥ ३५ ॥

किंपुनःश्रद्धयाभक्त्या कृष्णायपरमात्मने ।

यच्छन्प्रियतमंकिंनु रक्तास्तन्मातरोयथा ॥ ३६ ॥

स्कं१०, अ०६.

सदाहिहितनायकोंबहुअपायकेलेकरूं ॥ (२६)
 तरींसकृपबापतूंल्लणसिनायकेलेकरूं ॥
 कधींनकरिसिप्रभोभजकबालकोपेक्षण ॥
 नतूजवरिज्यापरीपशुपपालकोपेक्षण ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्त सदयता वर्णित होसाते कवि ल्लणतात.

१ पदान्वय— सदा हि हितं नायकों, बहु अपायं केले करूं, तरीं तूं सकृप बाप लेकरूं नायके ल्लणसि, प्रभो ज्या परी पशुपपाल तूज वरि क्षण न कोपे, भजकबालकोपेक्षण कधीं-न करिसि.

सदा हि हित नायकों,— आह्मीं पापीजन- सदा हि - निरंतर हि, हित- तुह्मीं आमचें- हित- कल्याण, सां-गत असतां तें- नायकों- ऐकत नाहीं; त्याज वर लक्ष देत नाहीं; उलटे- बहु अपाय केले करूं,— आह्मीं पापी जनांनीं- बहु- पुकळ, अपाय- अनहितकारक कर्म- अर्थात् ऐहिक विषयाभिलाषप्रयुक्त जीं न करायाचीं तीं कर्म, केलीं, आणखीं- करूं- त्यांचा पश्चात्ताप नकरितां अद्यापि हि करितच आहों; तरीं तूं सकृप बाप लेकरूं नायके ल्लणसि,— तरीं- असे आह्मीं अपराध करित असतां हि, तूं सकृप- कृपावंत- सदय, असा आमचा- बाप, लेकरूं ऐकत नाहीं असे ल्लणतोस; सारांश आह्मीं इतके दुःसह अपराध करित असतां त्या आह्मांस मोठा दंड करावा तो नकरितां नुसतें

नुसर्ते इतकेंच ल्हाणतोस किं हें लेकरूं ऐकत नाहीं; तेव्हां तुज सारिखा आणखी आह्लांस दयालु बाप कोण आहे ? पुनः

५- आणखी प्रभूची सदयता दृष्टांतपूर्वक दृढ करित होत्साते कवि ल्हाणतात / प्रभो ज्या परी पशुपपाल तुज वरि क्षण न कोपे, — प्रभो-हे निग्रहानुग्रह समर्था, ज्या परी-जसा, पशुपपाल, - पशुप - गौळी, त्याचा / पाल - पालक - अर्थात् नंद, तुज वर एक क्षणभरहि रागें भरला नाहीं; तसें तूं हि / भजकबालकोपेक्षण कधीं न करिसि, — भजकबालकोपेक्षण, - भजक - भजणारा - अर्थात् तुझी सेवा करणारा, जो / बालक - अज्ञान त्याचें / उपेक्षण - उपेक्षा, तूं कदापि करणार नाहींस; सारांश गोकुळांत त्वां बाळपणीं पुष्कळ खोडो केल्या तथापि तुझा पिता नंद तुज वर एकदां-हि रागें भरला नाहीं, तसें आह्लां कितीहि तुझे अपराध केले तथापि तूं आह्लां अज्ञानाची उपेक्षा कदापि करणार नाहींस; असा एथील भावार्थ समजावा.

खराजनकनूजनाइतरकोणहोदेववी ॥
 समीहितफळेंजगातवपदाब्जदेदेववी ॥
 अशीचकरुणाअसोहरिकधींनभंगोपिता ॥
 अशामजअसाधुलाइतरकोणसंगोपिता ॥ ९३ ॥

भगवंताचें सदय पितृत्व वर्णित होस्ताते पुनः कवि
 ह्मणतात.

पदान्वय— तूं खरा जनक, इतर कोण हो देव जना
 वी, तव पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी; हरि अशीच
 करुणा असो, पिता कधीं न भंगो, अशा मज असाधुला
 इतर कोण संगोपिता.

तूं खरा जनक,— तूंच, या विश्वाचा खरा-
 वास्तव, जनक- उत्पादक- पिता, आहेस; कारण तुज शि-
 वाय- इतर कोण हो देव जना वी,—इतर कोण हो-
 दुसरा कोणता हो, देव, जना- या जनाला, वी- वितो-
 अर्थात् व्यायास ह्मणजे उत्पन्न करायास समर्थ होतो;
 सारांश तुज शिवाय दुसरा या जगास कोणी जनक नाहीं;
 त्वां या जगास नुसतें निर्माण केलें इतकेंच नाहीं तर - तव
 पदाब्ज जगा समीहित फळें दे देववी,— तव प-
 दाब्ज- तुझे चरणकमल, जगा- या त्वनिर्मित जनाला-
 त्वां उत्पन्न केलेल्या प्राणिमात्राला, समीहित फळें-त्यांच्या
 त्यांच्या कर्माचीं- समीहित- इष्ट- योग्य, अशीं- फळें-
 ऐहिक आमुष्मिक सुखादि, दे- देतो, आणि- देववी-
 आपण

आपण सूत्रधारा प्रमाणें अंतस्थ दडून राहून इतर मनुष्यदे-
 वादिकांस निमित्त करून त्यांज कडून देववित्तो; इतर माकृत
 जनकाचें असें फल देण्याचें मामर्थ्य नाही लक्षण खरा
 जनक तो तूंच असा एथाल भावार्थ जाणावा. पुनः प्रार्थ-
 नापूर्वक कवे लगतात हरि अशीच करुणा असो,—
 हरि- हे हरि- हे भक्तापत्रयनिवारका, अशीच तुझी
 आत्मा दीना वर करुणा- दया, असो; पिता कधीं
 न भंगो,— बाप कधींहि, न भंगो- नतुटो- अर्थात् तुझा
 पितृस्नेह नतुटो; माझे पातित्य मनांत आणून जर त्वां हा
 स्नेह तोडिला तर अशा मज असाधुला इतर कोण
 संगोपिता,— अशा मज असाधुला- असा मीं जो
 असाधु- अभक्त- पापी, त्या मला तुज वांचून इतर कोण
 संगोपिता- दुसरा कोण, संगोपिता- संगोपन कर्ता- रक्षण
 कर्ता; अथवा, संगोपिता लक्षणजे माझ्या दोषा वर आच्छादन
 घालून क्षमा करणारा आहे; अर्थात् आपल्या लेकरांचे
 दोष झांकून त्यांस क्षमा करणारा बापा शिवाय दुसरा
 कोणी दयालु नाही, लक्षण तो नभंगो असा एथें अर्थान्वय. १

१ तुकोबानेंहि पुत्रा विषयीं पितृस्नेह कसा असतो हें खालीं सांगित-
 ल्या अभंगांत सरस वर्णिलें आहे; —

बापकरीजोडीलें कराचेवोढी आपुलीकरवंडीवाळऊनी ॥ १ ॥
 एकाएकींकेलामगसिचाधणी काडियेवाहूनीभारखादीं ॥२॥
 घालुनीयापाहेडोळांअलंकार ठेवादावीथोरकरुनीयां ॥ ३ ॥
 तुकाल्लणेनेदिगांजूंआणिकांसीं उदारजिवासीआपुलीया ॥४॥

सुविद्यधनमेळवीवचनआइकेआवरी ॥
 प्रपंचभरघेशिरींकरिरूपापितात्यावरी ॥
 असाजरिनसेरुचेतरिनतोअभद्रक्षण ॥
 तसातुजचिआवडेकरिसितूंचितद्रक्षग ॥ ९४ ॥

गुणवान पुत्र असला तरच पित्यास आवडतो, ह्मणून पित्या पेक्षाहि भगवान अधिक दयालु असा अभिप्राय कथित होत्साते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— सुविद्य धन मेळवी, वचन आइके, आवरी, प्रपंचभर शिरीं घे, त्या वरी पिता रुपा कर; जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे; तसा तुजचि आवडे, तूंचि तद्रक्षण करिसि.

सुविद्य धन मेळवी,—सुविद्य- चांगली आहे विद्या ज्यास तो- अर्थात् ज्याणें चांगला विद्याभ्यास केला आहे- विद्वान् असा, आणि / धन मेळवि- धन मिळवितो-द्रव्य संपादन करणारा असा; अथवा, सुविद्य असून धन मेळविणारा असा; आणि / वचन आइके, - वचन आइके-वचन ऐकतो; अर्थात् बाप जें जें सांगतो तें तें ऐकून तसतसें करितो असा; आणि / आवरी— आवरितो- अर्थात् आपल्या बापाचा सर्व व्यवहार आवरणारा-संसार खटलें आटोपणारा असा; आणि / प्रपंचभर शिरीं घे, - प्रपंचभर- प्रपंचाचा भर-भार-संसाराचें ओझे, शिरीं- माथ्या वर, घे-घेतो; अर्थात् बापाच्या संसाराचें सर्व ओझे आपल्या माथ्या वर घेणारा- बापाचा

बापाचा संसार पुढें होऊन आपण स्वतः चालविणारां
असा; त्या वरी पिता कृपा करि,— अशा गुणवान् पुत्रा
वरच बाप कृपा करितो; अर्थात् असा जर गुणवान् पुत्र असला
तरच तो बापास आवडतो; परंतु / जरि असा नसे तरि
तो अभद्र क्षण न रुचे;— जर असा गुणवान् नसला
तर तो, अभद्र - करंटा, ह्मणून / क्षण - क्षणभरहि, न
रुचे - त्यास आवडत नाहीं; परंतु बापास जरीं आवडत ना-
-हीं तरीं / तसा तुजचि आवडे,— तसा - एतद्गुणर-
-हित करंटा पुत्र, तुलाच आवडतो; कारणतूं अशा वरहि कृपा
करितोस; आणि / तूंचि तद्रक्षण करिसि,— तूंच त्याचें
रक्षण करितोस - गुणरहित ह्मणून त्याचा त्याग नकरितां
उलटें त्याचें तूं रक्षण करितोस; तस्मात् बापा पेक्षांहि तूं अ-
धिक दयालु होस असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा. हा एथें
व्यतिरेक अलंकार होय.

पिताजरिविदेविदोनजननीकुपुत्रींविदे ॥ (२५०)
 दयामृतरसार्द्रधीनकुलकज्जलेत्याकिटे ॥
 प्रसादपटझांकितीपरिपरागुरुचेथिटे ॥
 ह्यूननिह्यणतीभलेनऋणजन्मदेचेंफिटे ॥ ९५ ॥

बापाच्या प्रीती पेक्षां आईची प्रीति अधिक असें विधा-
 न करित होत्साते कवि ह्यणतात.

पदान्वय— पिता जरि विटे विदो, जननी कुपुत्रीं न
 विटे, दयामृतरसार्द्रधी त्या कुलकज्जलें न किटे, परा गुरुचे प्र-
 सादपट झांकिती परि थिटे, ह्यूननि जन्मदेचें ऋण न फिटे
 भले ह्यणती.

पिता जरि विटे विदो,— बाप जरीं, कुपुत्रा विष-
 र्थीं विटे- विटला- कांटाळला, तरीं विदो- कांटाळो; प-
 रंतु जननी कुपुत्रीं न विटे,— जननी- आई, कुपुत्रीं-
 कुपुत्रा विषर्थीं- दुर्गुणी मुला विषर्थीं, न विटे- विटत नाहीं-
 आपल्या मनांत त्याचा त्रास घेत नाहीं; दयामृतरसार्द्रधी
 त्या कुलकज्जलें न किटे,- दयामृतरसार्द्रधी,- दयारूप
 जो अमृतरस,-तेणें करून आर्द्र-ओली, आहे धी- बुद्धि,
 जिची अशी,-अर्थात् दयेनें जिचे अंतःकरण ओलें झालें आहे
 अशी, सारांश परम दयालु अशी, जी जननी-आई; अथवा,
 ज्या जननीची दयामृतरसार्द्रधी,- दयेनें ओली झालेली जी
 बुद्धि ती, त्या कुलकज्जलें,- तो जो कुलकज्जल- कुळाचें
 काजळ- आपल्या दुर्गुणानें काजळा सारिखा कुळासकाळा
 डाग लावणारा पुत्र, त्याणें, (करणी तृतीया), न किटे- म-
 ल्लत नाहीं- मलिन होत नाहीं- अर्थात् त्या विषर्थीं स्वच्छ

ह्यणजे प्रसन्नच असत्ये; परा गुरुचे प्रसादपट झांकितो परि थिटे,— परा गुरुचे,—पर- पहिला- अर्थात् पहिल्याने सांगितलेला-मागल्या दोन केकांत सांगितला जो बाप; अथवा, पर ह्यणजे श्रेष्ठ, न्या- गुरुचे- बापाचे, प्रसादपट,— प्रसाद- प्रसन्नता, तद्रूप जे- पट- वस्त्रे- आच्छादन, अर्थात् प्रसन्नतापूर्वक घातले जे आच्छादनरूप पट ते, झांकितो- झांकितात- अर्थात् आपल्या लेंकराचे दोष झांकितात, परि- परंतु, थिटे- तोकडे- आंखुड; सारांश पित्याचे क्षमापट स्वापत्याचे दुर्गुण झांकितात खरे, परंतु ते झांकायास ते त्याचे क्षमापट आंखुड पडतात; अथवा, एथे प्रसाद हा शब्द निराळा करून, 'परा गुरुचे प्रसाद'- पित्याचे प्रसाद, 'पट झांकितो'- वस्त्रे झांकितो- अर्थात् वस्त्राने स्वापत्याचे दुर्गुण अथवा अपराध झांकितात; सारांश, पिता स्वापत्याच्या दुर्गुणाची क्षमा करितो खरा, परंतु माते प्रमाणे पूर्ण क्षमा करित नाही; ह्यणून जन्मदेचे ऋण न फिटे भले ह्यणती, —ह्यणून-बापा पेक्षा आई अधिक क्षमाशील आहे या कारणे स्तव, जन्मदेचे,—जन्मदा- जन्म देणारी- जननी- आई, तिचे, ऋण- रीण, न फिटे- फिटत नाही, असे- भले- वि- चारशील पुरुष, ह्यणती-ह्यणतात; एथे पंतानी जन्मदा पद ठेविले आहे ते इतर सापन्नादि मातांच्या व्यावृत्त्यर्थ. बापा- च्या ऋणापासून मुक्ति होत्ये, परंतु आईच्या ऋणा पासून होत नाही, ह्यणून विचारी पुरुष जे ह्यणतात ते खरे आहे.

१ क्वचित् बोलण्याच्या क्षपाट्यांत 'झांकणे' या क्रियापदाच्या योगाने करण ते कर्म होते—' पात्रा वर पान झांक' ह्यणजे 'पानाने पात्र झांक' असा अर्थ;— एथे झांकणे ह्यणजे आच्छादन ठेवणे असा एकदेशी अर्थ जाणावा.

विटेलजननीहिर्कांशतरचीनिमित्तेविधी ॥
 मळेकलियुर्गांश्रुतीजशिखळींतिचीतेविधी ॥
 कदाचितविटेलबातवदयानदीनावरी ॥
 जशीजगदघक्षर्यांकरभवन्नदीनावरी ॥ ९६ ॥

माते पेक्षांहि भगवान् अधिक दयालु आहे असा स्वाभि-
 प्राय कथित होत्साते कवि ह्यणतात.

० पदान्वय — जननी हि विटेल कीं, विधी शत निमि-
 -त्ते रची, जशि कलियुर्गां श्रुती मळे तिची खळीं तेवि धी,
 बा जशी जगदघक्षर्यां भवन्नदी कर नावरी, दीना वरी
 तव दया कदाचित न विटेल.

जननी हि विटेल कीं,— मागील केकेत सांगितलेली
 दयामृतरसार्द्रधी अशी जननी- आई, हि, विटेल कीं-
 त्रास पावेल कीं- अर्थात् खचित त्रास पावेल; कारण- विधी
 शत निमित्ते रची,— विधी- विधि- विधाता- ब्रह्मा, अ-
 -र्थात् प्राक्तन कर्म, शत-शेंकडो, निमित्ते, रची- रचितो; अर्थात्
 अशी जरी स्वभावतः पुत्रा विषयीं दयालु जननी असत्ये
 तथापि प्राक्तन कर्म शेंकडों निमित्ते उपस्थित करून तिच्याहि
 मनांत त्या पुत्रा विषयीं विट आणील; यास दृष्टांत- जशि
 कलियुर्गां श्रुती मळे तेवि तिची खळीं धी,— जशी
 या कलयुगा मध्ये, श्रुती- वेद, मळे- मलिन होतात,
 तेवि- तशी, तिची- त्या आईची, खळीं- त्या खल पुत्रा
 विषयीं

विषयीं- तो पुत्र खल झाला तर त्या विषयीं, धी- बुद्धि, मलिन होत्ये; अर्थात् विटल्ये; यास्तव- वा जशी'जग-दघक्षयीं भवन्नदी कर नावरी,— वा- बापा, ज्या प्रमाणें, जगदघक्षयीं,- जगत्- विश्व, तत्संबंधी- अघ-पाप, त्याचा-क्षय-नाश, त्या विषयीं, भवन्नदी-तुमची नदी-अर्थात् भागीरथी, कर-हात, नावरी-आवरित नाहीं-आढो-पित नाहीं; अर्थात् पापाचा क्षय करण्या विषयीं जशी भागीरथी मागें हटत नाहीं; त्या प्रमाणें- दीना वरी तव दया कदाचित न विटेल,—दीना वरी-अनाथ जना वर, तव दया-तुझी दया, कदाचित- कदापि, न विटेल- विटणार नाहीं-अर्थात् न्यून होणार नाहीं; सारांशं आईहि कदाचित् पुत्रा विषयीं निर्दय होईल, परंतु तुझी दया दीना वर कदापि न्यून होणार नाहीं.

कृपाचिजननीतुङ्गीसकलजीवदायादया ॥
 तिणेंचिउपदेशिल्याकरितिसर्वदायादया ॥
 असेंउमजतांभलेनगुरुभावतोटाकिती ॥
 मतातुजहिगोपिकामगजनासतोटाकिती ॥ ९७ ॥

भगवद्दया हीच वास्तविक जननी असा स्वाभिप्राय
 कथित होत्साते कवि लक्षणतात.

पदान्वय — तुङ्गी कृपाचि जननी, या सकल जीव
 दायाद, तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति, असें
 उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती, तुजहि गोपिका मता,
 मग जनास तोटा किती.

तुङ्गी कृपाचि जननी,— कवि भगवंतास लक्षणतात—
 तुङ्गी कृपाचि वास्तविक आई; अर्थात् इतर आया जन्मदेणा-
 न्या मात्र, परंतु वास्तविक आई ल्हटली लक्षणजे तुङ्गी कृपाच;
 आणि— या सकल जीव दायाद,—या- या तुङ्ग्या कृपे-
 ला, सकल जीव- सर्व हे माणिमात्र, दायाद- अंशहारी-
 वारिसदार- वांटेकरी; अर्थात् सकलभूतमात्र तुङ्ग्या कृपेचे
 वांटेकरी होत; विशेष काय सांगावें— तिणेंचि उपदेशिल्या
 सर्व दाया दया करिति,— तिणेंचि- त्या तुङ्ग्या कृपेनेच,
 उपदेशिल्या- उपदिष्ट केल्या होत्सातां- शिकविल्या असतां,
 सर्व- या सृष्टींत ज्या, दाया- उपमाता ल्हणून आहेत त्या
 सर्व, दया करिती- आपल्या बालकां वर दया करितात; अ-
 र्थात् तुङ्ग्या कृपेचा उपदेश आहे ल्हणूनच इतर सर्व दाया आ-
 पआपल्या रक्षणीय बालकां वर दया करितात; सारांश त्यां-
 च्या ठायीं जी दयोत्पत्ति ती त्वत्कृपामूलक; असें उमजतां
 भले

भले तो गुरुभाव न टाकितो,— असें समजत असतां,
 भले- विचारशील पुरुष, तो गुरुभाव-तो जननीभाव-आई
 पणा, न टाकितो, टाकित नाहीत- नाकारित नाहीत- ना-
 हीं ह्मणून ह्मणत नाहीत- ह्मणजे दाय्यांच्या ठायीं मातृ-
 भावाचा प्रतिषेध करित नाहीत; अथवा, गुरुभाव,- गुरु
 आई,- तिच्या ठायीं- भाव- श्रद्धा- भक्ति, ह्मणजे जननी-
 च्या ठायीं जी आपली मातृविषयक भक्ति, ती टाकित नाहीत;
 सारांश भगवत्कृपाच श्रेष्ठ इतकें ह्मणून आपल्या आई वि-
 षयीं आपला पुत्रधर्म टाकित नाहीत; उलटे ही आमची जन-
 नी साक्षात् मूर्तिमंत भगवत्कृपाच होय असें समजून अधिक
 मातृभक्त होतात; अथवा, भले- विचारशील जन, तो
 आपला गुरुभाव- मातृभाव,- आईपणा- आई सारिखो
 चित्ताची स्नेहाद्रता, टाकित नाहीत; हे तुझीच पहा को-
 तुज हि गोपिका मता,— तुज हि- तुलाहि, गोपिका-
 अर्थात् यशोदा, मता- मान्य, अशी होती; अर्थात् कवि
 भगवंतास ह्मणतात किं कृष्णावतारीं त्वां हि यशोदा तुझी-
 उपमाता असतां तीस जननी मानून तिच्या ठायीं मातृविष-
 यक जी तुझी प्रीति तीत त्वां कांहीं न्यूनता केली नाही. एथें
 'गोपिका'या शब्दाचा निवेश पूर्वोक्त दायीपणाचा सूचक जा-
 णावा. मग जनास तोटा कितो,— मग, जनास-इतर जना-
 स- अशा त्वद्वितर मातृभक्तांस, तोटा कितो-तोटा थोडाच;
 अर्थात् तूं जेव्हां यशोदे विषयीं इतका कनवाळु तेव्हां इतर
 जन सहाजिक आपल्या आयां विषयीं कनवाळु असतील;
 मग अशां जनाचा तोटा असलाच तर तो अगदीं थोडा; तेव्हां
 अर्थात् सर्व ही तुझीच दया असा एथील भावार्थ मला दिसतो.

भरोनिकुचकुंभजीविषरसेंमुखीदेवकी ॥
 प्रभोतिसहिठेविशीजशिमहासुखीदेवकी ॥
 नहोतिजननीकशापशुपदारगाईलया ॥
 नपावतिलतत्सुखेंकृतिनकोणगाईलया ॥ ९८ ॥

मागील केकेत सांगितली जी तुझी उपमाता यशोदा तिच्या विषयीं त्वां आपला पुत्रधर्म प्रकट केला यांत आश्चर्य तर आहेच, परंतु मातेच्या सोंगानें तुझ्या नाशार्थ जिणें तुला विषाचें स्तनपान दिलें अशी जी पूतना तिलाहि त्वां मुक्त केलें यांत विशेष आश्चर्य, असा स्वाभिप्राय कथित हो-
 त्सांते कवि ह्मणतात.

पदान्वय— प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे, तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देवकी, तत्सुखें पशुपदार जननी कशा नहोति, गाई लया न पावतिल, कोण या कृति न गाईल.

प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे,— हे प्रभो— हे समर्थां—हे दयाळो, जी बकी—जी पूतना, विषरसें—विषयुक्त रसानें—अर्थात् दुग्धानें, कुचकुंभ,—आपले कुचकुंभ—कुचरूप कुंभ—घट,—अथात् मोठे स्तन,—भरून, ते स्त
 न

१ स्तनाचें स्थौल्य आणि वर्तुलाकार दाखविण्या करितां त्यांस कल-
 शाची अथवा कुंभाची अथवा कमंडलूची उपमा देण्याचा प्रचार या देशांतील
 कवीं मध्ये फार आढळतो. शृंगारशतकांत भर्तृहरानें ह्मटलें आहे;—

सदायोगाभ्यासव्यसनवशयोरान्ममनसो—।

रवि

नतुड्या मुखीं-मुखांत, दे- देती झाली; एथें आणखी विषरस भरण्यास स्तनाच्या ठायीं कुंभत्वारोप कवीनें सहेतुक र्यांजि- ला आहे. सारांश आपल्या स्तनांस विष लावून जिणें तुड्या नाशार्थ ते स्तन बाळपणीं तुड्या मुखांत घातले अशी जी पूतना; तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देवकी,— तिलाहि, महा सुखीं,- महा सुख - कैवल्य- मोक्ष- सायु- ज्यता मुक्ति, तींत, ठेविशी- ठेविता झालास, जशि देवकी- जशी देवकी ठेविली तशी; सारांश जें कैवल्यसुख साक्षात् जननी देवकीस दिलें तेंच सुख कपटानें दाई होऊन तुड्या नाशास प्र- वृत्त झाली जी पूतना तीसहि दिलें. यांत भगवंताचें अत्यंत दयालुत्व प्रकट होऊन द्वेषबुद्ध्याभावहि ध्वनित होतो.^१ आ- णखी कवि ह्मणतात- तत्सुखें पशुपदार जननी कशा न होति,— तत्सुखें- त्या कैवल्यसुखानें- अर्थात् त्वां दिले- ल्या कैवल्यसुखानें, पशुपदार, -पशुप-पशु पालणारे-गोप-
गौळी

रविच्छिन्नामैत्रीस्फुरतियमिनस्तस्यकिमुतैः ॥

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः ।

सनिश्वासामोदैःसकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ९९ ॥

१ एथें देवकी या शब्दात ' वचयोः सावर्ण्य ' या नियमावरून व च्या स्थानीं व्र मानिला असतां वरील चरणांतील शब्दाच्या चार वर्णांचा प्राप्त साधून वर्णव्यत्यरूप दोष येत नाही. त्यांत आणखी कृष्णाच्या बालपणीचें लीलास्थान जें गोकुल वृंदावन त्या मोठ्या प्रांतांत तर देवकी असेंच ह्मणतात देवकी कोणी ह्मणत नाही.

रलयोर्दलयोश्चैवशषयोर्वचयोस्तथा

वदंत्येषांचसावर्ण्यमलंकारविदोजनाः

२ पहा टीप १, पृ० ३०३.

गौळी, यांच्या दार- स्त्रिया-अर्थात् गोपी, गोकुळांत- ज-
 ननी- आया- अर्थात् तुझ्या आया, कशा न होति, - अर्थात्
 होतीलच होतील; आणि-गाई लया न पावतिल, - गाई-
 त्या गोकुळांतल्या गाई, लया- मोक्षास, न पावतिल- कशा
 न पावतील, ? अर्थात् पूर्व संबधाने पावतीलच पावतील
 असा अर्थ; सारांश, नंद यशोदा आणि वसुदेव देवकी यांस
 जसें कैवल्यसुख त्वां दिलें, त्याच प्रमाणें सर्व गोकुळाचा-
 हि त्वां उद्धार केला, तेव्हां त्यांतील यशोदे प्रमाणें
 तुझें लालन पालन करणाऱ्या गौळणी तुझ्या जननी
 कशा न झणाव्या, आणि पशु गाईहि सद्गतीस गेल्या
 नाहींत असें तरीं कसें झणावें; सारांश सर्व प्राण्या सहवर्तमान
 ब्रजवासी जन त्वां सद्गतीस नेले; मग कोण या कृति
 न गाईल, - कोण या तुझ्या अशा पुण्य, कृति- चरितें
 गाणार नाहींत? अर्थात् सर्व जन हीं तुझीं अशीं यशस्वी चरितें
 गातील यांत संशय नाहीं.

१ या प्रमाणें भागवतांत सर्व ब्रजवासी प्राण्यांचें भाग्य बर्णिलें आहे:-

अहोऽतिधन्याब्रजगोरमण्यः ।

स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ॥

यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना ।

यत्तप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपब्रजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्मसनातनम् ॥ ३२ ॥

भाग०, स्कं० १०, अ० १४.

अशीतारिंकृतज्ञताहरितुड्याचठार्थीअगा (२५)
 सख्याअणुचिमानिशीकरुनिसुप्रसादाअगा ॥
 भुलेसुकविवाग्बधूतवगुणाअनर्घ्यानगा ॥
 हणेलजनकोणकींयशपुनःपुन्हातेनगा ॥ ९९ ॥

मागील केकेंत पशु सुद्धां सर्व ब्रजवासी जनांचा भगवं-
 -तानें उद्धार केला हणून सांगितलें, ती भगवत्कीर्ति वर्णित
 होत्साते कवि हणतात.

पदान्वय— अगा हरि अशी तारिं कृतज्ञता तुड्याच
 ठार्थी, सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी; तव
 अनर्घ्या गुणा नगा सुकविवाग्बधू भुले, तें यश पुनःपुन्हा
 कोण जन न गा हणेल कीं.

अगा हरि अशी तारिं कृतज्ञता तुड्याच ठार्थी,-
 अगा हरि- हे हरि- हे मनमोहना, अशी तरि कृतज्ञ-
 -ता,- अशी- बालपणीं गोकुलांत तुझे पालन झालें इत-
 -क्या वरून त्वां पशु सुद्धां सर्व गोकुल उद्धरिलें अशी, तरीं,
 तुझी / कृतज्ञता - प्रत्युपकार करण्याची बुद्धि, तुड्याच
 ठार्थी- तुड्यांतच, आढळत्ये; अर्थात् तुज शिवाय इतर को-
 -णाच्यानीं असा प्रत्युपकार करवणार नाहीं; कांकीं/सख्या
 सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी,— हे स-
 ख्या- हे माणवल्लभा, सुप्रसादा करुनि- सुप्रसादाला
 करुन- मोठा प्रसाद करुन- अर्थात् आश्रितांच्या इच्छे पेक्षां
 न्यांस अधिक देऊन, अगा- पर्वताला, अणुचि- अणूच-
 यींकचित् रजःकणच, मानिशी- मानितोस; सारांश आप-
 ल्या

१ एथें 'अणूचि मानिशी करुनि सुप्रसादा अगा' अशी वाक्यरचना
 करुन

ल्या भक्तां वर पर्वता इतका मोठा उपकार करून म्या कार्ही-
 च केलें नाहीं असें आणखी मानितोस. हा तुझा असा अपूर्व
 गुण पाहून तव अनर्घ्या गुणा नगा सुकविवाग्बधू
 भुले, — तव- तुझ्या, अनर्घ्या गुणा नगा, — अनर्घ्या-
 अमुल्य- अमोलिक अशा, गुणा- गुणरूप, अथवा गुण
 हाच कोणी त्या, नगा-अलंकाराला, सुकविवाग्बधू, -सुक-
 वि- रसज्ञ कवि-व्यासवाल्मीकादि भगवद्गुणवर्णनपरसत्काव्य
 -कर्ते, अथवा, ज्ञाते, त्यांची- वाग्बधू, - वाक्- वाणि, तद्रू-
 पा, जी - वधू - नवरी, भूले - भुलत्ये - मोहित होत्ये;
 अर्थात् या तुझ्या अशा अपूर्व गुणाला सुकवि जे व्यासवा-
 ल्मीकादि त्यांची वाणि मोहित होत्ये; ह्मणून ते यश
 पुनःपुन्हा कोण जन न गा ह्मणेल कीं, — ते यश-
 ते सुकवीच्या वाणीस भुलविणारें, यश- तुझी कीर्ति, पुनःपु-
 -न्हा-वारंवार, कोण जन, न गा-गाऊं नको, ह्मणेल कीं-
 ह्मणेल काय ? अर्थात् कोणी ह्मणणार नाहीं; ते तुझे यश
 वारंवार गा असेंच ह्मणेल. यांत तिसऱ्या चरणांत भग-
 वद्गुणास अलंकाराची उपमा, आणि सुकवीच्या वाणीस वधूची
 उपमा, अभेदरूपानें दिली आहे ह्मणून हा रूपक अलंकार होय.

करून अर्थयोजना केली असता ती थोडी अपूर्व अशी होईल.
 'सुप्रसादा अगा' या शब्दांत उपमानोपमेयसंबंध दिसतो, विशेषणविशे-
 ष्यभावसंबंध दिसत नाहीं; असें असतां 'सुप्रसादा' या विशेष्यवाचक शब्दा-
 चें विशेषणा प्रमाणें सामान्यरूप केलें आहे, किंवा सभक्तिक रूप केलें
 आहे, हें व्याकरणनियमास विरुद्ध. ह्मणोन सुप्रसाद हें करून या धातु-
 साधिताचें कर्म करून, अगा हें मानिशी वा क्रियापदाचें कर्म करावें ह्मणजे
 या विरोधाचा परिहार होतो. 'तुझीं माझ्या पर्णकुटींत येऊन माझ्या सो-
 पडीस राजमंदिराची शोभा आणिली,' या वाक्या प्रमाणें हें वाक्य जाणावें.

तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा ॥
 कसारसिकतो पुन्हा जरिं ह्मणेल आली कथा ॥
 प्रतिक्षण नवीच दे रुचि शुकाहि सन्यासिया ॥
 नमो हिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासिया ॥१००॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीनीं भगवद्यशवर्णना विषयीं आपली मनीषा इंगित केली, ती पूर्ण करण्या करितां प्रार्थित होत्साते प्रथमतः पुढल्या चवदा केकांत ते भगवत्कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वय— तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा, पुन्हा कथा आली जरिं ह्मणेल तो रसिक कसा, सन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे, या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति.

तुह्नीं बहु भले मला उमज होय ऐसे कथा,— तुह्नीं बहु भले— तुह्नीं फार दयालु अहां, या कारणा स्तवमला उमज होय ऐसें— मला उमज होईल असें, कथासांगा; अर्थात् तुमचें यश कसें वर्णवें तें मला शिकवा. कदाचित् तुह्नीं ह्मणाल किं इतकें वर्णन केलें आतां आणखी माझे काय वर्णन करितोस तर पुन्हा कथा आली जरिं ह्मणेल तो रसिक कसा,— पुन्हा कथा आली— एकदां वर्णिलें तुमचें चरितकथन, मात्कथानें करणें आलें, असें, जरिं— जर, ह्मणेल— कोणी ह्मणेल, तर तो रसिक कसा— तर तो, रसिक— रसज्ञ, कसा— कसा ह्मणावा

ह्यणावा; अर्थात् न्यास रसिक ह्यणुं नये; सारांश जो अरसिक असेल तोच असें ह्यणेल किं एकदां वर्णिलेली भगवत्कथा पुनः वर्णन करणें आली; कारण तुमची कथा अशी रस-भरित आहे किं सन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे,— सन्यासिया- सर्वसंगपरित्यागी अशा, शुकाहि- शुक- व्यासपुत्र मुनीलाहि, प्रतिक्षण- क्षणोक्षणां, नवीच रुचि दे- नवीच रुचि देती झाली; अर्थात् सन्याशा शुकाला जिणें मोहिलें मग इतरांस मोहील यांत आश्चर्य काय? परंतु या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा नमोहि-ति,— या अरसिका- हा जो तुझी कथा पुनः आली ह्यणणारा अशा, अरसिका- त्वत्कथारसानभिज्ञा- तुझ्या कथेची गोडी ज्यास लागत नाही अशा, अधन्यासि- अधन्याला-करंठ्याला, भवत्कथा-तुझी कथा, नमोहित मोहित नाही- न्याचें दुष्ट अंतःकरण वश करित नाही; सारांश जो रसिक आणि ज्ञानी आहे त्याला तुझे गुणानुवाद वारंवार वर्णविसे वाटतात, परंतु जो अरसिक दुर्वृत आणि हतभाग्य आहे त्यास मात्र ते रुचत नाहीत, असा एथील भावार्थ जाणावा.

१ भागवतांतहि भगवत्कथा प्रतिपदां नवी नवी रुचि देत्ये ह्यणुन वर्णिलें आहे;—

वयंतुनचतृप्यामउत्तमश्लोकविक्रमे ।

यच्छुष्वतारसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥

भाग०१, अ०१, श्लो० १९.

कथाश्रवणचत्वरींजरिपुनःपुन्हायेरते ॥
 महारसिकतद्रसींविटतिऐकतांयेरते ॥
 विलोकुनिविलासिनीजनपुनःपुन्हाकामुका ॥
 करीवशनव्हेबुळाविवशघेइनाकामुका ॥ १०१ ॥

भगवत्कथेची प्रशंसा चालू

पदान्वय—कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनःपुन्हा ये, महा रसिक तद्रसीं रते, येर ते ऐकतां विटति; विलासिनीजन कामुका पुनःपुन्हा विलोकुनि वश करी; मुका का घेइना, बुळा विवश नव्हे.

कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनः पुन्हा ये,— कथा— अर्थात् भगवत्कथा, श्रवणचत्वरीं,— श्रवण— कर्ण, तद्रूप- चत्वर— अंगण, त्याच्या ठायीं,— कर्णांगणीं— अर्थात् कर्णप्रदेशाच्या ठायीं, जरि— यद्यपि, पुनःपुनः, ये— आली; सारांश भगवत्कथा जरीं वारंवार श्रवणविषय झाली; तथापि—महा रसिक तद्रसीं रते,—महा रसिक— मोठा रसज्ञ, परमार्थजिज्ञासु, अर्थात्तरीं शृंगारहास्यादि-रसज्ञ, तद्रसीं— त्या भगवत्कथेच्या रसीं— त्या कथेच्या कारुण्यादि रसांत, अर्थात्तरीं शृंगारादि रसांत, रते— रततो— त्या कथारसाची रुचि अनुभवितो, अर्थात्तरीं रमतो—शृंगारादि रसांत रममाण होतो; परंतु— येर ते ऐकतां विटति;—येर— तदितर— दुसरे— अर्थात् दुर्वृत्त— पापीजन, अर्थात्तरीं शृंगारादिरसानभिज्ञ

-रादिरसानभिज्ञ- अरसिक, जे ते ऐकतां- ती भगवत्कथां
 ऐकल्यानें, विटति- विटतात- कंटाळतात; यास दृष्टांत
 विलासिनीजन कामुका पुनः पुन्हा विलोकुनि वश
 करी,— विलासिनीजन- शृंगारादिरसाभिज्ञा नायिका,
 कामुका- कामी- आपल्या ठायीं ज्याचा अत्यंत अभिला-
 -ष आहे अशा नायकाला, पुनः पुनः, विलोकुनि- पा-
 हून- अर्थात् चोर दृष्टीनें अवलोकन करून, वश करी-वश
 करून घेत्ये- मोहित करून आपलासा करित्ये; परंतु-मुका
 का घेइना, — मुका का घेइना -चुंबन कां करिना-
 अर्थात् जरीं चुंबनादि हाव केले, तथापि- बुळा विवश
 नव्हे,— बुळा- षंढ, विवश- विशेषकरून वश-
 अर्थात् जसा पाहिजे तसा वश, होत नाही; अर्थात्
 षंढाने जरीं चुंबन केलें तरीं तो विलासिनी जनास वश
 होण्यास समर्थ होत नाही. या दृष्टांताचें तात्पर्य हेंच किं
 षंढाने चुंबन जरीं केलें तरीं चतुर स्त्रीस जसा त्याच्यानें
 संतोष करवत नाही, तशी अरसिक अश्रद्धालु पुरुषाने
 भगवत्कथेस जरीं लोकस्फीती करितां मान डोलविली, त-
 -रीं तिची वास्तविक रुचि त्यास नलागून ती त्यास आ-
 ल्हादकारक होत नाही. या केकेत कथा या उपमेयाचें,
 आणि विलासिनी नायिका या उपमानाचें, श्रवणविषय
 होणें, आणि चत्वरिं आविर्भूत होणें, इत्यादि धर्माचा
 विवप्रतिविवभाव फार सुंदर रीतीनें दाखविला आहे,
 ह्मणून हा दृष्टांत अलंकार होय. तसेंच चत्वरिं पुनःपुनः
 येण्यानें

येष्यानें भगवत्कथेच्या पुनःपुनः वर्णनाचें अपूर्वरुचिप्रदृत्वहि
ध्वनित होतें.

यद्यपि एथें भगवत्कथेस विलासीनीची उपमा देऊन पुनः
पुनः चत्वरगमनादिधर्मकरून उपमानोपमेयाचें साधर्म्य वर्णन
केलें आहे तें कित्येक रसिकांस अग्रशस्त दिसेल, तथापि एत-
द्देशीय कविरुच्यानुरूप ही केका मोठी सरस झटली पाहिजे.

कथासुपुरुषातुङ्गीवशतशीकरीराधिका ॥
 जशीतुजजिलास्वयेंह्लणसितूंशरीराधिका ॥
 तिचेंनघडतांरमाहृदयवह्णभासेवन ॥
 प्रभोतुजजसेंतसेंमतिसगेहभासेवन ॥ १०२ ॥

सत्पुरुषासच भगवत्कथा वश करित्ये ह्लणून मागील के-
 -केंत सांगितलें, परंतु कशी वश करित्ये हें एथें सदृष्टांत कवि
 सांगतात.

० पदान्वय— तुङ्गी कथा सुपुरुषा तशी वश करी, जशी
 राधिका तुज, जिला तूं स्वयें शरीराधिका ह्लणसि, प्रभो
 रमाहृदयवह्णभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मतिस
 गेह वन भासे.

तुङ्गी कथा सुपुरुषा तशी वश करी,—कवि भगवं-
 -तास ह्लणतात/ तुङ्गी कथा, सुपुरुषा- सत्पुरुषाला- साधु-
 -जनाला, तशी वश करी-त्या प्रकारें, वश-स्वसत्ताक-
 आपलासा, करित्ये; कोणत्या प्रकारें पुसशील तर/ जशी
 राधिका तुज,—ज्या प्रकारें, राधिका-ब्रजवासी राधा नामें
 गोपी, तुज- तुला- अर्थात् तुला वश करिती झाली; ती को-
 -ण कशी राधिका पुसशील तर/ जिला तूं स्वयें शरीरा-
 -धिका ह्लणसि,—जिला- ज्या राधिकेला, तूं स्वयें- तूं
 स्वतः, शरीराधिका,— शरीर अर्थात् स्वशरीर.— आपला
 देह, व्याहून/ अधिका- अर्थात् अधिक प्रिय अशी, ह्लण-
 -सि- ह्लणत होतास; सारांश ज्या राधिकेला तूं आपल्या
 शरीराहूनहि अधिक प्रिय मानित होतास तिणें तुला जसें
 वश

वश केलें, तसें तुझी कथा तुझ्या भक्तांस वश करित्ये; तिणें मला कसें वश केलें ह्मणून आणखी जर पुसशील तर ऐक- प्रभो रमाहृदयवल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसें मतिस गेह वन भासे,— प्रभो- हे महाराज, रमाहृदयवल्लभा- हे रमाहृदयवल्लभा, रमाहृदय-वल्लभा,- रमा- लक्ष्मी, तिचें- हृदय- अंतःकरण, त्यास- वल्लभ- प्रिय- अर्थात् हे लक्ष्मीप्रिया, या दोन संबोधनांहीं- करून कवीनें भगवंताचें सर्वैश्वर्य सुचविलें, अर्थात् असा तूं सर्वैश्वर्यवान् प्रभु असतां- तिचें- त्या राधिकेचें, सेवन- संतोषीकरण, न घडतां- अर्थात् तुला घडलें नसतां, जसें तुज- जसें तुला, तसें, मतिस- या माझ्या अथवा तुझ्या भक्तजनाचा बुद्धीस- मनास, गेह- घर, वन- अरण्य, भासे- भासतें; सारांश त्या राधिकेचा मनसंतोष ज्या दिवशीं तुज कडून घडत नसे त्या दिवशीं तुला आपलें घर अरण्या सारिखें विजन अथवा शोकास्पद होत असे; तसें त्वत्कथावर्णन ज्या काळीं सत्पुरुषांपासून होत नाहीं, त्या काळीं त्यांनां हि आपली मति अरण्या सारिखी शून्यवत् भासत्ये; अर्थात् आपल्या मतीचा कांहीं सद्व्यय झाला नाहीं असें वाटून ती त्यांची मति त्यांच्या शोकास कारणभूत होत्ये; असा एथील कवित्कृत भावार्थ जाणावा.

१ गृहंगेहोदवसितंवेशमसन्निकेतनम्—

अमर.

कथाभुवनमोहिनीअशिनमोहिनीहोयती ॥
 हरोअसुरधीहिणेंभुलविलेकितीहोयती ॥
 नव्हेनह्मणवेअसोजरिंविमोहिलादक्षहा ॥
 प्रियावसविलीशिरींमुनिपर्थांकसादक्षहा ॥ १०३ ॥

पुनः भगवत्कथेचें मोहकत्व कवि वर्णतात.

पदान्वय— कथा भुवनमोहिनी, अशी ती मोहिनी न होय, असुरधी हरो, हिणें कितीहो यती भुलविले, जरिं दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न ह्मणवे; शिरीं प्रिया वसविली, हा मुनिपर्थां कसा दक्ष.

पुनः कवि ह्मणतात— कथा भुवनमोहिनी,— कथा-भगवत्कथा- भगवद्दर्शनरूप कथा, भुवनमोहिनी,— भुवन-न- अर्थात् त्रिभुवन, त्यास— मोहिनी- मोहन करणारी- त्रिभुवनास भुलविणारी- सारांश सर्व त्रिभुवनाधी मति गुंग करणारी, अशी होय; अशी ती मोहिनी न होय,— अशी-अशा प्रकारची भुलविणारी, ती मोहिनी-ती प्रसिद्ध समुद्रमंथनसमयीं अमृताचें परिवेषण करणारी मोहिनी, न होय- नव्हती; कदाचित् आपण ह्मणाल कि त्या मोहिनीनें तर सर्व दैत्यांस भुलविलें, त्यास— असुरधी हरो,— असुरधी,— असुर- दैत्य, त्यांची— धी- मति, हरो- हरण करो- तिणें दैत्याची मति हरण केली तर करो; परंतु— हिणें कितीहो यती भुलविले,— हिणें- या भगवत्कथेनें, कितीहो, यती- संन्यासी- योगी, भुलविले; अर्थात् असंख्य यती

यती भुलविले; तेव्हां त्या मोहिनी पेक्षां ही कथा भुवनमोहिनी खरी असा एथील भावार्थ. कदाचित् आणखी आपण ह्मणाल किं त्या मोहिनीनें सर्व योगिजनांत श्रेष्ठ जो महादेव त्यासहि मोहिलें, त्यास- जरिं दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न ह्मणवे;— जरिं- यद्यपि, दक्षहा- दक्षाचा नाश करणारा-महादेव-अर्थात् महायोगिराज, विमोहिला-या मोहिनीनें भुलविला- फार गुंग केला, असो- ही गोष्ट असो- तिणें भुलविला तर भुलवो, नव्हे न ह्मणवे- नाहीं भुलविला असें ह्मणवत नाहीं; परंतु- शिरीं प्रिया बसविली,— शिरीं- आपल्या माथ्या वर- अर्थात् आपल्या जटाजूटांत, प्रिया- वल्लभा- अर्थसंदर्भकरून गंगा, बसविली- अर्थात् दडविली; हा मुनिपथीं कसा दक्ष,— हा-असा हा महादेव योगिराज, मुनिपथीं-मुनीच्या मार्गांत-अर्थात् मुनीच्या धर्मांत, कसा दक्ष- कसा चतुर ह्मणावा; सारांश ज्याणें स्वस्त्रीमत्सरभया स्तव दुसरी प्रिया आपल्या जटाजूटांत दडविली त्या महादेवास महायोगी कसें ह्मणावें; असें ह्मणतांनां विचार केला पाहिजे; ह्मणून मोहिनीनें महादेवास भुलविलें यांत तिच्या मोहक गुणाचें मोठेसें वर्णन होत नाहीं; अतएव भगवत्कथाच विश्वमोहिनी खरी असा एथील भावार्थ जाणावा. यांत उपमेय जी भगवत्कथा तिचें, उपमान जी मोहिनी तिज पेक्षां मोहकत्वरूप गुणाचें आधिक्य वर्णिलें आहे ह्मणून हा व्यतिरेक अलंकार होय.

सुरासुरनरोगांभुलवुनीकथानत्यजी ॥
नभेदकरिपंक्तिचाअमृतपाजितीसत्यजी ॥
तिणेंजरिसुधारसस्वरतमानसापाजिला ॥
वधीअमृतघोटितांद्रवनयेचिबापाजिला ॥१०४॥

पुनरपि . भगवत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करित होत्साते कवि भगवत्कथेची प्रशंसा वर्णितात.

पदान्त्रय- कथा सुरासुरनरोगां भुलवुनी न त्यजी, पंक्तिचा भेद न करि, जी सत्य अमृत पाजिती; जरि तिणें स्वरतमानसा सुधारस पाजिला, अमृत घोटितां वधी, बापा जिला द्रव नयेचि.

कथा सुरासुरनरोगां भुलवुनी न त्यजी,—कथा- अर्थात् भगवत्कथा, सुरासुरनरोगां,—सुर-देव, असुर-दैत्य, नर-मनुष्य, आणि उरग- सर्प, यांस, भुलवुनि- मोहित करून, न त्यजी- त्याग करित नाहीं— अर्थात् त्या सुरादि-कांचा त्याग करित नाहीं; सारांश जसा मोहिनीनें आपलें कार्य साधून त्यांचा त्याग केला तसा ही तुझी कथा भगवद्गतांचा त्याग करित नाहीं; पंक्तिचा भेद न करि— तिच्या प्रमाणें देवांस अमृत पाजावें आणि दैत्यांस मद्य पाजावें असा ही भगवत्कथा पंक्तिभेद करित नाहीं; परंतु उलटी जी सत्य अमृत पाजिती,— जी- भगवत्कथा, सत्य- निःसंशयकरून, अमृतच पाजिती; त्या मोहिनीनें जसें दैत्यांस अमृत दाखवून मद्य पाजिलें तसें ही

ही करित नाही, सर्वोस अमृतच पाजित्ये असा अर्थ; अथवा, 'सत्य' हे क्रियाविशेषण नकरितां पुढल्या 'अमृत' या शब्दाचे विशेषण करावे;—सत्य जें अमृत-खरें जें अमृत-क्षणजे मोक्ष-कैवल्यसुख, तें देत्ये; देवांचें जें पानीय अमृत त्याच्या ठायीं कैवल्यसुखदातृत्व धर्म नाही, तें प्राशन करणाऱ्या देवांचाहि महाप्रलयां नाश सांगितला आहे; १ परंतु सायुज्यतामुक्ति ज्यांस प्राप्त झाली त्यांचा नाश कोठेहि सांगितला नाही, क्षणून ही भगवत्कथा सत्य जें अमृत-कैवल्य सुख, तें देत्ये, असा एथें ध्वनितार्थ होतो. कदाचित् एथें कोणी आशंका घेईल किं मोहिनीनेंहि आपल्या वर ज्यांनीं विश्वास ठेविला अशांस अमृत पाजिलें, त्यास जरि तिणें स्वरतमानसां सुधारस पाजिला,—जरीं त्या मोहिनीनें, स्वरतमानसां,—आपल्या ठायीं रत-आसक्त आहे मानस-मन-अंतःकरण, ज्यांचें-अर्थात् आपल्यास ही अमृत पाजिल असा ज्यांस भरवसा होता असे जे राहु आणि केतु त्यांस, सुधारस-पाजिला-अमृतरस पाजिला, तरीं अमृत घोटितां वधी,—अमृत घोटितां-अमृताचा घोट घेत असतांनां, वधी-वध करिती झाली; आणि इतकें करूनहि बापा जिला द्रव नयेचि,—बापा-हे तात-

१ सौंदर्यलहरींत आचार्यांनीं देवीच्या वर्णनांत या प्रमाणें ब्रह्मादि देवांचा महाप्रलयां नाश वर्णिला आहे;—

विरिंचिःपंचत्वव्रजतिहरिरामोतिविरिति ।

विनाशंकीनाशोभजतिधनदायातिनिधनं ॥

वितंद्रामाहेंद्रीविततिरपिसन्मीलतिदृशां ।

महासंहारेऽस्मिन्विहरतिसतित्वन्पतिरसौ ॥ २६ ॥

तात- हे दयानिधे, जिला-ज्या मोहिनीला, द्रव-ओलावा -
अर्थात् जिच्या त्दयास दयेचा ओलावा, नयेचि- आला
नाहींच; सारांश इतकें विश्वासघातकार्चें कर्म केलें असतां हि
जिला दयेचा लेशहि आला नाहीं; तेव्हां अशा गुणांनीं विशिष्ट
जी मोहिनी तिची तद्विपरीतगुणांनीं विशिष्ट अशा कथेशीं
तुलना करणें अनुचित असा पृथील भावार्थ जाणावा.

अभीष्टवरितातजेतवकथेसिविश्वासती ॥
 भलीअसुरवंचर्नीश्रुतअसेचिविश्वासती ॥
 कथाकशिसखीतिचीठकवुनीहरीसंचितें ॥
 तर्रीअमृतदेअसेंसदयदाखवीवंचितें ॥ १०५ ॥

मोहिनी प्रमाणें भगवत्कथाहि ठकवित्ये, परंतु तिच्या आणि इच्या ठकविण्यांत महदंतर आहे, तो भेदप्रकार एथें कवि वर्णितान्त.

पदान्वय— जे तव कथेसि विश्वासती, अभीष्ट वरितात; ती असुरवंचर्नी भली विश्वास श्रुत असेचि; कथा तिची सखी कशि, ठकवुनी संचितें हरी, तर्री अमृत दे, सदय वंचितें असें दाखवी.

जे तव कथेसि विश्वासती,— कवि भगवंतास ह्मणतात— जे तुझ्या कथेला विश्वासतात— अर्थात् जे तुझ्या कथे वर विश्वास ठेवितात— तुझी कथा पापापासून मुक्त करून आमचा उद्धार करील अशी ज्यांची श्रद्धा आहे; ते अभीष्ट वरितात;— अभीष्ट— इच्छित मनोरथ— मनकामना— स्वकल्याणरूप अर्थ, वरितात— प्राप्त करून घेतात— अर्थात् ते आपलें कल्याण करून घेतात; ती असुरवंचर्नी भली विश्वास श्रुत असेचि;— ती— ती मोहिनी, तर असुरवंचर्नी— दैत्यांस ठकविण्यांत, भली— पक्की— चतुर— कुशल, अशी विश्वास— सर्व जगास, श्रुत असेचि — माहित आहेच; मग कथा तिची सखी कशि

कशि,— कथा- भगवद्गुणवर्णनरूप कथा, तिची- त्या मोहिनीची, सखी कशि- मैत्रीण कशी ह्मणावी ? अर्थात् ह्मणतां येत नाही; सारांश त्या दोघांचो सारिखी तुलना होत नाही; कारण ठकवुनी संचितें हरी,— ही भगवत्कथा ठकवुनी-ठकवून- अर्थात् जे तिज वर विश्वास ठेवितात त्यांस ठकवून, संचितें- पूर्वजन्मार्जित संसृतिहेतुक कर्मफलें,— अर्थात् जन्मांतर देणारीं त्यांचीं कर्म, हरी- हरण करित्ये- अर्थात् त्या कर्मांचा नाश करित्ये- सारांश त्यांस संसारदुःखापासून सोडवित्ये; तरीं अमृत दे,— तरीं या प्रमाणें ठकवूनहि, अमृत दे - मोक्ष देत्ये; अर्थात् त्या मोहिनीनें ठकवून मद्य अथवा विष दिलें, परंतु हीतुझी कथा ठकवून अमृत देत्ये, १ एथें अमृत शब्दा वर कवीचा कटाक्ष आहे. याच अर्थाचें समर्थन करित होत्साते कवि ह्मणतात सदय वंचितें असें दाखवी,— सदय- दयावंत- जो दयाळू पुरुष आहे तो, वंचितें- ठकविण्यानेंहि, असें- याच प्रकारचें कल्याण, दाखवितो; सारांश जशी दयाळु आई ठकवून-हि मुलांस खाऊंत औषध देऊन त्यांचें कल्याण करित्ये, तद्वत् तुझी कथा श्रद्धालु जनास ठकवून त्यांचीं संचितें हरण करूनहि अमृत पाजित्ये. एथें मोहिनीनें ठकवून दैत्यांस विषपाजिलें, आणि कथेनें ठकवून भक्तजनांचीं संचितें दूर करून त्यांस अमृत पाजिलें, ह्मणून उपमाना पेशां उपमेयाचें

आधिक्य

१ तुकोबाहि असेंच ह्मणतात किं वेदांनांहि जें गम्य नाही तें मोक्षदा-

आधिक्य वर्णित होते यास्तव हा व्यतिरेक अलंकार होय.
तात्पर्य हेच किं मोहिनी पेशां भगवत्कथा अधिक दयालु
होय.

-यक आत्मज्ञान भगवद्गुणाच्या गायनाने प्राप्त होते.

सुरवरांचितनीं मुनीवरांध्यानीं ।
आकारनिर्गुणीं तोचीअसे ॥
तुकाक्षणेंनाहीं श्रुतींआंतुडलें,
आत्सांसांपडलें गीतगातां ॥

कराश्रवणएवढेंअपटुलोकहांसोमला ॥ (२३)
 अंहोजरिगिळावयाप्रियकुमारघेसोमला ॥
 तथासिठकवूनिदेबहुतशर्करामायजी ॥
 तिलास्वशिशुवंचनेअदयताशिवेकायजी ॥ १०६ ॥

मागील केकेत वंचकास कवीनें सदय झटले, त्यास वंचक सदय कसा या आशंकेचे एथे दृष्टांतेंकरून ते समाधान करितात.

पदान्वय— अपटु लोक मला हांसो, एवढें श्रवण करा, अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे, जी माय तथासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे, तिला स्वशिशुवंचनें अदयता शिवे कायजी.

अपटु लोक मला हांसो,— मागल्या केकेत वंचकास दयालु असें जें म्यां झटले त्या वरून अपटु लोक, अपटु— अकुशल— चातुर्यहीन— अर्थात् जडबुद्धीचा, लोक— जन, मला हांसो— कवि झणतात मला हांसला तर हांसो; परंतु एवढें श्रवण करा,— कवि भगवंतास झणतात तुझीं एवढें श्रवण करा— मीं पुढें झणतो इतकें तर ऐका; अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे,— अहो एका लाडक्या लहान मुलांनें नकळत गिळण्या करितां खाऊ झणून जर सोमल हातांत घेतला; आणि असें पाहून जी माय तथासि ठकवूनि बहुत शर्करा दे,— जी आई त्या मुलाला, ठकवूनि— मुला तो खाऊ नही, हा माझ्या हातांत खाऊ आहे झणून ठकवून, बहु-

पुष्कळ - त्याला पाहिजे तितकी, शर्करा - साखर, दे-
 द्ये - देऊ लागली; तर तिला स्वशिशुवंचने अदयता
 शिवे कायजी, - तिला - अशा ठकविणारे आईला,
 स्वशिशुवंचने, - स्वशिशु - आपला मुलगा, त्यास वंचने -
 ठकविण्याने, अदयता - निर्दयपणा, शिवे कायजी, -
 शिवतो कायहो - अर्थात् तिला निर्दयपणाचा दोष लागत
 नाही - अशा आईला कोणी निर्दय झणणार नाही - सदयच
 झणेले; झणून भगवत्कथेने जरी ठकवून भक्तजनांची संचिते
 हरण केली, आणि ठकवून जरी अमृत दिले, तरी तो
 तिचा महदुपकारच असा पूर्व केकेशी अर्थाचा संबंध
 जाणावा. हा दृष्टांत अलंकार होय.

ल्हाणोनिबहुमोहिनीहुनिभलीकथाहेतुजी ॥
 अभीष्टफलद्यावयानतमनोरथाहेतुजी ॥
 ल्हाणालजरिमीचत्याविषमकायदोर्घांतरे ॥
 जसाजनसितासिताभिधनदीसदोर्घांतरे ॥ १०७ ॥

वरल्या केकांत मोहिनी आणि भगवत्कथा यांच्या
 पृथग्वर्णनेकरून भगवत्स्वरूपाहून या दोर्घांची स्वरूपभि-
 न्नाता इंगित होत्ये, त्या भिन्नतारोप दोषाचा परिहार करण्या
 करितां एथें कवि ल्हाणतात.

पदान्वय— ल्हाणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा
 बहु भली, जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया हेतु, जरि
 ल्हाणाल मीच त्या दोर्घांत कायरे विषम, सितासिताभिधनदी-
 -सदोर्घां जसा जन तरे.

ल्हाणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी^१ कथा बहु भली,—
 ल्हाणोनि- मागील केकांत सांगितल्या कारणा वरून, मोहिनी
 पेशां हीतुझी, कथा, बहु भली- फारचांगली-अत्यंत दयालु
 होय; कांकि- जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया
 हेतु,— जी- तुझी कथा, नतमनोरथा,— नत-नम्र- अर्था-
 -त् तुझ्या पदाच्या ठायीं जे नम्र-ल्हाणजे भक्त, त्यांचे-मनोरथ-
 इच्छा, तीस, अभीष्ट-इच्छिलेले- वांच्छित, फल-अर्थ, द्या-
 वया-

१ एथें प्रासा करितां कवीनीं झुच्यास्थानीं एकांशीं सवर्ण जो ज त्याचा
 आदेश करून तुजी असें रूप योजिलें आहे, यांत कवींच्या निरंकुशत्वा मूळें
 फारसा दोष येत नाही.

वया- द्याया कारणे, हेतु- कारणभूत, आहे; अर्थात् तुझ्या भक्तांस वांच्छितार्थ देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास कारणभूत होय. कवि एथे आक्षेप घेऊन भगवतास ह्मणतात- जरि ह्मणाल मीच त्या दोर्घांत कायरे विषम,— जर कदाचित् तुझीं एथे ह्मणाल किं, मीच त्या,— मीच, त्या— मोहिनी आणि मत्कथा— अर्थात् मोहिनी तरीं मीच, आणि मत्कथा तरीं मीच, दोर्घांत— मोहिनी आणि मत्कथा या दोर्घांत, कायरे, विषम— भिन्न, ते काय— अर्थात् काहीं भिन्न नाही; अथवा, मीच त्या दोर्घांत,— त्या दोर्घांत अर्थात् यमुनेत आणि मत्कथेत मीच नांदतो; सारांश त्वां मत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करण्या क-रितां वर जें इतकें त्यांचें पृथग्वर्णन केलें तें व्यर्थ, त्या दोघी एकच, कारण त्या माझे स्वरूपच होत, ह्मणून त्यांचें वर्णन मद्दणनाहून भिन्न आहे असें त्वां कदापि समजू नये; यास दृष्टांत— सितासिताभिधनदीसदोर्घां जसा जन तरे,— सितासिताभिधनदीसदोर्घां,— सित- शुभ्र, असित- कृष्ण,— श्वेत आणि कृष्ण आहे— अभिधा- नाम, ज्या नदीसदोघाचें त्यांत,— अर्थात् गंगा आणि यमुना^१ यांचा सदोघ— चांगला ओघ— अर्थात् पुण्य ओघ, त्यांत, जसा— ज्या प्रकारें, जन- लोक, तरे- तरतो; गंगेत स्नान केलें तरीं तरतो, आणि यमुनेत केलें तरीं तरतो; अथवा, एथे त्यांचा

पृथक्

१ गंगेच्या उदकाचा वर्ण शुभ्र, आणि यमुनेच्या उदकाचा वर्ण कृष्ण, ह्मणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. 'सिताऽसितेसरितेयत्रसंगते' अशी कोठे श्रुतिहि आढळत्ये.

पृथक् पृथक् ओघ नमानितां न्या दोर्घांचा एकतारूप जो
त्रिवेष्यात्मक ओघ न्यांत तरतो; अर्थात् गंगा आणि
यमुना या वर्णकरून जरी भिन्न नद्या दिसतात, तथापि
मन्स्वरूपदृष्ट्या न्या एकच होत, असा एथें मला कवीचा
आशय दिसतो.

अहा बहुविशुद्धहेप्रभुतवस्वरूपाहुनी ॥
 नभिन्नतनुत्याभलेभजति एकतापाहुनी ॥
 परंतुवदतो जनानुभवनातळोपापगा ॥
 तशीनियमुनागमेजशिगमेनिलिपापगा ॥ १०८ ॥

मागल्या केकेत यमुनोपमा मोहिनी, आणि गंगोपमा भगवत्कथा, असा आपला भाव दाखवून त्या दोन्ही उ-
 मोपमेयांच्या युग्माची त्रिवेण्योपम भगवत्स्वरूपी संगम
 करून एकताहि दर्शविली, परंतु एथे त्या विषयीं आशं-
 का घेत होसाते कवि लक्षणतात.

पदान्वय— अहा प्रभु, तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु
 न, भले एकता पाहुनी भजति, हे बहु विशुद्ध; परंतु जना-
 नुभव वदतो, पाप नातळो गा; जशि निलिपापगा गमे तशी
 यमुना नगमे.

अहा प्रभु,— अहा- मोठे आश्चर्य! प्रभु- हे प्रभो,
 तव स्वरूपाहुनी त्या भिन्नतनु न,—तुझ्या स्वरूपाहून,
 त्या- गंगा आणि यमुना, भिन्नतनु- भिन्नशरीरिणी, न-
 नाहींत; अर्थात् तुशीं एकरूपच आहेत; लक्षण-भले एकता
 पाहुनी भजति,— भले- विवेकी-ज्ञानी असे पुरुष, ए-
 कता— ही त्यांची तुजशीं एकस्वरूपता, पाहुनि-पाहून-
 मनांत विवेक करून, भजति— भजतात; अर्थात् तुझेच स्व-
 रूप त्या आहेत असे जाणून त्यांस भजतात; हे बहु वि-
 शुद्ध,— हे- हे त्यांचे भजणे- ही त्यांची भक्ति, बहु वि-
 शुद्ध- फार शुद्ध - फार निर्मळ - सरळभावाची; यांत
 संशय

संशय नाही परंतु जनानुभव वदतो,- परंतु- तथापि, मी उगीच जनानुभव- जन- असा विवेक ज्यांस नाही असे इतर जन, त्यांचा अनुभव- ज्ञान- समजूत, वदतो- सांगतो; यांत- पाप नातळो गा,- पाप- भेदपहाणा- च्या लोकांचा अनुभव सांगण्याचा दोष, नातळो गा- नलागो हो- न प्राप्त होऊ; कवि ह्मणतात मला मात्र असा भेदव- र्णनाचा दोष नलागो; तो जनानुभव कोणता ह्मणून पुसाल तर ऐका- जशि निर्लिपापगा गमे तशी यमुना न गमे,— ज्या प्रमाणे, निर्लिपापगा,- निर्लिप- देव- त्संबंधिनी- आपगा- नदी, अर्थात् स्वर्धुनी- भागीरथी- गमे- लोकांस आवडत्ये- अथवा पुण्यनदी ह्मणून लोक समजतात, तशी- त्या प्रमाणे, यमुना न गमे- यमुना आवडत नाही, अथवा पुण्यनदी ह्मणून लोक समजत नाहीत. सारांश असा जो लोकांचा यमुनेहून भागीरथीस अधिक पुण्यदी ह्मणून समजण्याचा ओघ त्यास अनुसरून मी वरल्या केकेत बोललो ह्मणून मला दोष नलागो; वरकड गंगा आणि यमुना हीं दोन्ही तुझीच स्वरूपे हें खरे; असा या केकेचा भावार्थ दिसतो.

१ हें भयप्रदर्शक अव्यय.

२ निर्लिपाः देवाः असे त्रिकांडशेष कोशांत प्रमाण आढळते. 'नौलिपेः संज्ञायाम्' असे सूत्र आहे.

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरींजिचेंनांदणें ॥

जिच्याजळमळेंतुळेंनशरदिंदुचेंचांदणें ॥

प्रजाहरिहराअशायदुदरींअनेकाकवी ॥

भिवोनहणतीलकांजशिसुधातशीकाकवी॥१०९॥

यमुनेहून भागीरथी अधिक पुण्यदायक नदी हणून लोक समजतात असें जें मागल्या केकेत कवीनें विधान केलें त्याचें-
-च ते एथें समर्थन करितात.

पदान्वय — जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,
जिच्या जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळें, यदुदरीं हरिहरा
अशा प्रजा अनेका; जशि सुधा तशी काकवी कवी कां
भिवोन हणतील.

जिचें नांदणें जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,— जिचें-
ज्या भागीरथीचें, नांदणें- राहणें- वास- नांदणूक,
जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, — जगद्गुरु — सर्व जगाचा
गुरु, असा जो महेश्वरप्रभु- शिवप्रभु- अर्थात् शिव,
त्याच्या शिरीं- मस्तकाच्या ठायीं; आणि जिच्या
जळमळें शरदिंदुचें चांदणें न तुळें,— जिच्या- ज्या
भागीरथीच्या, जळमळें,—जळमळ-जळसंबंधी मळ, त्याशीं,
शरदिंदुचें चांदणें,— शरदिंदुचें,— शरत्काळाच्या, इंदूचें-
चंद्राचें, चांदणें, न तुळें- तुळत नाहीं; एथें शरत्कालाचें
ग्रहण चांदण्याच्या स्वच्छते करितां, अर्थात् शरत्काळाचें
स्वच्छ चांदणेंहि ज्या गंगेच्या उदकाच्या मळाची बरो-
बरी करायास समर्थ नाहीं, मग साक्षात् उदकाची
कोठून,

कोठून, इतकें स्वच्छ आणि शुभ्र जिचें उदक; हा काव्या-
 र्थापत्ति अलंकार दिसतो. आणि यदुदरीं हरिहरा
 अशा प्रजा अनेका, — यदुदरीं- जिच्या उदराच्या ठायीं-
 जिच्या पोटांत, हरिहरा अशा- हरिहरा सारिख्या- अर्थात्
 शिवविष्णू सारिख्या महाप्रतापी, प्रजा, अनेका- एक
 नाहीं- बहुत; मग अशा भागीरथीची यमुनेशीं तुलना कशी
 करावी असा शेषार्थ एथें ध्वनित होतो. यास दृष्टांत-
 जशि सुधा तशी काकवी कवी कां भिवोन ह्मण-
 तील, — जशी, सुधा- अमृत, तशीच काकवी, असें-
 कवी- ज्ञाते पुरुष, कां भिऊन ह्मणतील- अर्थात् भ्याले
 तरी सुधा आणि काकवी सारिखी असें ज्ञाते पुरुष कदापि
 ह्मणणार नाहींत; ह्मणून - 'ह्मणालजरिमीचत्याविषमकायदो-
 र्घांतरे'यांत तुमच्या आशंकनेच जरीं यमुना तुमचें स्वरूप आहे
 ह्मणून मागल्या केकेंत म्यां भिऊन ह्मटलें, तथापि मज पेक्षां
 धैर्यवान ज्ञाते पुरुष आहेत ते असें ह्मणणार नाहींत; असा
 एथें ' भिवोनि' या पदा वरून कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष
 दिसतो.

१ अशाच अर्थानें जगन्नाथ रायजीनें गंगेचा महिमा वर्णिला आहे; त्यांत सक-
 ल लोका सहित हें ब्रह्मांड जिच्या एका एका लहरींत लहानशा धलपी प्रमाणें
 लोटत चाललें आहे असा आपला आशय दाखविला आहे; - त्याच श्लो-
 काच्या भाषांतरांत वामन ह्मणतात; -

अहोहेब्रह्मांडाकृतिसकललोकांसहवरी ॥
 रुळेजेथेंऊर्माश्रमणविवशेंतिदुकपरी ॥
 असातोहामृत्युंजयपृथुकपर्शजडिनला ॥
 तुझाश्रीतोयौघप्रशमनकरूपापवहिला ॥ २७ ॥

तुलास्वयमुनेसर्वेकुवलयद्युतिश्यामला ॥
 ह्मणालजरिमोहिनीनिजतनुअवश्यामला ॥
 तुलीनअमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला ॥
 कथासुरधुनीसर्वेसुजनजीतविश्रामला ॥ ११० ॥

मोहिनीची यमुनेशीं तुलना, आणि कथेची भागीरथीशीं तुलना दाखवून त्यांत भागीरथीच्या श्रेष्ठत्वानें कथेचें श्रेष्ठत्व आपल्यास इष्ट होय असा स्वाभिप्राय कवि प्रकट करितात.

पदान्वय— कुवलयद्युतिश्यामला मोहिनी निजतनु मला अवश्या जरि ह्मणाल, स्वयमुने सर्वे तुला, अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला कथा सुजन जीत विश्रामला सुरधुनी सर्वे तुलीन.

कुवलयद्युतिश्यामला मोहिनी निजतनु मला अवश्या जरि ह्मणाल, — कुवलयद्युतिश्यामला, — कुवलय- काळ्या कमळांचा समुदाय, त्यांची द्युति- कांति, तिज सारिखी- श्यामला— कृष्णवर्णा, अथवा, कु-पृथ्वी, तिचें- वलय- वेढा- अर्थात् समुद्ररूप अथवा मेघरूप वेढा, त्याची- द्युति- कांति, तद्वन्-श्यामला- कृष्णवर्णा- अर्थात् मेघश्यामा, अशी- मोहिनी, निजतनु- आपली तनु- शरीर, मला, अवश्या- अपरिहार्य, होय, असें- जरीं ह्मणाल- जरीं तुझीं ह्मटलें, तरीं ह्मणा; आणि असें ह्मणून जरीं- स्वयमुने सर्वे तुला, — आपल्या यमुने बराबर, तुला- तुलत असलां तरीं तुला; अर्थात् मींहि कुवलयद्युतिश्यामल आहे

आहे- ह्यणजे मेघश्याम आहे, आणि मोहिनीहि कुवलयद्युति-
 श्यामला आहे, ह्यणजे मेघश्यामा आहे, तशी यमुनाहि मेघ-
 श्यामा आहे, ह्यणून ती यमुना आणि मोहिनी माझ्याच
 तनु असैं ह्यणून तुलत असलां तर तुला; असैं तुमच्या करण्यांत
 मीं आडवा येत नाहीं; परंतु कवि ह्यणतात माझा अभिप्रेतार्थ
 जर पुसाल तर मीं - अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला
 कथा सुजन जांत विश्रामला सुरधुनी सर्वे तुली-
 न,- अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला,- अमृतोदधि -
 अमृताचा उदधि- समुद्र- अर्थात् क्षीरसागर, त्यांत आहे-
 प्रभव- उत्पत्ति, ज्याची अशा - पुंडरीकामला,- पुंडरीक-
 शुभ्र कमल, त्या सारिखी-अमला- निर्मला- शुभ्रा, अशी-
 कथा- अर्थात् त्वद्गुणानुवादरूप कथा, आणखी- सुजन
 जांत विश्रामला,- साधुजन, जांत- ज्या कथेंत, विश्रांति-
 पावला, अशी तुझी कथा- सुरधुनी- भागीरथी, सर्वे-
 बराबर, तुलीन- तुलना करीन. कारण, तुझ्या कथे प्रमाणें
 सुरधुनीहि अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला आहे,
 अमृतोदधि- क्षीरसमुद्र, त्यांत आहे- प्रभव- उत्पत्ति-
 स्थान, ज्याचें अशा- पुंडरीकामला,- पुंडरीक- शुभ्र
 कमल, त्या सारिखी-अमला- निर्मला- शुभ्रा, अशी आहे;
 आणि साधुजनाचें विश्रांतिस्थानहि आहे. सारांश कवि
 भगवंतास ह्यणतात,- वर्णक्या वरून तुह्मांस इष्ट असल्यास
 मोहिनीची यमुनेशीं तुलना करा, परंतु मीं तर त्वद्यशवर्ण-
 नरूप जी कथा तिची भागीरथीशीं तुलना करीन. आणखी
 या तुलनेंतहि पुनः वर्णक्य सुटत नाहीं; कारण जसें भागीर-
 थीचें उदक शुभ्र, तसेंच यशहि शुभ्रवर्ण असतें. असा एथील
 ध्वनितार्थ जाणावा.

शुकोदितपुराणज्याश्रवणसन्मुखेंसाग्रही ॥
 ह्मणेलअतुलाकथाझणिह्मणालतोआग्रही ॥
 नकेवळमलाचिहेनिरुपमायशोमंडिता ॥
 गुरूसहिगमेपुसास्ववरदामहापंडिता ॥ १११ ॥

मागील केकेत कथेची तुलना भागीरथीशीं करून पुनः कवि एथें त्याच कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वय— ज्या साग्र ही शुकोदित पुराण सन्मुखें श्रवण, कथा अतुला ह्मणेल, झणि तो आग्रही ह्मणाल, केवळ मलाचि हे निरुपमा यशोमंडिता न, गुरूस हि गमे, स्ववरदा महा पंडिता पुसा.

शुकोदित पुराण ज्या साग्र ही सन्मुखें श्रवण, —शुकोदित- शुक मुनीने सांगितलेले, असें- पुराण- अर्थात् भागवत, ज्या- अर्थात् ज्या परीक्षित राजाला, साग्र- शेवट पर्यंत- संपूर्ण, ही, सन्मुखें- मुखा समोर- प्रत्यक्ष, असें-श्रवण-श्रुत- ऐकले- अवगत; अर्थात् आपल्या समोर शुकमुनीने स्वतःसंपूर्ण सांगितले असें भागवत ज्या परीक्षितानें ऐकले; अथवा, एथें-ज्या शुकोदित पुराण सन्मुखें साग्र ही श्रवण,— ज्या परीक्षिताला, शुकोदित पुराण- भागवत, सन्मुखें आणि साग्र असेंहि श्रुत होते; असा

१ जरी 'श्रवण' या शब्दाचा संस्कृतांत कप्रत्ययांत कृदंता प्रमाणें प्रयोग होत नाही, तथापि तसा प्रयोग प्राकृतांत कोठे कोठे आढळतो; जसें 'मला तें आख्यान श्रवण आहे' 'मला ती गौष्ट स्मरण आहे,' अशा आधारावरून कवीनें तसा प्रयोग केला आहे असें मला वाटते.

असा पदान्वय करून 'सन्मुखे' आणि 'साग्रः हीं दोन पदे क्रियाविशेषणें करावीं; कथा अतुला ल्लणेल,— कथा-तुझी कथा, अतुला- निरुपमा, अशी- ल्लणेल;- अर्थात् तो परीक्षितही तुझ्या कथेला तुलना नाही असें ल्लणेल- आणि तो आग्रही ल्लणाल,- क्षणि- पुनः कवि आपल्या मनांत भिऊन ल्लणतात-कदाचित्- न जाणों, तो- परीक्षित, आग्रही- आग्रहवान- अर्थात् शुकाचा तसा आग्रह पडला ल्लणून तोहि तसा आग्रही झाला, असें-ल्लणाल, तर- केवळ मलाचि हे निरुपमा यशोमंडिता न,- कवि ल्लणतात- मलाचि-मलाच, हे-ही तुझी कथा, निरुपमा-जिला उपमा नाही अशी, आणि- यशोमंडिता- यशानें मंडित- भूषित- अर्थात् तुझ्या यशवर्णनेकरून भूषित, अशी- न- नाही; अर्थात् नगमे- गमत नाही- वाटत नाही (एथें पुढील गमे या पदाची अनुवृत्ति करावी); परंतु- गुरुस हि गमे,— गुरुस- नारदादि ज्ञाते यांस, हि, गमे- तशी निरुपमा- वाटती; इष्ट असल्यास हें माझे ल्लणणें साक्षी करितां- स्वव-रदा महापंडिता पुसा,-स्ववरदा-तुझीं वरदेणारे ज्याचे, अथवा

१ या भविष्यकालप्रयोगा वरून कवीचें प्रतिज्ञापूर्वक कथन ध्वनित होतें; ल्लणजे कवि एथें प्रतिज्ञा करून ल्लणतात कीं तो परीक्षितही तुझी कथा अतुला आहे असें ल्लणेल.

२ मला या पाठा विषयी संशय दिसतो. एथें मला या ठिकाणीं त्या ल्लणजे त्या परीक्षिताला, असें पद असावें; अथवा, दुसऱ्या चरणांत 'क्षणि ल्लणाल तो आग्रही' हें वाक्य 'क्षणि ल्लणाल मीं आग्रही' असें असावें असें माझ्या अटकळीस येतें.

अथवा, तुमचा वर ज्यास आहे (बहुव्रीहि) अशा-महा पं-
डिता-मोठ्यापंडिताला-अर्थात् त्याच नारदाला, अथवा ज्या-
-णें पुराणांत अशा कथा सांगितल्या आहेत त्या व्यासाला,
पुसा- विचारून पहा; सारांश तुझी कथा परीक्षिताला
आणि नारदालाहि निरुपमा अशी वाटती, मग मला तशी
वाटेल यांत आश्चर्य नाही; असा एथील कविद्वंद्वतार्थ
जाणावा.

प्रभोतुजनमोहिनीभुलविमोहिलातोहिती ॥
 त्यजीजननव्हेतशीतुजतुझीकथामोहिती ॥
 निजानुभवतूंपहाजशिमहौषधीपारदा ॥
 तुलास्थिरबळेंकरीकळविलेंतुवांनारदा ॥ ११२ ॥

पुनः आणखी कथाप्रशंसा, कथित होव्साते कवि
 लक्षणतात.

पदान्वय— प्रभो तुज मोहिनी न भुलवि, मोहिला
 तो हि जन ती त्यजी, तशी नव्हे तुझी कथा तुज मोहिती;
 तूं निजानुभव पहा, जशि महौषधी पारदा तुला बळें स्थिर
 करी, तुवां नारदा कळविलें

प्रभो तुज मोहिनी न भुलवि,— पुनः कवि भगवं-
 तास लक्षणतातंहे प्रभो तुला मोहिनीनें कांहीं भुलविलें नाहीं;
 अर्थात् जरीं तिणें भुलविलें तरीं इतर दैत्यादिकांनां भुलविलें;
 आणखी दुसरें—मोहिला तो हि जन ती त्यजी,—एकदां
 ज्याला तिणें—मोहिला— मोहून घेतला, तो हि जन
 ती त्यजी— त्याहि जनाला ती टाकित्ये—अशा मोहिलेल्या
 जनाचाहि तिणें त्याग केला, अर्थात् सोडून त्या दीनाचा ति-
 णें अंगीकार केला असेंहि नाहीं; (एथें कवीनें तिचें वंचकत्व
 सांगून निष्ठुरताहि सुचविली) परंतु—तशी नव्हे, तुझी कथा
 तुज मोहिती,—तशी नव्हे—अर्थात् तुझी कथा—तशी नाहीं,
 तर—तुझी कथा तुज मोहिती— तुझी कथा उलटी तुलाच
 मोहिती— मोहून घेत्ये— वश्य करित्ये; लक्षण मोहिनी पेक्षां
 हा या कथेचा विशेष मोहक गुण, मोहिनी पेक्षांहि अधिक
 मोहिनी

मोहिनी होय, असा, एथें कवीचा तद्वतार्थ दिसतो; तूं निजानुभव पहा,— तूं, निजानुभव- या गोष्टी त्रिषयीं स्वताचाच अनुभव, पहा- आपल्या मनांत विचारून पहा; अर्थात् मोहिनीनें तुला कधींहि भुलविलें नाहीं, आणि तुझी कथा तुला नित्यशः भुलवित्ये, याचा तूच आपला अनुभव पहा; जशी महौषधी पारदा तुला बळें स्थिर करी,— जशि-ज्या प्रकारें, महौषधी-रसायन क्रियेंत अत्यंत उपयोगी अशी वनस्पती, पारदा- पाण्याला, तशी- तुला बळें स्थिर करी,— ती कथा बळेंच तुला स्थिर करित्ये; अर्थात् पारा इत- काचंचल असतां महौषधी^१ जशी त्याला स्थिर करित्ये, तद्वत् ही तुझी कथा तुला स्थिर करित्ये; मनाच्या वेगा पेक्षांहि तुझा वेग अधिक; इतका चंचल तूं असतांहि ही तुझी कथा तुला स्थिर करित्ये; तेव्हां इचें सामर्थ्य अवर्णनीय होय असा एथें ध्वनितार्थ जाणावा. पुनः कवि ह्यणतात मीच हें सांगतो असें नाहीं तर- तुवां नारदा कळविलें,— त्वांच, या प्रमाणें- नारदाला सांगितलें^२. मागील केकेंत कवीनें कथेस मोहिनी- ची उपमा देऊन तिशीं तुलना करून दाखविली, परंतु ईत कथेचें अधिक मोहकत्व वर्णून तिज पेक्षां इचें गुणाधिक्य दर्शविलें ह्यणून एथें हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

१ तोडर आणि दत्तात्रयकल्प या रसायनविषयक ग्रंथांत नागदमनी, रुद्रवती, आणि प्रफुल्लिका, या वनस्पतींच्या योगानें पारा कसा मारावा या विषयीं साविस्तर प्रयोगीक्या सांगितली आहे असें कळतें.

२ नाहंवसामिवैकुंठे योगिनांदृदयेरवौ ।
मद्भक्त्यायत्रगायंति तत्रतिष्ठामिनारद ॥

सुरर्षिजवळीं स्वये ह्यणसितत्रतिष्ठामिया ॥
 तुङ्ग्याचिवचने ह्यणेतुजकथावशस्वामिया ॥
 जसा स्थिरकथेततूं स्थिर करी तसें घामना ॥
 स्वभक्तसुरपादपासफलहे असोकामना ॥ ११३ ॥

मागल्या केकेच्या शेवटीं माझी कथा मलाच आकर्षक होऊन स्थिर करित्ये असें भगवंतानें नारदास कळविलें ह्यणून कवीनें जें सूचनार्थ सांगितलें तेंच एथें ते स्पष्ट कथित होवतात.

पदान्वय— स्वये सुरर्षि जवळीं ह्यणसि तत्र तिष्ठामि, या तुङ्ग्याचि वचनें स्वामिया तुज कथावश ह्यणें, जसा तूं कथेत स्थिर तसें या मना स्थिर करीं, स्वभक्तसुरपादपा, हे कामना सफल असो.

कवि भगवंतास ह्यणतात— स्वये सुरर्षि जवळीं ह्यणसि तत्र तिष्ठामि,— स्वये- तूं स्वतः, सुरर्षी जवळीं- नारदा जवळ, ह्यणसि- ह्यणतोस, कीं-तत्र तिष्ठामि- तेथें मीं उभा असतो- अर्थसंदर्भानें जेथें माझे भक्त मला सप्रेमांतःकरणानें गातात तेथें मीं असतो; या तुङ्ग्याचि

१ भगवंतानें नारदास ह्यटलें कीं- 'नाहंवसामिवैकुण्ठेयोगिनां- त्दृदयेरवौ मद्भक्तायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारद' यांतील हें प्रतीक एथें घेऊन कवि ह्यणतात; याचा अर्थ- मीं वैकुण्ठांत राहत नाहीं, योग्यांच्या त्दृदयांत राहत नाहीं, सूर्यांत राहत नाहीं, परंतु जेथें माझे भक्त मला गातात तेथें मीं उभा असतो.

तुझ्याचि वचनें स्वामिया तुज कथावश ह्मणें,—या
तुझ्याचि वचनें,— 'मद्भक्त्यायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारद—'
माझे भक्त जेथें गातात तेथें नारदा मीं उभा असतो, असें
जें हें तुझें वचन त्या वचना वरून, स्वामिया तुज कथा-
-वश ह्मणें,— स्वामिया— हे स्वामि, तुला, कथावश— कथेनें
वश केलेला असा, ह्मणें— मीं ह्मणतो; अर्थात् तुझ्याच
वचनाच्या आधारा वरून मीं तुला कथावश ह्मणतो; ह्मणून
महाराज— जसा तूं कथेंत स्थिर तसें या मना स्थिर
करा, — ज्या प्रमाणें तूं कथेंत, स्थिर— निश्चल, असतोस,
तसें या माझ्या मनाला तूं निश्चल कर; स्वभावतः हें जें माझें
केवळ चंचल मन त्यास निश्चल कर; आणखी याच प्रार्थ-
नेच्या दृढीकरणार्थ कवि संबोधन देऊन ह्मणतात— स्वभ-
क्तसुरपादपा,— हे स्वभक्तसुरपादपा,— स्वभक्त— आपले
भक्त— आपल्या ठायीं कायावाचामनेंकरून जे अनुरक्त, त्यां
विषयीं— सुरपादप,— सुर— देव, त्यांचा— पादप— वृक्ष—
ह्मणजे कल्पवृक्ष,— अर्थात् स्वभक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्या
विषयीं तूं कल्पवृक्ष आहेस; ह्मणून— हे कामना सफल
असो,— ही, माझी— कामना — इच्छा, अर्थात् चंचल मन
निश्चल करून घेण्याची जी माझी इच्छा, ती— सफल असो.

मनाचा

१ वाह्यात्कारें हें मागणें सुलभ असें दिसतें, परंतु विचारानें पाहिलें
असतां मनास निश्चल करणें हें फारच दुःसाध्य कर्म होय, या विषयीं
भगवद्गीतेंत अर्जुनानें ह्मटलें आहे;—

चंचलं हि मनः कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुष्करं ॥

मनाचा स्थिरीभाव कैवल्यसुखा पर्यंत सर्व सुखास कारण-
-भूत आहे, लक्षण कवीने एथे माझ्या मनास स्थिर कर
असे मागितले. बाह्यात्कारे लहानसे मागणे असून त्या-
च्या पोटांत सर्व अर्थांची सिद्धि असावी, असे हे मागणे
एथे समजले पाहिजे.

सुरर्षिह्मणतोतुज्ञंयशचिधन्ययोगायना ॥
 मलाकविह्मणोततेसुखदअन्ययोगायना ॥
 विमुक्तिबहुसाधनतेंदितरेंगणीनाचतो ॥
 सजूनिवरवळकीतवसभांगणीनाचतो ॥ ११४ ॥

असा तुझ्या कथेचा महिमा पाहून नारद तीतच निमग्न असतो, असें एथें कवि सांगतात.

पदान्वय,— सुरर्षि ह्मणतो तुझे यशचि धन्य, मला गायना यो, ते कवि अन्ययोगायना सुखद ह्मणोत, तदितरें विमुक्तिबहुसाधनें तो गणीनाच, वरवळकी सजूनि तव सभांगणीं नाचतो.

सुरर्षि ह्मणतो तुझे यशचि धन्य,—सुरर्षि- नारद, ह्मणतो, किं- तुझे, यशचि- गुणकीर्तनच, धन्य- अंत्यत कल्याणकारक; ह्मणून तें तुझे यशच- मला गायना यो,— मला, गायना- गायाला, यो^१- येवो; ते कवि
 अन्य-

१ 'यो' हें महाराष्ट्र भाषेंत ये या धातूचें केवळ ग्राम्य रूप जाणावें. बहुधा असें ये धातूचें विध्यर्थी रूप प्रौढ नागारिक भाषणांत आढळत नाहीं; तथापि देशस्थां मध्ये 'तो यो आला तर', 'मला शास्त्र नआलें नर नयो', असा बोलण्याचा परिपाठ आढळतो. वामनानेहि असाच प्रयोग केला आहे;—

म्लानताकधिनयोसुमनातें कैशक्लेशनकरूतमनातें ।
 गंधआर्द्रचिअसोअनसूया देअसावरनजीसअसूया ॥

लोपामुद्रासंवाद

तसेंच तुकोवानेहि एका अभंगांत या धातूचा असाच प्रयोग केला आहे;
 एकातुजवीणनयोआर्त्ताकामा कळोंकृष्णारामाआलेंआजी

अन्ययोगायना सुखद ह्यणोत,— ते- जे ह्यणणारे असतील ते, कवि- ज्ञानी- ज्ञाते पुरुष, अन्ययोगायना,- अन्य- दुसरे, योगायना- योग- मनाचे एकाग्रीकरणरूप- व्यापारविशेष, त्याचे- अयन- स्थान- साधन, त्यातें, अथात् राजयोगादि जें कैवल्यप्राप्तिसाधन त्यातें, सुखद- सुख देणारें- कल्याण करणारें, असे- ह्यणोत- ह्यणत अस- ल्यास ह्यणोत; परंतु- तदितरें विमुक्तिसाधनें तो ग- णीनाच,— तदितरें- तद्व्यतिरिक्त- त्याहून दुसरीं- अ- र्थात् भगवद्गुणगायना शिवाय इतर, विमुक्तिसाधनें,- विमुक्ति- मोक्ष- कैवल्य, त्याचीं- साधनें- अर्थात्- कैवल्यप्राप्ति- विषयक योगादि उपाय, तो- अर्थात् तो नारद, गणीनाच- गणत नाहीच- मानित नाहीच; ह्यणून- वरवल्लकी सजू- नि तव सभांगणीं नाचतो,— वरवल्लकी- त्या नारदाचा श्रेष्ठ वीणा, सजूनि- सजवून- अर्थात् भगवद्गुणगायना करितां वीण्याच्या तारी यथास्थित लावून, तव- तुझ्या- अर्थात् कवि भगवंतास ह्यणतात तुझ्या, सभांगणीं- सभांगणाच्या ठायीं, नाचतो- अर्थात् भगवद्गुणवर्णनाच्या प्रेमांत नृत्य करितो. एथें हा उत्प्रेक्षा अलंकार जाणावा.

---

१ सजणें हा धातु बहुधा अकर्मक होय; परंतु केव्हां केव्हां याचा सकर्मक प्रमाणेहि प्रयोग करितात; तसा एथें हा सकर्मक प्रयोग जाणावा.

तुङ्गे चरितसन्मुखेश्रवणजाहलें यास्तव ॥

प्रजापतिसुतत्वये करितिसाधुजाचास्तव ॥

स्वनीचपणमागिलें बहु दया अशी नारदा ॥

स्मरे घडि घडि प्रभो भवपयोधिच्या पारदा ॥ ११५ ॥

त्याच नारदाचें वर्णन चालवित असतां कवि सांगतात.

पदान्वय — तुङ्गे चरित सन्मुखें श्रवण जाहलें यास्तव प्रजापतिसुतत्व ये, ज्याचा स्तव साधु करिति, भवपयोधिच्या पारदा प्रभो मागिलें स्वनीचपण बहु दया अशी नारदा घडि घडि स्मरे. .

कवि भगवंतास लक्षणतात— तुङ्गे चरित सन्मुखें श्रवण जाहलें यास्तव प्रजापतिसुतत्व ये,—तुङ्गे, चरित- चरित्र-भक्तांस सुखी करण्या करितां दयापूर्वक आचरण, सन्मुखें- साधूच्या मुखानें, श्रवण जाहलें- श्रुत झालें, लक्षण, - त्या नारदाला प्रजापतिसुतत्व ये, - प्रजापति-ब्रह्मा, त्याचें- सुतत्व- पुत्रपणा, ये- आला; साधूच्या मुखानें तुङ्गे चरित्र नारदानें ऐकिलें लक्षणच तो ब्रह्मदेवाचा पुत्र झाला; अथवा, प्रजापति- कश्यप- त्याचें- सुतत्व — पुत्रपणा, अर्थात् कश्यपाचा पुत्र, असाहि अर्थ संभवतो; ज्याचा स्तव साधु करिति,— ज्याचा- ज्या प्रजापतिसुतत्वाचा, स्तव-स्तुति- वर्णन, साधु- सत्पुरुष, करितात. अर्थात् इतकें सारें तुङ्गा गुणानुवादश्रवणाचें फल; लक्षण संबोधन देऊन कवि भगवंतास लक्षणतात— भवपयोधिच्या पारदा प्रभो

मागिल

मागिलें स्वनीचपण बहु दया अशी नारदा घडि
घडि स्मरे,— हे भवपयोधिच्या- भवसमुद्राच्या, पारदा-
पार देणाऱ्या- पैलीकड दाखविणाऱ्या- अर्थात् भवसमुद्रांतून
पार उतरणाऱ्या, प्रभो- स्वामी, मागिलें स्वनीचपण -
आपलें- मागिलें- पूर्वजन्माचें, नीचपण, आणि- बहु दया
अत्यंत कृपालुत्व- अर्थात् भगवंताचें, अशी- अशी भग-
वद्दया, नारदाला वारंवार स्मरत असे; अर्थात् मीं पूर्वी शूद्र
असतां आतां प्रजापतीचा पुत्र झालों, हें सारें भगवच्चरिताचें

माहात्म्य,

१ ° या विषयी पुरातन इतिहास पुराणांत असा सांगितला आहे कीं, - पूर्वी
पंचजन* नामा प्रजापतीची कन्या असिकनी दक्षप्रजापतीस दिली होती;
तिच्या ठायीं या प्रजापतीपासून हर्यश्व या अभिधानेंकरून प्रसिद्ध असे एक
अयुत ह्यणजे दहा हजार पुत्र झाले. त्यांस दक्षानें प्रजोत्पादना विषयीं
आज्ञा दिल्या बरून ते सारे पश्चिम दिशेस नारायण सरोवर आहे
तेथे गेले. त्या सरोवरांत स्नान केल्या वर त्यांचें अंतःकरण
शुद्ध होऊन त्यांची परमहंसधर्मग्रहणा विषयीं बुद्धि झाली; मग तेथेच
त्यांनीं परम उग्र तपश्चर्या केल्या वर त्यांस नारदाचें दर्शन झालें. नारदानें
त्यांस सांगितलें किं तुम्हीं अज्ञान मुलां प्रमाणें अहां; अद्यापि तुम्हीं ज-
गाचा अंत पाहिला नाहीं; तुम्हीं प्रजा कशी उत्पन्न कराल; अशा प्रश्नानें
त्यांस ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करून प्रजोत्पादनात्मक इष्ट कार्यापासून
पराङ्मुख केलें. त्या बरून हें सर्व वर्तमान दक्षप्रजापतीस विदित झाल्या वर
तो फार खिन्न झाला. नंतर पुनः त्याणें त्या पांचजन्येच्या ठायीं दुसरे सह-
स्रसंख्यावधि सबलाश्व या अभिधानेंकरून प्रसिद्ध असे पुत्र उत्पन्न केले; तेहि
तसेच

* या नावाचा प्रजापति बहुधा आढळण्यांत येत नाहीं; परंतु
श्रीधरानें आपल्या टिकेंत - 'पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः' असे लिहि-
लें आहे. पहा- भागवत, स्कं० ६, अ० ४, श्लो० ५१. विष्णु पुराणांत ही
असिकनी वारण ऋषीची कन्या ह्यणून सांगितलें आहे.

माहात्म्य, असे वारंवार नारदाच्या मनांत येऊन तो तुझ्या सभांगणीं तुझे गुणकीर्तन करित होत्साता नाचतो, असा एथें पूर्वसंदर्भ जाणावा.

तसेच प्रजोत्पादनां विषयीं वापाची आज्ञा मानून नारायण सरोवरास गेले, आणि त्यांनीं आपल्या बंधूं प्रमाणें देवताराधन केलें. त्यांसहि नारदानें तसाच ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करून दक्षाच्या इष्ट कार्यापासून निवर्तविलें. हें दक्षास समजल्या वर त्यास फार क्रोध येऊन त्याणें नारदास शाप दिला, किं बालकांचा बुद्धिभ्रंश करणारा जो तूं त्या तुला या जगांत भ्रमणच प्राप्त होईल, एकस्थान स्थिर मिळणार नाहीः ' तंतुकंतनयन्नस्त्वमभद्रमचरःपुनः तस्माल्लोकेषुतेमूढनभवेद्भ्रमतःपदं' (पहा- भागव०, स्कं०६, अ०५, श्लो०४३.) परंतु वायुपुराणांत आणि हरिवंशांत हाच शाप अन्यप्रकारें सांगितला आहे;- ' नारदनाशमेहीति गर्भवासंवसेति ' अर्थ- नारदा तुझा नाश होईल, तुला गर्भवास प्राप्त होईल. हा गर्भवास अमुक प्रकारचा होईल या विषयींचें स्पष्टीकरण कोठे आढळत नाही. परंतु भागवतांत प्रथम स्कंधांत पांचव्या अध्यायांत जेथें स्वतः नारदानेंच व्यासास आपला पूर्वजन्मवृत्तांत सांगितला आहे, तेथें मीं पूर्वी दासीपुत्र होतो, आणि सत्समागमानें मला ईश्वरज्ञान प्राप्त झालें, ह्मणून कथन केलें आहे;- 'अहंपुराऽतीतभवेभवमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम्' (श्लो० २३). या वरून दिसतें किं पूर्वी नारद दासीपुत्र असतां पुढें ईश्वरज्ञानेंकरून प्रजापति ह्मणजे ब्रह्मा त्याचा पुत्र झाला. या प्रमाणें मत्स्य पुराणांत आणि मनुसंहितेंत नारदाची ब्रह्मर्षी मध्ये गणना केली आहे.—'मरीचिमन्थंगिरसौ पुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् प्रचेतसंवसिष्टंच भृगुन्नारदमेवच' (मनु०, अ०१, श्लो०३५).

वायुपुराणांत नारद हा कश्यपाचा कृत्रिम पुत्र ह्मणजे दत्तपुत्र ह्मणून सांगितला आहे;- 'सविप्रःकश्यपस्येतिकृत्रिमः' तसेच हरिवंशांत आणखी भागवता विरुद्ध नारद हा कश्यपापासून असिकुनीच्या ठायीं पुत्र उत्पन्न झाला ह्मणून कथा आहे.- 'असिकुन्यामथवैरिण्यां भूयोदेवर्षिसत्तमः तंभूयोजनयामासपितेवमुनिपुंगवं', एथें टीकाकारानें देवर्षिसत्तमः याचा अर्थ कश्यप असा केला आहे.

तुझे यशचितारितेंपरिनकेवळातारवे ॥
 सहायअसिलाअसेतरिचशत्रुलामारवे ॥
 नभागवतभेटतांनघडतांहिसत्संगती ॥
 नअज्ञत्ददयेतर्शांतवयशोरसीरंगती ॥ ११६ ॥

मागल्या केकांत भगवद्गुणकथामाहात्म्य वर्णून आ-
 -तां शेवटीं पुढल्या दोन केकांनीं कवि सत्संगतिमाहात्म्य
 वर्णितात.

पदान्वय— तुझे यशचि तारितें, परि केवळा न तार-
 -वे, असिला सहाय असे तरिच शत्रुला मारवे, भागवत न
 भेटतां सत्संगती हि न घडतां तव यशोरसीं अज्ञ त्ददये तर्शां
 न रंगती.

कवि भगवंतास ह्मणतात— तुझे यशचि तारितें,—
 तुझे गुणानुवादकीर्तनच, तारितें— संसारतापत्रयापासून
 रक्षितें; परि केवळा न तारवे,— परि— तथापि— यद्यपि
 तुझे यशच तारतें खरें तथापि, केवळा— त्या नुसत्या य-
 -शाच्यानेच, न तारवे— तारववत नाहीं; अर्थात् त्या नुस-
 त्या तुझ्या यशाच्यानेच जड जीवांचें संसारतापत्रयापासून
 रक्षण करवत नाहीं; यास दृष्टांत— असिला सहाय असे
 तरिच शत्रुला मारवे,— असिला— तलवारीला, सहाय-
 पाठबळ, अर्थात् त्या तलवारीस मूठ, किंवा धरणा-
 -रा कुशल शूरादि, सहाय, असे— असेल, तरच शत्रुला, त्या
 तलवारीने— मारवे— मारवतें; सारांश तुझे यश पापनाशना-
 -विषयीं खद्दरूप आहे यांत किंमपि संशय नाहीं; तथा-

-पि त्या विषयीं कोणी तरीं सदुपदेशक पाहिजे असा आ-
 -पला अभिप्राय कथित होत्साते कवि ह्मणतात- भाग-
 -वत न भेटतां सत्संगती हि न घडतां अज्ञत्द्दय्ये
 तव यशोरसीं तशीं न रंगती,— भागवत- भगवद्भक्ति-
 -रसज्ञ पुरुष, न भेटतां - भेटले नसतां- अशा पुरुषांची
 गांठ जर न पडली, आणि सत्संगती- साधुसमागम— अ-
 -शा भगवद्भक्तिरसज्ञ पुरुषां बराबर सहवासहि जर न घड-
 ला तर- अज्ञत्द्दय्ये- अज्ञान पुरुषाचीं त्द्दय्ये-जड मानवांचीं
 त्द्दय्ये, तव- तुझ्या, यशोरसीं— यशरूप रसांत— अर्थात्
 तुझे अपारगुणवर्णनरूपरसांत— तदोत्पन्न आनंदांत, त-
 शीं- त्या प्रकारचीं— अर्थात् सत्समागम प्राप्त होऊन जशीं
 रंगती तशीं, न रंगती- रंगत नाहीत-अर्थात् निमग्न
 होणार नाहीत; सारांश अज्ञत्द्दय्यांस अशा रसांत
 रंगविणाऱ्या सत्संगतीची अपेक्षा आहे. आणि अशी
 यशोरसीं निमग्न झाल्या वांचून मोक्षप्राप्तिहि असंभवनी-
 य. अतएव सत्संगतीचें साहाय्य अवश्य पाहिजे; असा
 एथें ध्वनितार्थ जाणावा.

बुडेबुडविसागरीतरिसुकर्णधाराविना ॥

सहायनसतांस्वयेपरतदासितीदाविना ॥

सहायभगवज्जनातवसुकुकीर्तिजेव्हांकरी ॥

तईचउतरीभवोदधितटीजनालौकरी ॥ ११७ ॥

मागल्या कैकेवरून सत्संगतिमाहात्म्य चालू.

पदान्वय— सुकर्ण धारा विना तरि सागरीं बुडे बुडवि,
सहाय नसतां ती स्वये परतदासि दाविना, तव सुकीर्ति जेव्हां
भुगवज्जना सहाय करी, तईच भवोदधितटी जना लौकरी
उतरी.

सुकर्णधारा विना तरि सागरीं बुडे बुडवि,— सु-
कर्णधारा विना - सुकाण्या वांचून, तरि- तर- नाव, सा-
-गरीं बुडे— सागरांत बुडत्ये- आणि बुडवि- बुडवित्ये;
अर्थात् सुकाण्या नसला तर नाव समुद्रांत आपण बुडत्ये,
आणखी तींत बसणारे जे उतारू लोक त्यांसहि बुडवित्ये;
सहाय नसतां ती स्वये परतदासि दाविना,— सहाय
नसतां- त्या तरींत सुकाण्या जर सहाय नसला तर, ती
स्वये- ती स्वतः, परतदासि दाविना- पलिकडल्या तदास
दाखवित नाही; असा नियम आहे लक्षण तव सुकीर्ति
जेव्हां भगवज्जना सहाय करी,— तव सुकीर्ति- तुझी,
सुकीर्ति - सत्कीर्ति- अर्थात् कल्याणकारक कीर्ति, जेव्हां,
भगवज्जना- साधुजनांस- भगवद्भक्तांनां, सहाय करी-सा-
हाय्य-

१ हा एथें भावार्थी साहाय्य याच्या ठिकाणी शुद्ध मराठींत आर्ष
प्रयोग केला आहे.

हाय्य करित्ये; तर्इच भवोदधितटी जना लौकरी उत-
 री, -तर्इच-तेव्हांच, ती सुकीर्ति-भवोदधितटी, -भव-संसार,
 हाच कोणी- उदधि- समुद्र, त्याचे- तटी- तीरास, जनाला,
 लौकर, उतरी— उतरित्ये; अर्थात् तुझी सुकीर्ति सांसारिक
 मूढ जनास भवसागराच्या पार उतरित्ये खरी, परंतु भगवद्भ-
 -क्तांच्या साहाय्या वांचून लौकर उतरित नाही. तात्पर्य,
 मुमुक्षु जनास अविद्याजनितसंसृतिसागर पार उतरून ब्र-
 ह्मज्ञानावाप्ति करून देण्यास सद्गुरुकृपेची आवश्यकता आहे,
 असा अभिप्राय दाखवून पूर्वी वर्णिलेल्या भगवद्गुणकीर्तनास
 वैयर्थ्य नघावें ह्मणून 'लौकर' हें एथें श्लिष्ट पद ठेविलें आहे
 असें मला वाटतें; भगवद्गुणकीर्तनाच्या अंगीहि सांसारिक
 मूढ जनास ब्रह्मज्ञानावाप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य आहे यांत
 संशय नाही, तथापि जर तें ज्ञान त्वरित पाहिजे तर सत्स-
 -मागमाची आवश्यकता समजावी, असा एथें 'लौकर' या
 श्लिष्ट पदा वरून ध्वनितार्थ होतो^१.

१ ज्यांहीं भगवच्चरणाचा आश्रय केला त्यांस हा येवढा मोठा दुस्तर
 भवसागर असतां, वांसराचा खूर मृदु भूमी वर उमटून जो खळगा
 पडतो त्यांत जितकें पाणी साठवतें तितक्या जलाशया इतक्या अल्प परि-
 माणाचा तो सागर होतो; अर्थात् त्यांस भवसागरच राहत नाही ह्मणून भा-
 गवतांत सांगितलें आहे;—

समाश्रितायेपदपल्लवप्लवं महत्पदंपुण्ययशोमुरारेः ।
 भवांचुधिर्वत्सपदंपरंपदं पदंपदंयद्विपदानतेषां ॥

स्कं० १०, अ० १४ श्लो० ५८

सुसंगतिसदांघडोसुजनवाक्यकानींपडो ॥
 कलंकमतिचाझडोविषयसर्वथानावडो ॥
 सदंघिकमळींदडोमुरडितांहटानेंअडो ॥
 वियोगघडतांरडोमनभवच्चरित्रींजडो ॥ ११८ ॥

ग्रंथपरिसमाप्तिसमयीं कवि मनःशुद्धयर्थ सकललोक-
 हितार्थ प्रार्थना करितात.

पदान्वय — सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं-
 पडो, मतिचा कलंक झडो, विषय सर्वथा नावडो, मन सदंघि-
 कंमळीं दडो, मुरडितां हटानें अडो, वियोग घडतां रडो, भव-
 च्चरित्रीं जडो.

सुसंगति सदां घडो,— सुसंगति - सत्संगति अर्थात्
 भगवद्भक्तजनाचा संग, सदां घडो - निरंतर प्राप्त होऊ;
 आणखी / सुजनवाक्य कानीं पडो, — सुजनवाक्य -
 साधु जनांचें वाक्य अर्थात् त्यांनीं सांगितलेला सदुपदेश,
 कानीं पडो; आणखी / मतिचा कलंक झडो, — मति-
 चा - अर्थात् कवि लक्षणतात या आमच्या बुद्धीचा, कलंक-
 कालिमा-डाग- अर्थात् पापरूपी वासना- अथवा अज्ञानरूप
 पटल, झडो- झडून जाऊ- अर्थात् हळुहळु नाहीसा होऊ;
 आणखी / विषय सर्वथा नावडो, — विषय - ऐहिक
 भोग्यपदार्थ, सर्वथा - कदापि, नावडो - न आवडो - अ-
 र्थात् ते अनश्वर जाणून त्यां विषयीं मन लंपट नहोऊ; आ-
 णखी / मन सदंघिकमळीं दडो, मन - कवि लक्षणतात
 हें आमचें मन, (एथें मन शब्दाचा चौथ्या चरणांत दूरान्वय
 असा दिसतो, तथापि अर्थसंबंधानें तो दूरान्वय नाही.) सदं-
 घिकमळीं

(**कमळी**,— सत्- साधु, त्यांचा जो- अंग्रि- चरण, तेंच कोणी- कमळ, त्याच्या ठायीं, अर्थात् भवसागर पार उत-
 -रण्यास समर्थ जे भगवद्भक्त त्यांच्या चरणकमळाच्या ठायीं,
 दडो- दडून राहो; अर्थात् संसारदुःखभयापासून निर्भय
 होण्यास तेथें आश्रय करून असो; असा एथें ' दडो ' या
 शब्दावरून ध्वन्यर्थ होतो; अथवा, संसारत्रासापासून विश्रां-
 -त होण्यास आश्रय करून असो असाहि ध्वन्यर्थ संभवतो;
आणखी- मुरडितां हटानें अडो,— मुरडितां- मुरडून
 टाकिलें असतां- अर्थात् सदंग्रिकमळीं दडून राहिल्या मनास
 पुनः विषयवासनेनें तेथून मुरडून बाहेर काढायास
 बल केलें असतां, हटानें- आग्रहानें- नेटानें, अडो- तेथेंच
 अडून राहो- म्हणजे तो आश्रय नसोडो; आणखी- वि-
 -योग घडतां रडो,— कदाचित् त्या विषयवासनेचा
 अतिबलात्कार होऊन सदंग्रिकमळापासून तिणें जर त्या
 मनास ओढून काढिलेंच, आणि तेथून त्या मनाचा- वियो-
 ग घडतां-वियोग घडलाच, तर तें मन त्या वियोगदुःखानें-
 रडो; आणखी तें मन - भवचरित्रां जडो, कवि भगवंतास
 ह्मणतात- तुमच्या चरित्रांत, जडो- पुनः सल्लय होऊ- पुनः
 तेथें निमग्न होऊ; अर्थात् विषयवासनेनें सदंग्रिकमळा-
 -पासून ओढून काढलेलें आमचें मन पुनः भगवंताच्या
 सदयतादि गुणवर्णनांत निमग्न होऊ. एथें ' मुरडितां ' आणि
 ' हटानें ' या शब्दांच्या प्रयोगानें विषयवासनेचें प्राबल्य
 ध्वनित होतें.

ननिश्चयकधींढळो कुजनविघ्नबाधाढळो ॥ (३२)
 नचित्तभजनींचळो मति सदुक्तमार्गां वळो ॥
 स्वतत्त्वदृदयाकळो दुरभिमानसारागळो ॥
 पुन्हां न मनहें मळो दुरित आत्मबोधें जळो ॥ ११९ ॥

मागील प्रार्थना चालू.

पदान्वय— निश्चय कधीं न ढळो, कुजनविघ्नबाधा
 ढळो, भजनीं चित्त न चळो, मति सदुक्तमार्गां वळो, स्वतत्त्व
 दृदया कळो, सारा दुरभिमान गळो, हें मन पुन्हां न मळो,
 दुरित आत्मबोधें जळो.

निश्चय कधीं न ढळो, - कवि आणखी वर मागतात-
 निश्चय- अर्थात् भगवद्भक्ती विषयीं श्रद्धापूर्वक निश्चयात्मिका
 बुद्धि, कधीं- कदापि- कितीहि ती बुद्धि ढळण्याचा प्रसंग
 आला तथापि, न ढळो- अष्ट नहोऊ- अर्थात् तशीच सुदृढ
 राहो; आणखी- कुजनविघ्नबाधा ढळो, - कुजनविघ्न-
 बाधा, - कुजन- दुर्जन, त्यांनीं केलें जें- विघ्न - पीडा-
 अर्थात् निंदादि, तेणेंकरून प्राप्त जी- बाधा- संकट तें, ढळो-
 दूर

१ या निश्चयात्मिका बुद्धीचें लक्षण आणि तिचें फल रुष्णानें गीतेच्या
 दुसऱ्या अध्यायाच्या उत्तर भागांत अर्जुनास विशद करून सांगितलें
 आहे तें, व त्याज वर ज्ञानेश्वराची टीका पहावी.

तुकोबानेहि थोडक्यांत सरस ह्मटलें आहे;—

निश्चयाचें बळ तुका ह्मणें तेंचि फळ ॥

२ कुजनाचा स्वभावच असतो कीं कोणी सत्कार्यास प्रवृत्त झाला अ-
 सतां त्याची निंदा करून त्यास विघ्न करावें; परंतु जे दृढ निश्चयाचे पुरुष
 असतात ते त्या निंदेच्या भयानें मार्गें हटत नाहींत; सत्कर्म धजून
 करितच असतात. तुकोबा ह्मणतात;— कोणी

दूर जाऊ- अर्थात् नष्ट होऊ; अथवा, कुजन-दुष्टजन-असा-
 धु-पापी, त्यांस जें-विघ्न- अर्थात् विघ्नरूप अथवा विघ्नकारक
 जे कामक्रोधादि षड्विपु, त्यांनीं केली जी- बाधा-पीडा, ती-
 टळो- दूर होऊ- नष्ट होऊ; अथवा, कुजन- पिशाचादि
 भूतसृष्टि, त्यांनीं कर्तव्य जें सत्कर्मास- विघ्न- प्रतिबंध, तदु-
 त्पन्न जी-बाधा-पीडा- संकट, तें- टळो- नष्ट होऊ; आण-
 खी- भजनीं चित्त न चळो,— भजनीं- अर्थात् भगव-
 द्भजनीं, चित्त- हें माझे मन, न चळो- चंचल नहोऊ- अ-
 र्थात् स्थिर राहो; आणखी- मति सदुक्तमार्गी वळो,—
 मति- अर्थात् ही माझी बुद्धि, सदुक्तमार्गी,- सदुक्त,- सत्-
 साधु

कोणिनिंदाकोणीवंदा आह्लास्वहिताचाधंदा ॥

आणखी एका ठिकाणीं तेच ह्मणतात;—

कायमाझेनेतीवाईटह्मणोन करूंसमाधानकशासाठीं ॥

कायमजलोकनेतीपरलोका जातांकोणीनरकानीवारील ॥

नह्मणेकोणासीउत्तमवाईट सुखेंमाझीकूटखावोमार्गे ॥

सर्वमाझाभारअसेपांडुरंगा कायमाझेजगासर्वेकाल ॥

तुकोबानेहि असेंच प्रार्थिल्लें आहे;-

आशाभयलाज । चिंताकाम क्रोध ।

तोडावा संबंध । यांचा माझा ॥

आणखी एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे;-

कामक्रोधवैरी । घालूनिबाहिरी ।

राहेतूंअंतरीं । पांडुरंगा ॥

३ संध्या कर्माच्या आरंभींहि अशीच प्रार्थना करण्यांत येत्ये;

अपक्रामंतुभूतानि पिशाचाःसर्वतोदिशं ॥

सर्वेषामविरोधेन संध्याकर्मसमारभेत् ॥

साधु- अर्थात् सन्मार्ग दाखविणारे जे तत्त्ववेत्ते भगवद्भक्त, व्यांतीं, उक्त- सांगितला- अर्थात् शिष्यपरंपरेनें अथवा स्वनिर्मित ग्रंथांत सांगितला, जो- मार्ग- पंथ- ईश्वरप्राप्त्युपाय, त्याच्या धार्यां, वळो- ऐहिकविषयासक्तीपासून पराङ्मुख होऊन तन्मार्गप्रवण होऊ; आणखी- स्वतत्त्व तद्दया कळो, — स्वतत्त्व- आपलें तत्त्व- अर्थात् आपलें वास्तव स्वरूप- मीं कोण किमर्थ एथें जन्मलों, आणि पुढें माझी गति काय होणार, हा जो तत्त्वविचार तो, तद्दया- या माझ्या तद्दयास, कळो-कळून येऊ-प्रकाशित होऊ; आणखी- सारा दुरभिमान गळो, — सारा- यच्चयावत् जो दुरभिमान- दुष्ट अभिमान- अर्थात् द्रव्याभिमान, ज्ञानाभिमान, जात्यभिमान, कुलाभिमान, इत्यादि सर्व प्रकारचा दुष्ट अभिमान, गळो- गळून पडो- अर्थात् नष्ट होऊ; शरीराच्या सौंदर्यास जसें अगंतुक जीर्ण मलिन आवरण उगीच चिकटून त्याचें आच्छादक होतें, तसा हा दुरभिमान सन्ज्ञानास आच्छादक होतो, झणून तो गळून पडो, आणि सत्ज्ञान प्रस्फुट होऊ; असा एथें 'गळो' आणि पुढील 'मळो' या शब्दयोजनेनें ध्वनितार्थ होतो; अथवा, दुरभिमान

न

१ या स्वस्वरूपज्ञाना विषयीं देहानिरसनप्रकरणीं मुकुंद राजानें विवेकसिंधूंत थोडक्यांत असें ह्मटलें आहे;—

देहादिप्रपंचाचेनीसाक्षित्वें।सांडुनिदेहसंबंधिकसकळतत्त्वें।
सुखियाहोईस्वप्रकाशत्वं । स्वस्वरूपीं ॥

नुझेंस्वरूपनिर्विकार । एथेनार्हादेहाचेषड्विकार ।

गणिवर्णाश्रमकुळाचार । तोकेवीकल्पावा ॥

उत्तरार्ध, प्र० १, ओ० ६८, ६९.

-न- दुरहंकृति- अर्थात् अहंकारजन्य जें अज्ञान तें, गळो-
 नष्ट होऊ- ह्मणजे ज्ञानावाप्ति होऊ; अथवा, एथें 'सारा' हें
 दुरभिमानाचें विशेषण नकरितां गळो याशीं त्याचा सं-
 बंध करून तें क्रियाविशेषण करावें, ह्मणजे दुरभिमान
 'सारा गळो'- ह्मणजे अगदीं नष्ट होऊ, त्याचे बीज देखील
 न राहो असा अर्थ; आणखी- हें मन पुन्हा न मळो,—
 हें मन-कवि ह्मणतात हें माझे- मन, पुनः न मळो- पुनर-
 -पि त्या दुरभिमानानें न मळो- अथवा तज्जनित पापमा-
 लिन्येंकरून पुनरपि मलिन न होऊ; अणखी- दुरित
 आत्मबोधें जळो,— दुरित- दुराचार- पापाचरण- अ-
 अर्थात् तणेंकरून निष्पन्न जें दुःखभोक्तृत्व तें, 'आत्मबोधें-
 आत्मज्ञानेंकरून, जळो- जळून जाऊ- अर्थात् दुरिताची
 स्वकार्यजननशक्ति न राहू; या शेवटील प्रार्थनेनें तर क-
 वीनें आपलें पातित्य सुचवून त्यापासून आपली मुक्तता कर
 ह्मणून ईश्वरास सर्व प्रार्थनेचें रहस्य निवेदन केलें असें
 एथें समजलें पाहिजे^१. या आणि मागल्या केकेंत अन्त्या-
 -नुप्रास शब्दालंकार जाणावा.

१ कलुषंवृजिनैनो घमहो दुरितदुष्कृतम्. अमर.

२ या प्रमाणें दुरितांचें दहन आचार्यानीं हि प्रार्थिलें आहे;-

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानो शुकांतं ।

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितोनेक्षितः संभ्रमेण

आलिंगन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः ।

कामीवार्द्धापराधः सदहतुदुरितंशां भवोवः शराग्निः ॥ २ ॥

मुखीहरिवसोतुझीकुशलधामनामावली ॥ (३२)
 क्षणांतपुरवीलजीसकलकामनामावली ॥
 कृपाकरिशितूंजगत्रयनिवासदासांवरी ॥
 तशीप्रकटहेनिजाश्रितजनासदासांवरी ॥ १२० ॥

इतकी प्रार्थना करून शेवटी कवि भगवन्नाममाहात्म्य वर्णित.

पदान्वय— हरि तुझी कुशलधाम नामावली मुखी वसो, जी मावली सकल कामना क्षणांत पुरवील, तूं जग-
 -त्रयनिवास दासां वरी कृपा करिशि, तशी हे निजाश्रित जना सदा प्रकट सांवरी.

हरि तुझी कुशलधाम नामावली मुखी वसो,—
 हरि- हे हरि- हे तापत्रयहारका, तुझी, कुशलधाम,-
 कुशल - कल्याण- सर्व ऐहिक आमुष्मिक कैवल्यप्राप्ती
 पर्यंत सुख, त्याचें धाम- निवासस्थान-अर्थात् सर्व सुखाचें
 आद्यपीठ, अशी जी- नामावली- नामपंक्ति- अर्थात् तुझी
 पवित्रनामश्रेणि, मुखी वसो- अर्थात् माझ्या मुखी राहो;
 सारांश तुझ्या पवित्र नामांच्या अर्थाच्या ठायीं माझी
 अंतःकरणवृत्ति सप्रेम निमग्न असो; ती नामावली कशी
 आहे लक्षण पुसशील तर- जी मावली सकल कामना
 क्षणांत पुरवील,— जी मावली- जी आई - अर्थात्
 भक्तांस माते प्रमाणें परम दयालु अशी जी तुझी नामावली
 ती, सकल कामना- सर्व मनोरथ, क्षणांत- एका क्षणा-
 मध्ये- अर्थात् विलंब नलावितां तन्क्षणीं, पुरवील- पूर्ण क-
 रील; सारांश प्राकृत माते पेशां ही कारुण्या विषयीं अन्यंत
 श्रेष्ठ

श्रेष्ठ होय, कारण सर्व मनोरथ पूर्ण करण्या विषयीं कोणती-
 -हि प्राकृत माता समर्थ नाही, परंतु ही ते सर्व एका क्षणांत
 पूर्ण करण्या विषयीं समर्थ होय; पहा तूं जगत्रयनिवा-
 -स दासां वरी कृपा करिशि,— तूं या सर्व त्रिभुवनांचे
 आदिकारण असून आपल्या भक्तां वर जशी कृपा करितोस;
 तशी हे निजाश्रित जना सदा सांवरी,— तशी, हे-
 ही तुझी नामावली, निजाश्रित जना- तिचा आश्रय ज्यांनीं
 केला त्या भक्तांस, सदा- निरंतर, सांवरी- सांवरित्ये- र-
 क्षित्ये- अर्थात् उन्मार्गवर्ती होऊं देत नाही; सन्माताहि
 आपल्या मुलांस तीं इकडे तिकडे आड मार्गांस जाऊं लागलीं
 असतां सांवरून सन्मार्गांस लावित्ये. अर्थात् प्रथम ही
 तुझी पवित्र नामावली मुमुक्षु जनांस भक्तिपंथास लावि-
 -त्ये, मग तूं त्यांज वर कृपा करितोस; असा एथें ध्वन्यर्थ
 दिसतो.

१ देवहूर्ताने भागवतांत शेवटीं नाममाहात्म्य वर्णिले आहे;-
 यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तना-द्यत्प्रवहणाद्यत्स्मरणादपिक्वचित् ॥
 श्वादोऽपिसद्यःसवनायकल्पते कुतःपुनस्तेभगवन्नुदर्शनात् ॥६॥
 अहोबतश्वपचोऽतोगरीयान् यज्जिव्हाग्नेवर्ततेनामतुभ्यं ॥
 तेपुस्तपस्तेजुहुवुःसस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नामगृणंतियेते ॥ ७॥

दयामृतघनाअहोहरिवळामयूराकडे ॥ (३३)
 रूडेशिशुतयासिधेकळवळोनिमाताकडे ॥
 असाअतिथिधार्मिकस्तुतपदाकदासांपडे ॥
 तुह्मांजडभवारणवींउतरितांनदासांपडे ॥ १२१ ॥

या भवसमुद्रांतून पार उतरण्या विषयी कवि स्वनामपूर्वक करुणास्वराने भगवंता पार्शी शेवटची याचना करितात.

पदान्वय— अहो दयामृत घना हरि मयूरा कडे व-
 -ळा, शिशु रडे तयासि माता कळवळोनि कडे घे, धार्मिक-
 -स्तुतपदा असा अतिथि कदा सांपडे, दासां भवारणवीं उतरितां
 तुह्मां जड न पडे.

अहो दयामृतघना हरि मयूरा कडे वळा,—अ-
 -हो दयामृतघना,—दया— अर्थात् तुमची दया, हेंच कोणी-
 अमृत, तेणेंकरून भरलेला घन— मेघ— ढग, अशा हरि-
 त्रिविधताप हारका, अथवा, एथें 'दयामृतघना' हें 'हरि'
 पदाचें विशेषण नकरितां स्वतंत्र संबोधन केलें असतां हि
 चालेल, मयूरा कडे वळा— या मोरा कडे वळा; अर्थात् मज
 मयूरा वर आपल्या दयामृताचें वर्षण करा. यांत कवीनीं
 स्वाभाविक जें मयूरपक्षास अभीप्सित मेघदर्शन अथवा
 मेघवर्षण तें वर्णन चातुर्यानें या शेवटील केकेंत कविसां-
 -प्रदायानुरूप आपलें नामहि सूचविलें; आपल्या कडेस
 वळण्या विषयीं दृष्टांतरानें कारण दर्शवित होत्साते कवि
 ह्मणतात— शिशु रडे तयासि माता कळवळोनि कडे
 घे,— जेव्हां शिशु रडे— मूल रडतें, तेव्हां तयासि माता
 कळवळोनि कडे घे— त्या मुलाला आई कळवळून कडे वर
 घेत्ये

घेन्धे; अर्थात् सातेला न्याचा कळवळा येऊन न्यास तसें
 रडू जेदतां न्याची समजूत करून आपले कडे वर घेन्धे; तद्धत्
 माझी प्रार्थना ऐकून माझा अंगीकार करा असा एथील
 भावार्थ. पुनः आपलें याचकत्व दर्शवून भगवदादौर्य कथित
 होत्साते कवि लक्षणतात/ धार्मिकस्तुतपदा असा अ-
 -तिथि कदा सांपडे,— तुह्मां सारिख्या/ धार्मिकस्तुतप-
 दा,— धार्मिक- दानशील- उदार, अशा सर्वांनीं/ स्तुत-
 स्तविलें आहे- प्रार्थिलें आहे, पद- चरण, ज्याचे न्या तु-
 ह्मांला,- अर्थात् अत्यंत दयालु आणि उदार अशा तुला,
 असा- मज सारिखा- अर्थात् अत्यंत दयापात्र, अतिथि-
 याचक- भिकारी, कदा सांपडे- कधीं मिळेल- अर्थात् कदा-
 -पि मिळणार नाही; एथें कवींनीं कृपादानाची आवश्यकता
 दर्शवून आपली कृपापात्रताहि इंगित केली; अथवा, एथें
 ' धार्मिकस्तुतपदा' हें संबोधन करावें, हे धार्मिकस्तुतपदा-
 हे अत्यंत दयालो भगवन्, मज सारिखा दयापात्र याचक
 तुला कदापि मिळायचा नाही; न्यांत आणखी / दासां
 भवार्णवीं उतरितां तुह्मां जड न पडे,—दासां- आह्मां
 सारिख्या सेवकांनां, भवार्णवीं- या भवसागरांतून, उतरितां-
 पार उतरण्याचें असतां, तुह्मां जड न पडे- तुह्मां सारिख्या
 समर्थीना अवघड पडणार नाही; सारांश तुह्मांला अवघड
 नसतां माझे महत्कार्य होतें, यास्तव मला या भवसागरांतून
 पार उतरून आपल्या जवळ न्याच असा एथील कवित्त-
 -द्वतार्थ समजला पाहिजे.

कारुण्यांभोदरामप्रियसखगुरुहीजोमयूरानटाचा॥
 होतांतापत्रयार्तत्वरितभववनीरक्षितारानटाचा ॥
 त्याचेंसाचेंस्वभद्रस्मरणमगनतेंत्याकसेंयेकवीस॥
 केकाएकासरख्यातेंस्मरुनिकरिअशायेंकसेंयेकवीस॥

एथें स्वेष्टदेवतास्मरणपूर्वकं कवि उपसंहार करितात.

पदान्वय- प्रियसख मयूरा नटाचा गुरुही जो कारुण्यां-
 -भोद राम, भववनीं तापत्रयार्त होतां रानटाचा त्वरित रक्षि-
 -ता; मग तें त्याचें साचें स्वभद्रस्मरण त्या कवीस कसें नये,
 एका सरख्यातें स्मरुनि अशा येकसेंयेकवीस केका करि.

प्रियसख मयूरानटाचा गुरुही जो कारुण्यां-
 -भोद राम,— प्रियसख,— प्रिय- आपले भक्त त्यांचा-
 सखा अर्थात् भक्ताचा कनवाळू- भक्तवत्सल, आणि मयूरा
 मोररूप जो त्या, नटाचा- नाचणाराचा, गुरु-आचार्य- सूत्र-
 -धार, हि, जो, कारुण्यांभोद- दयाघन, राम- दाशरथी
 रामचंद्र; भववनीं तापत्रयार्त होतां रानटाचा त्वरित
 रक्षिता,— भववनीं- या संसाररूप अरण्यांत, तापत्रयार्त-
 त्रितापानें पीडित, होतां- होत असतां, रानटाचा- अरण्य-
 वासी जनाचा- अर्थात् अज्ञ जनाचा, त्वरित रक्षिता- लाग-
 लेंच रक्षण करणारा; अर्थात् या संसारारण्यांत त्यांस विश्रां-
 -ति देणारा असा होय. मग तें त्याचें साचें स्वभद्रस्मरण
 त्या

१ एथे हें पद प्रथम काढून असाच अर्थ करणें अवश्य दिसतें- 'प्रिय
 सखा' असा अर्थ करण्यास 'राजाहस्सस्त्रिभ्यश्च', हें सूत्रबाधक होईल
 असें मला वाटतें; कारण, या सूत्राचा वार्तिककार असें ह्मणतो की-
 'एतदंतात्तत्पुरुषाट्स्त्रिभ्यश्च', या वरून एथें तत्पुरुष समासच करणें प्राप्त
 दिसतें, कर्मधारय केला असतां 'प्रियसखा' असें पद असलें पाहिजे.

त्या कवीस कसे नये,— मग- असा राम परम कारुणिक आहे ह्मणून, ते त्याचे साचे स्वभद्रस्मरण-ते त्या रामाचे, साचे-वास्तविक, स्वभद्रस्मरण,- आपल्यास, भद्र- कल्याणकारक, असे स्मरण- चिंतन, त्या कवीस- त्या प्रसिद्ध मयूर कवीस, कसे नये- कसे येणार नाही- अर्थात् येईलच येईल; सारांश अशा परम दयालु रामाचे स्मरण मयूर कवीस येईलच येईल; यास्तव एका सख्याते स्मरुनि अशा एकसे एकवीस केका करि,— एका सख्याते- त्या एका सख्याते- अर्थात् त्या एका राम सख्याते स्मरुनि- स्मरण करून, अशा- या प्रकारच्या- आतां जश्या रचिल्या तश्या प्रकारच्या, एकशें एकवीस केका करिता झाला.

ग्रंथ अथवा त्यांतील एकादें प्रकरण समाप्त होत असतां शेवटचा भाग छंदांतरानें रचण्याची बहुधा काव्यरूढि आढळत्ये; या वरून एथें आपल्या कवीनें हा शेवटचा श्लोक निराळ्या वृत्तांत लिहिला आहे. या श्लोकाचें वृत्त स्रग्धरा होय. या वरून आपल्या कवीचा ग्रंथ एथेंच संपला असें दिसते.

पांडुरंगात्मज दादूनें रचिलेल्या यशोदापांडुरंगी या नावाच्या विस्तृत टीके सहित श्रीमद्रामनंदनमयूरेश्वरक-विविरचित केकावलिस्तोत्र समाप्त.

परिशिष्ट ग्रंथ.

तनूभववर्नीत्रितापदवपावकेकावली ॥
 लणोनि करुणस्वरेकरिमयूरकेकावली ॥
 दयाघनहरित्वरेकरुनिभावुकासारहा ॥
 त्रितापहरित्यागमेस्वजनमीनकासारहा ॥

यांत कोणी इतर कवि या ग्रंथाची फलश्रुति कथित हो-
 -त्साते लक्षणतः.

पदावन्ध — भववर्नी त्रितापदवपावके तनू कावली,
 लणोनि मयूर करुणस्वरे केकावली करि, दयाघन हरि त्वरे-
 -करुनि भावुका सारहा त्रिताप हरि, त्या हा स्वजनमीनका-
 -सार गमे.

भववर्नी त्रितापदवपावके तनू कावली,— भ-
 -ववर्नी — या भववनाच्या ठायीं— या संसारारण्यांत, त्रिता-
 -पदवपावके,— त्रिताप, आध्यात्मिक, आधिदैविक, आणि
 आधिभौतिक, असा जो त्रिविध ताप, हाच कोणी-दवपाव-
 -क- दावाग्नि, तेणेंकरून, तनू- शरीर- अर्थात् या श्लोकाचा
 कवि लणतो हें सांसारिक जनाचें शरीर, कावली- अर्थात्
 पोळल्यानें तळमळली-कासावीस झाली; सारांश या संसारा-
 -रण्यांत फिरतां फिरतां त्रिविध तापरूप दावाग्नीनें हें जनांचें
 शरीर पोळल्या सारखें झालें; लणोनि मयूर करुणस्व-
 -रे

१ मला या श्लोकाच्या व पुढल्या आर्येच्या पदरचने वरून आणि अर्थस्वारस्या वरून मोठा संशय येतो किं ही शेवटली कविता आपल्या कवीची नसावी; दुसऱ्या कोणी हा श्लोक आणि पुढली आर्या आपल्या कवीच्या ग्रंथास जोडली असावी. मग यांत वास्तविक गोष्ट कोणती असेल ती असो.

रें केकावली करि,— या सार्हीं, मयूर- मोर- (एथें मौ-
 रोपंत कवीच्या नावा कडेस कटक आहे) करुणस्वरै-
 करुण अशा स्वरानें-अर्थात् सर्व जन भगवंताच्या कारुण्या-
 स पात्र आहे असें मदर्शित करणाऱ्या स्वरानें, केकावली-
 केकांची पंक्ति - अर्थात् एका मार्गे एक टाहो, पक्षांतरीं हा
 केकावलिनामक ग्रंथ, करिता झाला; एथें केकावलि या श-
 ब्दानें श्लेषोक्ति जाणावी. अशी गोष्ट आहे ल्पून दया-
 घन हरि त्वरैकरुनि भावुका सारहा त्रिताप ह-
 रि,— दयाघन हरि- दयाघन- दयारूप घन, दयारूप
 मेघ, तद्रूप जो हरि- भगवान्- अर्थात् ताप निवारण्या
 विषयीं समर्थ, तो त्वरैकरुनि- त्वरेनें- सत्वर, भावुका
 सारहा- भावुक- भक्त- अर्थात् अनन्यगतिक, यास,—
 अर्थात् एथें उपलक्षित भाविक जनास, सारहा,-सार-तत्व-
 अर्थात् सर्व तत्वांत श्रेष्ठ जें आत्मज्ञानरूपतत्व, अथवा, भगव-
 द्विषयक जो प्रेमरस त्यास, नाश करणारा- विघ्न करणारा-
 असा त्रिताप- पूर्वोक्त त्रिविध ताप- अर्थात् आत्मज्ञानास
 विघ्न करणारा असा हा त्रिताप, हरि- हरण करितो-
 शमवितो; मयूरपक्षीं दयाघन हरि- दयाघनरूप- करु-
 णामेघरूप, जो हरि- भगवान्, त्वरैकरुनि- त्वरेनें-
 लौकर- भावुकासारहा, - भावुक - कल्याणरूप, जो
 आसार- पर्जन्यवृष्टि, त्याचा नाश करणारा, असा जो
 हा

१, ' सारं हंतीति सारहा' असा एथें हा शब्द साधिला पाहिजे, - वृत्रहन्,
 मित्रहन्, तसा सारहन्, याची प्रथमा.

२ भावुकं भविकं भव्यं कल्याणं मंगलं शुभम्.

अमर.

हा- त्रिताप- तीन प्रकारचा ताप- त्रिभुवनसंबंधी ताप,
 न्याते, हरी- दूर करितो,- घालवितो, त्या हा स्वज-
 नमीनकासार गमे,— त्या- अर्थात् भक्तपक्षी
 ज्याचा त्रिविध ताप हरण करितो त्यास, हा- दयाघन
 हरि- भगवान, स्वजनमीनकासार,- स्वजन- भगवंताचे
 स्वजन- अर्थात् भगवद्भक्त, हेच कोणी- मीन—
 मत्स्य- मासे, तत्संबंधी जो- कासार- जलाशय—तलाव,
 अर्थात् स्वभक्तमीनांस तलावां सारिखा, गमे - गमतो —
 मत्स्ययास येतो; सारांश स्वभक्तमीनांस त्याचा त्रिविधताप
 शमन करणारा जो भगवान तो जलाशया प्रमाणे सुखप्रद
 असा अनुभवास येतो; मयूरपक्षी- त्या हा स्वजन मीन-
 कासार गमे,- अशो वृष्टि झाल्या वर- त्या- त्या मोरास,
 हा स्वजन- हा जो स्वलोक- स्वनिवासस्थान- अर्था-
 त् अरण्य, ते- मीनकासार - माशास जसा तलाव तसा
 अल्हादकारक, गमे- गमतो- अनुभवास येतो; सारांश
 भगवदनुग्रह झाल्या वर मग भक्तांस पूर्वी परमताप देणारा
 संसार होता तोच माशांस अल्हाद देणाऱ्या सरोवरा
 प्रमाणे अल्हाद देणारा असा होतो. असा या श्लोकाचा
 थोडा ओढून ताणून अर्थ केला असतां होईल असे माझ्या
 बुद्धीस वागते.

ऐकुनि विश्वसुखावे ज्याकेकांचा अपूर्व तोटा हो
त्यांला ईशकृपेने आयुष्याचा कधीन तोटा हो ॥ १ ॥

या ग्रंथास कोणी आर्याछंदाने आशीर्वाद
देतात.

पदान्वय- ज्या केकांचा तो अपूर्व टाहो ऐकुनि विश्व
सुखावे, त्यांला ईशकृपेने आयुष्याचा तोटा कधी नहो.

ज्या केकांचा तो अपूर्व टाहो ऐकुनि विश्व
सुखावे, — ज्या या केकावलिरूप ग्रंथाचा कधी
पूर्वी कोणी ऐकिला नाही असा चमत्कारिक टाहो -
करुणास्वर, ऐकून, हे सारे विश्व, सुखावे-सुख पावते- आ-
नंदी होते; त्यांला ईशकृपेने आयुष्याचा तोटा कधी
नहो, — त्यांला - त्या या केकांस - अर्थात् या
केकावलिनामक ग्रंथास, आयुष्याचा तोटा कधी नहो;
अर्थात् हा ग्रंथ चिरकाल या भूमंडली नांदो; सारांश
सर्व जन या केका निरंतर गाऊत; असा या ग्रंथा विषयी
कोणी भक्तजन भगवत्प्रसाद मागतात.

समाप्त.